

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

Prof. S. S. ALLAHVERDİYEV

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI
KONSTITUSİYASININ
VƏ HÜQUQUNUN
ƏSASLARI**

Dərslik

(yenidən işlənmiş və əlavə olunmuş 4'cü nəşr)

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil
Nazirliyi tərəfindən bakalavr pilləsində
qeyri-hüquqşünaslıq ixtisası üzrə təhsil
alan ali məktəb tələbələri üçün dərslik
.kimi təsdiq edilmişdir.*

«Digesta» nəşriyyatı
BAKI - 2007

Elmi redaktor. Ərşad Hüseynov

*Rəyçilər: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
baş müəllimi Nizami Əhmədov,*

*Qərb Universitetinin «Hüquq» kafedrasının müdiri,
hüquq elmləri namizədi Bəhruz Kərimov.*

Sabir Salman oğlu Allahverdiyev.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun
əsasları. Dərslik. «Digesta» nəşriyyatı. Bakı, 2006. 348 səh.

Odlar Yurdu Universitetinin professoru Sabir Salman oğlu Allahverdiyevin müəllifliyi ilə yazılan dərslik bakalavr pilləsində qeyri-hüquqşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsaslarına aydınlıq gətirilmişdir. Müəllif dərsliyi mövcud proqrama uyğun olaraq hazırlamışdır. Dərslikdən tələbələr və müəllimlər istifadə edə bilərlər.

Lisenziya: A - 60

№ 022060 Kod:

102

© S. S. Allahverdiyev, 2007 ©
«Digesta» nəşriyyatı, 2007

Görkəmli və tanınmış alim prof. F,y, Səməndərovun 65 illiyinə

ön söz

Oxuculara təqdim olunan dərslik iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsaslarına, İkinci bölmə isə Azərbaycan Respublikası hüququnun əsaslarına həsr edilmişdir.

Buna görə də dərsliyin əsas məqsədi tələbələrə Konstitusiyanın əsaslarını, o cümlədən hüququn əsaslarını öyrətməkdən ibarətdir. Dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiya haqqında, habelə hüquq barədə biliklərə yiyələnmək və həmin bilikləri mənimsəmək olduqca vacib məsələdir. Bu cür biliklər müstəqil və sərbəst həyata qədəm qoymağa hazırlaşan hər bir gənc mütəxəssis üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sizin hər biriniz tezliklə təhsil aldığınız ali təhsil müəssisəsini başa vurub işləyəcək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olacaq, dövlət qulluğuna girəcək və ailə quracaqsınız. Bu zaman siz özünü hər yerdə hüquq və vəzifələrinizi, cəmiyyətdəki davranışınızı müəyyən edən Konstitusiya və qanun (hüquq) normaları ilə rastlaşacaqsınız. Öz hüquqlarınızı müdafiə etmək, lazımsız mübahisəli vəziyyətlərin yaranmasının qarşısını almaq və hüquqi ixtilafların ədalətli həllinə nail olmaq üçün siz bu normaları bilməlisiniz.

Sizin hər birinizin vəzifəsidir ki, Konstitusiyanın, həmçinin hüququn konstitusiya hüququ, inzibati hüquq, cinayət hüququ, mülki hüquq və ekologiya hüququ kimi əsas sahələrinin məzmununu mənimsəyə və öyrənsiniz. Oxuculara təqdim olunan dərslik bunun üçün Sizə kömək edəcəkdir. Güman edirik ki, dərslik hüquqi biliklərə yiyələnməkdə tələbələrə qismən də olsa yardımçı olacaqdır.

Söz yox ki, dərslik müəyyən qüsurlardan azad deyildir. Bu qüsurlar barədə öz haqlı iradlarını və təkliflərini bildiren oxuculara müəllif əvvəlcədən öz təşəkkürünü bildirir. Müəllif əmin olduğunu bildirir ki, həmin irad və təkliflər dərsliyin gələcək nəşrlərində hökmən nəzərə alınacaqdır.

Müəllif

İXTİSARLA VERİLMİŞ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

İXM - İnzibati Xətalar Məcəlləsi CM
- Cinayət Məcəlləsi ƏM - Əmək
Məcəlləsi MM - Mülki Məcəllə AM -
Ailə Məcəlləsi

I bölmə

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI
KONSTITUSİYASININ
ƏSASLARI**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
KONSTITUSİYASININ QƏBUL EDİLMƏSİ, ONUN
MAHİYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

§ 1. Azərbaycan Respublikasının yeni
Konstitusiyasının qəbul edilməsi

**Azərbaycan
Respublikasının
Konstitusiyasının
qəbul olunduğu
tarixi şərait**

Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda qüvvədə olan Konstitusiyası suveren və müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyasıdır. Bu Konstitusiya qəbul olunana kimi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (Azərbaycan

SSR-in) 1978-ci il Konstitusiyası ona edilmiş bir sıra düzəlişlərlə (məsələn, respublika prezidentinin vəzifəsinin təsis edilməsi barədə və digər düzəlişlərlə) qüvvədə olmuşdur. 1978-ci il Konstitusiyası Azərbaycan SSR-in sayca üçüncü Konstitusiyası idi.

Azərbaycan SSR-in ilk (birinci) Konstitusiyası isə 1921-ci il mayın 19-da I Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayında qəbul edilmişdi. Azərbaycanda sosializm cəmiyyəti qurmaq bu Konstitusiyanın əsas və başlıca vəzifəsi hesab edilirdi. Konstitusiya (respublikada Sovet hakimiyyətinin qələbəsinə, torpaq, sənaye, bank, nəqliyyat və digər sahələrin milliləşdirilməsini (əvəzsiz olaraq dövlət mülkiyyətinə keçməsinə) qanuniləşdirirdi, habelə ölkə vətəndaşlarına hüquq və azadlıqlar verirdi. Proletar diktaturası (fəhlə sinfinin hakimiyyəti) Konstitusiyada ifadə olunan əsas ideya idi.

Azərbaycan SSR-in ikinci Konstitusiyası 1937-ci il martın 14-də 9-cu Fövqəladə Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayında qəbul olunmuşdur. Bu Konstitusiya 1936-cı il dekabrın 5-də qəbul edilmiş SSRİ-nin yeni Konstitusiyasına əsaslanırdı. 1937-ci ilin Konstitusiyası o dövrün ictimai quruluşunu və dövlət quruluşunu təsbit edir, dövlət-quruculuğunu genişləndirir, Sovetlərə seçki sistemini, habelə ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin əsas prinsiplərini müəyyən edir, respublika vətəndaşları üçün geniş hüquq və azadlıqlar elan edirdi.

Azərbaycan SSR-in üçüncü Konstitusiyası 1978-ci il aprelin 21-də 9-cu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar 7-ci sessiyasında qəbul edilmişdir. Bu Konstitusiyanın qə

bul edilməsi 1937-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasını SSRİ- nin 1977-ci il Konstitusiyasına uyğunlaşdırmaq zərurətindən irəli gəlmişdi. Belə ki, SSRİ-nin 1936-cı il Konstitusiyasının qüvvədə olduğu müddət ərzində və dövrdə cəmiyyətdə müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. Bu dəyişikliklər yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsinin vacibliyini və zəruriliyini şərtləndirirdi. Buna görə də 1977-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin növbədənəkar 9-cu sessiyasında SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul edildi.

1978-ci il Konstitusiyası Azərbaycan SSR-in ictimai və siyasi quruluşunun əsaslarını təsbit edir, vətəndaşların hüquqi vəziyyətini (hüquq və vəzifələrini), respublikanın milli-dövlət və inzibati- ərazi quruluşunu, Azərbaycan SSR-in ali dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının təşkili prinsiplərini müəyyən edirdi. 1978-ci il Konstitusiyasında Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ali dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının təşkili qaydaları barədə normalar nəzərdə tutulmuşdu. Bundan əlavə. Konstitusiya respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf planını, habelə Dövlət büdcəsini də müəyyən edirdi.

Azərbaycan Respublikasının sayca dördüncü, müstəqil və suveren dövlətimizin ilk (birinci) Konstitusiyası isə 1995-ci il noyabrın 12-də referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə qəbul edilmişdir. Bu, Azərbaycan xalqının və dövlətinin həyatında tarixi və əlamətdar hadisəyə çevrildi. Yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsinin səbəbini nə ilə izah etmək olar?

Bildiyimiz kimi, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ (Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı) adlı nəhəng dövlətin dağılma və parçalanması prosesi başladı. SSRİ 15 müttəfiq respublikanı birləşdirirdi. Azərbaycan SSR bu respublikalardan biri idi. 1991-ci ildə SSRİ parçalanana kimi Azərbaycan SSR onun tərkibində müttəfiq respublika kimi mövcud olmuşdur. Düzdür, hələ bundan əvvəl 1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında» Konstitusiya qanunu qəbul edilmişdi. Bu qanun Azərbaycan SSR-ni öz statusuna görə SSRİ tərkibində suveren respublika (dövlət) kimi müəyyən edirdi.

90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olmasına doğru ilk addımlar atıldı. Belə ki, 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti özünün növbədənəkar sessiyasında bəyannamə qəbul etdi.

bəyannamə 1918-ci ildən 1920-ci ilədək müstəqil dövlət kimi mövcud olan, beynəlxalq birlik tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanınan **Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa olduğunu elan etdi.** Böyük əhəmiyyətə malik olan həmin sənəd Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyi uğrunda apardığı çoxillik mübarizənin yekunu oldu.

Bəyannamədən sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1991-ci il oktyabr ayının 18-də «**Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında**» **Konstitusiyaya Aktını** qəbul etdi. Bu akt əsasında müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunun siyasi və iqtisadi əsasları təsis olundu. Azərbaycan Respublikası rəsmi surətdə müstəqil dövlət elan edildi.

SSRİ-nin mövcudluğuna son qoyulması və Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsi son dərəcə vacib siyasi-sosial nəticələrə səbəb oldu. Kommunizm cəmiyyəti qurmaq məqsədinə nail olunmadı. Sovet sosialist quruluşu iflasa və müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

Əmrə əsaslanan və komanda iqtisadiyyatı hesab edilən sovet iqtisadiyyatının yerinə iqtisadiyyatın bazar modeli yaranmağa başladı. İstehsal alət və vasitələri, habelə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətə icazə verildi. İstehsal alət və vasitələri üzərində sosialist mülkiyyətinə və sosialist təsərrüfat sisteminə son qoyuldu. İqtisadiyyat plan metodları üzrə yox, **bazar münasibətləri üzrə inkişaf etdi.** Mülkiyyətin müxtəlif formaları (dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyəti) tanındı.

ictimai inkişafın sosialist modelindən imtina olundu. İctimai inkişafın demokratik modeli tanındı və qəbul edildi. Ölkə **demokratik konstitusiyaya quruluşuna** keçdi. Respublikanın rəsmi adından «sovet», «sosialist» kimi ifadələr çıxarıldı.

Kommunist Partiyasının cəmiyyətin siyasi həyatında üstün (inhisarçı) mövqe tutmasına son qoyuldu. Marksizm - leninizm ideyası kimi rəsmi dövlət ideologiyasından imtina edildi. Plüralizm ideologiyası tanındı. Müxalifət partiyalarının leqal surətdə mövcud olmasına və fəaliyyət göstərməsinə icazə verildi. Siyasi plüralizm (fikir müxtəlifliyi, fikir çoxluğu) yoluna üstünlük verildi.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə əsaslanan dövlət hakimiyyəti təşkil edildi. Dövlət hakimiyyəti bu prinsip əsasında həyata keçirildi. **Prezident postu təsis edildi.** Dövlətin vahid (təkbəşinə) başçısı olan prezident xalq tərəfindən seçildi. Ölkədə qa

nunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən parlament yarandı. Seçki sistemi demokratik əsaslar üzərində quruldu və təzələndi.

Vətəndaşlar geniş demokratik hüquq və azadlıqlardan istifadə etməyə başladılar. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi, şəxsiyyət və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyəti gücləndi. Vətəndaşların hüquqi vəziyyəti (statusu) demokratik xarakter aldı.

Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi və ictimai həyatında baş verən bu cür ciddi və köklü dəyişikliklər, onun beynəlxalq hüququn subyektinə kimi tanınması sovet dövrünün Konstitusiyasının yerinə yeni Konstitusiya qəbul edilməsini tarixi zərurətə çevirdi. Məhz həmin amillər yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsini və konstitusiya islahatı aparılmasını şərtləndirən başlıca amillər idi. Azərbaycan xalqı bu zərurəti nəzərə alaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasını qəbul etdi. Bu, müstəqil və suveren Azərbaycan Respublikasında formalaşan yeni cəmiyyətin hüquqi modeli, konstitusiya islahatı idi.

Bir qayda olaraq, yeni və müstəqil dövlət yarandıqda, ölkənin ictimai və dövlət quruluşunda mühüm dəyişikliklər baş verdikdə, siyasi rejimlər dəyişdikdə yeni Konstitusiya qəbul edilir. Bu isə təbiiidir. Belə ki, göstərilən hallar yarandıqda köhnə Konstitusiyanın mətninə düzəlişlər etmək yolu ilə onu baş verən mühüm dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq mümkün olmur.

Yeni Konstitusiyanın hazırlanması uzun müddət müəkkəb bir proses oldu. Yeni Konstitusiyanın işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biri sayılırdı. Bu, çox məsuliyyətli bir iş idi. Real olması üçün yeni Konstitusiyanın ölkənin faktiki şəraitini, ictimai həyatın əsas amillərini nəzərə alması tələb edilirdi. O, Azərbaycan xalqının iradəsini düzgün ifadə etməli idi.

1991-ci il fevralın 9-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti yeni Konstitusiyanın layihəsini işləyib hazırlamaq üçün müvafiq qərar qəbul etdi. Bu qərarla Konstitusiya layihəsinin hazırlanması işinin komissiyaya həvalə edilməsi nəzərdə tutulmuşdu, habelə komissiya üzvləri təsdiq edilmişdi.

1993-cü il dekabrın 6-da respublika parlamenti (Milli Məclis) Konstitusiya layihəsini işləyib hazırlamaq üçün daha bir komissiya yaratdı. Həm əvvəl yaradılan komissiya, həm də bu komissiya

Konstitusiyaya layihəsini hazırlamaq üçün əməli bir iş görmədi.

Məsələni yoluna qoymaq üçün Milli Məclis 1995-ci il mayın 2- də yeni qərar qəbul etdi. Bu qərarla Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın tərkibi müəyyən olunurdu. Bu komissiyanın fəaliyyəti və gördüyü gərgin iş nəticəsində Konstitusiyanın layihəsi hazırlandı. Həmin layihə isə 1995-ci il oktyabrın 15-də ümumxalq müzakirəsinə çıxarıldı. **1995-ci il noyabrın 12-də respublikada referendum (ümumxalq səsverməsi) keçirildi. Bu yolla müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Konstitusiyası qəbul edildi.** Ona görə də noyabrın 12-i hər il ölkəmizdə **Konstitusiyaya günü** kimi qeyd edilir.

İ § 2. Konstitusiyanın anlayışı, mahiyyəti, məzmunu və əhəmiyyəti

Konstitusiyaya nə deməkdir? Hər şeydən əvvəl, **Konstitusiyanın** gəlin, «konstitusiyaya» ifadəsinin hərfi mənasını **anlayışı** edək. «Konstitusiyaya» latınca «*constitutio*» ifadəsindən olub, *quruluş* (təsisat, qurma) mənasını bildirir. Bu ifadənin tarixi kökü qədim zamanlarla bağlıdır. Hələ neçə-neçə əsr bundan əvvəl antik dövrün mütəfəkkirləri «konstitusiyaya» terminindən istifadə edirdilər. Roma imperatorlarının verdikləri dekretlər və digər sərəncamlar məhz konstitusiyaya adlanırdı. Müasir mənada konstitusiyaya ilk dəfə olaraq ABŞ-da (1787), daha sonra isə Fransada və Polşada (1791) qəbul edilmişdi.

Müasir elmdə «konstitusiyaya» termini iki mənada işlədilir:

- faktiki konstitusiyaya mənasında;
- hüquqi konstitusiyaya mənasında.

Faktiki konstitusiyaya Azərbaycan Respublikasında ictimai quruluşun faktiki (yeni, real surətdə mövcud olan) əsaslarını və şəxsiyyətin həqiqi (real) vəziyyətini ifadə edir. Bəzən faktiki konstitusiyaya **sosial konstitusiyaya** və **maddi mənada konstitusiyaya** da deyilir. Faktiki konstitusiyaya cəmiyyətdəki real (faktiki) münasibətləri əks etdirir. Bu münasibətlər hüquqi cəhətdən müəyyən sə-, nəddə ifadə olunan normalarla tənzimlənir, qaydaya və nizamə salınır. Həmin sənəd **hüquqi konstitusiyaya** adlanır. Bu baxımdan hüquqi konstitusiyaya **Azərbaycan dövlətinin və cənUyyətinin əsas qanunudur.** Ona görə ki, hüquqi konstitusiyada ifadə olunan normalar real həyatda dövlət hakimiyyətinin həyata keçiril

məsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərin daha vacib və zəruri sahəsini qaydaya və nizama salır. Burada müəyyən edilir:

- sosial-iqtisadi quruluşun əsasları;
- siyasi sistemin əsasları;
- dövlət quruluşu və idarəetmə forması;
- dövlət hakimiyyət orqanlarının sistemi və onların təşkil edilmiş qaydaları;
- cəmiyyətin mənəvi həyatının əsasları;
- vətəndaşların hüquqi statusu (vəziyyəti).

Konstitusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının adı (sadə) qanunlafrdoviətin əsas qanunu sayılmır. Ona görə ki, adı (sadə) qanunlar (onlara cari qanunlar da deyilir) ictimai və dövlət quruluşunun əsaslarını müəyyən etmir, yalnız ölkənin iqtisadi-si- yasi və məəni həyatının ayrı-ayrı, müxtəlif tərəflərini tənzimləyir. Onlar Konstitusiyaya əsasında və Konstitusiyanın icra eəiməsi üçün qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi Konstitusiyası dövlətin əsas qanunu olduğuna görə **ali hüquqi qüvvəyə** malikdir. Qanunlar və qanunqüvəli sənədlər (prezidentin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin, yəni hökumətin qərarları, nazirliklərin təlimatları) arasında o, öz hüquqi qüvvəsinə görə **ən yüksək yerdə durur**. Buna görə də həm qanunlar, həm də qanunqüvəli sənədlər Konstitusiyaya uyğun gəlməli, ona zidd olmamalıdır. Əgər zidd olarsa, onlar tətbiq oluna bilməz.

Konstitusiyaya ictimai münasibətlərin daha vacib və mühüm sahəsini tənzimlədiyinə və ali hüquqi qüvvəyə malik olan əsas dövlət qanunu olduğuna görə onun sabitliyinin təmin olunması tələb edilir. Konstitusiyanın sabitliyini təmin etmək üçün o, xüsusi qaydada qəbul edilir və dəyişdirilir. Konstitusiyanı nə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, nə prezident, nə də hökumət qəbul edə və dəyişdirə bilər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yalnız referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə qəbul edilə və dəyişdirilə bilər. Adı (sadə) qanunlar isə bu cür xüsusi qaydada qəbul edilmir və dəyişdirilmir.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi Konstitusiyası dedikdə, Azərbaycan döviətinin əsas qanunu sayılan, aii hüquqi qüvvəsi olan, xüsusi qaydada qəbul edilən və dəyişdirilən elə bir sənəd başa düşülür ki, bu sənəd sosial-iqtisadi quru

luşun, siyasi sistemin və cəmiyyətin mənəvi həyatının əsaslarını, vətəndaşların (şəxsiyyətin) hüquqi vəziyyətini, dövlət quruluşunu və idarəetmə formasını, dövlət hakimiyyət orqanlarının sistemini və onların təşkili qaydalarını müəyyən edir.

Xarici ölkələrdə çox vaxt «hüquqi konstitusiya» termininin əvəzinə «**formal konstitusiya**» anlayışı işlədilir. ABŞ-da əksəriyyət halda «canlı Konstitusiya» terminindən istifadə olunur.

Azərbaycan xalqı 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə məhz özünün hüquqi Konstitusiyasını (Azərbaycan dövlətinin əsas qanunu) qəbul etmişdir. Dərslərdə işlədilən «konstitusiya» ifadəsi də məhz «hüquqi konstitusiya» mənasında başa düşülməlidir.

Totalitar siyasi rejim mövcud olan dövlətlərdə faktiki konstitusiya ilə hüquqi konstitusiya arasında xeyli uyğunsuzluq vardır. Həmin dövlətlərdə hüquqi konstitusiya (dövlətin əsas qanunu) bu rejimin əsl xarakterini, həqiqi mahiyyətini pərdələmək məqsədinə xidmət edir. **Əsl demokratik dövlətlərdə faktiki konstitusiya ilə hüquqi konstitusiya arasında ziddiyyət olmamalıdır.** Bəzi demokratik ölkələrdə göstərilən məsələdə az da olsa uyğunsuz- luğa rast gəlmək mümkündür.

Konstitusiyanın Azərbaycan Respublikasının əhəmiyyəti^{tr*} ictimai-iqtisadi, siyasi və hüquqi həyatında böyük əhəmiyyəti vardır. Onun vasitəsi ilə Azərbaycan Respublikasının (dövlətinin) hüquqi təbiəti, idarəetmə forması, dövlət quruluşu müəyyən edilir, ölkənin ictimai quruluşu bərqərar edilir, dövlətin, regionların və bələdiyyə qurumlarının təşkilati cəhətdən vahidliyi təmin olunur, şəxsiyyət, dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlər qaydaya salınır. Məhz Konstitusiyanın köməyi ilə **Azərbaycan Respublikasında yeni ictimai quruluş formalaşır.**

Konstitusiya Azərbaycan xalqının ifadəsinin düzgün nəzərə alınmasına və ifadə olunmasına, demokratik qaydaların möhkəmləndirilməsinə, vaxtı çatmış sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Konstitusiyanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinin normativ, hüquqi bazasıdır. Konstitusiya **mövcud qanunvericiliyin əsası kimi rol oynayır.** Qanunlar məhz onun əsasında inkişaf edir. Bu qanunlarda ifadə olunan normaların daxilən vahid olması Konstitusiya

vasitəsi ilə təmin edilir/

**Azərbaycan
Respublikasının
Konstitusiyasının
mahiyəti**

^Müasir elmdə Konstitusiya üç mənada nəzərdən keçirilir: hüquqi sənəd mənasında; siyasi sənəd mənasında; ideoloji sənəd mənasında.

Azərbaycan Respublikasının hüquqi

ƒ hüquqi qüvvəyə malik olan, xüsusi qaydadə qəbul edilən və /işdirilən, ölkənin sosial-iqtisadi quruluşunun, siyasi sisteminin və s. əsaslarını, şəxsiyyətin hüquqi statusunu müəyyən edən sənəd başa düşülür. Göründüyü kimi, hüquqi sənəd mənasında Konstitusiya hüquqi konstitusiyaya verilən anlayışda nəzərdə tutulan mahiyəti və keyfiyyətləri əks etdirir. Hüquqi sənəd kimi Konstitusiyaya elə özünün hüquqi mahiyyətini ifadə edir.

Azərbaycan Respublikasının siyasi sənəd mənasında Konstitusiyası dedikdə, cəmiyyətdə siyasi qüvvələrin nisbətini əks etdirən, sosial qüvvələrin bir-birinə münasibətini ifadə edən və siyasi prosesləri nizama salan sənəd başa düşülür. Siyasi sənəd kimi Konstitusiyaya hüquqi cəhətdən cəmiyyətdəki siyasi qüvvələrin mənafe balansını möhkəmləndirir, cəmiyyətin inkişaf yolları haqqında proqram müddəaları müəyyənləşdirir. Siyasi sənəd kimi Konstitusiyaya elə onun siyasi-sosial mahiyyətini ifadə edir.

Azərbaycan Respublikasının ideoloji sənəd mənasında Konstitusiyası dedikdə, plüralizm ideologiyasını tanıyan sənəd başa düşülür. Ideoloji sənəd kimi bizim Konstitusiyaya hər hansı rəsmi, dövlət ideologiyasını, sosial-siyasi doktrinanı qəbul etmir. Respublikamızda hər hansı ideologiyanın rəsmi dövlət ideologiyası kimi əhəmiyyəti yoxdur. Köhnə Sovet konstitusiyaları isə marksizm-leninizmi rəsmi dövlət ideologiyası hesab edirdi. Çin dövlətinin Konstitusiyasında (1982) da marksizm-leninizm rəsmi ideologiya kimi nəzərdə tutulur. Zair dövlətinin Konstitusiyasında (1980) prezident Mobutunun adından götürülmüş mobutizm ideologiyası rəsmi ideologiya kimi müəyyənləşdirilir. Bizim Konstitusiyaya isə hər hansı bir rəsmi dövlət ideologiyasını tanımır və qəbul etmir.

**Azərbaycan
Respublikasının
Konstitusiyasının
məzmunu**

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının məzmunu bir qayda olaraq iki mənada başa düşülür: hüquqi mənada (**hüquqi məzmun**); siyasi-sosial mənada (**sosial məzmun**). ■

Konstitusiyanın hüquqi mənada məzmunu (hüquqi məz-

munu) dedikdə, onun ibarət olduğu hüquq normalarının məcmu-
su başa düşülür. Bu normalar tənzim edir:

- ictimai-iqtisadi quruluşun əsaslarını (iqtisadiyyatın təşkilinin bazar iqtisadiyyatı adlı formasını, mülkiyyət formalarını və s.);
- dövlət quruluşunun əsaslarını (idarəetməyə və quruluşuna görə dövlətin formalarını, dövlətin təşkil olunma əsaslarını və s.);
- cəmiyyətin mənəvi həyatının əsaslarını (din, ailə, təhsil və s.);
- şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsaslarını, yəni vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələrini (mülkiyyət hüququ, əmək hüququ, əqli mülkiyyət hüququ, vergi ödəmək vəzifəsi və s.).

Konstitusiyada ifadə olunan normalar şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizama salır. Bütün ictimai münasibətlər yox, yalnız mühüm və vacib əhəmiyyətə malik olan ictimai münasibətlərin əsasları məhz bu normalarla tənzimlənir. Həmin normalar cəmiyyətdəki əsas İctimai-iqtisadi və siyasi proseslərin tənzimləyicisi kimi çıxış edir.

Konstitusiyanın siyasi-sosial mənada məzmunu (sosial məzmunu) dedikdə, cəmiyyət və dövlət quruluşunun prinsiplial məsələləri barəsində razılığa gəlmiş sosial qüvvələrin nisbətinin və bir-birinə münasibətinin, onların ictimai mənafe balansının Konstitusiyada ifadə olunması başa düşülür. Konstitusiyamız müəyyən sinfin və sosial qrupun siyasi hakimiyyətini əks etdirmir. Onda sinfi mənafeələr yox, xalq mənafeyi ifadə edilir. Bizim Konstitusiyaya Azərbaycan xalqının yüksək səviyyədə siyasi-hüquqi həmrəyliyini əks etdirən sənəddir.

/ Konstitusiyanın rolu onun funksiyalarında tə-

Azərbaycan zahür edir. O, əsasən dörd funksiya həya-
Respublikası ta keçirir:

Konstitusiyasının • hüquqi funksiya;

- sosial funksiya;
- siyasi funksiya;
- tərbiyəvi funksiya.y^

Konstitusiyanın hüquqi funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, hər şeydən əvvəl, ictimai iqtisadi quruluşun əsaslarını, dövlət quruluşunun əsaslarını, cəmiyyətin mənəvi həyatının əsaslarını, habelə şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətini tənzim (müəyyən) edir. Bu baxımdan Konstitusiyaya tənzimləyici funksiya yerinə yetirir. Digər tərəfdən Konstitusiyaya həmin əsasları mənfi hal

lardan (cinayətdən, müxtəlif hüquq pozuntularından və s.) qoruyur, müdafiə edir. Bu baxımdan isə o, **qoruyucu funksiya** yerinə yetirir.

Konstitusiyanın sosial funksiyası onun sosial hadisə, sosial təsisat və sosial sistem kimi vacib məsələlərlə bağlı olmasında ifadə olunur. Sosial sistemin elementi olan təhsil və elmə, sosial təsisatlar olan ailə və dinə Konstitusiyada xüsusi diqqət yetirilir. Konstitusiyanın həmin sosial məsələlərə təsiri böyükdür. Onların inkişafında Konstitusiya vacib rol oynayır.

Konstitusiyanın siyasi funksiyası cəmiyyətdə və dövlətdə baş verən siyasi proseslərlə bağlıdır. Belə ki, dövlətin təşkil olunma əsasları və dövlət hakimiyyətinin təşkil edilmə prinsipləri məhz Konstitusiya ilə müəyyən edilir. Konstitusiya nəzərdə tutur ki, hər bir vətəndaş bilavasitə dövlətin idarə olunmasında, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edə bilər. Bundan əlavə, vətəndaşlarla siyasi sistem arasındakı münasibətlər, hakimiyyəti əldə etməyin qayda və üsulları, siyasi partiyaların təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları və siyasi hakimiyyət xarakterli digər məsələlər Konstitusiya ilə müəyyən edilir.

Konstitusiyanın tərbiyəvi funksiyası onda ifadə edilir ki, Konstitusiya bütün vətəndaşları qanunlara əməl etmək, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləmək ruhunda tərbiyələndirir. Bunun nəticəsində vətəndaşlar məsuliyyətə əsas verə biləcək mənfi hallara, hüquq pozuntusuna yol vermirlər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası dedikdə, onun daxilən bir-biri **quruluşu** dedikdə, onun daxilən bir-biri **Konstitusiyasının** Hə bağlı olan elementləri (tərkib hissələri) **quruluşu** başa düşülür. Konstitusiya Preambula («pri- ambule» - ön söz) ilə başlayır. **Preambula** dedikdə, hissə başa düşülür. Burada Azərbaycan xalqının əsas niyyət və istəkləri, onun ideali bəyan edilir, firavanlıq, ədalət, azadlıq və təhlükəsizlik kimi mənəvi-əxlaqi dəyərlərə işarə olunur. Preambulada Azərbaycan xalqının niyyətləri elan edilir: dövlətin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq; demokratik quruluşa təminat vermək; sivil cəmiyyət yaratmaq; hüquqi və dünyəvi dövlət qurmaq; hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək; bütün dünya xalqları ilə dostluq və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Konstitusiya quruluşca bölmələrə, bölmələr fəsilərə, fəsilələr isə maddələrə bölünür. Ona 5 bölmə, 12 fəsil və 158 maddə daxildir.

Birinci bölmə Konstitusiya quruluşunun əsaslarına (xalq hakimiyyəti və dövlətin əsasları kimi məsələlərə) həsr edilmişdir. Burada ictimai quruluşun mahiyyəti və idarəetmə forması müəyyən edilir, ictimai-siyasi quruluşun əsas prinsipləri möhkəmləndirilir.

İkinci bölmə vətəndaşların (şəxsiyyətin) hüquqi statusuna həsr olunmuşdur. Bu bölmədə əsas insan və vətəndaş hüquqları, habelə vəzifələr müəyyən edilir.

Üçüncü bölmə dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti kimi məsələyə həsr edilmişdir. Buraya qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətlərini, Naxçıvan Muxtar Respublikasının hüquqi statusunu müəyyənləşdirən maddələr daxildir.

Dördüncü bölmə yerli özünüidarə etməyə həsr edilmişdir. Bu bölməyə daxil olan normalar yerli özünüidarəni həyata keçirən bələdiyyələrin hüquqi statusunu müəyyən edir.

Beşinci bölmə hüquq və qanun kimi məsələlərə həsr olunmuşdur. Bu bölmədə birləşən normalar qanunvericilik sistemini, normativ hüquqi aktları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dəyişikliklər və ona əlavələr edilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Konstitusiya **keçid müddəaları** ilə bitir. Bu müddəalar keçid dövrü üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası **dörd əsas məsələni** həll edir:

- birincisi, ictimai quruluşun, **dövlətin ərəzi-siyasi quruluşunun və idarəetmə formasının mahiyyəti məsələsini**;
- ikincisi, **dövlət hakimiyyətinin təşkili məsələsini**;
- üçüncüsü, **şəxsiyyətin hüquqi statusu məsələsini**;
- dördüncüsü, **yerli özünüidarənin mahiyyəti məsələsini**.

Konstitusiyanın quruluşu böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Konstitusiyanın quruluşu onun mətnindən rahat istifadə etməyə imkan verir.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
KONSTITUSİYA QURULUŞUNUN ƏSASLARI**

§ IrAzərbaycan Respublikasında xalq hakimiyyəti

Xala Konstitusiyanın birinci bölməsində ifadə olunan **hakimiyyəti** normalar konstitusiyaya quruluşunun əsaslarını müəyyənləşdirir. Bu normalar dövlət və ictimai həyatın əsas prinsiplərini formülə edir.

Konstitusiyaya quruluşu dedikdə, isə bir ictimai quruluş başa düşülür ki, bu quruluşda fəaliyyət göstərən dövlət öz hakimiyyətini xalqın mənafeyi üçün həyata keçirir.

Xalq hakimiyyəti konstitusiyaya quruluşunun vacib və fundamental prinsipdir. Konstitusiyaya quruluşunun əsasını mənz xalq hakimiyyəti təşkil edir.

Xalq hakimiyyəti dedikdə, xalqın bilavasitə iradəsi ilə formalaşan və təşkil edilən dövlət hakimiyyəti başa düşülür.

Əgər hakimiyyət xalqa məxsus olarsa və xalq ona məxsus olan hakimiyyəti təşkil edərsə, belə halda xalq hakimiyyəti yaranır. **Xalq hakimiyyəti prinsipinə** görə xalq öz dövlətinin taleyini və müqəddəratını özü həll edir. Xalq hakimiyyəti mövcud olan yerdə xalqın maraq və mənafeyi dövlətin mənafeyinin və onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Xalq hakimiyyəti prinsipi müxtəlif formalarda təzahür edir. Onun **iki əsas forması** vardır.

Birinci formaya görə yalnız xalq dövlət hakimiyyətinin mənbəyi sayılır. Xalq hakimiyyəti prinsipinin bu təzahür forması Konstitusiyanın 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuşdur: **Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır.** Özü də Konstitusiyaya xalqı ancaq bütövlükdə hakimiyyətin mənbəyi kimi tanıyır. Yalnız və yalnız xalqı hakimiyyətin mənbəyi sayan dövlət hakimiyyəti xalq hakimiyyəti hesab edilir. Əhalinin müəyyən qismi, hər hansı sosial qrup və ya ayrı-ayrı şəxslər dövlət hakimiyyətinin mənbəyi ola bilməzlər.

Xalq hakimiyyəti prinsipinin **ikinci təzahür forması** xalq suverenliyidir (almanca «souveranitat» fransı-7ca ««ouverainete» - ali

hakimiyyət). Bu forma Konstitusiyanın ikinci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Suverenlik xalqa verilmiş elə bir hüquqdur ki, xalq bu hüquq əsasında siyasi və ictimai-iqtisadi vasitələrə yiyələnir. Bu vasitələrdən istifadə etməklə xalq cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında fəal və hərtərəfli iştirak edir.

Xalq suverenliyi dedikdə, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını sərbəst, müstəqil həll etmək, habelə öz idarəetmə formasını təyin etmək hüququ başa düşülür.

Azərbaycan xalqı suverenlik hüququndan istifadə edərək **idarəetməyə görə dövlət** formasını müəyyən etmişdir. O, respublika (latınca «respublika» - ictimai iş, dövlət) kimi idarəetmə forması seçmişdir. Belə ki, Azərbaycan dövləti idarəetmə formasına görə **prezidentli respublikadır.**

Deməli, birincisi, xalqı dövlət hakimiyyətinin mənbəyi sayan. İkincisi isə xalqın suverenlik hüququnu tanıyan hakimiyyət xalq hakimiyyəti hesab edilir.

Xalq hakimiyyəti və xalq suverenliyi bir-birilə son dərəcə bağlı və qarşılıqlı əlaqəsi olan anlayışlardır. Bu anlayışlardan hər biri digərini tamamlayır və şərtləndirir. Onları bir-birindən ayırmaq olmaz. **Xalq suverenliyi xalqın tam hakimiyyəti deməkdir.** Harada ki, xalq hakimiyyəti vardır, orada xalq öz suveren hüququndan istifadə etmişdir.

Xalq ona məxsus olan hakimiyyəti, öz hakimiyyətini yalnız təşkil və təsis edir, yaradır, onu təşkilatlandırır. Hakimiyyət xalq tərəfindən iki yolla təşkil edilir:

- referendumda (ümumxalq səsverməsində) iştirak etməklə; seçkilərdə iştirak etməklə.

Referendum (latınca «refero» - məlumat verirəm, məruzə edirəm) hakimiyyəti təşkil etməyin, xalq suverenliyini (xalqın suverenlik hüququnu) həyata keçirmənin ən vacib vasitəsidir. Bu vasitə xalqın öz iradəsini birbaşa ifadə etməsinə imkan verir. **Referendum** xalqın öz iradəsini bilavasitə ifadə etməsinin ən yüksək formasıdır.

Referendum dedikdə, respublikanın dövlət və ictimai həyatında yaranan nisbətən vacib məsələlər barəsində keçirilən ümumxalq səsverməsi başa düşülür. Referendumun keçirilməsi qaydası Seçki Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan xalqı onun hüquq və mənafeyinə aid olan hər bir

məsələni referendumla həll edə bilər. Referendumun predmeti müxtəlif məsələlər ola bilər (yeni qanunun qəbul edilməsi, mövcud qanunun dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi və s.). Məsələn, 2002-ci il avqustun 24-də keçirilən referendumun predmeti öz vəzifələrini icra edə bilmədiyi hallarda prezidentin səlahiyyətlərinin hökumət başçısına (Nazirlər Kabinetinin sədrinə) keçməsi məsələsi olmuşdur. Xalq öz iradə və arzusuna uyğun olaraq referendum yolu ilə dövlət əhəmiyyətli bu və ya digər məsələyə öz münasibətini bildirir. Bununla o, hakimiyyəti təşkil edir, suverenlik hüququnu həyata keçirir. Amma iki məsələ yalnız referendumla həll edilə bilər:

- birincisi. **Konstitusiyanın qəbul edilməsi və ona dəyişikliklər edilməsi;**
- Azərbaycan Respublikasının **dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi.**

Göstərilən məsələləri nə parlament, nə prezident (dövlət başçısı), nə hökumət, nə də nazirlər həll edə bilər^{^^^}

Hakimiyyəti təşkil etməyin ikinci yolu **xalqın seçkilərdə iştirak etməsidir**. Xalq səsvermə yolu ilə seçkili (nümayəndəli) dövlət hakimiyyəti orqanını yaradır. **Seçkili (nümayəndəli) dövlət hakimiyyət orqanı** dedikdə, parlament, yəni Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi başa düşülür. **Milli Məclis** ona görə nümayəndəli orqan adlanır ki, o, xalq adından çıxış edir, onu təmsil edir. Mjlli Məclis birbaşa xalq tərəfindən seçilir. Milli Məclis deputatlardan ibarətdir. Milli Məclis, onun ibarət olduğu **deputatlar** xalqdan bilavasitə (birbaşa) səlahiyyət alırlar. Deputatlar xalqdan birbaşa mandat alan, xalqı təmsil edən **səlahiyyətli nümayəndələrdir.** "

Xalq səsvermədə iştirak etməklə icra hakimiyyətinin mənsub olduğu **prezidenti** seçir. Bu yolla o, dövlət hakimiyyətinin digər sahəsi olan icra hakimiyyətini təşkil edir. Prezident də birbaşa (bilavasitə) xalqdan mandat alır. O, xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndədir.

Yalnız xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələrin (deputatların, prezidentin) xalqı təmsil etmək, xalqın adından danışmaq və xalqın adından müraciət etmək hüququ vardır. Xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələrdən başqa heç kəsin belə hüququ yoxdur (Konstitusiyanın 4-cü maddəsi). Xalq seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələr vasitəsilə öz suveren hüququnu həyata keçirir.

Xalq ona məxsus olan hakimiyyəti təşkil etsə də (Milli Məclisi və prezidenti seçsə də), onu özü bilavasitə və birbaşa realizə etmir, yəni həyata keçirmir. **O, hakimiyyətin həyata keçirilməsi hüququnu dövlətə verir.** Dövlət bu hüquqdan istifadə edərək hakimiyyəti xalq adından həyata keçirir. **Deməli, hakimiyyət faktiki cəhətdən xalqa, hüquqi cəhətdən isə dövlətə məxsusdur.**

Xalqın hakimiyyətini həyata keçirən əsas dövlət hakimiyyəti orqanı Milli Məclisdir. Milli Məclis Azərbaycan xalqının iradəsini qəbul etdiyi qanunlarda ifadə edir və bu yolla onun hakimiyyətini həyata keçirir.

Yerlərdə xalqın hakimiyyəti **bələdiyyə üzvləri** vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin bələdiyyə üzvlərinin həyata keçirdiyi hakimiyyət **dövlət hakimiyyəti hesab edilmir və siyasi xarakter daşımır.** Onlar yerli özünüidarəni həyata keçirirlər.

Azərbaycan xalqı Konstitusiyaya münasibətlərində **iki əsas subyekt çıxış edir: Azərbaycan xalqı; Azərbaycan dövləti.** Konstitusiyaya onları xalq hakimiyyətinin iki başlıca və mühüm məsələsi hesab edir. Bu məsələlər bir-birilə sıx surətdə bağlı və qarşılıqlı əlaqədədir. Həmin bağlılıq və əlaqə özünü iki tərəfdən göstərir. Bir tərəfdən Azərbaycan xalqı referendumda (ümumxalq səsverməsində) və seçkilərdə iştirak etməklə dövlət hakimiyyətini təşkil edir. Təşkil olunmuş dövlət hakimiyyəti Azərbaycan xalqı adından həyata keçirilir. Digər tərəfdən isə Azərbaycan xalqı Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu, yaranması və fəaliyyət göstərməsi üçün **atributiv əlamətdir.** Belə ki, dövlətin mövcud olması üçün üç atributiv əlamətin olması tələb edilir. Bu əlamətlərə aiddir: **əhali; ərazi; hakimiyyət.** Göründüyü kimi, əhali məsələsi dövlətin atributiv əlamətlərindən biri sayılır. Söhbət dövlətin əhalisindən gedir.

Azərbaycan dövlətinin əhalisi isə bütövlükdə bilavasitə Azərbaycan xalqı deməkdir. Respublika əhalisi kimi xalq dövlət əhəmiyyətli məsələləri həll edir, sosial proseslərin idarə edilməsində iştirak edir.

Respublika əhalisi isə Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir. **Azərbaycan Respublikası vətəndaşları** Azərbaycan dövlətinə və qanununa tabe olan şəxslərdir. Deməli, **Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından ibarətdir.** Konstitusiyaya da Azərbaycan xalqına məhz bu aspekt

dən anlayış verir (Konstitusiyanın 1-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Azərbaycan xalqı dedikdə, Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının birliyi və məcmusu başa düşülür.

Konstitusiyaya **vətəndaşların milliyyətini (milli-etnik mənsubiyyətini)** yox. yalnız **onların vətəndaşlığını Azərbaycan xalqının əsas və başlıca əlaməti hesab edir.** Belə ki, Konstitusiyaya Azərbaycan xalqına anlayış verərkən, həmin xalqın ibarət olduğu insanların vətəndaşlıq məsələsini əsas götürür. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan ayn-ayrı millətlərin (məsələn, rusların, ukraynalılann, gürcülərin, kürdlərin, ləzgilərin və digərlərinin) nümayəndələri Azərbaycan xalqını təşkil edən insanlar kateqoriyasına, bir sözlə, Azərbaycan xalqı anlayışına daxildirlər. Deməli, Azərbaycan xalqı milliyyətindən (milli-etnik mənsubiyyətindən) asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından ibarətdir. Bu isə o deməkdir ki, Konstitusiyaya Azərbaycan xalqına anlayış verərkən milliyyət (milli-etnik mənsubiyyət) məsələsini nəzərə almır və ona əhəmiyyət vermir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq Konstitusiyaya **Azərbaycan xalqının vahidliyi prinsipini** təsbit edir: Azərbaycan xalqı vahiddir (Konstitusiyanın 5-ci maddəsi). **Azərbaycan dövlətinin əsasını** mehız xalqın vahidliyi təşkil edir.

Azərbaycan xalqının vahidliyi dedikdə, bu xalqın ibarət olduğu bütün vətəndaşların, onların milli-etnik mənsubiyyətindən (milli-etnik əlamətdən) asılı olmayaraq birliyi və bölünməzliyi başa düşülür.

Azərbaycan xalqının ibarət olduğu vətəndaşlar müəyyən ərazidə yaşayırlar. Bu əraziyə dövlət ərazisi deyilir. Dövlət ərazisi Azərbaycan dövlətinin, qeyd etdiyimiz kimi, atributiv əlamətlərindən biri olub, onun **maddi bazası** hesab edilir. Onsuz Azərbaycan dövləti subyekt kimi mövcud ola bilməz.

Dövlət ərazisi dedikdə. Yer kürəsinin Azərbaycan dövlətinin hakimiyyətində (suverenliyində) olan hissəsi başa düşülür. Bu hissədə Azərbaycan dövləti öz hakimiyyətini həyata keçirir. Azərbaycan dövləti, o cümlədən Azərbaycan xalqı (respublika əhalisi) öz ərazisində tam suveren (müstəqil) hakimiyyətə malikdir. Həmin ərazi Azərbaycan Respublikası adlanır. **Azərbaycan Respublikası bizim ölkə vətəndaşlarının ümumi və bölünməz və**

tənidir (Konstitusiyanın 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). Məhz Azərbaycan Respublikası adlı vətən Azərbaycan dövlətinin ərazisi hesab edilir. Göstərilən halda Konstitusiya «Azərbaycan Respublikası» adı altında dövlət ərazisini nəzərdə tutmuşdur. Bundan başqa, Konstitusiyada «Azərbaycan Respublikası» Azərbaycan dövləti mənasında işlədilir.

§ 2. Azərbaycan dövlətinin əsasları

Dövlətin Konstitusiya Azərbaycan dövlətini əsas və başlıca **əsasları** subyektlərdən biri kimi tanıyır və qəbul edir. Dövlət **anlayışı** konstitusiya münasibətlərində iştirak edən **mərkəzi fiqurdur**. O, cəmiyyətin siyasi sistemində mühüm rol oynayır. Bəs, Azərbaycan dövləti dedikdə, nə başa düşülür?

Azərbaycan dövləti dedikdə, Azərbaycan xalqına məxsus olan hakimiyyəti (xalq hakimiyyətini) həyata keçirən xüsusi siyasi təşkilat başa düşülür.

Cəmiyyətdə Azərbaycan dövləti xüsusi rol oynayır. O, ölkənin siyasi həyatının ən fəal iştirakçısıdır. Yaşadığımız cəmiyyətdə Azərbaycan dövləti kimi hər hansı bir təşkilat (siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqları və s.) aparıcı mövqə tutmur. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiya özünün 2-ci fəslində dövlətin əsaslarını müəyyən edir.

Dövlətin bağlı və münasibətdə olduğu, təsir göstərdiyi siyasi, iqtisadi, sosial və digər xarakterli məsələlərə **dövlətin əsasları** deyilir. Həmin məsələlər dövləti xarakterizə etməyə, onun xarakterini və təbiətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Dövlətin əsasları geniş anlayışdır. Həmin anlayışa daxildir:

- dövlətin siyasi əsasları;
- dövlətin iqtisadi əsasları;
- dövlətin sosial əsasları;
- dövlətin hüquqi əsasları;
- dövlətin mənəvi əsasları;
- dövlətin hərbi əsasları;
- dövlətin ideoloji əsasları və s.

\ **Dövlətin siyasi əsasları** dedikdə, dövlət hakimiyyəti, dövlət hakimiyyətinin əsasları, dövlətin İdarəetmə forması, dövlətin quruluşu (siyasi-ərazi quruluşu) forması başa düşülür.

Dövlət hakimiyyəti dövlətin həyata keçirdiyi siyasi hakimiyyət

dir, xalqın iradəəsinin həyata keçirilməsi vasitəsidir. **Dövlət hakimiyyəti** dedikdə, bütün ölkə əhalisinin iştirakı ilə xalqın cəmiyyətdə dövlət rəhbərliyi başa düşülür. Bu zaman dövlət aparatının və məcburiyyət qurumlarının (ordunun, polisın və s.) köməyindən istifadə edilir. Xalqın iradəsi məhz onların vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan xalqı dövlət hakimiyyətini təşkil etsə də, dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi kimi tanınsa da, **dövlət hakimiyyətini özü həyata keçirmir**. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xalqı dövlət hakimiyyətini həyata keçirmək hüququnu Azərbaycan dövlətinə verir. Dövlət hakimiyyəti də məhz onun vasitəsi ilə həyata keçirilir. İBəs, Azərbaycan dövlətinin xarakteri və təbiəti necə müəyyən edilir?

**Azərbaycan
dövləti
demokratik
respublikadır**

Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi Azərbaycan dövlətini demokratik dövlət kimi xarakterizə edir: **Azərbaycan dövləti demokratik dövlətdir**.

Azərbaycan dövlətinin demokratik respublika olmasını sübut edən kifayət qədər əsaslar və əlamətlər vardır. Məhz bu əsaslar və əlamətlər Azərbaycan dövlətinin demokratik dövlət kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Birincisi, Azərbaycan Respublikasında **hakimiyyət xalqa məxsusdur**. O, referendumda (ümumxalq səsverməsində) və seçkilərdə iştirak etməklə dövlət hakimiyyətini təşkil edir. Dövlət hakimiyyəti bilavasitə xalqın iradəsi ilə formalaşır, habelə xalqın mənafeyi üçün həyata keçirilir. Deməli, xalq hakimiyyəti tanınır və qəbul edilir. Bu əlamət isə Azərbaycan dövlətini demokratik dövlət kimi tanımağa əsas verir.

İkincisi, **dövlət hakimiyyətini həyata keçirən əsas orqanlar xalq tərəfindən seçilir**. Onlar seçkili orqanlardır. Söhbət Milli Məclisin (parlamentin) və prezidentin seçilməsindən gedir. Dövlət hakimiyyətinin seçkili (nümayəndəli) orqanına **nümayəndəli demokratiya** deyilir. Nümayəndəli (seçkili) orqan qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirir. O, kollegial orqandır.

Üçüncüsü, Azərbaycan dövləti ona görə demokratik respublika hesab olunur ki, Konstitusiyaya Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vermişdir (55-ci maddənin 1-ci bəndi) və bu hüquq **bütün vətəndaşların hamısı üçün eynidir (bərabərdir)**.

Dördüncüsü, Azərbaycan dövləti ona görə demokratik res

publika hesab edilir ki, xalqın hüquq və mənafeələrinə, habelə dövlət və ictimai həyatın ən vacib məsələlərinə dair müvafiq qərarlar çoxluq tərəfindən qəbul olunur. Bunun nəticəsində xalqın İradəsi ifadə edilir.

Müvafiq qərarlar referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə, səs çoxluğu əsasında qəbul edilir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti səsvermədə iştirak edənlərin səs çoxluğu ilə seçilir. Milli Məclisdə də qanunlar səs çoxluğu ilə qəbul olunur və s.

Beşincisi, Azərbaycan dövləti ona görə demokratik respublika hesab olunur ki, bu dövlətdə **həm bilavasitə demokratiya forması, həm də nümayəndəli demokratiya forması mövcuddur. Bilavasitə demokratiya forması** dedikdə, **əsasən** referendum (ümumxalq səsverməsi) başa düşülür. **Nümayəndəli demokratiya forması** isə nümayəndəli (seçkili) dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları deməkdir.

Altıncısı, Azərbaycan dövləti ona görə demokratik respublika sayılır ki, bu dövlət vətəndaşları üçün təkcə ümumdemokratik hüquq və azadlıqlar elan etmir, həm də həmin **hüquq və azadlıqları faktiki (real) olaraq təmin edir.**

Demokratik dövlətin əsas məqsədi bunlardan ibarətdir: ictimai konsensus (razılıq); siyasi-ictimai sabitlik; xalqın rifahı üçün iqtisadi inkişaf (yüksəliş); daha vacib məsələlərin demokratik metodlarla həll edilməsi.

Demokratik dövlətdə **mülkiyyətin müxtəlif formalarına** eyni (bərabər) status verilir, çevik sosial siyasət həyata keçirilir (uşaqlara, qocalara, əlillərə kömək və s.), qanunsuzluğun bütün hallarından vətəndaşlar müdafiə edilir və s.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına

dövləti hüquqi dövlət kimi	Azərbaycan hüquqi dövlətdir	>^erbaycan	dövləti
---------------------------------------	--	----------------------	----------------

(Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Əsas məqsədi (təyinatı) şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına imkan yaratmaqdan, onun hüquq və azadlıqlarını real olaraq təmin etməkdən, insan hüquq və azadlıqlarını tanımaq və müdafiə etməkdən ibarət olan, özünün həyata keçirdiyi dövlət hakimiyyətini qanunla (hüquqla) məhdudlaşdıran dövlət **hüquqi dövlət** adlanır. Hüquqi dövlətdə hakimiyyət qanuna (hüquqa) əsaslanır, qanunla (hüquqla) məhdudlaşır və qanun (hüquq) vasitəsilə həyata keçirilir. **Hüquqi dövlət qanunla (hüquq-**

Hüquqi dövlət kimi tanınması üçün müvafiq dövlətin müəyyən **əlamətlərə (meyarlara)** uyğun gəlməsi və cavab verməsi tələb edilir. Azərbaycan dövləti bu əlamətlərə (meyarlara) cavab verdiyi üçün hüquqi dövlət sayılır.

Hüquqi dövlətin **birinci əlaməti qanunun ailiyindən** ibarətdir. Bu o deməkdir ki, dövlət qanunlara əsaslanmalı və onun tələblərini rəhbər tutmalıdır. Qanunlar vətəndaşlar üçün məcburi olduğu qədər də dövlət üçün məcburidir. Dövlət qanunda ifadə edilən normalara tabe olmalıdır. Dövlətin (həm qanunvericilik hakimiyyətinin, həm icra hakimiyyətinin, həm də məhkəmə hakimiyyətinin) fəaliyyəti yalnız qanuni formalarda və qanuna (hüquqa) uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Hüquqi dövlətin qanunun alili- yi əlamətinin mahiyyəti də məhz bunlardan ibarətdir.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi hüquqi dövlətin **ikinci əlaməti** sayılır. Bu əlamət hüquqi dövlətin atributudur.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi hakimiyyətdən sui-istifadənin qarşısına siper çəkir, vəzifəli şəxslərin özbaşınalığından vətəndaşları müdafiə edir, dövlət strukturlarının səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradır.

/\ Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi Konstitusiyamızda nəzərdə tutulmuşdur (Konstitusyanın 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). Bu prinsipə görə Azərbaycan Respublikasında **dövlət hakimiyyəti üç hakimiyyət sahəsi (qolu) tərəfindən həyata keçirilir və təşkil olunur: qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən; icra hakimiyyəti tərəfindən; məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən.** Qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis həyata keçirir, icra hakimiyyəti prezidentə mənsubdur, məhkəmə hakimiyyətini isə Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

Göründüyü kimi, qanunvericilik hakimiyyəti qanunları qəbul edir, icra hakimiyyəti onların icrasını təşkil edir, məhkəmə hakimiyyəti isə qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilən qanunlar əsasında yaranmış mübahisəni həll edir.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi hakimiyyətin bir əldə cəmləşməsinin qarşısını alır. Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri bir-birlərinin işərinə qarışmır. Onların hər biri öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirler.^

Hüquqi dövlətin üçüncü əlaməti ondan ibarətdir ki, bu dövlət **şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını real (faktiki) olaraq təmin edir,** insan haqları (hüquqları) hüquqi dövlətin məhkəmə daşdır, cə

miyyətin bütövlükdə inkişafı üçün vacib amildir. Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək hüququ dövlətin əsas və başlıca vəzifəsidir.

Dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyəti hüquqi dövlətin dördüncü əlamətidir. Dövlət və şəxsiyyət arasındakı münasibətlər qarşılıqlı məsuliyyət əsasında qurulur. Vətəndaşlar əlbəttə, onların üzərinə qoyulmuş vəzifələri icra etməlidirlər. Dövlət də öz üzərinə vətəndaşların hüquqlarını və onların həyata keçirilməsini təmin etmək vəzifəsi götürür.

Qanuna (hüquqa) tabe olduqlarına görə dövlət orqanları qanunun (hüququn) tələblərini pozmamalıdır. Əgər pozarsa, onlar məsuliyyət daşıyır.

Konstitusiyaya görə Azərbaycan dövləti dün-

dövləti dünyəvi dövlətdir Azərbaycan dövlətdir (Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Hansı əsaslara görə Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlət hesab edilir?

Dünyəvi dövlətlərdə din dövlətdən ayrındır; dünyəvi dövlətin rəsmi surətdə dini ideologiyası olmur; dünyəvi dövlətdə hər hansı din dövlət dini və ya məcburi din kimi müəyyən edilmir, heç bir dinə üstünlük verilmir; dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri dini qurumların qanuni fəaliyyətinə, vətəndaşların dinlə olan münasibətinə müdaxilə edə bilməzlər; dini qurumlar dövlətin işlərinə müdaxilə edə bilməzlər, dövlət hakimiyyət orqanlarının seçkisində və prezident seçkilərində, siyasi partiyaların fəaliyyətində iştirak edə bilməzlər; dini qurumlar dövlətdən ayrılaraq qanuna əməl etməklə öz nizamnamələri əsasında fəaliyyət göstərirlər; din xadimləri dövlət orqanlarına yalnız adi şəxslər (dini nümayəndələr kimi yox) kimi seçilə bilərlər; dövlət dini təşkilatlara hər hansı dövlət funksiyasının yerinə yetirilməsini tapşıra bilməz; dünyəvi dövlətin təhsil sistemi dinlə bağlı deyil; bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.

Azərbaycan dövləti bu tələblərə (şərtlərə) uyğun olduğuna görə, dini dövlət yox, dünyəvi dövlət sayılır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müdaxilə etdiyi və tənzimlədiyi əsas məsələlərdən biri Azərbaycan dövlətinin forması məsələsidir.

Konstitusiyaya həmin məsələni, yəni Azərbaycan dövlətinin forması məsələsini üç cəhətdən (üç əlamətə görə) xarakterizə edir. Həmin cəhətlərə (əlamətlərə) aiddir:

- **siyasi (dövlət) rejiminə görə** Azərbaycan dövlətinin forması;
- **dövlət quruluşuna (ərazi-siyasi quruluşuna) görə** Azərbaycan dövlətinin forması;
- **idarəetmə əlamətinə görə** Azərbaycan dövlətinin forması.

Siyasi (dövlət) rejiminə görə Azərbaycan dövləti **demokratik dövlətdir**. Biz bir az bundan əvvəl bu məsələ barədə danışmışıq. Dövlət quruluşuna (və ya ərazi-siyasi quruluşuna) görə Azərbaycan dövlətinin formasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyaya göstərilən əlamətə görə **Azərbaycan dövlətini unitar dövlət kimi müəyyənləşdirir**: Azərbaycan dövləti unitar dövlətdir (Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Unitar dövlətə (latınca «unic» - bir, bölünməz, birlik) anlayış verməmişdən əvvəl, gəlin dövlət quruluşunun (dövlət ərazi-siyasi quruluşunun) mahiyyətini aydınlaşdıraq. **Dövlətin quruluşu** dedikdə, dövlətin İnzibati-ərazi cəhətdən təşkil olunması başa düşülür. Dövlətin quruluşu anlayışı belə bir suala cavab verir: dövlətin ərazisi necə təşkil olunmuşdur və o, hansı hissələrə bölünmüşdür və bu hissələrin hüquq və vəzifələri (hüquqi vəziyyəti) nədən ibarətdir? Bu suala verilən cavabdan asılı olaraq dövlət quruluşuna görə dövlətin iki forması fərqləndirilir: unitar dövlət; federativ dövlət.

Unitar dövlət odur ki, bu dövlətin tərkibinə hər hansı başqa dövlət və ya dövlət qurumu daxil olmur, onun ərazisi isə inzibati-ərazi vahidlərinə (vilayətə, rayona və s.) bölünür, **inzibati-ərazi vahidləri** mərkəzdən asılı olub, müstəqilliyə malik olmur. Onlar yalnız mərkəz tərəfindən onların səlahiyyətlərinə ayrılmış məhdud məsələlərin həllində müstəqildirlər. Ortaya çıxan bütün məsələlər yalnız mərkəzdən həll edilir. Bu dövlət **siyasi cəhətdən tam olub, bölünməzdir**. O, **vahid ərazi, vahid xalq və vahid hakimiyyətlə** xarakterizə olunur. Unitar dövlətdə əksər hallarda bir konstitusiyaya, dövlət hakimiyyətinin bir ali orqanı, bir hökuməti olur.

Federativ dövlət isə müvafiq dövlətlərin birliyidir. O, mürəkkəb dövlət olub, bir neçə dövləti (dövlət qurumunu) birləşdirir. Məsələn, ABŞ, RF, İsveçrə, Kanada, Hindistan və s. federativ dövlət hesab edilir.

Unitar dövlətin əlamətlərinə uyğun gəldiyinə görə Azərbaycan dövləti unitar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasına gəldik

də isə bu heç də Azərbaycan dövlətinin unitar dövlət hesab edilməsinə təsir göstərmir. Belə ki, bəzi halda unitar dövlətin tərkibinə muxtar qurumlar (özünü idarə edən qurumlar), yəni muxtariyyət statusundan istifadə edən ərazi vahidləri də daxil ola bilər (əgər federativ dövlət yaratmağa zərurət və lüzum yoxdursa). Bu mümkün olan haldır.

Azərbaycan dövləti prezidentli respublikadır Bəs, Azərbaycan dövləti idarəetmə kimi əlamətə görə hansı dövlət formasına aid edilir? Konstitusiyaya bu suala cavab verir: Azərbaycan Respublikası idarəetmə formasına görə respublikadır (Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Respublika dövlət formasında dövlət hakimiyyəti xalq tərəfindən müəyyən müddətə seçilmiş nümayəndəli orqan tərəfindən həyata keçirilir. Bu dövlət forması dövlət hakimiyyətinin koлегiai qaydada həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. «Respublika» termininin özü xalqla bağlıdır. Hələ qədim zamanlarda göstərilirdi ki, dövlət «xalq işidir» («Respublica est res populı»).

Respublika özü iki cür olur: parlamentli respublika; prezidentli respublika. Parlamentli respublika formasında icra hakimiyyətinin başçısı (baş nazir) və Nazirlər Kabineti parlament tərəfindən təyin edilir və nəzarət olunur.

Prezidentli respublika formasında prezident eyni zamanda həm dövlətin, həm də icra hakimiyyətinin başçısıdır. Prezident parlamentin razılığı ilə hökumətin başçısını (Nazirlər Kabinetinin sədrini) təyin edir (bəzi dövlətlərdə prezidentin özü həm də hökumətin başçısıdır). Prezident xalq tərəfindən parlamentdən asılı olmadan seçilir.

Konstitusiyamız Azərbaycan dövlətinin hansı respublika formasına aid olması məsələsini konkret və birbaşa müəyyən etmir. Lakin buna baxmayaraq, idarəetmə formasına görə Azərbaycan dövləti prezidentli respublikanın əlamətlərinə uyğun gəlir. Buna görə bizim dövlətimiz prezidentli respublikadır.

Dövlətin iqtisadi əsasları Dövlətin iqtisadi əsasları dedikdə, mülkiyyət iqtisadi əsasları Vət. iqtisadiyyatın təşkili, pul vahidi və digər məsələlər başa düşülür. Mülkiyyət dövlətin iqtisadi sisteminin (quruluşunun) əsasını təşkil edir.

Azərbaycan dövləti, bələdiyyələr, habelə fiziki şəxslər (Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, xarici ölkə vətəndaşları və s.) və hüquqi şəxslər (müəssisələr, idarələr, təşkilatlar, şirkətlər,

firmalar) mülkiyyət münasibətlərində subyekt rolunda iştirak edə bilirlər.

Mülkiyyətin üç növü vardır: dövlət mülkiyyəti; bələdiyyə mülkiyyəti; xüsusi mülkiyyət. Mülkiyyətin hər hansı növünə üstünlük verilmir. Onlar üçün bərabər (eyni) status müəyyənləşdirilir. Mülkiyyət toxunulmazdır. O, dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Özü də bütün mülkiyyətçilərin hüquqları bir (eyni) bərabərdə müdafiə edilir.

Təbii ehtiyatlar (meşə fondu, yerin təkisi və s.) dövlətin mülkiyyəti hesab edilir. Fiziki şəxslər, habelə hüquqi şəxslər ondan istifadə edə bilirlər.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat bazar münasibətləri əsasında inkişaf edir. Azərbaycan dövləti bunun üçün şərait yaradır. Bazar iqtisadiyyatı Konstitusiyaya görə, iqtisadiyyatın təşkilinin əsas formasıdır.

Bazar iqtisadiyyatının əsas məqsədi xalqın rifahını yüksəltməkdən ibarətdir. O, müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Azərbaycan dövləti sahibkarlıq fəaliyyətinə təminat verir.

Pul maliyyə-kredit münasibətləri sahəsində mühüm rol oynayır. Manat Azərbaycan Respublikasının pul vahididir. O, Azərbaycan Respublikasının ərazisində ödəniş vasitəsi kimi işlədilir. Bizim ölkə ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin işlədilməsinə yol verilmir.

Dövlətin dövləti sosial yönümlü siyasət

əsasları yeridir. Sosial siyasətin əsas məqsədi vətəndaşların sosial müdafiəsini həyata keçirməkdən, yəni şəxsiyyətin sərbəst inkişafını və layiqli həyat səviyyəsini təmin edən şərait yaratmaqdan, təhsil, əmək, sağlamlığın qorunması, sosial müdafiə və digər sahələrdə sosial proqramları reallaşdırmaqdan, ailəni himayə etməkdən ibarətdir. Dövlət öz üzərinə sosial xarakterli öhdəliklər götürür, vətəndaşların əmək və sağlamlıqlarını qoruyur, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti sosial dövlət hesab edilir.

Dövlətin sosial əsasları dedikdə, ailə, təhsil, səhiyyə, elm, dil və digər məsələlər başa düşülür. Ailə cəmiyyətin əsas özəyidir. Buna görə də o, dövlət tərəfindən xüsusi olaraq himayə olunur. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir. Analıq, atalıq və

uşaqlıq qanunla qorunur.

Təhsil dövlətin sosial əsaslarına aid olan məsələdir. Onun cəmiyyətin və dövlətin inkişafında vacib əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan Respublikasında dövlət təhsil müəssisələrindən başqa qeyri-dövlət (özəl) təhsil müəssisələrinin də fəaliyyət göstərməsinə icazə verilir. Təhsil müəssisələri həm pulsuz, həm də pullu fəaliyyət göstərə bilər.

İcbari ümumi orta təhsil pulsuzdur. Dövlət bunu təmin edir.

Dil sosial hadisədir. Cəmiyyətin inkişafında onun rolu böyükdür. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının **dövlət dilidir**. Azərbaycan dövləti Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir. Bununla bərabər, bizim respublikamızda əhalinin danışdığı digər dillərin (məsələn, rus dilinin, ləzgi dilinin, talış dilinin və s.) sərbəst işlədilməsinə yol verilir. Azərbaycan dövləti həmin dillərin də inkişafını təmin edir.

Dövlətin hərbi əsası

Silahlı Qüvvələr Azərbaycan dövlətinin **hərbi əsası** hesab edilir. Ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin, müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin qorunmasında onun rolu son dərəcə böyükdür. **Əhalinin təcavüzdən qorunmasını təmin etmək** Silahlı Qüvvələrin üstünə düşən əsas vəzifələrdən biridir. Hər bir vaxt Silahlı Qüvvələr Azərbaycan dövlətinə qarşı hərbi basqının və təcavüzün qarşısını almalıdır.

Silahlı Qüvvələrin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir. Onun başqa dövlətlərin müstəqilliklərinə qəsd etməsinə yol verilmir. **Prezident Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır** (Konstitusiyanın 9-cu maddəsinin 3-cü hissəsi).

Beynəlxalq hüququn prinsipləri **dövlətin beynəlxalq-siyasi əsasını** təşkil edir. Söhbət beynəlxalq hüququn başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, dövlətlərin suveren bərabərliyi, dövlətlərin əməkdaşlığı, beynəlxalq münasibətləri sülh yolu ilə həl etmək və digər prinsiplərindən gedir. Azərbaycan dövləti başqa dövlətlərlə münasibətlərini məhz həmin prinsiplər əsasında qurur (Konstitusiyanın 10-cu maddəsi).

Dövlətin ideoloji əsasını siyasi plüralizm, mənəvi əsasını isə din, incəsənət və mədəniyyət kimi məsələlər təşkil edir.

III Fəsil

ŞƏXSİYYƏTİN HÜQUQİ STATUSUNUN (VƏZİYYƏTİNİN) ƏSASLARI. VƏTƏNDAŞLARIN KONSTITUSİON HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI

§ 1. Əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları

Şəxsiyyətin hüquqi (konstitusiyaya)

Özünəməxsus konstitusiyaların, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən müəyyənləşdirilmiş və həll etdiyi başlıca məsələlərdən biri şəxsiyyətin hüquqi statusu (vəziyyəti) məsələsidir. Konstitusiyanın II bölməsində ifadə olunan normalar da məhz bu məsələyə həsr edilmişdir. Şəxsiyyətin hüquqi statusu (vəziyyəti) Konstitusiyanın ən əsas və vacib anlayışlarından biri hesab edilir. Bəs, şəxsiyyətin hüquqi statusu (vəziyyəti) dedikdə nə başa düşülür?

Konstitusiyada əsas insan və vətəndaş hüquqları (azadlıqlar) təsbit edilir. Bununla bərabər, Konstitusiyada hüquqlarla (azadlıqlarla) yanaşı və birgə müəyyən vəzifələr də nəzərdə tutulur. Bax, Konstitusiyada göstərilən insan və vətəndaş hüquqları (azadlıqları) vəzifələrlə birlikdə şəxsiyyətin hüquqi statusunu (vəziyyətini) təşkil edir. Konstitusiyada müəyyən edildiyinə görə şəxsiyyətin hüquqi statusu bəzən insanın konstitusion statusu da adlanır.

Şəxsiyyətin hüquqi statusu (insanın konstitusion statusu) dedikdə, Konstitusiyada təsbit edilən əsas insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür.

Söz yox ki, şəxsiyyətin bütün hüquq və vəzifələri onun hüquqi statusunu (vəziyyətini) müəyyənləşdirə bilməz. Şəxsiyyətin hüquq və vəzifələrinin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Şəxsiyyətin hüquqi statusunu yalnız o hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirə bilər ki, həmin hüquq və vəzifələr dövlətlə şəxsiyyət arasındakı münasibətlərin məzmununu təşkil etsin, həmin münasibətlərin əsasında dursun. O hüquq və vəzifələr ki, onlar konstitusiyaya normaları ilə müəyyənləşdirilsin və tənzimlənsin. Dövlətlə şəxsiyyət arasında münasibətlər məhz şəxsiyyətin hüquqi statusu ilə müəyyən edilir.

/

İnsan hüquqları Şəxsiyyətin hüquqi statusu özündə ən əsas (azadlıqları) və **VƏ** başlıca hüquqları (azadlıqları) əhatə edir, **onların prinsipləri** Bu hüquqları (azadlıqları) iki qrupa bölmək olar:

- insan hüquqlarına (azadlıqlarına);
- vətəndaş hüquqlarına.

İnsan hüquqları (azadlıqları) dedikdə, bütün insanların malik olduğu hüquqlar (azadlıqlar) başa düşülür. **Bu hüquqları (azadlıqları) dövlət müəyyənləşdirmir.** Həmin hüquqlar (azadlıqlar) insan doğulduğu andan, insanın doğulması ilə necə deyirlər, «avtomatik surətdə» əmələ gəlir, özü də insanlar göstərilən hüquqları (azadlıqları) yaşadığı dövlətə mənsubiyyətindən, həmin **dövlətin vətəndaşı sayılmasından asılı olmayaraq** əldə edirlər. Bir daha təkrar edərək göstəririk ki, dövlət öz qanunları ilə vətəndaşlarına bu cür hüquqlar verə bilməzlər, çünki həmin hüquqları insanlar doğulan kimi qazanırlar.

İnsan hüquqları (azadlıqları) sırasına ənənəvi olaraq aid edilir:

- yaşamaq hüququ;
- azadlıq hüququ;
- təhlükəsizlik hüququ;
- mülkiyyət hüququ;
- şəxsiyyətin ləyaqət hüququ;
- şəxsi və ailə sirrini saxlamaq hüququ.

Son zamanlar mədəniyyət nailiyyətlərindən istifadə hüququ və sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ da insan hüquqları sırasına əlavə olunur.

İnsan hüquqları «**İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi**»ndə (1948) müəyyən edilmişdir. Dünya ölkələrinin demək olar ki, bütün konstitusiyalarında onlar nəzərdə tutulur. Bəzən İnsan hüquqları **insan haqqları** da adlanır. İnsan haqqları hamının, bütün insanların malik olduğu hüquqlardır,

İnsan hüquqları (azadlıqları) **müəyyən prinsiplərə** əsaslanır. Həmin prinsiplər onların əsl mahiyyətini müəyyən etməyə imkan verir, insan hüquqlarının (azadlıqlarının) prinsipləri Konstitusiyanın 24-cü maddəsinin 1-ci bəndində formulə edilmişdir.

Təbiilik (təbil olmaq) insan hüquqlarının (azadlıqlarının) əsas və fundamental prinsipidir. Bu prinsipə görə insan hüquqları (azadlıqları) təbiidir və anadangəlmə hüquqlardır. Buna görə də

insan hüquqları təbii hüquqlar və ya anadangəlmə hüquqlar da adlanır.

İnsan hüquqlarına hər kəs (bütün insanlar) doğulduğu andan malik olurlar. Həmin hüquqları şəxsiyyətin (vətəndaşın) əldə etməsində dövlət rol oynayır. Onları sadəcə olaraq insanın doğulması və sosial varlıq kimi mövcud olması faktı yaradır. Nə zaman ki, insan doğulur, o vaxt da insan təbii hüquqlar əldə edir.

Ayrılmazlıq insan hüquqlarının (azadlıqlarının) vacib prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə hüquqlar (azadlıqlar) insanın doğulması və mövcudluğu ilə yaranır. Məhz bu səbəbdən onları insanın özündən ayırmaq olmaz. İnsan hüquqlarını (azadlıqlarını) nə dövlət, nə də digər subyektlər insanın özündən ayıra bilməzlər, çünki həmin hüquqları İnsana onlar verməmişdir.

Toxunulmaz və pozulmaz olmaq insan hüquqlarının (azadlıqlarının) digər prinsipidir. Bu prinsipə görə hər kəs insan hüquqlarını (azadlıqlarını) cinayət və digər hərəkətlərlə poza və onlara qəsd edə bilməz. Əgər insan hüquqları pozularsa və onlara qəsd edilərsə, onda hüquq pozuntusu törədənlərə qanunda nəzərdə tutulan məsuliyyət tədbirləri tətbiq ediləcəkdir.

İnsan hüquqlarının (azadlıqlarının) əsaslandığı prinsiplərdən biri onların təminatlı olması prinsipi adlanır. Bu prinsip Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin 1-ci hissəsində formulə edilmişdir.

insan hüquqlarının (azadlıqlarının) təminatı dedikdə, onların dövlət tərəfindən qorunması başa düşülür. Dövlət hüquqları (azadlıqları) qorumaq üçün müəyyən tədbirlər nəzərdə tutur və müəyyənləşdirir, Məhz bu tədbirlərin nəticəsində gələcəkdə baş verə biləcək mümkün hüquq pozuntularının qarşısı alınır. Hüquq pozuntuları törədildikdə isə hüquq və azadlıqların qorunmasından yox, onların yalnız müdafiə edilməsindən söhbət gedə bilər. Başqa sözlə desək, hüquq pozuntusuna yol verildiyi hallarda hüquq və azadlıqlar müdafiə edilir. Hüquqların və azadlıqların müdafiəsi elə hüquqi tədbirlər kompleksidir ki, bunun vasitəsilə artıq törədilmiş hüquq pozuntusunun mənfi və xoşagəlməz nəticələri aradan qaldırılır.

Hüquq və azadlıqlar əsasən iki yolla müdafiə edilir:

- ümumi yolla:
- xüsusi yolla.

Ümumi yolla müdafiə dedikdə, məhkəmə vasitəsilə həyata keçirilən müdafiə başa düşülür. Ona məhkəmə müdafiəsi də

deyilir. Bu, hüquqların (azadlıqların) müdafiə olunmasının əsas və universal yolu hesab edilir. Ona görə ki, məhkəmələr heç kəsdən asılı olmayıb, müstəqildir və yalnız qanuna tabedirlər.

Xüsusi yolla müdafiə isə dövlət icra hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən müdafiə deməkdir. Ona **inzibati qaydada müdafiə** də deyilir.

Hüquq və azadlıqları qorumaq və müdafiə etmək demokratik hüquqi dövlətin əsas və başlıca vəzifəsidir.

**Vətəndaş hüquq Vətəndaş hüquq və azadlıqları odur ki. on-
və azadlıqları** dövlət tərəfindən qanun əsasında müəy-
yən edilir. **Vətəndaşlara bu hüquq və
azadlıqları dövlətin özü verir («dövlət bəxş edir»)**. Onlar insanın anadan olması (doğulması) ilə əldə edilmir və buna görə də təbii (anadangəlmə) hüquq və azadlıqlar sayılmır. Özü də həmin hüquqların (azadlıqların) verilməsi və müəyyən edilməsi şəxsin **dövlətin vətəndaşı olması faktı ilə (vətəndaşlıq faktı ilə), onun dövlətə mənsub olması faktı ilə** bağlıdır. Vətəndaş hüquq və azadlıqları məhz həmin faktlarla müəyyən edilir. Buna görə də vətəndaş hüquq və azadlıqlarına bütün insanlar (hamı) yox. yalnız müəyyən dövlətə mənsub olan, onun vətəndaşı sayılan şəxslər malik ola bilərlər. Ola bilsin ki, dövlətin öz vətəndaşları üçün müəyyən etdiyi hüquq, başqa dövlət tərəfindən öz vətəndaşlarına verilməsin.

Vətəndaş hüquq və azadlıqları sırasına aiddir:

- seçki hüququ;
- siyasi partiyalarda birləşmək hüququ;
- dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ;
- dövlətin və cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ;
- müraciət etmək hüququ və s.

Göründüyü kimi, **vətəndaş hüquqları əsasən siyasi xarakterə və məzmunu malikdir**. Bununla bərabər, bəzi sosial-iqtisadi hüquqlar da vətəndaş hüquqları sırasına aid ola bilər. Məsələn, dövlət hesabına pulsuz təhsil almaq hüququ, pulsuz tibbi xidmət hüququ və digər hüquqlar vətəndaş hüquqları sayılır.

Vətəndaş hüquqları dövlətin maddi (maliyyə) imkanları nəzərə alınmaqla, həmin dövlətdə demokratiyanın inkişaf səviyyəsindən, onun ənənələrindən və digər hallardan asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Vətəndaş hüquqları da dövlət tərəfindən qorunur və müdafiə edilir, yəni təmin edilir. Ona görə ki, insan hüquqları kimi vətəndaş hüquqları da Konstitusiyada nəzərdə tutulmuşdur.

§ 2. Əsas insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) növləri

Şəxsi hüquqlar və Konstitusiyada təsbit olunan əsas insan və azadlıqlar vətəndaş hüquqları (azadlıqları) öz xarakterinə və məzmununa görə bir qayda olaraq üç

qrupa bölünür:

- şəxsi hüquqlar (azadlıqlar) qrupuna;
- ictimai-siyasi hüquqlar (azadlıqlar) qrupuna;
- sosial-iqtisadi hüquqlar (azadlıqlar) qrupuna.

Şəxsi hüquqlar (azadlıqlar) bu hüquqların (azadlıqların) sahibi olan şəxsin özündən ayrılmaz olub, şəxsən ona aiddir. Onlar nisbətən dövlət nəzarətindən asılı olmadan mövcuddur. Bu hüquqların sırasına əsasən insan hüquqları (azadlıqları) daxildir. Şəxsi hüquqlar bəzən mülki hüquqlar da adlanır.

İnəməq Yaşamaq hüququ şəxsi hüquqlardan biridir. Bu, hüququ əl bir insanın vacib təbii və ayrılmaz hüququdur.

Yaşamaq hüququ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquq insan hüquqları haqqında beynəlxalq sənədlərdə də ifadə edilmişdir. Həmin hüquq demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da öz əksini tapmışdır.

Yaşamaq hüququ fiziki şəxsin (insanın) fiziki-bioloji cəhətdən mövcud olması üçün həyatda fəaliyyət göstərmək, onun maddi və qeyri-maddi (mənəvi) nemətlərdən istifadə etmək imkanını ifadə edir. Yaşamaq hüququ həyat deməkdir. Həmin hüquq insanın doğulması ilə (doğulduğu andan) əmələ gəlir, onun ölümü ilə (öldüyü andan) xitam edilir.

Yaşamaq hüququ toxunulmazdır. Heç kəs özbaşına həyatdan məhrum edilə bilməz, insan həyatına edilən qəsd ağır cinayətdir.

Bərabərlik Bərabərlik hüququ şəxsi hüquqlar sırasına daxil hüququ hüququdur. Konstitusiyanın 25-ci maddəsi onu əsas insan hüquqlarından (təbii hüquqlardan) biri kimi təsbit edir. Bərabərlik hüququ beynəlxalq sənədlərdə də

(«İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə»də) ifadə olunmuşdur. Bəyannamənin 1-ci maddəsində göstərilir ki, **bütün insanlar bərabər şəraitdə doğulurlar**. Bu isə bərabərlik hüququnun təbii (anadangəlmə) hüquq olmasını sübut edir.

Bərabərlik hüququna görə, şəxslər irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən və siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq **hüquqca (hüquqi cəhətdən) bərabərdirlər**. Onların həmin amillərdən asılı olmayaraq bərabər və eyni hüquqları vardır. Lakin bu cür bərabərlik şəxslərin **faktiki (sosial) cəhətdən bərabər olması (faktiki bərabərliyi) demək deyildir**. Məlum məsələdir ki, faktiki (sosial) cəhətdən bütün şəxslər bərabər və eyni ola bilməzlər. Bərabərlik hüququ onu ifadə edir ki, Konstitusiyaya yalnız bərabər hüquqlar, həmin hüquqlardan istifadə etmək üçün bərabər hüquqi imkanlar verir.

Bərabərlik hüququna görə kişi ilə qadının eyni və bərabər hüquqları (azadlıqları) vardır. Bu o deməkdir ki, ictimai həyatın bütün sahələrində onların eyni dərəcədə iştirakı və ailədə bərabər vəziyyəti üçün hüquqi imkan (şərait) verilir. Digər tərəfdən bütün şəxslərin hamısı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. **İrqi, milli, dini, dil, cinsi və digər mənsubiyyətə görə hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasına yol verilmir.**

Azadlıq hüququ şəxsi hüquqlar qrupuna aid olan hüquqlardan biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 28-ci maddəsi bu hüququn təsbit edilməsinə həsr olunmuşdur.

Azadlıq hüququ əsas İnsan hüquqlarından - təbii (anadangəlmə) hüquqlardan biridir. «İnsan hüquqları barədə ümumi bəyannamə»nin 1-ci maddəsində azadlıq hüququnun bu xüsusiyyəti birbaşa nəzərdə tutulmuşdur; **bütün insanlar azad doğulurlar**. Bundan əlavə, azadlıq hüququ şəxsiyyətin özündən ayrılmaz hüquqdur.

Azadlıq hüququ **vətəndaşlıq məsələsindən** asılı deyildir. Deməli, vətəndaşlığı olmayan şəxslər də, vətəndaşlığı olan şəxslər də azadlıq hüququna malikdirlər. Azadlıq hüququ həm də şəxsin **ruhi-psixi (sağlamlıq) vəziyyətindən** asılı deyildir. Buna görə ruhi xəstələr də azadlıq hüququndan istifadə edə bilərlər. Nəhayət, azadlıq hüququ şəxsin **yaş səviyyəsindən** asılı deyildir. Məhz bu səbəbdən yetkinlik yaşına çatmış şəxslərlə bərabər, az

yaşlıların da azadlıq hüququ vardır. Beləliklə, azadlıq hüququ şəxsin vətəndaşlığı, onun ruhi-psixi (sağlamlıq) vəziyyəti və yaş səviyyəsi kimi amillərdən asılı olmayaraq hamıya (hər bir şəxsə) məxsusdur.

Azadlıq hüququ dedikdə, şəxsin öz iradəsi əsasında qanun həddində (çərçivəsində) davranmaq imkanı başa düşülür. Qanunla qadağan edilməyən istənilən hərəkəti etmək imkanı bu hüququn mahiyyətini təşkil edir. Bu hərəkətlər qanuna zidd olmamalı və digər şəxslərə zərər vurmamalıdır.

Lakin azadlıq mütləq yox, nisbi xarakterli hüquqdur. Belə ki, o, qanunda nəzərdə tutulan hallarda məhdudlaşdımla bilər. Həmin hallardan biri tutmadır.

Tutma iki cür olur: inzibati qaydada tutma; cinayət-prosessual mənada tutma. İnzibati qaydada tutma dedikdə, inzibati xəta (pozuntu) törətmiş şəxsin azadlığının qısa müddətə məhdudlaşdırılması başa düşülür. Onun müddəti 3 saatdan çox ola bilməz.

Cinayət-prosessual qaydada tutma dedikdə, cinayət hadisəsinin baş verməsinə və digər hallara görə şəxsin müvəqqəti saxlanılma yerində saxlanması və beləliklə onun azadlığının qısa müddətə məhdudlaşdırılması başa düşülür. Məsələn, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxs tutulur. Tutulduqdan 24 saat ərzində həmin şəxs barəsində cinayət işi başlanması haqqında qərar qəbul olunmazsa, o, dərhal azad edilməlidir. Belə qərar qəbul olunsa da, şəxsin saxlanması (tutulması) 48 saatdan çox davam edə bilməz. 48 saat ötənə qədər (keçənə kimi) şəxs barəsində ya həbs tədbiri seçilməsi, ya da onun azad edilməsi haqqında qərar çıxarılmalıdır.

Şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasına səbəb olan ikinci hal həbsəalma (həbs) adlanır. Həbsin iki növü fərqləndirilir: inzibati həbs; qətimkan tədbiri qismində həbs.

inzibati həbs tənbeh tədbiri olub, cinayət əməlinə görə yox, inzibati xətaların ayrı-ayrı növlərinə görə tətbiq edilir. Onun müddəti 15 gündən çox ola bilməz.

Qətimkan tədbiri qismində həbs dedikdə isə cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin azadlığını məhdudlaşdırmaqla istintaq təcridxanasında (həbsdə saxlanılma yerində) saxlanması başa düşülür. Həbsdə saxlanılma müddəti böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törədilməsinə görə 2 ay, ağır və xüsusilə ağır cinayət törədilməsinə görə isə 3 ay həddində müəy

yən edilir.

Azadlıqdan məhrum etmə şəxsin azadlıq hüququnu məhdudlaşdırən üçüncü haldır. O, cinayət cəzasının bir növüdür. Azadlıqdan məhrum etmə dedikdə, törətdiyi cinayətə görə şəxsin cəmiyyətdən təcrid olunması başa düşülür. Belə halda həmin şəxs cəzasını azadlıqdan məhrum etmə yerlərində (kaioniya - məntəqədə, islah koloniyasında və s.) çəkir. Azadlıqdan məhrum etmə həm müddətli, həm də ömürlük ola bilər. Müddətli azadlıqdan məhrum etmə cəzasının müddəti 3 aydan 15 ilədək müəyyən edilir. Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə yalnız sülh və bəşəriyyət əleyhinə, müharibə cinayətləri ilə əlaqədar, şəxsiyyət və dövlət hakimiyyəti əleyhinə törədilmiş xüsusilə ağır cinayətlərə görə müəyyən edilir. Bir çox dövlətlərdə (o cümlədən Avropa Şurasına daxil olan, demək olar ki, bütün dövlətlərdə) ölüm cəzası qadağan edilmişdir.

Toxunulmazlıq hüququ

Toxunulmazlıq hüququ şəxsi hüquqlar dairəsinə daxil olan hüquqlardan biridir. Şəxsin normal fəaliyyət göstərməsi üçün bu hüququn böyük əhəmiyyəti vardır. Şəxsiyyətin inkişafı üçün normal şəraitin yaradılması məhz toxunulmazlığın vasitəsilə mümkün olur.

Toxunulmazlıq hüququ geniş və ümumiləşdirilmiş anlayış olub, özündə üç cür hüququ birləşdirir: təhlükəsiz yaşamaq hüququnu; şəxsi toxunulmazlıq hüququnu; mənzil toxunulmazlığı hüququnu. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 31-ci maddəsi təhlükəsiz yaşamaq hüququnu, 32-ci maddəsi şəxsi toxunulmazlıq hüququnu, 33-cü maddəsi mənzil toxunulmazlığı hüququnu təsbit edir.

Təhlükəsiz yaşamaq hüququ insan hüquqları - təbii (ana-dangəlmə) hüquqlar sırasına aiddir. O, şəxsin özündən ayrılmazdır. Təhlükəsiz yaşamaq hüququ onu ifadə edir ki, şəxsin yaşamaq hüququ hər cür təhlükədən, qəsdən və hüquq pozuntusundan qorunur, daha doğrusu, zərərsizləşdirilir. Əgər şəxsin yaşamaq hüququna qəsd edilərsə, onda bu hüquq müdafiə edilir, yəni qəsd edən şəxs barəsində müvafiq tədbirlər görülür. Şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına, mülkiyyətinə, mənzilinə qəsd etmək, ona qarşı zor işlətmək təhlükəsiz yaşamaq hüququnun pozulması deməkdir. Buna görə həmin hərəkətlərə yol verilməsini Konstitusiya qadağan edir.

Şəxsi toxunulmazlıq hüququna görə insan həyatının ailə-

məişət və şəxsi münasibətlər kimi sferasına nə dövlət, nə ictimai təşkilatlar, nə də ayrı-ayrı vətəndaşlar müdaxilə edə bilərlər. Həmin sferaya kimsənin nəzarət etməsinə və qarışmasına yol verilmir.

Ailə həyatının sirrini (məsələn, övladlığa götürmənin sirrini və s.) saxlamaq hüququ hər kəsə məxsusdur. Bundan əlavə, hər kəsin şəxsi həyat sirrini (məsələn, yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq) hüququ vardır. Dövlət buna təminat verir. Amma bəzən, qanunda nəzərdə tutulan hallarda həmin **hüquq məhdudlaşdırıla bilər**. Həmin hallara aiddir: cinayətin qarşısını almaqdan ötrü; cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü. Məsələn, cinayət işi üzrə sübutlar əldə etmək üçün şəxsin yazdığı məktublar oxunur və ya onun telefon danışıqlarına qulaq asılır.

Hər kəsin **mənzil toxunulmazlığı** hüququ vardır: mənzil toxunulmazlığı kənar şəxslərin mənzilə yalnız onun sahibinin icazə və razılığı ilə daxil olmasının mümkünliyünü nəzərdə tutur. **Mənzil** dedikdə, şəxsin bilavasitə daimi və ya müvəqqəti yaşaması üçün nəzərdə tutulan yaşayış sahəsi (yaşayış evləri, yataqxana, mehmanxana və s.) başa düşülür. Vətəndaşın şəxsi həyatı bilavasitə məhz mənzillə bağlıdır. Mənzil toxunulmazlığı tək-cə mənzilə yox, həm də şəxsə məxsus olan anbara, qaraja, zirzəmiyə və digər yerlərə (çünki bu yerlər mənzillə bağlıdır), habelə səfər etdiyi zaman şəxsin qaldığı kupeyə (qatarda olur), kayutaya (gəmidə olur) və s. aiddir. Amma mənzil toxunulmazlığı şəxsin iş yerindəki otaqlara (qulluq yerlərinə) şamil olunmur.

Mənzil toxunulmazlığı hüququna görə heç kəs **mənzildə yaşayan şəxslərin iradəsi ziddinə mənzilə daxil ola, mənzildə axtarış apara və onu yoxlaya (gözdən keçirə) bilməz**. Lakin qanunda nəzərdə tutulan hallarda bu hüquq məhdudlaşır. Belə ki, zəlzələ, yanğın və digər fəvqəladə hallarda (məsələn, tək-cə mənzil sahibini deyil, digər şəxsləri də təhlükə altına qoyan yanğının söndürülməsi), habelə cinayətin açılması və əməliyyat-axtarış tədbirləri görülməsi zamanı məlumat əldə edilməsi zəruri olan hallarda və s. sahibinin razılığı və icazəsi olmadan mənzilə daxil oluna bilər. Məsələn, cinayət törədən şəxs qaçaraq qonşunun mənzilində gizlənir. Həmin şəxsi tutmaq üçün hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları sahibinin icazəsi və razılığı olmadan

mənzilə daxil olurlar. Belə halda 48 saat ərzində hakimə xəbər verilir. Hakim müvafiq tədbirin görülməsi üçün icazə verilməsi məsələsini həll edir.

Bir sıra istintaq hərəkətləri (istintaq eksperimenti, axtarış və s.) edildiyi hallarda da mənzilə daxil olmaq mümkündür. **Mənzilə bir qayda olaraq, məhkəmə qərarı əsasında daxil olmaq mümkündür.**

Nikah Nikah hüququ əsas və mühüm şəxsi hüquqlardan **hüququ** biridir. Nikah hüququ **təbii hüquqlar sırasına** aid olub, şəxsin özündən ayrılmazdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsi də məhz bu hüququ təsbit etmişdir.

Nikah dedikdə, ailə qurmaq məqsədilə iki şəxsin - kişi ilə qadının könüllü ittifaqı başa düşülür. Lakin bu ittifaq hökmən Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin VADQ-də (Vətəndaşlıq Aktlarının Dövlət Qeydiyyatı orqanlarında) qeydiyyata alınmalıdır. Əks təqdirdə həmin nikah faktiki hesab ediləcək və buna görə də etibarsız sayılacaqdır. **Faktiki nikah** müvafiq dövlət orqanında - VADQ-də qeyd alınmayan nikahdır. Bu nikah ərlə arvad arasında hüquqi nəticə (hüquq və vəzifə) yaratmır və dövlət tərəfindən tanınmır.

Nikah bağlanarkən müəyyən şərtlərə əməl edilməsi tələb edilir. **Birinci şərt** ondan ibarətdir ki, ailə qurmaq və evlənmək niyyətində olan şəxslər arasında **nikah qarşılıqlı, könüllü razılıq əsasında bağlanılır**. Heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz.

İkinci şərt ondan ibarətdir ki, ailə qurmaq niyyətində olan şəxslər **qanunda nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatmalıdır**. Azərbaycan Respublikasında qanunda nikah yaşı - **kişilər üçün 18 yaş, qadınlar üçün isə 17 yaş** müəyyən edilmişdir. Bəzi hallarda (məsələn, qız hamilə olduqda, oğlanın hərbi xidmətə çağırılması ilə bağlı olaraq və s.) nikah yaşı bir ildən çox olmayaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qəran ilə aşağı salına bilər.

Üçüncü şərt ondan ibarətdir ki, nikaha daxil olan şəxslər arasında **yaxın qohumluq əlaqələri olmamalıdır**. Tam doğma qardaş və bacılar (həm ümumi atası, həm də ümumi anası olan), həm natamam doğma qardaş və bacılar (atadan bir, andan ayrı və yaxud anadan bir, atadan ayrı olan qardaş və bacılar), habelə övladlığa götürülənlər və s. arasında nikaha yol verilmir. Bundan

əlavə, başqa şəxslə nikahda olan şəxs, kəmağıllılıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan şəxslər də nikaha daxil ola bilməzlər.

mənsubiyyət hüququ (Konstitusiyanın " **hüququ**44-cü maddəsi), ana dilindən istifadə hüququ (Konstitusiyanın 45-ci maddəsi), şərafət və ləyaqətin müdafiəsi hüququ (Konstitusiyanın 46-cı maddəsi), fikir və söz azadlığı (Konstitusiyanın 47-ci maddəsi), vicdan azadlığı (Konstitusiyanın 48-ci maddəsi) şəxsi hüquqlar (azadlıqlar) sırasına aid edilir.

Milli mənsubiyyət insan üçün mühüm və vacib məsələ olub, onunla etnik məsələ arasındakı münasibəti ifadə edir. O. insanın bioloji xüsusiyyətləri ilə yox, **dil, din, əxlaq, tərbiyə, adət-ənənə və digər amillərlə müəyyən edilir.**

Milli mənsubiyyət dedikdə, şəxsin özünü müəyyən bir etnosla (etnik qrupa) aid etməsi, həmin etnosla eyniləşdirməsi başa düşülür. **Hər kəsin öz millii mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır.** Bunun nəticəsində şəxs öz milli adət-ənənələrini həyata keçirir, öz həyatında milli-sosial normalardan istifadə edir.

Milli mənsubiyyət məsələsi Azərbaycan xalqının anlayışının müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmır. Belə ki, göstərilən halda vətəndaşlıq məsələsinə əhəmiyyət verilir: Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir. Milli mənsubiyyət məsələsi həm də şəxsiyyətin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmır. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyətin hüquqi statusu milli mənsubiyyət kimi məsələdən qəti surətdə asılı deyildir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının şəxsiyyətini təsdiq edən sənəddə keçmiş sovet dövrünün sənədlərindən fərqli olaraq, milliyyət barədə qrafa doldurulmur, yeni şəxsin milli mənsubiyyəti haqqında məlumat göstərilmir.

Şəxsi öz milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur etmək olmaz. Konstitusiya bunu qadağan edir.

Dil insanın, insan fikrinin və təfəkkürünün inkişafında böyük rol oynamışdır. Dil olmadan insan fikri mövcud ola, inkişaf edə. nəsildən nəslə verilə bilməzdi.

Dil elə bir vasitədir ki, bunun köməyi ilə insanlar ünsiyyətdə olur, bir-birinə öz fikirlərini çatdırır (yeni fikir mübadiləsi aparır) və bir-İdrini qarşılıqlı surətdə başa düşürlər. Bir sözlə, dil **insanlar**

arasında ünsiyyət vasitəsidir.

Dil insanla onun milli mənsubiyyəti arasındakı münasibəti və əlaqəni aydınlaşdırmağa imkan verən əsas vasitələrdən biridir. Belə ki, şəxsin milli mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində dilin son dərəcə böyük rolu vardır. Milli mənsubiyyətin müəy- yənləşdirilməsində o, əsas və başlıca amil kimi qəbul olunur.

Şəxs istədiyi dildə tərbiyə və təhsil ala, yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Lakin şəxs üçün əsas məsələ onun öz ana dilindən istifadə etməsidir. Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Özünün mənsub olduğu millətin mənəvi-əxlaqi və mədəni dəyərlərini şəxs məhz öz ana dili vasitəsilə mənimsəyir. Şəxs bir qayda olaraq, öz ana dilində tərbiyə və təhsil alır. Hər bir şəxs üçün öz ana dili doğma, əziz və müqəddəsdir.

Ana dili odur ki, şəxs adətən bu dildə tərbiyə və təhsil alır, yaradıcılıqla məşğul olur, habelə insanlarla ünsiyyətə girir. Şəxs ana dilini özü üçün əsas və başlıca ünsiyyət vasitəsi sayır.

Şəxsi öz ana dilindən istifadə etmək hüququndan məhrum etmək olmaz. Konstitusiya bunu qadağan edir.

Şərəf və ləyaqət hüququ şəxsin malik oldu- **Şərəf və ləyaqət** **ğij** ¹lənəvi (qeyri-maddi) hüquqlardır. O, ayrıl- **uququ** özgəninkiləşdirilməsi (başqa şəxsə verilməsi) mümkün olmayan hüquq olub, şəxsiyyəti fərdiləşdir- məyə imkan verir. Şərəf və ləyaqət hüququ həm də anadangəlmə insana məxsus olduğuna görə təbii hüquqlar sırasına daxil edilir. Bu hüquq hər kəsə məxsusdur.

Şərəf və ləyaqət son dərəcə yaxın hüquqlar olsa da onlar bir- birindən fərqlənir. Şərəf dedikdə, şəxsin ictimai (sosial) qiyməti başa düşülür. Söhbət onun mənəvi-əxlaqi, etik, işgüzar və peşəkarlıq keyfiyyətlərinə, əmək fəaliyyətinə müsbət qiymət verilməsindən gedir. Şərəf şəxsiyyət kimi vətəndaşın cəmiyyət üçün nə dərəcədə olmasını əks etdirir.

Ləyaqət dedikdə, şəxsin özünün özünə verdiyi qiymət başa düşülür. Şəxsin öz ke^yyətlərini, qabiliyyətini, ictimai əhəmiyyətini dərk etməsi insan ləyaqətinin mahiyyətini təşkil edir.

Konstitusiya hər bir şəxsə öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vermişdir. Şəxs, əgər onun şərəfini və ləyaqətini ləkələyən məlumatlar yayılırsa, həmin məlumatların məhkəmə qaydasında təkzib olunmasını tələb edə bilər. Əgər bu məlumatlar KİV-də yayılmışdırsa, həmin KİV-də də təkzib olunmalıdır.

Fikir və söz azadlığı

Fikir və söz azadlığı insan, şəxsi, təbii və ayrılmaz hüquqlar sırasına daxildir. İnsanın daxili-mə-nəvi aləmi, xüsusən də onun əqli qabiliyyət və

imkanı bu hüquqların vasitəsilə ifadə olunur. Həmin hüquqların vasitəsilə azad cəmiyyətin inkişafı, şəxsiyyət azadlığı və şəxslərin normal həyat fəaliyyəti təmin edilir.

Hər bir şəxs öz fikrini sözlə ifadə edir. Söz fikrin ifadə formasıdır. Məhz bu forma nəticəsində şəxsin fikri başqa şəxslər tərəfindən dərk edilir, qavranılır və başa düşülür. Ona görə də Konstitusiyanın təsbit etdiyi fikir və söz azadlığı şəxsin öz fikrini azad söz vasitəsilə ifadə etməsini bildirir.

Fikir azadlığı dedikdə, şəxsin həyati hallar barədə sərbəst olaraq öz münasibətini bildirməsi başa düşülür. Cəmiyyətdə demokratiyanın inkişaf səviyyəsinə təsir göstərən əsas vasitələrdən biri məhz fikir (söz) azadlığıdır. Bu, demokratik rejimin əsas əlamətlərindən biridir. Antidemokratik rejimlərdə isə fikir və söz azadlığı məhdudlaşdırılır.

Fikir azadlığı beynəlxalq sənədlərdə də nəzərdə tutulub. «İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə»nin 18-ci maddəsi fikir azadlığını ifadə edir.

Şəxs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və ya əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz. Konstitusiya buna yol vermir. **Vicdan** Vicdan azadlığı vətəndaşların malik olduğu şəxsi hü- **azadlığı** quqlardan biridir. O, Konstitusiyanın 48-ci maddəsində təbii insan hüququ kimi təsbit olunmuşdur. «İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi»nin 18-ci maddəsində vicdan azadlığı ifadə olunmuşdur.

Vicdan azadlığı dedikdə, şəxsiyətinə münasibətini müstəqil surətdə müəyyənləşdirmək, hər hansı bir etiqad etmək və yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə olan münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ başa düşülür. Vicdan azadlığı şəxsə imkan verir ki, o, istənilən dinə inansın, öz dinini dəyişsin, heç bir dinə inanmasın və təsis olsun, din təhsil alsın, dini mərasimlər (ayinləri, ibadətləri) yerinə yetirsin.

Dünyəvi dövlətlərdə vətəndaşların dini etiqadı dövlət tərəfindən yoxlanılmır və ona nəzarət edilmir.

Beləliklə, şəxsi hüquq və azadlıqlar əsasən təbii insan hüquqlarıdır. Onlar dövlətin vətəndaşı olmaq məsələsi ilə birbaşa bağlı deyildir.

§ 3. ictimai-siyasi hüquqlar (azadlıqlar)

Xarakterinə və təbiətinə görə sərbəst toplanmaq

Sərbəst azadlığı ictimai-siyasi hüquqlar sırasına aiddir. *azadhä^^ Ona görə ki, sərbəst toplaşmaq siyasi məzmunlu tələblərin bildirilməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən bu hüquqdan siyasi qüvvələr bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmək məqsədilə istifadə edirlər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsi bu hüququ təsbit edir. Sərbəst toplaşmaq azadlığı bir sıra beynəlxalq sənədlərdə də ifadə olunmuşdur.

Sərbəst toplaşmaq azadlığı dedikdə, şəxslərin dinc, silahsız yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ başa düşülür.

Yığıncaq dedikdə, şəxslərin hər hansı məsələni birlikdə müzakirə etmək və həmin məsələyə dair qərar qəbul etmək məqsədilə keçirdiyi toplantı başa düşülür. **Mitinq** keçirilən elə bir kütləvi tədbirdir ki, bu tədbirin vasitəsilə toplaşmış şəxslər ümumi fikirlərini ifadə edir, ümumi çağırışlar edir və ya tələblər irəli sürürlər. **Nümayiş** dedikdə, bir qrup şəxsin ictimai və dövlət həyatı ilə bağlı məsələlərə dair öz fikirlərini bildirməsi başa düşülür. Əgər bir qrup şəxs həmin məsələyə dair öz fikirlərini müəyyən marşrutla hərəkət etməklə bildirərsə, onda bu hərəkət **küçə yürüşü** adlanır, ictimai və dövlət həyatı ilə bağlı məsələlərə dair fikirlərini ifadə edən şəxslərin nümayişdə iştirak edənlərdən daha kiçik bir qrupunun müəyyən yerdə toplanması **piket** adlanır. **Yığıncaq, mitinq, nümayiş, küçə yürüşü, piket sərbəst toplaşmağın ayrı-ayrı formasıdır.**

Sərbəst toplaşmaq azadlığı həyata keçirilərkən müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etmək lazımdır. Toplantının keçiriləcəyi yer müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının razılığı ilə müəyyən edilir.

Təhlükəsizlik və gündəlik iş rejiminin pozulması mülahizələrinə görə sərbəst toplaşmaq azadlığı məhdudlaşdırıla bilər. Bu hüququn həyata keçirilməsinin qayda və şərtləri «**Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında**» qanunla (1998) müəyyən edilir.

V Məlumat Məlumat azadlığı ictimai-siyasi hüquqlar sırasına **azadlığı** hüquqdur. Belə ki, məlumat azadlığı in formasiya azadlığı deməkdir. İnformasiyanın vasitəsilə isə dövlətin idarə olunması düzgün proqnozlaşdırılır, sosial-

siyasi proseslərin istiqaməti dəyişdirilir, cəmiyyətdəki siyasi qüvvələrə və dövlətə təsir göstərilir, geniş əhali kütləsi idarə olunur. Məhz bu səbəbdən müasir dövrdə məlumat azadlığı vətəndaşların əsas siyasi hüquqlarından birinə çevrilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsi məhz bu siyasi hüququ təsbit edir.

informasiya (məlumat) vasitədir. Bu vasitənin köməyi ilə həyati hallar (predmetlər, faktlar, hadisələr və s.) barədə bilik ötürülür (bilik ötürən vasitə).

informasiya (məlumat) azadlığı dedikdə, şəxsin istədiyi informasiyanı (məlumatı) qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq hüququ başa düşülür.

Məqsədinə (təyinatına) görə, informasiya iki cür olur: kütləvi informasiya: qeyri-kütləvi informasiya. Geniş əhali kütləsi üçün nəzərdə tutulan informasiya **kütləvi informasiya** adlanır. İnformasiya geniş əhali kütləsinə kütləvi İnformasiya vasitəsilə (KİV) çatdırılır. Kütləvi informasiya vasitələrinin növləri isə çoxdur. Buraya kabel yayımı təşkilatları (radio və televiziya), dövrü mətbuat və s. daxildir. Kütləvi informasiya vasitələrində (o cümlədən mətbuatda) dövlət senzurası qadağandır.

Qeyri-kütləvi informasiya isə geniş əhali kütləsi və hamı üçün nəzərdə tutulmayan informasiyadır. Bu növ informasiya müəyyən qrup şəxsin, şəxsin və dövlətin istifadəsi üçün əldə edilir. Konstitusiyada qeyri-kütləvi informasiyanın yox, kütləvi informasiyanın azadlığına təminat verilir.

İnformasiya (məlumat) azadlığının həyata keçirilməsinin qaydası **«Məlumat azadlığı haqqında»** qanunla (1998) müəyyən edilir.

^ j.. ... Cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında
hüququ ictimai-siyasi hü-

^ etmək hüququ quqlar sırasına daxildir. Bu hüquq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 54-cü maddəsində müəyyən edilmişdir: Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının **cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında maneəsiz olaraq iştirak etmək hüququ vardır.**

Göstərilən hüquq şəxsin siyasi fəaliyyətlə məşğul olması ilə bağlıdır. Hər bir vətəndaşın hüququ var ki, istədiyi vaxt **siyasi fəaliyyətlə məşğul olsun.** Bu cür fəaliyyətin özü vətəndaşın cəmiyyətin və dövlətin həyatında iştirak etməsini ifadə edir.

Cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatı dövlət hakimiyyəti ilə si

yasi qüvvələr arasında münasibət, ictimai-siyasi proseslərin baş verməsi, habelə siyasi qüvvələrin qanuni və sivil yolla hakimiyyət uğrunda mübarizə aparması məsələsidir. **Cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ** dedikdə, vətəndaşın sosial-siyasi qurumlarda (siyasi partiyalarda, təşkilatlarda və s.) iştirak etmək hüququ başa düşülür. **Dövlətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ** isə vətəndaşın kənarından dövlət orqanlarına siyasi-ictimai xarakterli təsir etmək imkanı deməkdir.

Cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında vətəndaşlar müxtəlif formalarda iştirak edirlər. Həmin formalara aiddir:

- siyasi partiya və təşkilatların proqramlarını (nəzəri konsepsiyalarını) hazırlamaq;
- referendumda (ümumxalq səsverməsində), seçkilərdə, sorğularda iştirak etmək;
- siyasi məsələlər barədə ideya və nəzəriyyələr yaratmaq;
- öz siyasi baxışlarını formalaşdırmaq, bu baxışları və başqa şəxslərin baxışlarını təbliğ etmək, habelə öz siyasi baxışlarını müdafiə etmək, bu məqsədlə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etmək və s.

Bəzi hallarda siyasi həyatda iştirak etmək hüququ məhdudlaşır. Söhbət bəzi vəzifəli şəxslərin (hakimlərin, polislərin, prokurorluq orqanları işçilərinin, hərbi qulluqçuların və s.) siyasi partiyalara üzv olmasının və onların hər hansı siyasi həyata qarışmasının dövlət tərəfindən qadağan edilməsindən gedir. Bununla həmin vəzifəli şəxslərin siyasi həyatda iştirak hüququ məhdudlaşır.

Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ

Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ əsas ictimai-siyasi hüquqlardan biridir. Bu hüquq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 55-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin hüquq Azərbaycan Respublikası

vətəndaşlarına öz dövlətinin idarə olunmasında iştirak etmək imkanı verir. Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ bir sıra beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də ifadə olunmuşdur. «İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi»nin 21-ci maddəsi, «Mülki və siyasi hüquqlar barədə» beynəlxalq paktın 25-ci maddəsi məhz həmin hüququ nəzərdə tutur.

Vətəndaşlar dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu üç vasitə və yolla həyata keçirirlər:

- bilavasitə yolla;
- nümayəndələr vasitəsilə;
- dövlət qulluğuna girmək yolu ilə.

Bilavasitə yolun mahiyyəti vətəndaşların referendumda (ümumxalq səsvermədə) iştirak etməsindən ibarətdir. Bu yolla vətəndaşlar dövlət və ictimai həyatın ən vacib məsələlərini həll etmək üçün səsvermədə iştirak edirlər.

Dövlətin idarə olunmasında vətəndaşlar **nümayəndələr vasitəsilə** də iştirak edə bilirlər. Nümayəndələr dedikdə, respublika vətəndaşlarının seçki hüququ əsasında səsvermə yolu ilə seçdiyi şəxslər başa düşülür. **Söhbət prezidentdən və deputatlardan** gedir. Onlar vətəndaşlardan səlahiyyət və mandat alan şəxslərdir. Vətəndaşlar da məhz onların vasitəsilə dövlətin idarə olunmasında iştirak edirlər. Prezidentin və deputatların dövlətin idarə olunmasında iştirak etməsi onları seçən vətəndaşların özünün iştirakını ifadə edir.

Dövlət qulluğuna girmək yolunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar dövlət orqanlarında xidmət (qulluq) etməklə dövlətin idarə olunmasında iştirak edirlər. Həmin vətəndaşlar **dövlət qulluqçuları** adlanır. Dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsinə **dövlət qulluğu (xidməti)** deyilir. Dövlət qulluqçusuna bunun əvəzində dövlət büdcəsi vəsaitindən maaş verilir.

Dövlət qulluğu professional (peşəkar) fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət nəticəsində dövlət orqanlarının funksiyasının həyata keçirilməsi təmin edilir.

İrqi, milli, dil, cinsi, mənşə, əqidə və sosial mənsubiyyətindən, əmlak vəziyyətindən, yaşayış yerindən, dinə münasibətindən asılı olmayaraq **on altı yaşına çatmış hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşı dövlət qulluğuna daxil ola bilər**, bir şərtlə ki, müvafiq dövlət qulluğu vəzifəsinin tələblərinə uyğun peşə hazırlığına malik olsun. **Deputatlar və hakimlər dövlət qulluqçuları hesab olunmurlar.**

Əcnəbilər (xarici ölkə vətəndaşları) və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qəbul oluna bilirlər. Buna yol verilir. İHəmin kateqoriya şəxslərin dövlət qulluğuna girməsinin qaydası qanunla müəyyən edilir.

Əgər dövlət qulluqçusu siyasi və inzibati funksiya yerinə yetirərsə (vəzifə tutarsa), habelə hakimiyyət səlahiyyətləri alarsa,

ona **dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri deyilir**. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikası vətəndaşları sırasından təyin edirlər.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət qulluğuna qəbul olunmaq qaydaları, dövlət qulluqçularının hüquqi statusu kimi məsələlər «**Dövlət qulluğu haqqında**» qanunla (2000) müəyyən edilir və tənzimlənir.

Seçki hüququ ictimai-siyasi hüquqlar arasında **seçki hüququ** mühüm və əsas yer tutur. Ona görə ki, vətəndaşların cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında, dövlətin idarə olunmasında iştirak etməsi, siyasi sistemin formalaşması, dövlət orqanlarının legitimliyi kimi vacib məsələlərin həlli məhz bu hüquqdan asılıdır. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiyanın 56-cı maddəsi vətəndaşların seçki hüququnu təsbit edir.

Seçki hüququ özündə **üç əsas və başlıca məsələni** əhatə edir:

- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının **referendumda iştirak etmək hüququ**;
- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək hüququnu (vətəndaşların seçmək hüququ);
- Azərbaycan Respublikası **vətəndaşlarının seçilmək hüququ** (vətəndaşların seçilmək hüququ).

Referendumda (ümumxalq səsverməsində) iştirak etməklə vətəndaşlar dövlət və ictimai həyatın ən mühüm və vacib məsələləri barəsində öz iradələrini bildirirlər. Bununla onlar seçki hüququnu həyata keçirirlər. Referendumda iştirak etmək sözün həqiqi mənasında seçki hüququnu həyata keçirmək deməkdir.

Vətəndaşların seçmək hüququ dedikdə, onların prezident seçkilərində. Milli Məclisə (ali nümayəndəli orqana) seçkilərdə iştirak etmək və öz namizədinə səs vermək hüququ başa düşülür. Söhbət vətəndaşların dövlət orqanlarına seçmək hüququndan gedir. Vətəndaşlar yerli özünüidarə orqanlarına (bələdiyyə orqanlarına) seçkilərdə də iştirak edə bilərlər.

Vətəndaşların seçmək imkanına **aktiv seçki hüququ** deyilir. Referendumda iştirak etmək aktiv seçki hüququna aiddir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları **yalnız 18 yaş həddinə çatdıqda** aktiv seçki hüququna malik olurlar.

Vətəndaşların seçilmək hüququ dedikdə, onların nümayəndəli orqanlara (həm nümayəndəli dövlət orqanına, həm nümayəndəli yerli özünüidarə orqanına), habelə seçkili vəzifəyə seçil- 48

mək hüququ başa düşülür. Söhbət vətəndaşların Milli Məclisə deputat, prezident, bələdiyyə üzvü seçilmək hüququndan gedir.

Vətəndaşların seçilmək imkanına passiv seçki hüququ deyilir. Vətəndaşların Milli Məclisə deputat seçilmələri üçün onların 25 yaşa, prezident seçilmələri üçün 35 yaşa, bələdiyyə üzvü seçilmələri üçün 21 yaşa çatmaları tələb olunur.

Vətəndaşlar seçkilərdə ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə iştirak edirlər.

Ümumi seçki hüququ dedikdə, 18 yaşa çatmış və seçki hüququ məhdudlaşdınımamış vətəndaşların irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, əmlak vəziyyətindən, siyasi mənsubiyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq səs vermək imkanı başa düşülür.

Bərabər seçki hüququ onu ifadə edir ki, səsvermə zamanı hər bir vətəndaş yalnız bir səsə malik olur və bu səsin başqalarının səsi ilə eyni (bərabər) hüquqi qüvvəsi vardır. Kiminsə səsinə üstünlük verilmir.

Birbaşa seçki hüququ o deməkdir ki, hər bir vətəndaşın yalnız bir namizədə (özü də birbaşa) səs verməyə ixtiyarı çatır. Eyni vaxtda iki və daha çox namizədə səs verilməsi qadağandır.

Sərbəst seçki hüququ onu ifadə edir ki, vətəndaşlar seçkilərdə azad və heç kəsdən asılı olmadan öz iradəsini ifadə edə bilərlər. Seçkilərdə iştirak edib-etməməsi, hansı namizədə səs verib-verməməsi məsələsini vətəndaşın özü həll edir.

Gizli səsvermə onu ifadə edir ki, seçkilər keçirilərkən, səsvermə gizli olur və səsvermə prosesinə kənar şəxslərin müdaxilə etməsinə yol verilmir.

Şəxsi səsvermə dedikdə, vətəndaşın şəxsən Özünün səsverməsi başa düşülür. Vətəndaşın başqa şəxsin əvəzinə səsverməsinə yol verilmir.

Bəzi kateqoriya şəxslərin seçkilərdə iştirak etmək hüququ məhdudlaşdırılır. Ona aiddir: hərbi qulluqçular; hakimlər; dövlət məmurları (qulluqçuları), din xadimləri, məhkəmələrin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər.

Müraciət İctimai-siyasi hüquqlar sırasına müraciət etmək **etmək hüququ** hüququ da daxildir. Ona görə ki, bu hüquq siyasi həyatda, cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında vətəndaşların iştirakının bir forması kimi çıxış edir. Digər

tərəfdən müraciət hüququ dövlət orqanlarına təsir etmək üsuludur. Bunlardan əlavə, müraciət etmək hüququ dövlət orqanları ilə əlaqə yaratmaq yoludur. Bu hüquq həm də vətəndaşlara imkan verir ki, onlar öz hüquqlarını qorusunlar. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiyanın 57-ci maddəsi vətəndaşların müraciət etmək hüququnu təsbit edir.

Müraciət etmək hüququna görə hər bir vətəndaşın ixtiyarı çatır ki, o, dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etsin, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciət göndərsin. Vətəndaşların müraciətlərinə bir qayda olaraq, bir ay müddətində baxılıb (əgər əlavə araşdırma və təhqiqat tələb olunmazsa) yazılı cavab verilməlidir. Qalan hallarda isə 15 gün ərzində müraciətə baxılıb cavab verilməlidir. 1 ay və 15 gün müddəti müraciət daxil olan gündən hesablanır.

Müraciət etmək hüququ üç əsas formada həyata keçirilir. Bunlara müraciət formaları deyilir. Həmin formalara aiddir:

- təklif;
- ərizə;
- şikayət.

Təklif dedikdə, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması barədə edilən müraciət başa düşülür. Burada vətəndaş müəyyən məsələlərin həlli yollarını göstərir, yeni ideyalar və fikirlər irəli sürür.

Vətəndaşlara məxsus hüquqların həyata keçirilməsi ilə bağlı tələbləri nəzərdə tutan müraciətə ərizə deyilir. Ərizəyə baxaraq dövlət orqanı ərizədə ifadə olunan hüququ həyata keçirir və ya həmin hüququn həyata keçirilməsində iştirak edir.

Şikayət dedikdə, dövlət orqanına, idarəsinə, təşkilatına və müəssisəsinə pozulmuş hüququn bərpası tələbi ilə edilən müraciət başa düşülür. Şikayətə baxaraq dövlət qurumu pozulmuş hüququ bərpa edir. Müraciətin nə təklif forması, nə də ərizə forması şikayət formasından fərqli olaraq hüquq pozuntusu ilə bağlıdır.

Şikayət etmək hüququ bəzi xarici ölkələrdə petisiya hüququ adlanır. İngilis-sakson ölkələrində petisiya dedikdə, ilk növbədə parlamentə müraciət etmək başa düşülür.

Birləşmək hüququ siyasi hüquq hesab edilir. Azərbaycan hüququ baycan Respublikası Konstitusiyasının 58-ci maddəsi vətəndaşların birləşmək hüququnu nəzərdə tutur.

Vətəndaşların birləşmək hüququ hər şeydən əvvəl, onların siyasi partiya yaratmaq və həmin partiya daxil olmaq imkanını 50

ifadə edir. Hər kəs siyasi partiya yarada bilər. Siyasi partiya üzvlərinin 18 yaşa çatmaları tələb edilir. Yalnız xarici ölkə vətəndaşlarının siyasi fəaliyyət niyyəti ilə birləşib siyasi partiya yaratmaq hüququ yoxdur. Digər tərəfdən xarici ölkələrin siyasi partiyaları Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərə bilməzlər. Çünki onların bizim ölkə ərazisində fəaliyyət göstərməsinə yol verilmir.

Siyasi partiyalar cəmiyyətin və dövlətin ictimai-siyasi həyatında vacib rol oynayır. Onlar siyasi sistemin əsas və başlıca elementi hesab edilir. Konstitusiyada göstərilən yolla hakimiyyətə gəlmək (hakimiyyət əldə etmək) **siyasi partiyaların məqsədi** sayılır. Siyasi partiya üzvləri müəyyən siyasi ideya ətrafında könüllü surətdə birləşən vətəndaşlardan ibarətdir.

Siyasi partiyalar **siyasi kursu olan təşkilatdır**. Bu kursu siyasi partiyaların özləri işləyib hazırlayır. Cəmiyyətin həyatında problem xarakterli məsələlərin həllində həmin kursun böyük əhəmiyyəti vardır.

Siyasi partiya dedikdə, hakimiyyətə gəlmək üçün yaradılan və özünün siyasi kursu olan ehtiva bir təşkilat başa düşülür ki, bu təşkilat ayrı-ayrı vətəndaşları ümumi siyasi ideya və məqsəd ətrafında birləşdirir.

Hakimiyyətə gəlmək üçün siyasi partiyanın kifayət qədər geniş sosial bazası olmalıdır. Sosial baza siyasi partiyanın kursuna qoşulan və ona tərəfdar çıxan vətəndaşlardan ibarətdir. Həmin vətəndaşlar seçkilərdə iştirak edib tərəfdar olduğu partiyaya səs verirlər. Onların birliyi **elektorat** adlanır.

Siyasi partiyaların hüquqi vəziyyəti **«Siyasi partiyalar haqqında» qanunla** (1992) müəyyən edilir.

Bundan əlavə, vətəndaşlar istənilən birlik, o cümlədən həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdirlər. Qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi güdən birliklər qadağandır.

İctimai-siyasi hüquqlar dövlət və cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında vətəndaşların iştirak etmələri, dövlət orqanlarının formalaşdırılması və dövlət hakimiyyətinə təsir göstərilməsi (məsələn, siyasi nümayişlər yolu) ilə bağlıdır. Bu hüquqlar adətən, yalnız həmin dövlətin vətəndaşlarına məxsusdur.

§ 4. Sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar (azadlıqlar)

Mülkiyyət Mülkiyyət hüququ iqtisadi hüquqlar sırasına da- hüququ xil olan əsas hüquqdur. Ona görə ki, mülkiyyət ölkənin iqtisadi - təsərrüfat həyatının və cəmiyyətin iqtisadi bazisinin əsasını təşkil edir. Bununla belə, mülkiyyət geniş ictimai-siyasi məzmununa malik olan münasibətdir. Sivil cəmiyyətin təməlini məhz mülkiyyət (mülkiyyət münasibətləri) təşkil edir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsi vətəndaşların mülkiyyət hüququnu təsbit edir.

Mülkiyyət hüququ mülkiyyət bərəsində və onunla baęlı olaraq yaranır. Mülkiyyət isə hər hansı əşya, cisim, maddi obyekt və predmet deyildir. Mülkiyyət sosial-iqtisadi münasibətdir. Bu münasibətin bir tərəfində mülkiyyətçi, digər tərəfində isə cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») durur. Mülkiyyət münasibətləri də məhz onlar arasında yaranır.

Qanunda ifadə olunan hüquq norması vətəndaşa hüquqi imkan verir ki, o, özünə məxsus olan əşyaya (əmlaka) sahiblik etsin, həmin əşyadan (əmlakdan) istifadə etsin (məsələn, yaşayış evində yaşasın, paltarı geyinsin, minik avtomobilini sürsün və s.) və ona dair sərəncam versin (məsələn, baęışlasın, vəsiyyət etsin, kirayəyə versin və s.). Vətəndaşa verilmiş bu hüquqi imkan mülkiyyət hüququ adlanır.

Mülkiyyət hüququ dedikdə, şəxsin ona məxsus olan əşyaya (əmlaka) sahiblik etmək, əşyadan (əmlakdan) istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək imkanı başa düşülür.

Mülkiyyət hüququnun (mülkiyyətin) **üç əsas subyekti** vardır:

- Azərbaycan Respublikası (dövlət);
- bələdiyyələr;
- şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər).

Azərbaycan Respublikası (dövlət) dövlət mülkiyyət hüququnun subyektidir. Dövlət öz qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün lazım olan bütün əmlak növlərinə malik ola bilər. Bəzi əmlak **növlərinə dövlətin müstəsna mülkiyyətində olan obyektlər** deyilir. Bu obyektlər yalnız cəmiyyətin və xalqın mənafeyi üçün, xüsusi dövlət ehtiyacları üçün istifadə edilir. Onlara aiddir: dövlət torpaqları; yerin təkisi; meşələr; daxili sular; Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına aid olan bölməsi. Dövlət büdcə vəsaiti də dövlətin mülkiyyət hüququnun obyekti sayılır.

Dövlət mülkiyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan xalqı dövlət mülkiyyətinin (əmlakının) **faktiki mülkiyyətçisidir.** Onun **hüquqi mülkiyyətçisi** isə dövlətin özüdür.

Bələdiyyə qurumları (bələdiyyələr) bələdiyyə mülkiyyət hüququnun subyektidir. Bələdiyyə mülkiyyəti müstəqil mülkiyyət növü (forması) sayılır. Bələdiyyələr yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək və müvafiq proqramları reallaşdırmaq üçün bələdiyyə mülkiyyətindən istifadə edirlər. Yerli büdcə vəsaiti, bələdiyyə torpaqları, bələdiyyə mənzil fondları və qeyri-yaşayış binaları və s. bələdiyyə mülkiyyətinin obyektii sayılır.

Şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər) xüsusi mülkiyyət hüququnun subyektidirlər. Onlara **xüsusi mülkiyyətçilər** deyilir. Fiziki şəxslərin (vətəndaşların) mülkiyyətində istənilən əmlak, o cümlədən həm daşınar əmlak (məsələn, televizor, xalça, minik avtomobili, pul, qiymətli kağızlar və s.), həm də daşınmaz əmlak (yaşayış evi, torpaq, bina və s.) ola bilər. Dövriyyədə istifadə olunması qanunla qadağan edilən əmlak növləri (məsələn, radioaktiv maddə, hərbi sursat, partlayıcı maddələr, bir çox silah növləri və s.) fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində ola bilməz.

Dövlət mülkiyyəti, bələdiyyə mülkiyyəti və xüsusi mülkiyyət **üç mülkiyyət forması (növü)** hesab edilir. Onun heç bir formasına (növünə) üstünlük verilmir. Sovet dövründə isə dövlət mülkiyyəti hakim və üstün mülkiyyət forması sayılırdı. Bütün mülkiyyət növləri (formaları) qanunla bərabər (eyni) qaydada müdafiə edilir və qorunur.

Konstitusiyaya **mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipini** müəyyən edir. Bu prinsipə görə, heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz. Lakin bəzi hallarda bu prinsip məhdudlaşır. Bu hallardan biri rekvizisiyadır (həczdir). **Rekvizisiya** (həcz) dedikdə, müvafiq dövlət orqanlarının qəran ilə dəyəri ödənilməklə əmlakın cəmiyyətin mənafeləri üçün mülkiyyətçidən alınması başa düşülür (məsələn, vətəndaşın torpaq sahəsində neft çıxır. Dövlət həmin torpaq sahəsini vətəndaşdan alır). Digər hal müsadirədir. **Müsadirə** əmlakın mülkiyyətçidən törədilmiş cinayətə görə cəza tədbiri kimi məhkəmənin hökmü ilə əvəzsiz alınmasıdır (məsələn, vəzifəli şəxs rüşvət hesabına bahalı minik avtomobili alır. Məhkəmə hökmü ilə avtomobil müsadirə edilir).

Vərəsəlik mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin əsaslarından (üsullarından) biridir. **Vərəsəlik** dedikdə, ölmüş şəxsin əmlakının

vərəsəlik qaydası (normaları) əsasında onun vərəsələrinə keçməsi başa düşülür. **Dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir.**

Mülkiyyətin şərti olaraq iki növü fərqləndirilir:

hüquq^{^^} maddi mülkiyyət; əqli mülkiyyət. **Maddi mülkiyyət^{^^}in obyekt^{^^}i** əşyalar (maddi nemətlər) hesab edilir. Bir az bundan əvvəl biz məhz maddi mülkiyyətdən danışdıq. Əqli mülkiyyətə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onun obyektini **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri** (qeyri-maddi və mənəvi nemətlər) təşkil edir. Söhbət elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən və s. gedir. Onlar əqli mülkiyyətin obyektləri sayılır. Əqli mülkiyyət hüququ da məhz bu obyektlər barəsində və onlarla bağlı olaraq yaranır. Belə ki, əqli mülkiyyət obyektlərini yaranan şəxsin (müəllifin) həmin obyektlərin istifadəsi və qorunması ilə bağlı olaraq hüquqları əmələ gəlir. Həmin hüquqlar əqli mülkiyyət hüququ adlanır.

Əqli mülkiyyət hüququ dedikdə, əqli mülkiyyət obyektlərinin (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, ixtiraların və yaradıcılıq fəaliyyətinin digər nəticələrinin) istifadəsi və qorunması ilə bağlı olaraq yaranan hüquqlar başa düşülür. **Hər bir vətəndaşın əqli mülkiyyət hüququ vardır.**

Mühəndis ixtira (məsələn, saat, paltaryuyan və ya tozsoran maşın, kompüter və s.) edir. Mühəndisin ixtiraya müəlliflik hüququ yaranır (ixtiranın müəllifi kimi tanınmaq hüququ). Bu, şəxsi qeyri-əmlak hüququdur. Bununla belə, mühəndisin ixtira barəsində əmlak hüquqları da yarana bilər. Belə ki, o, ixtiranın qeyri-maddi xarakterə malik olan çertyoj və sxemlərini hər hansı istehsal müəssisəsinə verir. Müəssisə ixtiranın çertyoj və sxemləri əsasında məhsul (məsələn, kompüter) hazırlayır. Məhsulun satışından kifayət qədər mənfəət götürülür. Deyilən sözləri yazılan əsər haqqında da söyləmək olar. Bax, əqli mülkiyyət hüququnun mənası da bunlardan ibarətdir. Buna görə də Konstitusiya belə bir vacib hüququ təsbit edir. Bundan əlavə. Konstitusiya həm də **əqli mülkiyyət hüququnun qorunması** (fiziki cəhətdən yox, hüquqi cəhətdən) barədə norma nəzərdə tutur.

Əmək maddi istehsalın mühüm və vacib şərtidir.

Ştək hüququ

Məhz əmək nəticəsində istehsal və yenidən istehsal baş verir, iqtisadiyyat inkişaf edir. Bundan əlavə, əmək sosial dəyəri olan amil kimi şəxsin özünün həyatda yaşamasını və mövcud olmasını təmin edir. Cəmiyyətin inkişafı hər bir

şəxsin əməyindən asılıdır. Əmək ölkənin tərəqqi və yüksəlişinə müsbət təsir göstərən vasitədir. O, həm fərdi, həm də ictimai rifahın əsasıdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsi vətəndaşların əmək hüququnu təsbit edir. Əmək hüququ vətəndaşların ən vacib və zəruri sosial- iqtisadi hüquqlarından biridir.

Əmək hüququ dedikdə, şəxsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək imkanı başa düşülür. Şəxsin zorla işlədilməsinə yol verilmir. Əmək hüququ yalnız könüllü surətdə həyata keçirilə bilər.

Vətəndaşların əmək hüququ əmək müqaviləsinin vasitəsilə həyata keçirilir. **Əmək müqaviləsi** işçi ilə işəgötürən (müəssisə, təşkilat, idarə və s.) arasında bağlanan **yazılı formalı sazişdir**. İşçi rolunda **on beş yaşına çatmış** hər bir vətəndaş çıxış edə bilər.

Əmək müqaviləsi sərbəst bağlanır. Belə ki, hansı işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağlayıb-bağlamaması məsələsini vətəndaşın özü həll edir. Onu zorla əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur etmək olmaz. Məcburi əmək qadağandır. Bununla bərabər, müəyyən hallarda məcburi əməyə yol verilir. Birinci halda şəxs məhkəmə qərarı əsasında **məcburi əməyə cəlb edilə bilər**. İkinci halda şəxs hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar **məcburi surətdə işlədilir**. Nəhayət, üçüncü halda isə fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlardan tələb olunan **işlərin məcburi görülməsinə yol verilir**.

İşçinin gördüyü işə görə **əmək haqqı** verilir. Bu, dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmamalıdır. Əmək haqqının ödənilməsi məsələsində ayrı-seçkilik halına yol verilmir.

Dövlət işsizlərə **sosial müavinət** verir. **İşsizlər** odur ki, onlar əmək qabiliyyətli olsalar da. özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə işdən və qazancıdan məhrum olub, iş axtarırlar. Bu məqsədlə həmin şəxslər dövlət məşğulluq xidməti idarəsində qeydə alınırırlar və həmin idarə onlara iş təklif edə bilmir.

Dövlət tərəfindən işsizlərə verilən sosial müavinətə **işsizlik müavinəti** deyilir. Bu müavinəti almaq hüququ vətəndaşın məşğulluq xidməti idarəsinə müraciət etdiyi gündən ən gec 11 gün sonra əmələ gəlir və onun işə düzəlmək məsələsi həll olunana

dək davam edir.

Tətil hüququ sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına aid **hüququ** dir* Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 36-cı maddəsi vətəndaşların tətil hüququnu nəzərdə tutur. Bu hüquq «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar barədə» Beynəlxalq paktı da ifadə olunmuşdur.

Beynəlxalq təcrübədə tətii dedikdə, müəssisələrdə, təşkilatlarda və idarələrdə işə çıxılmamaq və ya öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməmək formasında işin tam və ya qismən dayandırılması başa düşülür. Bu hüquq əmək münasibətində ortaya çıxan mübahisələrlə (əmək mübahisələri ilə) bağlıdır. Belə ki, iş prosesində işçi ilə işə gətirən (müəssisə, təşkilat və idarə) arasında bu və ya digər məsələ barəsində (məsələn, əmək haqqının ödənilməsi, mükafat verilməsi və digər məsələlər barəsində) mübahisə yaranı bilər. Mübahisə dedikdə, həm kollektiv mübahisə, həm də fərdi mübahisə başa düşülür. Mübahisəni həll etmək üçün işçilər (işçi) öz əmək vəzifələrini tam və ya qismən yerinə yetirməkdən könüllü surətdə imtina edə bilər. Bu cür imtina tətil adlanır.

Tətil bir qayda olaraq, sosial məqsədlər güdür. Belə ki, əmək mübahisələrini həll etmək tətilin əsas məqsədini təşkil edir. Siyasi məqsədlər güdən tətillərə yol verilmir. Lakin dövlətin apardığı sosial-iqtisadi siyasətlə bağlı tətil keçirmək mümkündür.

Tətildə iştirak etmək könüllüdür. İşçiləri tətildə iştirak etməyə və yaxud iştirakdan imtina etməyə məcbur etmək olmaz. Bu hal müvafiq şəxsin inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün əsas ola bilər.

İşçilər adətən, kollektiv surətdə (işçilərlə birlikdə) tətil edirlər. Bununla belə, işçi təkbaşına da tətil edə bilər. Buna Konstitusiya yol verir.

Tətil əmək mübahisəsinin həll edilməsi üçün istifadə olunan son (axırıncı) vasitədir. Bu vasitədən yalnız o halda istifadə olunur ki, tərəflərin mübahisənin həlli üçün razılığa gəldikləri dinc üsullar nəticə verməsin. Məhz bundan sonra işçilərin (işçinin) tətil hüququ yaranır.

Əmək müqaviləsi əsasında işləyən işçilərin tətil hüququnun məhdudlaşdırılmasına yol verilmir. Yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda tətil hüququ məhdudlaşdırıla bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və digər silahlı bir

ləşmələrdə xidmət edən hərbi qulluqçular və mülki şəxslər tətillərdə bilməzlər. Bundan əlavə, qanunvericilik, məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin, prezidentin icra aparatı işçilərinin. Nazirlər Kabinetinin, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının, habelə yerli icra hakimiyyəti orqanları əməkdaşlarınınin tətillərdə hüququ istisna edilir. Digər tərəfdən insanların sağlamlığı və təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyət kəsb edən bir sıra xidmət sahələrində (xəstəxana, elektrik enerji təchizatı, su təchizatı, telefon rabitəsi, hava və dəmiryol nəqliyyatını idarəetmə xidməti, yanğından mühafizə xidməti kimi sahələrdə) tətillərin keçirilməsi qadağan edilir.

Tətillə keçirilməsi ilə əlaqədar işçilərin işdən çıxarılması, habelə müəssisənin ləğv edilməsi və ya yenidən təşkil olunması, İş yerlərinin ixtisarı qadağandır. Müəssisə (işəgötürən) tətildə iştirak edən **işçilərin tətillə müddətində əmək haqqını tam və ya qismən ödəyə bilər.**

İstirahət hüququ

İşçinin normal istirahəti, onun əmək qabiliyyətinin bərpa, sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi vacib məsələlərdir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 37-ci maddəsi istirahət hüququnu təsbit edir: **hər kəsin istirahət hüququ vardır.**

İstirahət hüququ dedikdə, əmək müqaviləsi ilə işləyən şəxsin (işçinin) öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməkdən azad olunduğu vaxt və bu vaxtdan öz istəyinə görə istifadə etmək imkanı başa düşülür.

İstirahət hüququnun əsasını **məzuniyyət hüququ** təşkil edir. Məzuniyyətin bir neçə növü vardır. Onun əsas növünü **əmək məzuniyyəti** təşkil edir. Əmək məzuniyyəti özü əsas və əlavə məzuniyyətlərdən ibarətdir. **Əsas məzuniyyət** ödənişlidir. Onun müddəti 21 təqvim günündən az olmur. Bəzi kateqoriya işçilərə (məsələn, müəssisənin rəhbər işçilərinə və mütəxəssislərinə, həkimlərə, orta tibb işçilərinə və s.) ödənişli əsas məzuniyyət 30 təqvim günü müddətində verilir. **Ödənişli əsas məzuniyyət ildə azı bir dəfə verilir.**

Əlavə məzuniyyət isə işçinin əmək stajından asılı olaraq verilir: 5 ildən 10 ilədək əmək stajı olduqda - 2 təqvim günü; 10 ildən 15 ilədək əmək stajı olduqda - 4 təqvim günü; 15 ildən çox əmək stajı olduqda - 6 təqvim günü.

Məzuniyyətin digər növü **sosial məzuniyyət** adlanır. Bu mə

zuniyyət növü uşağına qulluq etmək üçün analara verilir. Məzuniyyətin başqa növü olan təhsil məzuniyyət təhsili davam etdirmək üçün verilir. Onun daha başqa bir növü olan yaradıcılıq məzuniyyəti yaradıcılıqla məşğul olan işçilərə verilir.

Bizim respublikada gündəlik normal iş vaxtının müddəti 8 saatdan, həftəlik normal iş vaxtının müddəti isə 40 saatdan çox ola bilməz.

Məzuniyyətdən başqa, həftəlik istirahət günü və iş günü hesab edilməyən bayram günləri də istirahət vaxtının növləri hesab edilir. Beşgünlük iş həftəsində iki, altıgünlük iş həftəsində isə bir istirahət günü olur. Yanvarın 1-i və 2-i (Yeni il), martın 8-i (Qadınlar günü), oktyabrın 18-i (Dövlət Müstəqilliyi günü), noyabrın 12-i (Konstitusiya günü) və s. bayram günləri hesab edilir, g . . . Sosial yönümlü daxili siyasət yeritdiyinə görə

Azərbaycan dövləti sosial xarakterli dövlətdir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dövləti sosial siyasət yeridən dövlətdir. Yardıma möhtac olan və özünü saxlamaq imkanı olmayan şəxsləri (xəstələri, əlilləri, qocaları və digər kateqoriya şəxsləri), bir sözlə, əhalini sosial cəhətdən müdafiə etmək dövlətin yeritdiyi sosial siyasətin əsas məqsədini təşkil edir. Vətəndaşların sosial təminat hüququ da məhz bu məqsədlə bağlıdır. Həmin hüquq əsas və vacib sosial-iqtisadi hüquqlardan biri kimi Konstitusiyanın 38-ci maddəsində təsbit olunmuşdur: hər kəsin sosial təminat hüququ vardır.

Sosial təminat hüququ dedikdə, yardıma ehtiyacı olan şəxslərin öz yaşayışlarını təmin etmələri üçün dövlətin maliyyə vəsaitlərindən müəyyən məbləğdə pul vəsaiti - pensiya və müavinət almaq imkanı başa düşülür. Bu hüquq dövlət büdcəsində sosial məqsədlər üçün ayrılan pul vəsaiti hesabına təmin edilir.

Yalnız müəyyən əsaslar olduğu hallarda, vətəndaşların sosial təminat hüququ yaranır. Qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmaq bu əsaslardan biridir. Həmin yaş həddinə çatdıqda, şəxs pensiya almaq hüququna malik olur. Buna yaşa görə pensiya deyilir. Kişilər 62 yaşına çatdıqda və azı 25 il stajı olduqda, qadınlar isə 57 yaşına çatdıqda və 20 il iş stajı olduqda yaşa görə pensiya ala bilərlər.

Əlillik halı şəxsin pensiya almaq hüququnun yaranmasına səbəb olan əsaslardan biridir. Buna əlilliyə görə pensiya deyilir. Əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyinin. olmasına, ümumi xəstəliyin

olmasına və s. görə (bu zaman orqanizmin funksiyaları pozulur və şəxsin səhhiyyəsi pisləşir), şəxsin əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirdiyi hallarda **əliliyyə görə pensiya təyin edilir.**

Ailə başçısını itirmək pensiya almaq hüququnun yaranmasını şərtləndirən əsaslardan biridir. Buna **ailə başçısını itirməyə görə pensiya** deyilir. Bu pensiya növü ölmüş (vəfat etmiş) ailə başçısının öhdəsində olmuş əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin (uşaqlar, arvad və s.) ailə başçısını itirməyə görə pensiya almalarını nəzərdə tutur.

Yaşa (qocalığa) görə pensiya, əliliyyə görə pensiya və ailə başçısını itirməyə görə pensiya **əmək pensiyaları** adlanır. Bundan əlavə, pensiyaların sosial pensiyalar adlı növü də vardır. **Sosial pensiyalar** ümumi xəstəlik nəticəsində I, II və III qrup əlillərə və digər kateqoriya şəxslərə onların əmək pensiyası almaq hüququ olmadıqda təyin edilir və ödənilir. O şəxslərə təyin edilir ki, həmin şəxslərin əmək qabiliyyəti olmur və işləmirlər. Deməli, **xəstəlik və əmək qabiliyyətinin olmaması** kimi hallar sosial pensiyaların alınması üçün əsasdır.

İşsizlik halı sosial təminat hüququnun əmələ gəlməsini şərtləndirən əsaslardan biridir. Belə ki, işsizlər dövlətdən sosial müavinət alırlar.

Sağlamlığın qorunması hüququ

Sağlamlıq şəxsin həyatında normal fəaliyyət göstərməsi və yaşaması üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Onun vasitəsilə şəxsin həm fiziki -- mənəvi, həm də sosial əmin-amanlığı (salamatlığı) təmin edilir. Hər bir şəxsin əmək qabiliyyətli olması onun sağlamlığından birbaşa asılıdır. Məhz bu səbəbdən dövlət sağlamlığın qorunması məsələsini **özünün sosial siyasətinin əsas məqsədlərindən biri hesab edir.** Buna görə də Konstitusiya özünün 41-ci maddəsində vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququnu əsas sosial hüquqlardan biri kimi nəzərdə tutur: **hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır.**

Vətəndaşlara tibbi yardım tibb müəssisələri tərəfindən göstərilir. Bu müəssisələrin əhalinin sağlamlığının qorunmasında rolu böyükdür. Tibb müəssisələri müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında yaradıla və fəaliyyət göstərə bilər. Bu baxımdan onların iki növü fərqləndirilir; **dövlət tibb müəssisələri** (bu müəssisələr dövlət mülkiyyəti əsasında yaradılır); **qeyri-dövlət tibb müəssisələri**

(bu müəssisələr xüsusi və bəiədiyyə mülkiyyəti əsasında yaradılır). Qeyri-dövlət tibb müəssisələrinin özü iki cür olur; özəl tibb müəssisələri; bələdiyyə tibb müəssisələri. Qanun özəl tibb fəaliyyətinə yol verir.

Dövlət səhiyyə (tibb) müəssisələrində tibbi xidmət pulsuzdur. Özəl səhiyyə (tibb) müəssisələrində isə əhaliyə tibbi xidmət əvəzlidir (puliudur).

Xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə və digər hallarda vətəndaşlar tibbi sosial yardım alırlar. Vətəndaşlar tibbi sığorta əsasında da tibbi yardımla təmin oluna bilərlər.

Tibbi sığorta sağlamlığın qorunması sahəsində əhalinin sosial müdafiə formasıdır. Bu forma əhalinin tibbi və dərman yardımı almasına təminat verir.

Tibbi sığorta iki formada həyata keçirilir; icbari formada; könüllü formada.

Dövlət tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar vardır. Vətəndaşların fiziki və mənəvi sağlamlığı- **Sağlam ətraf mühitdə** öj onların uzunömürlü olmaları müxtəlif

yaşamaq hüququ amillərdən asılıdır. Sağlamlığa təsir göstərən amillərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Ətraf mühit həmin amillərdən biridir. İnsan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu ətraf mühit adlanır. Ətraf mühit hər bir vətəndaşın həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli vəziyyətdə olmalıdır. Ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulmasına yol verilməməlidir. Əhalinin sağlamlığı ətraf mühitin çirklənməsindən asılıdır. İnsanın sağlam yaşaması üçün sağlam ətraf mühitin olması vacibdir. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiyanın 39-cu maddəsi vətəndaşların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu təsbit edir; hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır.

Ətraf mühitin əsl vəziyyəti barədə təsəvvürə malik olmaq vacib məsələdir. Məhz bu təsəvvür əsasında ətraf mühitin çirklənilib-çirklənməməsi, onun insan sağlamlığı üçün təhlükəli olub-olmaması müəyyən edilir. Buna görə də Konstitusiya vətəndaşlara hüquq verir ki, onlar ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplasin. Bu məlumat əhalidən gizlədilə bilməz. Əks təqdirdə bunun əhalinin sağlamlığı üçün son dərəcə arzuolunmaz və xoşagəlməz mənfi nəticələri ola bilər. Əgər müvafiq şəxsiyyət ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat verməkdən boyun

qaçırsalar, onda məlumat almaq niyyətində olan **vətəndaş məhkəməyə müraciət edə bilər**. Digər tərəfdən ətraf mühitin əsl vəziyyəti həyat və sağlamlıq üçün təhlükə törədə bilərsə və bu fakt gizlədilsə, belə halda həmin faktları gizlədən şəxslər məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Ekoloji hüquq pozuntuları ətraf mühitə, vətəndaşların sağlamlığına və onların əmlakına zərər vurur. Belə halda vətəndaşın hüququ vardır ki, zərərçəkən şəxs kimi vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etsin.

Mədəniyyət hüququ sosial-mədəni hüquqlar sırası-
Mədəniyyət hüququ p,9 aiddir. Konstitusiyanın 40-cı maddəsi də məhz **huququ** hüququn ifadə olunmasına həsr edilmişdir.

Mədəniyyət hüququ dedikdə, şəxsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək imkanı başa düşülür. Bu imkan əsasında şəxslər öz mədəni-mənəvi tələbat və ehtiyaclarını ödəyirlər.

Mədəniyyət hüququ geniş və mürəkkəb anlayışdır. Bu hüquq vətəndaşların maddi-mənəvi sərvətlərdən, mənəvi-estetik və digər mənəvi dəyərlərdən istifadə etmək və həmin dəyərləri mənimsəmək imkanını ifadə edir.

Mədəniyyət hüququ vətəndaşların ilk növbədə **mədəni həyatda iştirak etmək imkanını** ifadə edir. Mədəni həyatda iştirak etmək mədəni dəyərləri mənimsəmək və ondan istifadə etmək deməkdir. Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri yaratmaq, musiqi ilə məşğul olmaq, kitabxanalardan istifadə etmək, muzeylərə gedib eksponatları seyr etmək və s, vətəndaşların mədəni həyatda iştirak etmələrini ifadə edir.

Mədəniyyət hüququ digər tərəfdən şəxslərin **mədəni sərvətlərdən istifadə etmək imkanı** deməkdir. Təsviri sənət əsərləri (o cümlədən lövhələr, şəkillər, rəsmlər), naxışlar, heykəltəraşlıq əsərləri, kino, xüsusi əhəmiyyətə malik kitablar, dövrü mətbuat materialları, mədəniyyət-tarix arxivləri, tətbiqi-sənət əsərləri (xalılar və xalça məmulatları), səhnə və ekran əsərləri, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, memarlıq abidələri, parklar, muzey əşyaları və s. **mədəni sərvətlər** hesab olunur. Mədəni sərvətlərdən hamı bərabər hüquqlarla istifadə edirlər. Dövlət buna təminat verir. Mədəni sərvətlərdən yalnız onların tarixi-bədii təyinatına uyğun şəkildə istifadə edilə bilər. Onların tarixi və bədii təyinatına uyğun gəlmədən istifadə qadağandır.

Mədəniyyət hüququ həm də **vətəndaşların mədəniyyət təsisatlarından istifadə etmək imkanını** ifadə edir. **Mədəniyyət təsisatlarına** teatr-konsert müəssisələri, kitabxana müəssisələri, qalereyalar və sərgi salonları, zooparklar, nəbatat bağları, mədəniyyət-tarix arxivləri, klublar, mədəniyyət və istirahət parkları, və təhsil müəssisələri və s. aiddir.

Mədəniyyət hüququ nəhayət, **vətəndaşların mədəniyyət fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanını** ifadə edir. **Mədəniyyət fəaliyyəti** dedikdə, mədəniyyət sərvətlərinin yaradılması, toplanması, tədqiqi, təbliği və yayılması başa düşülür. Bu fəaliyyətə daxildir: **muzey fəaliyyəti** (elmi, mədəni, mənəvi və estetik tələbatın ödənilməsi məqsədilə mədəniyyət sərvətlərinin əldə edilməsi, qorunması, təbliği və nümayişi); **ədəbi, təsviri və tətbiqi sənət, teatr, musiqi və konsert fəaliyyəti** (səhnə, musiqi və ifaçılıq sənəti sahəsində yaradılan bədii əsərlərdən tam və sərbəst surətdə faydalanmaq məqsədilə həyata keçirilir); **kitabxana fəaliyyəti** (vətəndaşların sərbəst surətdə informasiya almaları, müvafiq sənədlərə olan tələbatını ödəmək məqsədilə həyata keçirilir); **mədəni-maarif fəaliyyəti** (özfəaliyyət əsasında sərbəst yaradıcılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin təmin olunması); **kinematoqrafiya fəaliyyəti** (kinofilmlərin yaradılmasına və qorunmasına yönələn yaradıcılıq, texniki və s. kompleksi əhatə edir).

Yaradıcılıq Yaradıcılıq azadlığı sosial-mədəni hüquqlar sırası-**azadlığı** na daxil olan hüquqdur. Bu hüquq Konstitusiyanın 51-ci maddəsində nəzərdə tutulub.

Yaradıcılıq azadlığı dedikdə, şəxsin sərbəst surətdə ədəbi- bədii, elmi-texniki və yaradıcılıq fəaliyyətinin digər növlərini yaratmaq imkanı başa düşülür. Bu imkandan istifadə edib, şəxslər elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtira və s. yarada bilərlər. Əsərlərə, ixtiralara və s. **əqli mülkiyyət obyektləri** və ya **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri** deyilir.

Yaradıcılıq azadlığı hər kəsin öz maraqlarına və qabiliyyətinə uyğun istənilən yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanını ifadə edir. Şəxsin özünün yaratdığı əsərlərə, ixtiralara və yaradıcılıq fəaliyyətinin digər nəticələrinə əqli mülkiyyət hüququ yaranır. **Əqli mülkiyyət hüququ** müstəsna hüquqdur. **Müstəsna hüquq** onu ifadə edir ki, şəxslər özlərinin yaratdıqları əqli mülkiyyət obyektlərindən təkbaşına istifadə edə bilərlər. Başqa şəxslər bu obyektlərdən yalnız onun yaradıcısı olan şəxsin razılığı ilə istifadə

edə bilirlər. Əsərlərdən, ixtiralarından və digər obyektlərdən istifadəyə müstəsna hüquq ancaq müəllifə məxsusdur.

Müəllif əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüququnu müqavilə əsasında başqa şəxsə verə bilər. Məsələn, müəllif ixtiradan (məsələn, kompüter çertyojlarından) istifadə hüququnu bütövlükdə istehsal müəssisəsinə satır.

Əqli mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə dövlət təminat verir.

Təhsil **Təhsil** hər bir xalqın gələcəyidir. O, sözün həqiqi və hüquq əsl mənasında **ölkənin milli sərvətidir**. Cəmiyyət və dövlətin inkişafının əsasını məhz təhsil təşkil edir. Haqlı olaraq o, **strateji əhəmiyyət sahəsi** hesab edilir. Təhsil həm də elə bir fəaliyyət sahəsidir ki, onun inkişafına üstünlük verilir. Bu fəaliyyət sahəsinə xüsusi əhəmiyyət verilməyən və diqqət yetirilməyən ölkələrin inkişafı haqqında danışmaq belə olmaz. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsi vətəndaşların **təhsil hüququnu** təsbit edir. Təhsil hüququ vətəndaşların malik olduğu əsas konstitusion hüquqlarından biridir. O, vacib və mühüm **sosial-mədəni hüquqlardan** biridir.

İrqi, milli və dini mənsubiyətindən, dilindən, cinsindən, yaşından, səhhətindən, sosial-maddi vəziyyətindən siyasi əqidəsindən və digər amillərdən asılı olmayaraq, **vətəndaşların təhsil hüququna təminat verilir**.

Ümumi təhsil təhsil sisteminin quruluşunda mühüm yer tutur. O, üç pillədən ibarətdir: **ibtidai təhsildən** (1-4-cü siniflər); **əsas təhsildən** (5-8-ci siniflər); **orta təhsildən** (9-11-ci siniflər). Ümumi təhsil 11 illikdir. Ümumi təhsil icbaridir (məcburidir). Dövlət ümumi təhsil hüququna təminat verir. Ümumi təhsil pulsuzdur.

Təhsil müəssisələri mülkiyyət formasından asılı olaraq iki növə ayrılır: dövlət təhsil müəssisələrinə; özəl (qeyri-dövlət) təhsil müəssisələrinə. **Dövlət təhsil müəssisələri** dövlət mülkiyyəti əsasında, **özəl təhsil müəssisələri** isə xüsusi mülkiyyət əsasında yaradılır. Azərbaycan Respublikasında özəl təhsil müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsinə icazə verilir.

Dövlət təhsil müəssisələrində vətəndaşlar pulsuz təhsil almaq hüququna malikdirlər. Bununla yanaşı, həmin təhsil müəssisələrində əlavə pullu təhsil qruplarının yaradılmasına icazə verilir. Özəl təhsil müəssisələrində isə təhsil pulludur.

Təhsil müxtəlif formalarda həyata keçirilir: istehsalatdan ayrılmaqla və ayrılmamaqla təhsil müəssisəsində; ailədə; sərbəst yolla.

Vətəndaşlar təhsil müəssisəsini və təhsil formasını seçməkdə azaddırlar.

Təhsil müəssisələri və təhsil orqanlarında siyasi partiyaların, ictimai-siyasi hərəkatların təşkilati strukturlarının yaradılmasına və fəaliyyətinə yol verilmir. Onların, habelə dini qurumların təlim-tərbiyə prosesinə və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Yetkinlik yaşına çatmayanların siyasi aksiyalara cəlb olunmasına yol verilmir. Amma təhsil işçisi siyasi partiya, ictimai qurum və dini təşkilatın üzvü ola bilər. Bu onun pedoqoji fəaliyyətinə mane ola bilməz.

Təhsil dünyəvi xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, təhsil dinlə bağlı deyil və dini təhsil müəssisələri ayrıca fəaliyyət göstərir.

Təhsil müəssisələrində təlim dili Azərbaycan dilidir.

Ölkəmizin təhsil sistemi demokratik xarakterə malik olub, milli zəminə və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır.

Mənzil hüququ Mənzil insanını yaşaması və fəaliyyət göstərməsi üçün ən mühüm və vacib vasitələrdən biridir. Onun müstəsna əhəmiyyəti vardır. Şəxsin həyati mənafeələrinin mərkəzi onun yaşayış yeri hesab olunur. **Mənzil də şəxsin yaşayış yeri deməkdir.** Burada o, məskən salır, yaşayır, ömür sürür, həyatını keçirir. İctimai, siyasi, elmi və digər fəaliyyət növləri ilə məşğul olmamışdan əvvəl şəxsin ilk növbədə mənzilə malik olması tələb edilir. Buna görə də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 43-cü maddəsi **vətəndaşların mənzil hüququ- nu təsbit edir.** Mənzil hüququ sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına daxildir.

Mənzil hüququ dedikdə, şəxsin daim yaşayış sahəsinə malik olmaq imkanı başa düşülür. **Şəxsin mülkiyyətində bir və ya bir neçə mənzil ola bilər.** Sovet dövründə isə şəxs yalnız bir mənzilə malik ola bilərdi.

Şəxsin hüququ vardır ki, o, özünə respublikanın İstənilən şəhərində, istənilən rayonunda, istənilən yaşayış məntəqəsində mənzil alsın və ya tixsin. Şəxs öz mənzilindən təyinatına uyğun istifadə etməlidir. Məsələn, mənzildən meyvə saxlamaq üçün anbar kimi və ya sənaye istehsalatı ilə məşğul olmaq üçün istifadə etmək olmaz. Mənzildən istifadə cəmiyyətin, dövlətin və vətən-

daşların mənafelərinə toxunmamalı, onlara zərər vurmamalıdır. Ölkədə olan bütün yaşayış evləri və yaşayış sahələri **mənzil fondu** adlanır. Mənzil fonduna aiddir:

- **dövlət mənzil fondu** (dövlətə məxsus olan yaşayış evləri və yaşayış sahələri);
- **özəl (xüsusi) mənzil fondu** (vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olan mənzillər);
- **bələdiyyə mənzil fondu** (yerli özünüidare orqanlarının bələdiyyə mülkiyyəti hesab olunan mənzil fondu);
- **kooperativ mənzil fondu** (mənzil-tikinti kooperativlərinə məxsus yaşayış evləri).

Dövlət mənzil fondunun mülkiyyətçisi dövlətdir. O, mənzilləri kirayə müqaviləsi və order əsasında ayrı-ayrı vətəndaşların istifadəsinə verir. Həmin vətəndaşlar kirayəçi hesab olunurlar. Keçən yüzilliyin 90-cı illərindən başlayaraq **dövlət mənzil fondu özəlləşdirilmişdir**. Bunun nəticəsində dövlət mənzil fonduna aid edilən mənzillər əvəzsiz (pulsuz) olaraq vətəndaşların xüsusi mülkiyyətinə keçmişdir.

Mülkiyyət toxunulmazlığı kimi əsas və fundamental prinsipə görə **heç kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz**. Lakin iki halda bu qayda və normadan istisnaya yol verilir. Həmin hallar qanunda nəzərdə tutulmuşdur. Birinci hal **müsadirədir**. Belə ki, şəxs törətdiyi cinayət nəticəsində pul əldə edir və həmin pula mənzil alır. Bu mənzil törədilən cinayət əməlinə görə cəza növü (sanksiya) kimi müsadirə edilə bilər. İkinci hal işə rekvizisiyadır (həczdir). Belə ki, torpaq sahələri dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün alınmışdır (məsələn, neft kəmərinin çəkilməsi zamanı və s. hallarda). Bununla bağlı olaraq vətəndaşın xüsusi mülkiyyətindəki yaşayış evi sökülür. Belə halda vətəndaşa dövlət mənzil fondu evlərində mənzil verilir və ya onun istəyinə uyğun olaraq sökülən evin dəyəri ödənilir.

Azad sahibkarlıq hüquau Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Bu fəaliyyət dünyanın qəbul etdiyi və tanıdığı **sivil (vətəndaş) cəmiyyətin ayrılmaz atributlarından biridir**. Cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı üçün sahibkarlıq fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsi də məhz (sahibkarlıq fəaliyyəti) hüququnun təsbit olunmasına həsr edil-

mişdir: **hər kəs azad sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər.** Sahibkarlıq hüququ iqtisadi hüquqlar sırasına şamil edilən hüquqdur.

Sahibkarlıq (sahibkarlıq fəaliyyəti) dedikdə, şəxsin müstəqil surətdə, öz riski (cavabdehliyi) ilə həyata keçirdiyi elə bir fəaliyyət başa düşülür ki, bu fəaliyyətin əsas məqsədi mənfəət gətürməkdən ibarətdir. Həmin şəxs **sahibkar** adlanır. Sahibkar mənfəət əldə etmək üçün mal istehsal edir, onu satır, xidmətlər göstərir və ya iş görür. Mal istehsal etmək, mal satmaq, xidmətlər göstərmək və ya iş görmək sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləridir.

Sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər **sahibkarlığın subyektləri** adlanır. Onların dairəsi kifayət qədər genişdir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları;
- hüquq şəxslər (müəssisələr);
- xarici ölkə vətəndaşları (əcnebilər);
- vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- xarici ölkələrin hüquqi şəxsləri (müəssisə, firma və şirkətləri).

Sahibkarlıq fəaliyyətinin elə sahələri vardır ki, həmin sahələrdə yalnız xüsusi icazə (lisenziya) aldıqdan sonra fəaliyyət göstərmək olar. **Xüsusi icazəni (lisenziyanı)** müvafiq mərkəzi icra hakimiyyət orqanları verir. Məsələn, bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi icazəni (lisenziyanı) Milli Bank, sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi icazəni (lisenziyanı) Maliyyə Nazirliyi və s. verir.

§ 5. Vətəndaşların Konstitusiyada nəzərdə tutulan əsas vəzifələri

y . . . Vəzifələr şəxsin konstitusiyaya statusunun vacib elementidir. "İHüquq və azadlıqlar məhz bu vacib elementlə birlikdə şəxsiyyətin konstitusiyaya statusunun məzmununu təşkil edir. Məhz bu səbəbdən Konstitusiyada həm hüquq və azadlıqlar, həm də vəzifələr müəyyən edilir və nəzərdə tutulur.

Vəzifə dedikdə, lazımi və zəruri olan elə bir davranış ölçüsü başa düşülür ki, bu ölçü qanunla müəyyən edilir. Şəxs başqa şəxslərin, cəmiyyətin və dövlətin xeyri və mənafeyi üçün müəyyən hərəkətlər etməyə (məsələn, vergi ödəməyə və s.) və ya

müəyyən hərəkətlər etməkdən çəkinməyə (məsələn, qanunları pozmaqdan çəkinməyə) borclu olur. Bu borc vəzifə adlanır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası vətəndaşlarının aşağıdakı vəzifələrini nəzərdə tutur (Konstitusiyanın IV fəslində):

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etmək (72-ci maddə);
- başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləmək (72-ci maddə);
- vergilər və başqa dövlət ödənişlərini ödəmək (73-cü maddə);
- vətənə sədaqətli olmaq (47-cü maddə);
- dövlət rəmzlərinə hörmət etmək (75-cl maddə);
- vətəni müdafiə etmək (76-cı maddə);
- tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq (77-ci maddə);
- ətraf mühiti qorumaq (78-ci maddə).

Konstitusiyada göstərilən vəzifələri iki yerə bölmək olar:

- İnsan vəzifələrinə;
- vətəndaş vəzifələrinə.

İnsan vəzifələri dedikdə, vətəndaşlığından asılı olmayaraq hamının daşdığı vəzifələr başa düşülür. Bu cür vəzifələr **vətəndaşlıq məsələsindən** asılı deyildir. Məsələn, Konstitusiyaya və qanunlara əməl etmək (aydın məsələdir ki, xarici ölkə vətəndaşı da bu vəzifəni daşıyır), tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq (məlum məsələdir ki, xarici ölkə vətəndaşı da bu vəzifəni daşıyır) və ətraf mühiti qorumaq (şübhəsiz ki, bu vəzifəni xarici ölkə vətəndaşı da daşıyır), başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləmək (söz yox ki, xarici ölkə vətəndaşlarının da üzərinə bu cür vəzifə düşür) kimi vəzifələr vətəndaşlıqla bağlı olmadığına görə insan vəzifələri sırasına aiddir.

Vətəndaş vəzifələri odur ki, bu vəzifələri yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları daşıyırlar. Bu vəzifələr vətəndaşlıq məsələsindən asılıdır. Vətənə sədaqətli olmaq, vətəni müdafiə etmək (hərbi xidmətdə olmaq) kimi vəzifələr vətəndaş vəzifələri sırasına daxildir.

Vətəndaşların Konstitusiyada nəzərdə tutulan vəzifələri müəy

yən prinsiplərə əsaslanır)

Hüquqlarla vəzifələrin bir-birilə bağlı olması bu prinsiplərdən biridir. Göstərilən prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqlarla vəzifələr arasında sıx əlaqə vardır. Onlardan biri digərinin yaranmasına səbəb olur. Hüquq vardırsa, onda hökmən ona uyğun gələn vəzifə də yaranır və ya əksinə, harada vəzifə vardır, orada mütləq həmin vəzifəyə uyğun gələn hüquq da əmələ gəlir. «Hüquqlarsız vəzifələr olmadığı kimi, vəzifələrsiz də hüquqlar yoxdur» (K.Marks).

Vəzifələrin qanuniliyi prinsipi əsas prinsiplərdən sayılır. Bu prinsip Konstitusiyanın 79-cu maddəsində formulə edilmişdir. Vəzifələrin qanuniliyi prinsipi onu ifadə edir ki, Konstitusiyaya və ya qanunlara zidd olan vəzifələrin icra edilməsinə yol verilmir. Heç kəs bu cür vəzifələrin yerinə yetirilməsinə məcbur edilə bilməz.

Vəzifələrin hərtərəfli olması prinsipi vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu prinsip onu ifadə edir ki, Konstitusiyada nəzərdə tutulan vəzifələr həm vətəndaşlara, həm hüquqi şəxslərə, həm dövlətə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə aiddir. Məsələn, Konstitusiyaya və qanunlara əməl etmək kimi vəzifəni hamı yerinə yetirməli və icra etməlidir.

Vəzifənin yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət prinsipi vəzifələrin əsaslandığı və söykəndiyi prinsiplərdən biridir. Bu prinsip Konstitusiyanın 80-ci maddəsində formulə edilmişdir. Həmin prinsip onu ifadə edir ki, Konstitusiyanın və qanunların pozulması və ya vəzifələrin yerinə yetirilməməsi hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Söhbət cinayət məsuliyyətindən, inzibati məsuliyyətdən, intizam məsuliyyətindən və hüquqi məsuliyyətin digər növlərindən gedir. Məsələn, hərbi xidmətdən boyun qaçırmağa görə vətəndaş 1 ildən 3 ilə kimi cəzalandırılır (cinayət məsuliyyəti növü).

> Bu prinsiplər barədə bax; Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2002, s. 253-254.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ VƏ ONUN ORQANLARI

§ 1. Qanunvericilik hakimiyyəti və onun orqanları

Parlamentin anlayışı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının həll etdiyi əsas məsələlərdən biri **dövlət hakimiyyəti məsələsidir**. Konstitusiyasının üçüncü bölməsində ifadə olunan normalar məhz bu vacib məsələnin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Bu normalar **dövlət hakimiyyətinin təşkilinin əsaslarını** müəyyən edir.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq dövlət hakimiyyətinin sahələri (qolları) arasında **əsas yer qanunvericilik hakimiyyətinə məxsusdur**. Ona görə ki, hakimiyyətin digər iki sahəsinin (qolunun), yəni icra hakimiyyətinin və məhkəmə hakimiyyətinin öz fəaliyyət sferası olsa da, onlar **qanunvericilik hakimiyyətinin qəbul etdiyi qanunlar adından və qanunların icrası məqsədilə fəaliyyət göstərirlər**. Amma qanunvericilik hakimiyyəti dövlət hakimiyyətini icra və məhkəmə hakimiyyətləri ilə bərabər həyata keçirir.

Qanunvericilik hakimiyyəti **Azərbaycan Respublikasının parlamenti** (fransızca «parle» - «danışmaq») tərəfindən həyata keçirilir. Parlamentin kökləri qədim Yunanıstanda və qədim Romada nümayəndəli orqanların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq parlamentin ilk vətəni İngiltərə hesab edilir.

Parlament dedikdə, ölkə əhalisi tərəfindən seçki yolu ilə yaradılan, qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən ali nümayəndəli dövlət hakimiyyəti orqanı başa düşülür

Parlament **qanunvericilik hakimiyyətinin ali orqanıdır**. O, həm də dövlət hakimiyyətinin (dövlətin) **ali nümayəndəli orqanı** hesab edilir. Parlament ali qanunvericilik hakimiyyətinin daşıyıcısıdır.

Hər bir dövlətdə parlamentin öz adı vardır. Belə ki, xarici dövlətlərdə qanunvericilik (nümayəndəli) hakimiyyətini həyata keçirir.

¹ «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» konstitusiya aktının 13-cü maddəsi. Bu, ölkəmizdə «parlament» terminini işlədən ilk

rən ali orqanı ifadə etmək üçün müxtəlif adlardan istifadə edilir. Məsələn, ABŞ-da parlamente Konqress, Misirdə Xalq Məclisi, Özbəkistanda Ali Məclis və s. deyilir. Azərbaycan Respublikasının parlamenti isə Milli Məclis adlanır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında «parlament» adından istifadə olunmur.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirir (Konstitusiyanın 81-ci maddəsi). Milli Məclis Azərbaycan xalqının suveren İradəsini ifadə edir. O, ölkə həyatı üçün mühüm və vacib olan ictimai münasibətləri əsasən və başlıca olaraq **qanunlar qəbul etmək yolu ilə tənzimləyir**, icra hakimiyyəti orqanlarının və ali vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir, dövlətin digər ali orqanlarını təşkil edir, hökumətin bağladığı beynəlxalq müqavilələri təsdiq (ratifikasiya) edir və s.

Milli Məclis iki əsas funksiya yerinə yetirir;
o qanunvericilik funksiyasını;

• nümayəndəlik (təmsilçilik) funksiyasını.

Milli Məclisin **qanunvericilik funksiyasının** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, qanunlar qəbul edir. **Qanun yaratmaq** Milli Məclisin əsas funksiyası hesab edilir.

Milli Məclisin **nümayəndəlik (təmsilçilik) funksiyasının** mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan xalqını təmsil edir, ondan birbaşa səlahiyyət alır. Milli Məclis bilavasitə xalq tərəfindən seçilir. Buna görə o, **xalqın nümayəndəsi (təmsilçisi)** hesab edilir. Məhz bu səbəbdən Milli Məclis xalq adından danışa və xalq adından müraciət edə bilər.

Milli Məclis demokratik yolla formalaşır. Belə ki, **Milli Məclisin** dövlət hakimiyyəti orqanları iki yolla - seçkilər

və "quruluşu"[^]

olunma yolu ilə yaradılır. **Milli Məc-**

[^] [^] **lis məhz seçkilər yolu ilə formalaşır.** Bu yol

isə demokratik yoldur.

Milli Məclisə seçkilər **majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə keçirilir.** Majoritar seçki sisteminə (fransızca «majorité» - «çoxluq») uyğun olaraq seçki dairəsi üzrə seçicilərin səs çoxluğunu əldə etmiş namizəd seçkidə qələbə qazanmış hesab edilir. Deməli, parlamentin formalaşması prosesində majoritar seçki sistemindən istifadə olunur. Yalnız majoritar seçki sistemi əsasında Milli Məclisə seçkilər keçirilə bilər.

li Məclisin **say tərkibinə** gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, o, **125 deputatdan ibarətdir. Yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Milli Məclisin deputatı seçilə bilər**, özü də onun yaşının **25-dən aşağı olmaması** tələb edilir.

Bəzi kateqoriya şəxslərin Milli Məclisə deputat seçilməsinə yol verilmir. Onlar deputat seçilə bilməzlər. Həmin şəxslərə aiddir: ikili vətəndaşlığı olan şəxslər; başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olan şəxslər; icra və ya məhkəmə hakimiyyəti sistemlərində qulluq edən şəxslər; elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, başqa ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər; din xadimləri; məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər; ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslər; məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən şəxslər.

Göründüyü kimi, Milli Məclisin formalaşdırılması üçün Milli Məclisə seçiləcək şəxslər barəsində müəyyən tələblər (şərtlər) müəyyən edilir. Həmin şəxslər bu tələblərə uyğun olmalıdır.

Dünya ölkələrində fəaliyyət göstərən parlamentlər quruluşca birpalatalı və ya ikipalatalı olur.

Parlament dedikdə adətən, ya birpalatalı nümayəndəli qanunvericilik orqanı, ya da ikipalatalı parlamentin aşağı palatası başa düşülür. **Azərbaycan Respublikasının parlamentinə - Milli Məclisə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, öz quruluşuna görə birpalatalı parlamentdir.** Bu, Azərbaycan dövlətinin siyasi-ərazi quruluşuna (dövlət quruluşuna) görə forması ilə bağlıdır. Axı, Azərbaycan dövləti göstərilən əlamətə görə unitar dövlətdir. Deməli, Azərbaycan Respublikasında birpalatalı parlament modelindən istifadə olunur. Belarusiya, Qazaxıstan və Qırğızıstan kimi dövlətlər isə ikipalatalı parlament modelini qəbul etmişlər.

Milli Məclis **daim fəaliyyət göstərən orqandır.** O, sessiyalar qaydasında fəaliyyət göstərir. **Sessiya** parlamentin fəaliyyətinin əsas formasıdır. Parlamentin təşkilatı fəaliyyət formalarından biri sessiya hesab edilir. Sessiyalar özü iki cür olur:

- növbəti sessiya;
- növbədənənar sessiya.

^ Milli Məclisin növbəti sessiyası dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan ardıcılıqla keçirilən yaz və payız sessiyaları başa düşülür. Martın 1-də başlayıb, mayın 31-dək davam edən növbəti sessiya **yaz sessiyası** adlanır. Sentyabrın 1-də başlayıb, dekabrın 30-

dək davam edən sessiyaya isə payız sessiyası deyilir.

Milli Məclis hər il iki növbəti sessiyaya - həm yaz sessiyasına, həm də payız sessiyasına yığılır, yeni ildə iki dəfə sessiya çağırılır. Sessiya dövründə Milli Məclis qanun layihələrinə baxır, müzakirələr aparır və qanunlar qəbul edir, habelə digər vacib məsələləri həll edir. Növbəti sessiya Milli Məclisin başlıca iş formasıdır.

Növbədənkənar sessiya bir qayda olaraq, həll olunması təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən hallara görə çağırılır. Belə ki, Milli Məclis ildə iki dəfə - iyul ayının 1-dən avqust ayının 15-dək və yanvar ayının 1-dən 15-dək tətillə buraxılır. Tətil dövrü deputatlar üçün məzuniyyət müddəti hesab edilir. Əgər tətil dövründə həll olunması təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən hal yaranarsa, onda məlum məsələdir ki, Milli Məclisin sessiyasını çağırmaq zərurəti yaranır. Belə vəziyyətdə deputatlar tətildən (məzuniyyətdən) geri çağırılır və Milli Məclisin növbədənkənar sessiyası keçirilir.

Milli Məclisin növbədənkənar sessiyasını Milli Məclisin sədri çağırır. Bunun üçün iki əsasdan birinin olması tələb edilir. Birinci əsasa görə növbədənkənar sessiyanın çağırılmasını prezident tələb edir. İkinci əsas isə növbədənkənar sessiyanın çağırılmasını 42 deputatın tələb etməsindən ibarətdir. Növbədənkənar sessiyalarda yalnız sessiyanın çağırılmasına səbəb olmuş məsələ müzakirə oluna bilər. Gündəliyi sessiyanın çağırılmasının təşəbbüsünə müəyyən edir.

Daim fəaliyyət göstərən orqan olduğuna görə Milli Məclisin quruluşunda daxili rəhbər orqanlar, parlament komissiyaları, katiblik mühüm rol oynayır.

Daxili rəhbər orqan sessiyalararası dövrdə parlamentin işini təşkil edir. Parlamentin sədri təkbaşına daxili rəhbər orqan olub, parlamentin fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Ona spiker də deyilir. Spiker parlamentin işini və fəaliyyətini təşkil edir. Parlament sədri (spiker) gizli səsvermə yolu ilə deputatların tərkibindən seçilir. O, bir qayda olaraq təşkilat! məsələləri həll edir (iclasın gündəliyini müəyyən edir, parlamentin iclasını açır və aparır, parlament tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar, müraciətləri və bəyannamələri imzalayır, parlament dinləmələrini təşkil edir və s.).

Daimi komissiyalar Milli Məclisin daxili quruluşuna aid olub, onun tərkib hissəsi hesab edilir. Onlar parlamentin daxili struktur bölmələridir.

Daimi komissiyalar deputatlardan təşkil olunur. Onlar daim fəaliyyətdə olan deputat orqanlarıdır. Daimi komissiyaların say tərkibi parlament tərəfindən təsdiq olunur. Deputat yalnız bir komissiyanın üzvü ola bilər.

Daim komissiyalar **iclaslar** keçirir. Bu iclaslar parlamentin təşkilatı fəaliyyət formalarından biridir.

Daimi komissiyaların səlahiyyətinə qanun və qərar layihələrinin ilkin müzakirəsini təşkil etmək və Milli Məclisdə baxılmasına dair rəy vermək, qanun və qərar layihələri hazırlamaq daxildir. **Onların əsas və başlıca funksiyası qanun layihələri hazırlamaqdan ibarətdir.** Bununla daimi komissiyalar təşkilat forma kimi çıxış edir. Bu forma isə öz qanunvericilik funksiyasını həyata keçirməkdə parlamentə yardım edir.

Milli Məclisin **11 daimi komissiyası** vardır. Onlara aiddir: hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu daimi komissiyası; iqtisadi siyasət daimi komissiyası; aqrar siyasət daimi komissiyası; sosial siyasət daimi komissiyası; elm və təhsil məsələləri daimi komissiyası; mədəniyyət məsələləri daimi komissiyası; insan hüquqları daimi komissiyası və s.

Milli Məclisi qanunvericilik hakimiyyətini həyata səlahiyyətfəri keçirdiyinə görə və ali qanunverici dövlət hakimiyyəti orqanı olduğuna görə onun əsas və başlıca səlahiyyəti **qanunlar qəbul etməkdən** ibarətdir. Özü də dərhal qeyd edirik ki, Milli Məclis dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiyanı qəbul edə bilməz. Ona görə ki, ölkəmizin Konstitusiyası yalnız referendumla qəbul oluna bilər. Milli Məclis bir qayda olaraq, ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatına aid vacib məsələlər **barədə adi (sadə) qanunlar** qəbul edir. Bu məsələlərin dairəsi Konstitusiyanın 94-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur: mülkiyyət münasibətləri; ailə münasibətləri; maliyyə fəaliyyəti və vergi məsələləri; əmək münasibətləri; müdafiə və hərbi qulluq məsələləri; rabitə və nəqliyyat işi; ticarət işi və s. Adi (sadə) qanunlardan başqa, Milli Məclis qanunların digər növünü - Konstitusiyaya qanunları da qəbul edə bilər. Bundan əlavə. Milli Məclis hər il dövlət büdcəsi haqqında qanun qəbul edir. Milli Məclisin qanunlar qəbul etməsi **qanun yaradıcılığı üzrə fəaliyyət** adlanır.

İkincisi, digər aii dövlət orqanlarını təşkil etmək Milli Məclisin səlahiyyətlərindən biridir. Milli Məclis həmin orqanları seçmir. O, yalnız birincisi, prezidentin təqdim etdiyi namizədi təyin edir;

ikincisi, prezidentin təqdimatına əsasən şəxslərin vəzifəyə təqdim edilməsinə razılıq verir. Məsələn, Milli Məclis prezidentin təqdimatına əsasən Baş nazirin, Baş prokurorun vəzifəyə təyin edilməsinə razılıq verir. Milli Məclis prezidentin təqdimatına əsasən Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Apellyasiya məhkəmələrinin hakimlərini təyin edir. Milli Bankın İdarə Heyəti üzvləri prezidentin təqdimatına əsasən Milli Məclis tərəfindən vəzifəyə təyin edilir.

Göründüyü kimi Milli Məclis ali dövlət orqanlarının təşkili və ali vəzifəli şəxslərin təyin edilməsi (və ya vəzifəyə təyin edilməsinə razılıq verilməsi) üzrə müəyyən səlahiyyətlərə malikdir.

Üçüncüsü, Milli Məclis **məhkəmə səlahiyyətinə** malikdir. Belə ki, o. Konstitusiya Məhkəməsinin təqdimatına əsasən prezidentin impiçmenti (vəzifədən kənarlaşdırılması) və hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılması barədə məsələni həll edir.

Dördüncüsü, Milli Məclis **maliyyə səlahiyyətinə** malikdir. Bu səlahiyyət Milli Məclisin prezidentin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsini təsdiq etmək və onun icrasına nəzarət etmək hüququndan ibarətdir[^].

Dövlət büdcəsi dövlət üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və xərclənməsi formasıdır. Dövlət büdcəsi qanunla qəbul edilir. Dövlət büdcəsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə Milli Məclis Hesablama Palatası yaradır.

Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi üzrə, habelə onun icrasına nəzarət üzrə Milli Məclisin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək edir. O, dövlət büdcəsinin layihəsinə rəy verir.

Beşincisi, Milli Məclis **nəzarət səlahiyyətinə** malikdir. Bu səlahiyyət icra hakimiyyətinin və digər ali dövlət orqanlarının fəaliyyətinə parlamentin nəzarət etmək hüququnu ifadə edir. Belə nəzarət **parlament nəzarəti** adlanır.

Parlament nəzarəti müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Parlamentin iclasında hökumətə, nazirlərə, dövlətin digər ali orqanlarına və vəzifəli şəxslərinə **suallar vermək** bu formalardan biridir. **Deputat sorğusu** parlamentin nəzarət forması hesab edilir. Bu formaya görə deputat mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti or-

[^] Buna hüquq ədəbiyyatında parlamentin məhkəmə səlahiyyəti deyilir. [^] Buna hüquq ədəbiyyatında parlamentin maliyyə səlahiyyəti

qanlarına, məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına, Baş prokurora və ona tabe olan prokurorlara və s. sorğu verə bilər.

Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsini həll etmək parlament nəzarətinin əsas formasıdır. Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsini qoymaq hüququ məhz parlamentə məxsusdur (Konstitusiyasının 95-ci maddəsi). Bu hüququn həyata keçirilməsi nəticəsində Nazirlər Kabineti istefaya göndərilə bilər. Göstərilən forma **parlament nəzarətinin siyasi forması hesab edilir**. Bundan əlavə, parlament nəzarəti **hüquqi formada** da ola bilər. Parlament istintaqı hüquqi formaya misaldır.

Parlament istintaqı icra hakimiyyətinə aid məsələləri araşdırmaq üçün xüsusi komissiya (istintaq komissiyası) yaradılmasını nəzərdə tutur. Parlament istintaqı İtaliya və Yaponiyada Baş nazirin istefası, sonra isə mühakimə olunub cəzalanması ilə nəticələnmişdir. Bu, 1974-cü ildə ABŞ-da prezident R.Niksonun istefasına gətirib çıxarmışdır.

Altıncısı, Milli Məclisin **beynəlxalq (dövlətlərarası) müqavilələri təsdiq etmək səlahiyyətinə** malikdir. Bu cür təsdiq etməyə **ratifikasiya** deyilir. Yalnız ratifikasiya olunduqdan sonra beynəlxalq müqavilə qüvvəyə minir.

Milli Məclisin Sessiya və daimi komissiyalar Milli Məclisin **hüquqyaratma fəaliyyət** formalarıdır. Milli Məclis **hüquq-fəaliyyəti qyaratma fəaliyyətini** bu formalarda həyata keçirir. Milli Məclisin həyata keçirdiyi hüquqyaratma fəaliyyətin əsas məqsədi **qanunların qəbuludur**. Parlamentin qanunlar qəbul etməsi qanunvericilik fəaliyyəti sayılır.

Parlamentin qanunvericilik fəaliyyəti müəyyən qayda əsasında həyata keçirilir ki, bu qayda son dərəcə vacib əhəmiyyətə malikdir. Buna görə həmin qayda dəqiq surətdə müəyyən edilir V Həmin qaydaya görə əvvəlcə qanun layihələri təklif olunur, daha sonra bu layihələr parlamentdə müzakirə edilir və qəbul olunur və nəhayət, dərc edilir.

Qanun layihələrinin təklif, müzakirə, qəbul və dərc olunması qanunvericilik prosesi adlanır.

Qanunvericilik prosesi **dörd mərhələdən** ibarətdir. **Birinci mərhələ qanunvericilik təşəbbüsü** adlanır. Bu mərhələdə qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olan şəxslər qanun layihələri təklif edirlər. **Qanunvericilik təşəbbüsü hüququ** dedikdə, ayrı-ayrı şəxslərin qanun layihəsi təklif etmək imkanı başa düşü

lür. Bu hüquqa malik olanlar ali dövlət hakimiyyət orqanları və ali vəzifəli şəxslərdir. Həmin şəxslərə aiddirlər: deputatlar; prezident: Ali Məhkəmə: Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi. Onlar **qanunvericilik təşəbbüsünün subyektləri** adlanırlar.

ikinci mərhələdə parlamentə daxil olmuş qanun layihələri qeydiyyatata alınır. Milli Məclisin sədri onları müvafiq daimi komissiyalara göndərir. Hazırlanmış layihələr parlamentdə müzakirə edilir. Qanun layihəsinin parlamentdə müzakirə olunmasına **qanunun oxunması** deyilir. Qanunun layihələri üç oxunuşdan keçir.

Üçüncü mərhələdə qanun layihəsi parlament iclasında səsə qoyulur. 63 səs çoxluğu ilə qanunlar qəbul edilir. Bəzi qanunlar isə 83 səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Dördüncü mərhələdə parlament tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar qəbul edildiyi gündən **14 gün müddətində** imzalanmaq üçün prezidentə təqdim edilir. Prezident ona təqdim olunmuş qanunları **56 gün ərzində** imzalayır. Bundan sonra qanunlar dərc olunur («Azərbaycan» qəzeti, «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu» və s. nəşrlərdə). Dərc edildiyi gündən onlar qüvvəyə minir.

Deputatın hüquqi statusu **Deputat** dedikdə, xalq tərəfindən seçilən nümayəndə başa düşülür ki, o, qanunvericilik ha kimiyəti funksiyasını və digər funksiyalar yerinə yetirir. Xalqı təmsil etdiyinə görə o, **xalqın nümayəndəsi** hesab edilir. Deputatlar birbaşa xalqdan səlahiyyət alan şəxslərdir. Buna görə parlamente - Milli Məclisə **xalq nümayəndəliyinin ali orqanı (ali nümayəndəli dövlət hakimiyyət orqanı)** deyilir. Deputatlar isə məhz **Milli Məclisin üzvləridir**.

Deputatlar parlamente **ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə** seçilir. Deputat yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından seçilə bilər. Deputatlar üçün **yaş senzi** müəyyən edilir: deputat seçilən şəxsin yaşı 25-dən aşağı olmamalıdır.

Deputatın hüquqi statusu (hüquq və vəzifələri) əsasən və başlıca olaraq özünü iki sahədə göstərir: parlamentdə; seçki dairəsində.

Parlament iclaslarında iştirak etmək deputat fəaliyyətinin əsas formasıdır. Bundan əlavə, o, parlamentin daimi komissiyalarının işində də iştirak edir. Həm parlament iclasında, həm də daimi komissiyalarda baxılan bütün məsələlər üzrə deputat həlledici səs hüququndan istifadə edir. O, parlamentin sədri və ya da

imi komissiyaların sədri seçilmək hüququna malikdir.

Deputatın qanunvericilik təşəbbüsü hüququ vardır. O, bu hüquqdan istifadə edərək qanun layihələri təklif edir. Deputatın qanunvericilik təşəbbüsünə hökmən və mütləq parlamentdə baxılmalıdır. Deputat sorğu ilə dövlət orqanlarına və vəzifəli şəxslərə müraciət edə bilər. Onların borcudur ki, deputatın sorğusuna cavab versinlər.

Deputat fəaliyyətinin ikinci forması seçki dairələrində onun gördüyü işdən ibarətdir. Deputat öz seçiciləri ilə əlaqə saxlayır, onlardan daxil olan ərizə, şikayət və təkliflərə baxır, öz seçicilərinin hüquq və mənafeələrini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görür. Seçki dairələrində deputatlar **öz seçicilərini qəbul edir.**

Deputat immuniteti deputatın hüquqi statusunu müəyyən edən əsas məsələlərdən biridir. Bu məsələ deputat fəaliyyətinin təminatında əsas yer tutur. Məhz deputat immuniteti deputatın müstəqil olmasını təmin edir.

Deputat immuniteti **deputatın şəxsiyyət toxunulmazlığını ifadə edir.** Deputat səlahiyyət müddəti ərzində cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz, tutula bilməz, onun barəsində məhkəmə qaydasında inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilməz, axtarışa məruz qala bilməz, şəxsi müayinə edilə bilməz.

Lakin deputat immuniteti mütləq xarakter daşımır. Bəzi hallarda o, məhdudlaşa bilər. Belə ki, deputat cinayət başında yaxalananda, tutula bilər. Belə olduqda deputatı tutan orqan bu barədə dərhal və ləngimədən Baş prokurora məlumat verir. Baş prokuror isə Milli Məclisə təqdimatla müraciət edir. Milli Məclis təqdimata baxaraq deputatın immunitet hüququnun ləğv olunması barədə qərar qəbul edir.

Cinayət törətdikdə və məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü olduqda deputat öz səlahiyyətlərini itirir, mandatından məhrum edilir.

§ 2. icra hakimiyyəti və onun orqanları

**icra hakimiyyətinin
aniayışı**

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə icra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin digər sahəsini (qolunu) təşkil edir. Hər bir hakimiyyət sahəsi kimi icra hakimiyyəti də öz səlahiyyəti çərçivəsində

müstəqildir. Lakin hakimiyyətin bu sahəsi hakimiyyətin digər sahələri ilə, yəni qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti ilə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi prosesində qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

icra hakimiyyətini müəyyən dövlət hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər. Onlara **icra hakimiyyət orqanları** deyilir. İcra hakimiyyəti orqanları dövlət orqanları sistemində xüsusi rol oynayır.

İcra hakimiyyət orqanlarının əsas və başlıca funksiyası **qanunları icra etməkdən** ibarətdir. Bu orqanların fəaliyyəti yalnız bununla məhdudlaşmır. Onlar həm də **sərəncam vermək fəaliyyəti** ilə məşğul ola bilərlər ki, bunun qanunların icrası üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Göstərilən orqanlar qanunların icrası üçün rəsmi sənədlər də - normativ aktlar da (fərmanlar, qərarlar, təlimatlar və s.) qəbul edə bilərlər. Söhbət prezidentin, hökumətin və nazirlərin qəbul etdikləri və ictimai-iqtisadi həyatın mühüm sahələrini tənzim edən və qaydaya salan rəsmi dövlət sənədlərindən (normativ aktlardan) gedir. Onların sayı kifayət qədər çoxdur. Bu isə onu göstərir ki, icra hakimiyyəti müstəqil surətdə **hüquq normaları yaratmaq səlahiyyətinə** malikdir.

İcra hakimiyyəti orqanlarının dairəsi kifayət qədər genişdir. Həmin orqanlara aiddir:

- prezident;
- hökumət (Nazirlər Kabineti);
- nazirliklər, dövlət komitələri;
- yerli icra hakimiyyəti orqanları.

Bunlar **icra hakimiyyəti orqanlarının sistemini** təşkil edir.

Bu sistem **iyerarxiya (aşağıların yuxarıya tabe olması) prinsipi üzrə qurulur**. Bu prinsipə görə aşağı vəzifəli şəxslər və orqanlar müvafiq yuxarı İnstansiyalara tabedir (məsələn, Nazirlər Kabineti prezidentə tabedir və s.); onlar tək-cə qanunları deyil, həm də yuxarı orqanların və ya vəzifəli şəxslərin göstərişlərini yerinə yetirməlidir; aşağı orqanların rəsmi sənədləri yuxarı orqanlar tərəfindən ləğv edilə bilər.

Konstitusiyanın 7-cl və 99-cu maddələrinə görə Azərbaycan Respublikasında **icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası prezidentinə məxsusdur**. Bu o deməkdir ki, prezident (latınca «praesidentis»

- «başda oturan») icra hakimiyyətinin başçısıdır.* Prezident icra hakimiyyəti orqanları sistemində əsas və xüsusi yer tutur. O, icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsində bilavasitə və bir-başa iştirak etmir. İcra hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üçün prezident Nazirlər Kabinetini yaradır. O, məhz Nazirlər Kabinetinin vasitəsilə icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsində dolayı yolla iştirak edir. Nazirlər Kabineti də öz növbəsində icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsini daha aşağı orqanlara və vəzifəli şəxslərə həvalə edir.

Bundan fərqli olaraq, bəzi xarici ölkələrdə, məsələn ABŞ-da icra hakimiyyəti prezident tərəfindən həyata keçirilir (ABŞ Konstitusiyasının 2-ci maddəsi). Bu ölkədə Nazirlər Kabineti kimi dövlət orqanının yaradılmasına rast gəlmirik. ABŞ-da Nazirlər Kabinetinin sədri və ya Baş nazir vəzifəsi yoxdur. Bu rolu prezident yerinə yetirir.

Bununla bərabər, Azərbaycan Respublikasının prezidenti həm də eyni zamanda dövlətin başçısıdır. O. bu baxımdan dövlətin ali vəzifəli şəxsi olub, dövlət hakimiyyəti ilə xalqın vahidliyinin, dövlətçiliyin rəmzi sayılır. Prezident dövlət başçısı kimi ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir. Azərbaycan dövlətinin və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü prezident tərəfindən təmin olunur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının prezidentinin dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində statusu onunla müəyyən edilir ki, o, eyni zamanda həm dövlət, həm də icra hakimiyyəti başçısıdır. ABŞ, Braziliya və digər xarici dövlətlərdə də prezident icra hakimiyyətinin və eyni zamanda dövlətin başçısıdır.

Bizim ölkəmizdə prezident postu 1991-ci ildə təsis olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin seçilməsi qaydası

Azərbaycan Respublikasının prezidenti ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə 5 il müddətinə seçilir. Prezident postu üçün namizəd olan şəxs üçün yüksək tələblər (şərtlər) müəyyən edilir və irəli sürülür.

Birincisi, prezidentliyə namizəd yalnız Azərbaycan Respub-

[^] Bəzi müəlliflər prezidentin dövlət hakimiyyətinin bu və ya digər sahəsinə aid edilməsini əsassız hesab edirlər. Onların fikrincə, prezident dövlət hakimiyyətinin bu və ya digər sahəsinə (qoluna) daxil olunmur.

likasının vətəndaşı olmalıdır. Namizədin milli mənsubiyyəti rol oynamır.[^]

İkincisi, prezident seçilmək üçün yaş həddi (yaş senzi) müəyyən edilir; yalnız **yaşı 35-dən aşağı olmayan** şəxs prezident seçilə bilər. Maksimum yaş həddi nəzərdə tutulmur.

Üçüncüsü, prezidentliyə namizəd yalnız o şəxs ola bilər ki, o, Azərbaycan Respublikasının **ərazisində on ildən artıq daimi yaşasın**. Söhbət **oturaqlıq senzi** müəyyən edilməsindən gedir.

Dördüncüsü, prezidentliyə namizədin ali təhsili olmalıdır.

Beşincisi, prezidentliyə namizədin başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmamalıdır.

Altıncısı, prezidentliyə namizədin iqiqat vətəndaşlığı (eyni zamanda iki müxtəlif dövlətin vətəndaşı olmaq) olmamalıdır.

Yeddincisi, prezidentliyə namizəd ağır cinayətə görə məhkum olunmamalıdır.

Əgər prezidentliyə namizəd **səsvərmədə iştirak edən şəxslərin yarısından çoxunun (heç olmazsa 50%+1) səsini alarsa**, prezident seçilmiş sayılır. Bəzən səsvərmənin ikinci dövrəsi keçirilir. Bu o halda mümkündür ki, səsvərmənin birinci dövrəsində namizədlərdən heç biri səs çoxluğu toplamır. İkinci dövrdə birinci dövrdə ən çox səs toplamış iki namizəd iştirak edir. Bəzən də ehl olur ki, birinci dövrdə ən çox səs toplamış namizədlər öz namizədliyini geri götürürlər. Bu namizədlərdən sonra gələn iki namizəd ikinci dövrdə iştirak edirlər.

Səsvərmənin ikinci dövrəsində o namizəd prezident seçilmiş sayılır ki, o biri namizədə nisbətən çox səs tolasın.

Bir şəxsin **iki dəfədən artıq təkrarən prezident seçilməsinə yol verilmir**.

6 [^] **Prezidentin səlahiyyətləri** onun dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində tutduğu

xüsusi yerlə müəyyən edilir. O, bu sistemdə mərkəzi fiqur sayılır. Buna görə də Konstitusiya dövlət fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində prezidentə geniş səlahiyyətlər verir.

Nümayəndəlik (təmsilçilik) səlahiyyəti prezidentin malik olduğu əsas səlahiyyətlərdən biridir. Belə ki, prezident ölkənin daxilində və

[^] Türkmənistan Respublikasının Konstitusiyana görə yalnız milliyyətce türkmən olan şəxs prezident seçilə bilər.

edir (Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). Buna görə də o, dövlətin nümayəndəsi (təmsilçisi) sayılır. Prezidentin də nümayəndəlik səlahiyyəti onun dövləti təmsil etmək imkanını ifadə edir. O, diplomatik nümayəndələri təyin edir.

Prezident **parlamentin fəaliyyətini təşkil etmək səlahiyyətinə** malikdir. Belə ki, onun Milli Məclisə seçkilər təyin etmək hüququ vardır. **Lakin yeni seçkilər təyin etməklə prezident parlamenti buraxa bilməz.**

İcra hakimiyyəti orqanlarını yaratmaq prezidentin səlahiyyətlərindən biridir. Belə ki, prezident Milli Məclisin razılığı ilə Baş naziri, habelə Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin edir; zəruri hallarda Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir. Prezident həm də nazirləri və yerli icra hakimiyyəti başçılarını vəzifəyə təyin edir. Bundan əlavə, prezident **məhkəmə hakimiyyətinin formalaşmasında** da iştirak edə bilər. Belə ki, o, Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Apellyasiya Məhkəməsi hakimlərinin vəzifəyə təyin edilməsi barədə Milli Məclisə təqdimat verir, respublikanın digər hakimlərini vəzifəyə təyin edir.

Prezident **qanun yaratmaq (qanunvericilik)** sahəsində müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Prezidentin qanunvericilik təşəbbüsü hüququ vardır. O, qanunları imzalayır və dərc edir. Prezident veto[^] hüququna malikdir. **Veto hüququ** dedikdə, qanunları imzalamaqdan imtina etmək imkanı başa düşülür. Belə ki, qanun prezidentin etirazını doğrularsa, o, qanunu imzalamayıb Milli Məclisə qaytarır. Deməli, prezident qanunvericilik prosesinə təsir etmək imkanına malikdir

Prezident **hüquq norması yaratmaq (norma yaradıcılığı) səlahiyyətinə** malikdir. Prezident fərman formasında rəsmi dövlət sənədi (normativ akt) qəbul edir. Bu fərman yeni hüquq norması müəyyən edir. Prezidentin qəbul etdiyi fərmanlara **qanun- qüvvəli ədlər** deyilir. Fərmanların hüquqi qüvvəsi qanunların hüquqi qüvvəsindən aşağıdır.

Xarici siyasət səlahiyyəti prezidentin əsas səlahiyyətlərindən biridir. O, xarici dövlətlərlə danışıqlar aparır, dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlayır və bu müqavilələri təsdiq olunmaq üçün parlamentə təqdim edir.

Prezident **ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi sahəsində**

[^] Veto latınca «veto» sözündən olub «qadağan etmək» mənasını bildirir.

geniş səlahiyyətlərə malikdir. Prezident Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır. O, Təhlükəsizlik Şurası yaradır. Prezident ölkə ərazisi işğal olunduqda və digər hallarda hərbi vəziyyət, təbil fəlakət, böyük ekoloji qəzalar və digər hallar baş verdikdə isə fəvqəladə vəziyyət elan edir, habelə ümumi və qismən səfərbərlik edir.

Dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərini vəzifəyə təyin etmək prezidentin səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Prezident Baş prokuroru (Milli Məclisin razılığı ilə), Silahlı Qüvvələrin ali komanda heyətini vəzifəyə təyin edir.

Prezident **aşağı məhkəmələrin hakimlərini vəzifəyə təyin edir**. Söhbət ümumi məhkəmələrin (şəhər və rayon məhkəmələrinin) hakimlərindən gedir.

Prezident məhkəmələr tərəfindən cinayətə görə məhkum olunmuş şəxsləri **əfv etmək hüququna malikdir**. Əfv amnistiyadan¹ fərqli olaraq həmişə konkret şəxsə aid olur.

Prezident **siyasi rəhbərlik sahəsində** geniş səlahiyyətlərə malikdir. O, dövlətin daxili və xarici siyasətinin ən mühüm məsələlərini həll edir.

**Azərbaycan
Respublikası
prezidentinin
vəzifədən
kənarlaşdırılması**

Azərbaycan Respublikasının prezidenti **immunitet hüququna** malikdir. İmmunitet hüququ **prezidentin toxunulmazlığa malik olmasını ifadə edir**.

Konstitusiyada birbaşa göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti toxunulmazlıq hüququna malikdir (Konstitusiyanın 106-cı maddəsi). İmmunitet (toxunulmazlıq) hüququna görə prezidenti inzibati məsuliyyətə cəlb etmək olmaz, prezidentin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və cinayətə görə cəzalandırılması isə **yalnız o, vəzifədən kənarlaşdırıldıqdan sonra mümkün ola bilər**. Prezidentin vəzifədən kənarlaşdırılmasına **impichment (ingiliscə «impeachment») ~ etimad göstərməmək, ittiham etmək** deyilir. Lakin impichmentin tətbiq edilməsi üçün müəyyən əsasın olması tələb olunur. **İmpichmentin əsası**, o cümlədən həddi Konstitusiya ilə müəyyən edilir (Konstitusiyanın 107-ci maddəsi). Belə ki, prezidentin ağır cinayətlər (dövlətə xəyanət, rüşvətxorluq, korrupsiya və s.) törətməsi impichmentin əsası sayılır. Bu əsas mövcud olduqda Konstitusiya Məhkəməsi Ali Məhkəmənin rəyi əsasında

¹ Amnistiya yunanca «amnetta» - «bağışlamaq».

parlament qarşısında prezidentin impiçmenti barədə məsələ qaldırır. Parlament bu məsələni müzakirə edir və deputatların 95 səs çoxluğu ilə prezidentin impiçmenti barədə qərar qəbul edir. Həmin qərarı Konstitusiyaya Məhkəməsinin sədri imzalayır. Yalnız prezidentin impiçmentindən sonra (vəzifədən kənarlaşdırılmasından sonra) o, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və məhkəmə hökmü ilə cəzalandırıla bilər.

Beləliklə, **prezident öz hərəkətlərinə görə məhkəmə məsuliyyəti daşıyır**. Bir sıra xarici ölkələrdə dövlət başçısının (prezidentin) məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməyin xüsusi qaydası impiçment adlanır. Braziliyada 1992-ci ildə, Venesuelada isə 1993-cü ildə impiçment tətbiq olunmuşdur. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti A.Mütəllibov parlamentin vasitəsilə (İstefa ərizəsi yazmaqla) vəzifəsindən kənarlaşdırılmışdır. Lakin bu hal impiçment hesab etmək olmaz\

^ . Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Ic-
Azorbdvcdii ^

Respublikasının hakimiyyəti orqanları sistemində daxil olan Nazirlər Kabineti orqandır. O, prezidentin yuxarı icra orqanı sayılır və icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini təşkil edir. **Nazirlər Kabineti prezidentə tabe olub, onun qarşısında məsuliyyət daşıyır.**

Nazirlər Kabineti prezidentin və parlamentin iştirakı ilə formalaşdırılır. Belə ki, **Baş nazir parlamentin razılığı ilə prezident təyin edir**. Prezident həm də Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin edir. Belə halda parlamentdən razılıq alınması tələb edilmir. Nazirlər Kabinetinin üzvləri dedikdə, baş nazirin müavinləri, nazirlər və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri başa düşülür.

Baş nazir Nazirlər Kabinetinin sədridir. Nazirlər Kabinetinin tərkibi də məhz sədrdən və Kabinetin üzvlərindən ibarətdir.

^ **ABŞ tarixində bir neçə dəfə prezidentin impiçmenti məsələsi ortaya çıxmışdır.** Lakin iki halda həmin məsələ parlament qarşısında qaldırılmışdır və hər iki halda uğursuzluqla nəticələnmişdir. Belə ki, birinci halda prezidentin impiçmenti üçün senatda bir səs çatmamışdır. İkinci halda isə 1974-cü ildə prezident R.Nikson impiçment təhlükəsi qarşısında qalaraq İmpičmenti gözləmədən özü istefaya getmişdir. Prezident R.Niksona impiçment qaldırılmasının səbəbi onun tərəfindən siyasi rəqiblərinin telefon danışığına qulaq asılmasından ibarət olmuşdur. Bununla kommunikasiyalar sirri barədə konstitusion prinsip pozulmuşdu.

Nazirlər Kabineti **kollegial icra hakimiyyəti orqanıdır**. Belə ki, bu orqan kollegiallıq prinsipi əsasında təşkil edilir və fəaliyyət göstərir. **İclaslar** Nazirlər Kabinetinin həyata keçirdiyi fəaliyyətin təşkilatı formasıdır. Nazirlər Kabinetinin iclaslarına bir qayda olaraq Baş nazir sədrlik edir.

Baş nazir Nazirlər Kabinetinin işini təşkil edir və ona ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. Prezident vaxtından əvvəl vəzifədən getdikdə onun səlahiyyətlərini Baş nazir icra edir. Bunu nəzərə alaraq Konstitusiya Baş nazir vəzifəsinə təyin edilən şəxslər üçün yüksək tələblər müəyyən edir: yaşı 30-dan aşağı olmamalıdır (yaş senzi); seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olmalıdır; ali təhsilli olmalıdır; başqa dövlət qarşısında öhdəliyi olmamalıdır; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmalıdır.

Nazirlər səlahiyyəti çərçivəsində **Nazirlər Kabineti**

Kabinetinin qanunların icrasını təşkil edir. O, icra hakimiyyətləri miyyətinin aşağı orqanlarının fəaliyyətinə mün-təzəm surətdə nəzarət edir. Nazirlər Kabineti prezidentin fərmanlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri həll edir.

Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərinə aiddir: dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb prezidentə təqdim etmək; dövlət büdcəsinin icrasını təmin etmək; maliyyə-kredit və pul siyasətini həyata keçirilməsini təmin etmək; dövlətin iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək; dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək.

Nazirlər Kabinetinin səlahiyyəti müəyyən əsaslara görə ləğv edilir. **Yeni prezidentin seçilməsi** bu əsaslardan biridir. Belə ki, yeni seçilmiş prezident vəzifəsini tutduğu və səlahiyyətlərini icra etməyə başladığı gün Nazirlər Kabineti istefa verir. Bununla onun səlahiyyəti ləğv olunur.

Yerli icra hakimiyyəti

İcra hakimiyyəti orqanlarının sistemi **vahid şaquli xətt təşkil edir**. Bu xəttin başında yuxarı icra hakimiyyət orqanı, yəni Nazirlər Kabineti durur. Həmin xəttin ortasında mərkəzi icra hakimiyyət orqanları, yeni nazirliklər və başqa mərkəzi icra hakimiyyət orqanları, aşağısında isə yerli icra hakimiyyət orqanları yerləşir. Buna müvafiq olaraq icra hakimiyyət orqanlarının sistemi ibarətdir: yuxarı icra hakimiyyət orqanından; mərkəzi İcra hakimiyyət orqanından; **yerli icra hakimiyyət orqanından**.

Yerli icra hakimiyyət orqanlarına **yerli icra hakimiyyətlərinin başçıları** rəhbərlik edirlər. Yerli icra hakimiyyət başçısı yerlərdə (rayonlarda, şəhərlərdə) icra hakimiyyətini həyata keçirir. Onu vəzifəyə prezident təyin edir.

Yerli icra hakimiyyəti başçısı müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Əsas səlahiyyətlər bunlardır; rayonun, şəhərin və şəhər rayonunun sosial-iqtisadi inkişaf və ekoloji proqramlarının hazırlanmasını təşkil etmək; məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi üçün fondlar təşkil etmək və s.

Qəsəbələrdə və kəndlərdə **icra hakimiyyətinin nümayəndəliyi** fəaliyyət göstərir. Nümayəndəliyə icra hakimiyyəti başçısı tərəfindən təyin olunmuş **nümayəndə** rəhbərlik edir. Onun əsas vəzifəsi icra hakimiyyəti başçısının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək göstərməkdən ibarətdir.

§ 3. Məhkəmə hakimiyyəti

Məhkəmə Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə Azərbaycan Respublikasının can Respublikasında təşkil olunan dövlət hakimiyyətinin sahələrindən (qollarından) biri məhkəmə hakimiyyəti adlanır. Onu çox vaxt «**üçüncü hakimiyyət**» adlandırırlar. Belə ki, Konstitusiyada dövlət hakimiyyətinin sahələri (qolları) sadalananda, məhkəmə hakimiyyətinin adı qanunvericilik və icra hakimiyyəti sahələrindən (qollarından) sonra çəkilir. Lakin bu, heç də hakimiyyətin digər sahələrinə münasibətdə məhkəmə hakimiyyətinin rolunu və əhəmiyyətini azaltmır. Məhkəmə hakimiyyəti hakimiyyətin digər sahələri (qolları) kimi **müstəqildir**. O, qanunvericilik hakimiyyətindən, eləcə də icra hakimiyyətindən asılı olmadan həyata keçirilir. Bu zaman məhkəmə hakimiyyəti qanunvericilik və icra hakimiyyətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Məhkəmə hakimiyyəti **dövlət hakimiyyətinin xüsusi sahəsini (qolunu)** təşkil edir. Qanunvericilik hakimiyyətindən fərqli olaraq, məhkəmə hakimiyyəti qanunlar qəbul etmir və hüquq normaları (ümumi məcburi davranış qaydaları) müəyyənləşdirmir. İcra hakimiyyətindən fərqli olaraq məhkəmə hakimiyyəti icraedici fəaliyyət ilə məşğul olmur. Məhkəmə hakimiyyətinin özünün xüsusi (spesifik) fəaliyyət forması vardır. Bu fəaliyyət forması ədalət mühakiməsi adlanır. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə ha

kimiyyəti məhz ədalət mühakiməsi yolu ilə həyata keçirilir (Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Ədalət mühakiməsi dedikdə, fiziki şəxslər, dövlət orqanları, hüquqi şəxslər və digər subyektlər arasında yaranan iqtisadi, siyasi və digər mübahisələrin qanun əsasında həll edilməsi başa düşülür. Ədalət mühakiməsi cəmiyyətdə müxtəlif hallardan yaranan konkret iş və mübahisələrə (cinayət işlərinə, mülki işlərə, əmək mübahisələrinə, siyasi mübahisələrə, məsələn, siyasi partiyaların qadağan olunması barədə mübahisəyə və s.) baxılmasını və həll edilməsini nəzərdə tutur. Ədalət mühakiməsi yolu ilə mülkü işlərə, iqtisadi mübahisələrə, cinayət işlərinə, habelə inzibati xətalar haqqında işlərə baxılır. Heç kəs. o cümlədən dövlət ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətinə qarışa bilməz.

Məhkəmə hakimiyyəti dedikdə, dövlət hakimiyyətinin elə bir xüsusi sahəsi (qolu) başa düşülür ki, o, ədalət mühakiməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirdiyi **fəaliyyətin əsas istiqaməti vətəndaşların hüquq və mənafələrini qorumaqdan ibarətdir.** Məhkəmə hakimiyyəti insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) təminatçısıdır. Bundan əlavə, məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti nəticəsində ölkənin ictimai və dövlət quruluşu **cinayət əməllərindən qorunur**, mühafizə edilir. **Nəzarət etmək (məhkəmə nəzarəti)** məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bunun sayəsində dövlət orqanları qanun çərçivəsində, qanun əsasında fəaliyyət göstərir.

Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirdiyi fəaliyyət son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Güclü və müstəqil məhkəmə hakimiyyəti hüquqi dövlətin ayrılmaz elementi olub, hər bir vətəndaşın hüquqlarını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətinin əsasları Konstitusiyaya ilə müəyyən edilir. Konstitusiyanın III bölməsinin 7-ci fəslində ifadə olunan normalar bu məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti **Məhkəmə hakimiyyətinin Konstitusiyada təsbit olunmuş prinsiplərinin əsas prinsipləri** . ,

^ r r siplərə əsaslanır və söykənir. Bu prin siplər onun mahiyyətini və xarakterini müəyyənləşdirir.

Məhkəmə hakimiyyətinin yalnız məhkəmələr tərəfindən

həyata keçirilməsi prinsipi həmin prinsiplərdən biridir. Bu prinsipə görə məhkəmələrdən başqa hər hansı dövlət orqanı və onun vəzifəli şəxsləri məhkəmə hakimiyyəti funksiyasını yerinə yetirə bilməzlər.

Məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyi və yalnız qanuna tabe olması prinsipinə görə heç bir dövlət orqanının və vəzifəli şəxsin məhkəməyə bu və ya digər işi necə həll etmək barədə göstəriş vermək hüququ yoxdur. Məhkəmələr (hakimlər) işə yalnız qanun əsasında baxırlar.

Ədalət mühakiməsinin vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsi prinsipi

onu ifadə edir ki, hamı qanuna nəzərdə tutulan eyni (bərabər) hüquqlara malikdir, məhkəmədə müvafiq işə baxılarkən kiməyə üstünlük verilmir. İşə baxılması zamanı şəxsin sosial vəziyyəti, tutduğu vəzifə, əmlak vəziyyəti, siyasi mənsubiyyəti və digər amillər nəzərə alınmır. Ədalət mühakiməsi İrqiindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əqidəsindən və digər hallardan asılı olmayaraq hər bir şəxsin qanun və məhkəmə bərabərliyi əsasında həyata keçirilir.

Aşkarlıq prinsipinə görə bütün məhkəmələrdə işlərə açıq baxılır və hər bir şəxs işə baxılarkən məhkəmə iclasında iştirak edə bilər. Bu prinsip işlərə ictimaiyyətin iştirak etdiyi açıq məhkəmədə baxılmasını təmin edir. Əgər işə aşkarlıq prinsipi əsasında baxılması şəxsin mənafeyinə zidd olarsa, dövlət, peşə, kommersiya sirlinin açılmasına səbəb olarsa və ya şəxsi, ailə sirlinə zərər vurarsa, intim münasibətlərə toxunarsa, onda işə qapalı baxılır.

Müdafiə hüququnun təmin olunması prinsipinə görə hər kəsin məhkəmə prosesinin istənilən mərhələsində müdafiə hüququ təmin olunur. Müdafiə hüququ həyata keçirilməzsə, onda məhkəmədə baxılan işin hərtərəfli və obyektiv araşdırılması mümkün olmaz.

Təqsirsizlik prezumpsiyası^ prinsipi əsas prinsiplərdən biridir. Bu prinsipə görə cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs, onun təqsiri sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmə hökm çıxarmayıbsa, təqsirsiz sayılır. Başqa sözlə desək, təqsirsizlik prezumpsiyasına görə əksi sübut olunana kimi, şəxs cinayət törədilməsində təqsirli bilinmir, yəni təqsirsiz hesab edilir.

Məhkəmə prosesinin tərəflərin başa düşdüyü dildə aparılması prinsipi onu ifadə edir ki, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə prosesi Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır. Ona görə ki, bu dili Azərbaycan Respublikasında bütün vətəndaşların hamısı başa düşür. Bununla bərabər, məhkəmə prosesi müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparıla bilər. Əgər şəxs məhkəmə prosesinin aparıldığı dili bilmirsə, o, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak edir. Həmin şəxsin məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ vardır.

Göstərilən və digər prinsiplər Konstitusiyanın ayrı-ayrı normalarında təsbit olunmuşdur. Buna görə də onlar məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətində məcburi qüvvəyə malikdir.

Məhkəmə Məhkəmə hakimiyyətinin qanunvericilik və icra hakimiyyətlə kimliyi kimi müstəqil funksiyası vardır. Məhkəmə orqanları məhkəmə hakimiyyəti öz funksiyasını yalnız ona məxsus olan xüsusi orqanların köməyi və vasitəsilə həyata keçirir. Həmin orqanlara məhkəmələr deyilir ki, onlar məhkəmə sistemini təşkil edir.

Məhkəmə hakimiyyəti orqanları dedikdə, məhkəmələr (məhkəmə orqanları) başa düşülür ki, onların vasitəsi və köməyi ilə məhkəmə öz funksiyasını həyata keçirir.

Məhkəmələrin tam vahid halda birləşməsi isə məhkəmə sistemi adlanır. Məhkəmə sistemi xüsusi qaydada (xüsusi məhkəmə prosesi qaydasında) fəaliyyət göstərir. Həmin qayda qanunla müəyyən edilir və tənzimlənir. Onu yalnız qanunvericilik hakimiyyətinin qəbul etdiyi qanunla dəyişmək mümkündür. Nə icra hakimiyyətinin, nə də ayrı-ayrı ali dövlət vəzifəli şəxslərinin məhkəmə prosesinin qaydasını dəyişmək hüququ vardır. Digər tərəfdən məhkəmələrin qəbul etdiyi qərarlar yalnız qanunlara (hüquqa) əsaslanı bilər.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi də qanunla müəyyən edilir.[^] Ədalət mühakiməsini yalnız bu sistemə daxil olan məhkəmələr həyata keçirə bilərlər. Onlara aiddir;

- rayon (şəhər) məhkəmələri;
- hərbi məhkəmələr;
- iqtisad məhkəmələri;

[^] Bax; «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunun 19-cu maddəsi.

- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəməsi;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəməsi;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi;
- apellyasiya məhkəmələri;
- Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi.

Konstitusiyə Məhkəməsinin adı bu siyahıda yoxdur. Lakin buna baxmayaraq o, məhkəmə sistemində daxildir. Ona görə ki, Konstitusiyada ifadə olunan göstərişə görə, **məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsində Konstitusiyə Məhkəməsi** də iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, **vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət orqanıdır** və buna görə Azərbaycan Respublikası məhkəmə sistemində daxil edilmir. Düzdür, Konstitusiyaya görə prokurorluq qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir, cinayət işləri başlayır və istintaq aparır, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir, məhkəmədə iddia qaldırır, məhkəmə qərarlarından protest verir. Lakin **prokurorluq ədalət mühakiməsini həyata keçirmir**. Onun həyata keçirdiyi **fəaliyyət bilavasitə ədalət mühakiməsi ilə bağlı deyildir**.

Bir sıra xarici ölkələrdə (məsələn, ABŞ-da, Polşada) prokurorluq Ədliyyə Nazirliyinin ümumi rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Bəzi ölkələrdə isə (məsələn, İtaliyada, İspaniyada) prokurorluq məhkəmə sistemində uyğun gəlməyə deyil, təşkilati cəhətdən onunla bağlıdır. Bu ölkələrdə prokurorluq məhkəmənin tərkibinə daxil olub, onun tərkibində fəaliyyət göstərir. Buna görə həmin ölkələrdə prokurorluq məhkəmə hakimiyyəti orqanları sistemində daxildir.

Azərbaycan Respublikasında isə prokurorluq **icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları arasında aralıq vəziyyəti tutan xüsusi xarakterli dövlət orqanıdır**. O, məhkəmə hakimiyyətinin, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə **kömək edən orqan**-

⁷ Bu, mübahisəli məsələdir. Bəzi müəlliflər prokurorluğu məhkəmə sistemində aid edirlər (məsələn, bax: *I.M.Cəfərov. Azərbaycan Respublika Konstitusiyasının şərh*. Bakı, 2004, s. 469.)

dır. Prokurorluğun dövlət orqanları sistemində tutduğu yeri məhz bu aspektdən müəyyən etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ali məhkəmə hakimiyyəti orqanıdır. O, bir tərəfdən ədalət mühakiməsini həyata keçirir, digər tərəfdən aşağı instansiyası məhkəmələrinin fəaliyyətinə nəzarət edir. Ali Məhkəmənin tərkibinə Ali Məhkəmənin sədri, onun müavinləri və hakimlər daxildir. Ali Məhkəmə kasasiya instansiyası məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərir.

Apellyasiya məhkəmələri rayon (şəhər) məhkəmələri, hərbi məhkəmələr və s. tərəfindən baxılmış işlər üzrə qərarlardan verilmiş şikayətlər və protestlər üzrə işlərə baxır. Hazırda ölkəmizdə 5 apellyasiya məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi də apellyasiya instansiyası məhkəməsidir

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirir. Məhkəmə nəzarəti **qanunların onların Konstitusiyaya uyğunluğu baxımından yoxlanması** deməkdir ki, bu, ədalət mühakiməsinin xüsusi funksiyası hesab edilir. Konstitusiyası Məhkəməsi konstitusiyası quruluşunu müdafiə etmək üzrə ən ali məhkəmə orqanıdır. O, məhkəmə hakimiyyətini **konstitusiyası prosesi formasında** həyata keçirir. Onun əsas işi rəsmi dövlət sənədlərinin (qanunların, prezident fərmanlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının və s.) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun gəlib-gəlməməsini yoxlamaqdan və müəyyən etməkdən, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyət bölgüsü məsələsi ilə bağlı mübahisələri həll etməkdən ibarətdir. Konstitusiyası Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını şərh edir. O, **9 hakimdən** ibarətdir.

Rayon (şəhər) məhkəməsi mülkü və cinayət işlərinə və digər işlərə baxır.

Yerli iqtisad məhkəmələri təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi sahədə əmələ gələn mübahisələri həll edir. Bu mübahisələr mülkiyyətin qorunması, müqavilələrin icrası, özəlləşdirmə məsələləri ilə bağlı olaraq yaranır.

... Məhkəmə hakimiyyətinin funksiyası - ədalət hüquq statusu mühakiməsi bilavasitə məhkəmələrin (məhkəmə orqanlarının) özü tərəfindən həyata keçirilmir. **Məhkəmə hakimiyyətini bilavasitə hakimlər həyata keçirir**

rirlər. Hakimlərin işi elə məhkəmə hakimiyyətinin özünün fəaliyyəti deməkdir. Hakimlər məhkəmə hakimiyyətini təmsil edən şəxslərdir. Buna görə onlar **məhkəmə hakimiyyətinin nüma- yəndəsidirlər.**

Hakimlər xüsusi səlahiyyətli şəxslər olub, məhkəmə sisteminin kadr tərkibini təşkil edirlər. Onlar xüsusi hüquqi statusa malikdirlər. Hakimlərin statusu Konstitusiya və digər qanunlarla müəyyən edilir.

Hakimlər hər şeydən əvvəl, **birincisi, tutduqları vəzifəyə prezident tərəfindən təyin olunurlar** (məsələn, rayon və ya şəhər məhkəmələri və s.). Onlar vətəndaşlar tərəfindən seçilmirlər (ABŞ-in bir çox ştatlarında hakimlər vətəndaşlar tərəfindən seçilirlər). Amma yuxarı məhkəmə orqanlarının (Konstitusiya Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin, Apellyasiya Məhkəməsinin, İqtisad Məhkəməsinin) hakimləri qanunvericilik və icra hakimiyyətlərinin iştirakı ilə təyin edilir. Belə ki, onlar prezidentin təqdimatı ilə Milli Məclis tərəfindən təyin olunurlar. Deməli, bütün hallarda Konstitusiya **hakimlərin təyin olunması prinsipini** təsbit edir.

İkincisi, hakimlər səlahiyyətləri müddətində **dəyişilməzdirlər** (Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Ali Məhkəmə, İqtisad Məhkəməsi, Apellyasiya Məhkəməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi hakimləri üçün səlahiyyət müddəti **10 il**, digər məhkəmələrin hakimləri üçün isə **5 il** müəyyən edilmişdir. Səlahiyyət müddətində hakimlərin öz razılığı olmadan başqa vəzifəyə dəyişdirmək, habelə onların səlahiyyətlərini ləğv (xitam) etmək olmaz. Hakimlər cinayət məsuliyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan qaydada cəlb oluna bilərlər (Konstitusiyanın 128-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). Bəzi xarici dövlətlərdə (məsələn, ABŞ-da, Fransada və s.) hakimlər ömürlük təyin edirlər.

Hakimlərin səlahiyyətləri müddətində dəyişməziyi prinsipinin vacib əhəmiyyəti vardır. Bu prinsip hakimlərin müstəqilliyini təmin edən amildir.

Üçüncüsü, hakimlər müstəqildirlər. Müstəqillik prinsipi hakimlərin hüquqi statusunu müəyyən edən əsas və başlıca prinsipdir. Bu prinsip demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da ifadə olunmuşdur.

Hakimlərin müstəqilliyi onu ifadə edir ki, öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən onlar yalnız qanuna tabe olub, heç kəsdən asılı olmurlar. Heç kəs bu zaman hakimlərə hər hansı göstəriş

verə, ona birbaşa və ya dolayı yolla təsir göstərə bilməz. Hakimlər baxdığı və ya icrasında olduğu mülkü və cinayət işi barədə kiməsə rəsmi izahat verməyə borclu deyildir, öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən hakimlərin fəaliyyətinə müdaxilə etmək istənilən vəzifəli şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb ola bilər.

Dördüncüsü, hakimlər eyni zamanda **başqa vəzifə tuta**, əvəzçilik üzrə işləyə bilməzlər. **Başqa vəzifə tutmamaq prinsipi** hakimin hüquqi statusunu xarakterizə edən prinsipdir. Bu prinsipə görə hakimlər heç bir başqa seçkili və təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər. Konstitusiyaya eyni zamanda başqa vəzifə tutmağı hakimlərə qadağan edir (Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci hissəsi).

Beşincisi, hakimlərin fəaliyyəti yalnız məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Buna **hakim fəaliyyətinin təmizliyi prinsipi** deyilir. Bu prinsipə görə hakimlər sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə, habelə siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər (Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci hissəsi). Yalnız bir halda həmin prinsip məhdudlaşır. Belə ki, hakimlər elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər.

Altıncısı, hakimlər bitərəfdirlər. Onlar bitərəf mövqedə dururlar. Konstitusiyaya hakimlərə hər hansı partiya üzvlüyünü qadağan edir (Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Bunun nəticəsində hakimlər işə baxarkən hər hansı siyasi, habelə partiya öhdəliyindən azad olur. Partiya və siyasi mənsubiyyətinə görə kiməsə üstünlük verilmir.

Yeddincisi, hakimlər toxunulmazdırlar. Bu hüquqa görə hakim cinayət məsuliyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan qaydada cəlb oluna bilər. Həmin qayda isə bunlardan ibarətdir: cinayət törətdikdə prezident Ali Məhkəməyə sorğu göndərir. Bu sorğudan 30 gün müddətində Ali Məhkəmə hakimin cinayət törətməsi barədə rəy verir. Bundan sonra prezident həmin rəy əsasında hakimin vəzifədən kənarlaşdırılması barədə Milli Məclis qarşısında məsələ qaldırır. **Milli Məclis səs çoxluğu ilə hakimin vəzifədən kənarlaşdırılması barədə qərar** qəbul edir. Buna hüquq elmində **məhkəmə impiçmenti** deyilir.

Hakimlərin əsas fəaliyyəti insan taleyi və müqəddəratı ilə, habelə hüquq və mənafelərin müdafiəsi ilə bağlıdır. Hakimlərə verilmiş səlahiyyətlər məhz bununla əlaqədardır. Konstitusiyaya hakim olmaq niyyətində olan şəxslər üçün yüksək tələblər irəli sürür (Konstitusiyanın 126-cı maddəsi). Bu tələblər yaşa, vətəndaşlığa,

ixtiasa, seçki hüququna və təcrübəyə aiddir. Hakimlər **yalnız Azərbaycan vətəndaşlarından təyin olunurlar (vətəndaşlığa aid olan tələb)**. Xarici ölkə vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sırasından hakim təyin edilməsi mümkün olmayan məsələdir.

Hakimlər ixtiasca hüquqşünas olmalıdırlar (**ixtiasa aid olan tələb**). Bundan əlavə, onların hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən 'ÇOX iş stajı olmalıdır (**təcrübəyə aid tələb**). Hakimlərin yaşı 30- dan aşağı olmamalıdır (**yaşa aid olan tələb**). Nəhayət, hakim olmaq istəyən vətəndaşın seçkilərdə iştirak etmək hüququ olmalıdır (**seçki hüququna aid olan tələb**).

§ 4. Naxçıvan Muxtar Respublikası

Naxçıvan Muxtar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Respublikasının müəyyən etdiyi əsas məsələlərdən biri Naxçıkonstitusiyaya van Muxtar Respublikasının statusu məsələsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olan **xüsusi xarakterli qurumdur**. Buna görə də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 8-ci fəslində ifadə olunan normalar həmin qurumun statusunun müəyyən edilməsinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunu belə müəyyənləşdirir: **Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir** (Konstitusiyanın 134-cü maddəsinin 1-ci bəndi) Konstitusiyasının məsələyə bu cür yanaşması Azərbaycan dövlətinin unitar quruluşuna xələl gətirmirmi? Axı, hesabla unitar dövlətin tərkibinə hər hansı dövlət qurumu daxil edilməməlidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, unitar dövlətlərin də tərkibində muxtar qurumların yaradılması mümkündür. Bu qurumların mövcudluğu dövlətin unitar quruluşuna təsir göstərmir, xələl gətirmir. Bir sıra xarici dövlətlərin təcrübəsi sübut edir ki, öz tərkibində muxtar qurumları birləşdirən unitar dövlətlərin mövcudluğu mümkün olan haldır.

Bir qayda olaraq, **muxtar qurum milli-etnik əlamətə görə** yaradılır. Bu halda milli-etnik əlamət muxtariyyətin təşkilində əsas və başlıca amil kimi nəzərə alınır. Rusiya Federasiyasının tərkibindəki bir sıra respublikalar (məsələn, Kareliyə, Tatarıstan, Baş

qırdistan, Dağıstan və digər muxtar respublikalar) məhz bu əlamətə görə yaradılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının isə bu əlamətə görə yaradılması barədə söhbət gedə bilməz. Ona görə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi Azərbaycan Respublikasının digər ərazilərində yaşayan əsas əhali kütləsindən milli- etnik əlamətinə görə fərqlənir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasına muxtariyyət hüququ verilməsi keçən yüzilliyin əvvəllərində yaranmış **tarixi-siyasi şəraitlə (tarixi-siyasi amillərlə)** bağlı idi. Məhz həmin şəraitdə Naxçıvan Muxtar Respublikası muxtariyyət statusu əldə etmişdir. Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında bağlanan Moskva müqaviləsinə görə (1921) Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi kimi təşkil olundu. 1922-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası muxtariyyət hüququ ilə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edildi. 1924-cü ildə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının I, II və III konstitusiyaları Naxçıvan diyarının statusunu Azərbaycan SSR-in tərkibində Muxtar Sovet Sosialist Respublikası kimi müəyyən etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının indiki Konstitusiyası Azərbaycan Respublikası tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikasının **muxtariyyət hüququnu saxlayır**. Konstitusiyamız Naxçıvan Muxtar Respublikasına muxtariyyət hüququ verərkən **ərazi, coğrafi və məkan amillərini** əsas götürür və nəzərə alır. Axi, ərazi əlamətinə görə də muxtariyyətin yaranması mümkündür. Ərazi amili muxtariyyətin təşkilinə əsas ola bilən əlamətlərdən biridir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası öz coğrafi mövqeyinə və ərazisinə görə xarici dövlətlərin (Türkiyə, İran və Ermənistan respublikalarının) əhatəsində yerləşir. O, Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tam təcrid olunmuş vəziyyətdədir. Onların arasında bir-birini bilavasitə birləşdirən ümumi sərhəd sahəsi və əlaqəsi yoxdur. Göründüyü kimi, ərazi və məkan baxımından Naxçıvan Muxtar Respublikasının vəziyyəti xüsusi xarakter daşıyır. Belə vəziyyət sosial, iqtisadi, ekoloji, təsərrüfat, mədəni və digər məsələlərin həll edilməsi üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasına muxtariyyət hüququ verilməsini tələb edir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasına **muxtar dövlət statusu** verir. Lakin bu cür mux- 94

tariyyət statusu tam siyasi muxtariyyəti və müstəqilliyi, tam dövlət suverenliyini, federasiya yaratmaq hüququnu ifadə etmir. **Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir** (Konstitusiyanın 134-cü maddəsinin 3-cü hissəsi). Onun hər hansı siyasi səlahiyyəti **yoxdur**. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət sənədləri (Konstitusiya, qanunlar, prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları) Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir. Digər tərəfdən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət sənədlərinə uyğun gəlməli, onlara zidd olmamalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası onun əsas qanunudur. Bu qanun 1998-ci ilin dekabr ayının 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Konstitusiya qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Bu, onun sayca dördüncü Konstitusiyasıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasının 1-ci maddəsində göstərilir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində **hüquqi muxtar respublikadır**. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında hakimiyyət hüquqi dövlətə məxsus hakimiyyətin bölgüsü prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipə görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik hakimiyyətini **Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi** həyata keçirir. **Aii Məclisin əsas funksiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunlarını qəbul etməkdən ibarətdir**. Bu qanunlar vergi, iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri, sosial təminat, ətraf mühitin qorunması, turizm, səhiyyə, elm, mədəniyyət, bir sözlə, iqtisadi-sosial və mədəni məsələlərə aiddir. **Ali Məclisin siyasi xarakterli qanunlar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur**. Çünki belə qanunları yalnız Azərbaycan Respublikasının parlamenti qəbul edə bilər.

Bundan əlavə. Ali Məclis aşağıdakı məsələləri həll edir: Ali Məclisin işini təşkil etmək; Naxçıvan Muxtar Respublikasının büt

cəsini təsdiq etmək; Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial proqramlarını təsdiq etmək və s.

Ali Məclisin **səlahiyyət müddəti 5 ildir**. O, 45 **üzvdən** ibarətdir. Ali Məclisin üzvləri **deputatlar** adlanır. Ali Məclisin deputatları seçki sistemi yolu ilə seçilir.

Ali Məclisin işinə Ali Məclisin sədri rəhbərlik edir.

Ali Məclisin sədri O. Ali Məclis tərəfindən **5 il müddətinə** seçilir. Ali Məclisin sədrinə aşağıdakı tələblər aid edilmişdir:

yaşı 30-dan aşağı olmamalıdır; Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 5 ildən az olmayaraq daimi yaşamalıdır; başqa dövlətlərin qarşısında öhdəliyi olmamalıdır; ali təhsilli olmalıdır; ikiqat vətəndaşlığı olmamalıdır.

Ali Məclisin sədri **Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali vəzifəli şəxsidir**. Buna görə də o, geniş səlahiyyətlərə malikdir. Həmin səlahiyyətlərə aiddir: Ali Məclisə seçkilər təyin etmək; dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini təmin etmək; Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunlarını imzalamaq və dərc etmək; Nazirlər Kabinetinin istefası haqqında qərar qəbul etmək; Naxçıvan Muxtar Respublikasını xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla və s. münasibətdə təmsil etmək və s.

Naxçıvan Muxtar Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə uyğun

Respublikasında

İcra hakimiyyəti

Naxçıvan Muxtar Respublikasında

hakimiyyətini **Nazirlər Kabineti** həya

ta keçirir. Nazirlər Kabinetinin tərkibinə Baş

nazir, onun müavinləri və Naxçıvan Muxtar Respublikasının nazirləri daxildir. Ali Məclis Nazirlər Kabinetinin tərkibini Baş nazirin təklifi ilə təsdiq edir. **Baş nazir isə Azərbaycan Respublikası prezidentinin təqdimatına əsasən Ali Məclis tərəfindən təyin olunur.**

Nazirlər Kabineti **icra orqanıdır**. O, Ali Məclisə tabe olub, onun qarşısında cavabdehdir. Nazirlər Kabineti öz fəaliyyəti barədə Ali Məclisə hesabat verir.

Nazirlər Kabinetinin **əsas fəaliyyəti sosial-iqtisadi məsələləri həll etməkdən ibarətdir**. Həmin məsələlərə aiddir: Muxtar Respublika büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Ali Məclisə təqdim etmək; muxtar respublikanın büdcəsini icra etmək; muxtar respublikanın iqtisadi və sosial proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək və s.

**Naxçıvan Muxtar
Respublikasında
məhkəmə
hakimiyyəti**

Muxtar Respublikada məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminin tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir. Onlara aiddir: Naxçıvan Muxtar Respubli-

kasının Ali Məhkəməsi; Naxçıvan Muxtar Respublikasının İqtisad Məhkəməsi; Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Məhkəməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Hərbi Məhkəməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon (şəhər) məhkəmələri.

Naxçıvan Muxtar Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerlərdə

**Respublikasında
yerli icra
hakimiyyəti**

icra hakimiyyəti **başçılar** tərəfindən həyata keçirilir. Söhbət Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon və şəhərlərinin icra hakimiyyəti başçılarından gedir. Onlar **dövlət idarəetmə-**

sini yerlərdə həyata keçirən əsas orqandır. Yerli xarakterli məsələlər məhz yerli icra hakimiyyəti başçılarının vasitəsilə həll olunur.

Yerli icra hakimiyyəti başçıları Ali Məclis sədrinin təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən təyin edilir. Onlar ildə azı bir dəfə prezidentə və Ali Məclisin sədrinə hesabat verirlər.

Yerli icra hakimiyyəti başçıları **yerli icra orqanlarıdır.** Yerlərdə icra fəaliyyəti onların əsas və başlıca funksiyasını təşkil edir.

V F ə s i l

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏNİN KONSTITUSİYA ƏSASLARI

§ 1. Yerli özünüidarəetmənin təşkiil və bələdiyyə orqanları

^ ^ . Müasir dövlətlərin çoxunda yerlərdə
anlayışı yaranan məsələlər yerli özünüidarə
etmə sisteminin vasitəsilə həll edilir.

Yerli özünüidarəetmə hüquqi dövlətin həyatında mühüm rol oynayır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yerli özünü idarəetmənin təşkilinin əsaslarını müəyyənləşdirir (Konstitusiyanın IV bölməsi).

Yerli özünüidarəetmə **qeyri-dövlət sistemidir**. Onu dövlət hakimiyyəti, dövlət idarəetməsi hesab etmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli özünüidarəetmə də **hakimiyyətdir, lakin dövlət hakimiyyəti deyildir**. Yerli özünüidarəetmə **ictimai-kütləvi hakimiyyətdir**. Bu cür hakimiyyət cəmiyyətin idarə olunmasında vətəndaşların iştirak forması olub, xalq hakimiyyətini ifadə edir. O, **yerlərdə xalq hakimiyyətinin forması sayılır**. Yeri özünüidarəetmə əhalinin yaşadıkları ərazilərdə (rayonlarda, şəhərlərdə) öz daxili iş və məsələlərini öz iradəsi və istəyi ilə həll etməsi deməkdir. Lakin məsələlər qanun çərçivəsində həll edilməlidir.

Lakin **yerli özünüidarəetmə sistemində dövlət hakimiyyətinin elementlərinə** rast gəlmək mümkündür. Belə ki, yerli özünüidarəetmə sistemi yerli vergi və ödənişlər barədə qərar qəbul edir, vergi yığırlar.

Yerli özünüidarəetmə yerli əhəmiyyətli bütün məsələləri həll etmək üçün vətəndaşların yerlərdə öz-özlərini təşkil etmələri, muxtariyyət almaları deməkdir. Belə halda yerli əhalinin tarixi, milli etnik və digər xüsusiyyətləri və maraqları nəzərə alınır. Bu məsələlər Konstitusiyaya və qanunlar əsasında, yerli maliyyə-maddi bazanın köməyi və dəstəyi ilə həll edilir.

Yerli özünüidarəetmə dedikdə, vətəndaşların fəaliyyətinin elə bir qeyri-dövlət sistemi başa düşülür ki, bu sistemin vasitəsi ilə onlar qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst surətdə həll edirlər.

Yerli əhəmiyyətli məsələlər dedikdə nə başa düşülür? Bun- 98

lar elə məsələlərdir ki, həmin məsələlər yerlərdəki əhalinin həyat fəaliyyətini təmin edir. Söhbət sosial, ekoloji, iqtisadi, mədəni və ictimai xarakterli digər məsələlərdən gedir. Bu məsələlərin həlli yerli əhalinin mənafeyinə uyğundur. Həmin məsələlər **mahiyyətəcə dövlət işləridir** ki, həmin işlər yerli özünüidarəetmə vasitəsi ilə həll olunur, görülür və idarə edilir. Dövlət öz işlərinin bir hissəsini yerli özünüidarəetmə sisteminə verir və bununla o, **idarəçilik yükündən** azad olur. Bu zaman məsuliyyət yerli özünüidarəetmənin üzərinə düşür. Yerli özünüidarəetmə vətəndaşların məsuliyyəti öz üzərlərinə götürməklə fəaliyyət göstərmələri deməkdir. **Dövlət orqanları və dövlətin vəzifəli şəxsləri yerli özünüidarəetməni həyata keçirə bilməzlər.**

**Yerli özünüidarəetmənin
orma arı**

Yerli özünüidarəetmə **müxtəlif forma-
^gyata keçirilir. Yerli rəy sorğu-
formalardan biridir.** Həmin forma

vasitəsi ilə vətəndaşların yerli əhəmiyyətli məsələlər barəsində rəyi öyrənilir. Bununla onlar öz iradələrini birbaşa ifadə edirlər. Seçki hüququ olan bütün vətəndaşlar yerli rəy sorğusunda iştirak edə bilərlər. Onların iştirakı **könüllülük prinsipinə** əsaslanır.

Yerli rəy sorğusu **səsvermə yolu** ilə keçirilir. Səsvermə həm açıq, həm də gizli keçirilə bilər. Səsvermə zamanı vətəndaşların öz iradələrini ifadə etmələri üzərində hər hansı bir dövlət orqanının və ya vəzifəli şəxsin nəzarəti İstisna olunur. Belə nəzarətə yol verilmir.

Yerli rəy sorğusunun predmeti müxtəlif məsələlər ola bilər. Yerli əhəmiyyətli sosial, iqtisadi, ekoloji və digər istənilən məsələlərə dair yerli rəy sorğusunun keçirilməsi mümkündür.

Yerli rəy sorğusu bir qayda olaraq, yerli özünüidarəetmə orqanının təşəbbüsü ilə keçirilir. Bununla bərabər, rəy sorğusu əhalinin tələbi əsasında da keçirilə bilər.

Yerli rəy sorğusu zamanı vətəndaşlar öz iradələrini birbaşa ifadə edirlər. Digər tərəfdən vətəndaşlar yerli rəy sorğusunda bilavasitə iştirak edirlər. Buna görə də yerli özünüidarəetmənin bu forması **bilavasitə demokratiyam ifadə edir.**

Vətəndaşların yığıncaqları yerli özünüidarəetmənin formalarından biridir. Vətəndaşlar keçirdiyi yığıncaqlarda yerli əhəmiyyətli məsələlərə münasibət bildirir, təkliflər irəli sürür, kollektiv rəy söyləyir, qərarlar qəbul edirlər. Yerli özünüidarəetmənin göstərilən formasının məqsədi də məhz bunlardan ibarətdir. Vətəndaş-

ların yığıncaqlarında yerlərdə yaşayan, 18 yaşı tamam olmuş istənilən vətəndaş iştirak edə bilər.

Bunlardan əlavə, vətəndaşlar yaşadıkları ərazilərdə yerli özünüidarəetməni təkliflər vermək, müstəqil fikir söyləmək, məhəllə komitələri, xeyriyyə təşkilatları vasitəsilə və digər formalarda həyata keçirə bilərlər.

Vətəndaşların yerli özünüidarə hüququnun həyata keçirildiyi əsas və başlıca vasitə bələdiyyədir".

„ , .. **Bələdiyyə** dedikdə, qanunla müəyyən edilmiş bələdiyyə ərazi həüdudları daxilində yerli özünüidarəetmə orqanları forması başa düşülür. Bu elə formadır ki, onun mülkiyyəti və yerli büdcəsi olur. Bunlar bələdiyyənin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün maddi baza rolunu oynayır. Yerli özünüidarə məhz bələdiyyə vasitəsilə həyata keçirilir.

Bələdiyyə özünün orqanlarını yaradır. Yerli əhəmiyyətli məsələlər məhz bu orqanların vasitəsilə həll olunur. Onlar bələdiyyə orqanları adlanır. **Bələdiyyə orqanları dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminə aid edilmir.**

Bələdiyyə orqanları dedikdə, bələdiyyə tərəfindən yaradılan, yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək səlahiyyətləri verilən və dövlət orqanları sisteminə daxil olmayan orqanlar başa düşülür.

Bələdiyyələr **seçkilər əsasında yaradılır.** Bələdiyyələrə seçkilər ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə həyata keçirilir. Bunun nəticəsində bələdiyyəyə üzvlər seçilir. Onlar bələdiyyə üzvləri adlanır. Bələdiyyələr də məhz bələdiyyə üzvlərindən ibarətdir. **Bələdiyyə üzvləri** dedikdə, bələdiyyə seçkilərində seçilmiş şəxslər başa düşülür. Onlar bələdiyyə ərazisində yaşayan vətəndaşların nümayəndəlidirlər. Yerli özünüidarə də məhz həmin nümayəndələr tərəfindən həyata keçirilir. Nümayəndələr vətəndaşlardan bilavasitə mandat və səlahiyyət alan şəxslərdir. Onlar vətəndaşları təmsil edirlər. Bunlar onu sübut edir ki, **bələdiyyələr xalq nümayəndəliyinin seçkili (kollegial) orqanıdır.** Onların həyata keçirdiyi yerli özünüidarəetmə isə **nümayəndəli (vasitəii) demokratiya formasıdır.**

Bələdiyyələrin əsas vəzifəsi yerlərdə yaşayan vətəndaşlara kompleks xidmətlər göstərilməsini təmin etməkdən və regionda si-

^ Bələdiyyə mənşəcə ərəb sözü olub «ölkəni idarə edən yer» mənasını bildirir.

yasi-sosial sabitliyə nail olmaqdan ibarətdir. Bunun üçün bələdiyyələr yerli dövlət hakimiyyət orqanları ilə birlikdə fəaliyyət göstərirlər.

Bələdiyyələrə seçkilər təyin edilməsi məsələsini Azərbaycan Respublikasının prezidenti müəyyən edir. Seçkilər günü **18 yaş tamam olmuş** Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bələdiyyələrə üzv seçmək hüququ vardır (**aktiv seçki hüququ**).

Qanun **bələdiyyə üzvü seçilmək istəyən şəxs üçün 21 yaş həddi** müəyyənləşdirir. Belə ki, seçkilər günü 21 yaş tamam olan hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşı bələdiyyələrə üzv seçilə bilər (**passiv seçki hüququ**).

Bəzi kateqoriya şəxslər bələdiyyə üzvü seçilə bilməzlər. Qanun həmin şəxslərin bələdiyyə üzvü seçilməsinə yol vermir. Onlara aiddir; icra hakimiyyət orqanlarında işləyən vəzifəli şəxslər; hakimlər; hüquq mühafizə orqanlarının işçiləri; din xadimləri; hərbi qulluqçular

Bələdiyyə seçkilərində seçicilər şəxsən və gizli səs verirlər. Səsvərmə zamanı vətəndaşlar öz iradələrini kənardan təsir və heç kəsdən asılı olmadan ifadə edirlər. Belə halda hər hansı qurumun nəzarət etməsinə yol verilmir.

Bələdiyyələrin səlahiyyət müddəti 5 ildir. Bu müddət həm də bələdiyyə üzvünün səlahiyyət müddətini ifadə edir, yəni **bələdiyyə üzvünün səlahiyyət müddəti beş ildir.** Bələdiyyənin yeni tərkibinin işə başladığı gün onun səlahiyyəti qurtarır. Bununla bələdiyyə üzvünün səlahiyyəti ləğv edilir.

Bələdiyyələr yerli işlərin idarə olunmasında və yerli əhəmiyyətli məsələlərin həll olunmasında müstəqildirlər. Onlar Konstitusiyanın, qanunların, prezident fərmanlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, bir sözlə, rəsmi dövlət sənədlərinin icrasını təmin edirlər. Lakin **bələdiyyələrin qanunvericilik funksiyası** yoxdur. Onlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində yalnız qanunları və digər hüquqi aktları həyata keçirirlər.

§ 2. Bələdiyyələrin fəaliyyətinin təşkilatı formaları və iqtisadi əsasları

Bələdiyyə Bələdiyyələr öz fəaliyyətini iclaslar vasitəsilə **hə iclası** yata keçirir (Konstitusiyanın 143-cü maddəsinin 1- ci bəndi). Onlara bələdiyyə İclası deyilir. Bələdiyyə iclası bələdiyyələrin həyata keçirdikləri fəaliyyətin **təşkilatı for**

masıdır. Bələdiyyələr öz fəaliyyətlərini məhz bu forma vasitəsilə həyata keçirirlər. İclaslar bələdiyyələrin işinin təşkili formasıdır.

Bələdiyyə iclası dedikdə, bələdiyyə üzvlərinin ümumi yığınağı başa düşülür. O, daimi fəaliyyət göstərən yerli özünüidarəetmə orqanıdır. Bələdiyyə iclasları vasitəsi ilə bələdiyyələr öz səlahiyyətlərini həyata keçirirlər. İclaslarda yerli əhəmiyyətli sosial, iqtisadi, mədəni və digər məsələlər həll edilir. Həmin məsələlərə aiddir (Konstitusiyanın 144-cü maddəsi): yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsi; yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi; bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam vermək; sosial müdafiə, sosial inkişaf, yerli ekoloji proqramların qəbul və icra edilməsi.

Bələdiyyə iclasları ayda bir dəfədən az olmayaraq çağırılır. İclasların çağırılması məsələsini bələdiyyənin sədri həll edir, yeni bələdiyyə iclasları bələdiyyənin sədri tərəfindən çağırılır. Bələdiyyənin sədri isə bələdiyyə iclasında seçilir. Bu, bələdiyyə İclaslarının səlahiyyətinə aid olan məsələdir.

Bundan əlavə, bələdiyyə İclasları bələdiyyə üzvlərinin tələbi ilə də çağırıla bilər. Bunun üçün bələdiyyə üzvlərinin üçdə bir hissəsinin təşəbbüs göstərmələri tələb edilir. Nəhayət, bələdiyyə iclasları bələdiyyə ərazisində yaşayan əhəlinin azı on faizinin təşəbbüsü ilə də çağırıla bilər.

Bələdiyyə iclaslarında baxılıb həll olunan hər bir məsələ barəsində müvafiq qərarlar qəbul edilir. Onlara bələdiyyə qərarları deyilir. Bələdiyyə qərarları bələdiyyələrin həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi formasıdır. Onlar bələdiyyənin sədri tərəfindən imzalanır, özü də bələdiyyə qərarları bələdiyyə ərazisində yerləşən bütün şəxslər tərəfindən hökmən icra edilməlidir, yəni məcburi xarakterə malikdir.

Bələdiyyə qərarları demokratik prinsip əsasında qəbul edilir. Belə ki, baxılan hər bir məsələ səsə qoyulur. Bələdiyyə üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə müvafiq məsələ barəsində qərar qəbul edilir. Bəzi məsələlərə aid qərarların qəbul edilməsi üçün daha çox səs tələb olunur. Belə ki, yerli vergilər və ödənişlər ilə bağlı qərarlar bələdiyyə üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə deyil, üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilir (Konstitusiyanın 145-ci maddəsinin 3-cü hissəsi).

Bələdiyyənin daimi komissiyaları Bələdiyyələrin fəaliyyətinin digər təşkilati forması daimi komissiyalar (bələdiyyənin daimi komissiyaları) hesab edilir. Konstitusiyada göstərilir ki, bələdiyyə öz fəaliyyətini daimi komissiyalar vasitəsilə həyata keçirir (143-cü maddənin 1-ci hissəsi). Daimi komissiyalar bələdiyyələrin təşkilati formalarından biridir.

Daimi komissiyaların yaradılmasının üç əsas məqsədi vardır:

- birincisi, daimi komissiyalar bələdiyyələrin səlahiyyətinə aid olan məsələlərin qabaqcadan nəzərdən keçirilməsi və hazırlanması üçün yaradılır;
- ikincisi, daimi komissiyalar bələdiyyə qərarlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərmək üçün yaradılır;
- üçüncüsü, daimi komissiyalar bələdiyyənin tabeliyində olan müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün yaradılır.

Daimi komissiyalar bələdiyyə iclasında seçilir (Konstitusiyanın 144-cü maddəsinin 1-ci hissəsi). Buna görə də onlar bələdiyyə qarşısında məsuliyyət daşıyır və ona hesabat verir. Daimi komissiyalar bələdiyyə üzvlərindən seçilir. Ona görə də onlar bələdiyyə üzvlərindən ibarətdir. Bununla bərabər, daimi komissiyalar fəaliyyətini təşkil etmək üçün öz işinə ekspertlər cəlb edə bilər.

Daimi komissiyaların üzərinə bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur. Bu vəzifələrə aiddir: yerli əhəmiyyətli proqramlar (sosial müdafiə, sosial inkişaf, ekologiya, iqtisadi inkişaf, yerli xidmət üzrə) hazırlayıb, bələdiyyənin iclasına və ya yerli əhalinin müzakirəsinə çıxarmaq; bələdiyyə iclaslarında müzakirə üçün proqramlar, qərar layihələri və başqa materiallar hazırlamaq və s.

Bələdiyyələr yarada bilərlər: yerli büdcə məsələləri daimi komissiyasını; yerli sosial məsələləri komissiyasını; yerli ekologiya məsələləri daimi komissiyasını; yerli iqtisadi inkişaf məsələləri daimi komissiyasını; hüquq məsələləri daimi komissiyasını və s.

Bələdiyyənin qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsində, onun səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün icra orqanı nəsinin təşkilində bələdiyyə icra orqanı mühüm rol oynayır.

Bələdiyyə icra orqanı dedikdə, onun icra aparatı başa düşülür. Bələdiyyəyə baxılmaq və təsdiq edilmək üçün təqdim edilən büdcə, plan, proqram və qərar layihələrini hazırlamaq, bələdiyyə

mülkiyyətini idarə etmək və digər məsələlər bələdiyyə icra aparatının səlahiyyətlərini təşkil edir.

Bələdiyyənin icra aparatı ayn-ayrı idarə, şöbə və digər struktur bölmələrdən ibarət ola bilər. Bu bölmələr yerli əhaliyə xidmət, iqtisadi, ekoloji, sosial inkişaf proqramlarını həyata keçirmək üçün yaradılır.

Bələdiyyənin icra aparatının strukturu bələdiyyə iclasının qərarı ilə təsdiq edilir.

Bələdiyyənin icra aparatının fəaliyyətinə **bələdiyyə sədri** rəhbərlik edir. O, bələdiyyə üzvləri sırasından seçilir. Bu zaman həm açıq səsvermə yolundan, həm də gizli səsvermə yolundan istifadə edilə bilər. Səslərin yarısından çoxunu toplamış bələdiyyə üzvü bələdiyyə sədri seçilmiş hesab edilir.

Bələdiyyənin iqtisadi-maliyyə əsasları özünün qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün bələdiyyələrin maddi bazaya, maliyyə vəsaitinə malik olması tələb edilir. Bunlarsız onlar öz səlahiyyətlərini həyata keçirə bilməzlər.

Bələdiyyənin iqtisadi əsaslarını bələdiyyə mülkiyyəti təşkil edir. **Bələdiyyə mülkiyyətinə** isə daxildir:

- ® yerli büdcə;
- e bələdiyyə əmlakı.

Yerli büdcə dedikdə, bələdiyyə səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün yaranan və istifadə olunan maliyyə vəsaiti başa düşülür. O, bələdiyyə maliyyəsinin əsasıdır.

Yerli büdcə **bələdiyyə büdcəsidir**. O, **dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi sayılmır**. Buna görə də bələdiyyələr yerli büdcələrin vəsaiti barədə müstəqil surətdə sərəncam verirlər.

Yerli büdcə əsasən yerli vergilər və ödənişlər (fiziki şəxslərdən torpaq vergisi, fiziki şəxslərdən əmlak vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi və s.) hesabına formalaşır.

Bələdiyyə əmlakı dedikdə, bələdiyyə torpaqları, bələdiyyə mənzil fondları, qeyri-yaşayış binaları, dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olmayan yollar və digər daşınar və daşınmaz əmlak başa düşülür. Bələdiyyə öz əmlakının **mülkiyyətçisidir**.

HÜQUQ VƏ QANUN

§ 1. Qanunvericilik sistemi

Normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müəyyən etdiyi məsələlərdən biri **qanunvericilik sistemi, normativ hüquqi aktlar, hüquq və qanun məsələləridir**. Konstitusiyanın 5-ci bölməsində ifadə olunan normalar məhz bu məsələlərə həsr edilmişdir.

Hüquq ictimai (sosial) hadisədir. **Hüquq** dedikdə, dövlət tərəfindən adətən, müəyyən edilən və qorunan ümumi məcburi ictimai (sosial) normalar sistemi başa düşülür. Hüququn köməyi ilə vətəndaşların öz aralarında, vətəndaşlarla dövlət orqanları arasında. habelə onlarla müəssisələr, idarələr və təşkilatlar arasında yaranan ictimai münasibətlər tənzimlənir, insanların və kollektivlərin davranışı nizamlanır. Hüquq mülkiyyət münasibətlərini möhkəmləndirir, əmək və maddi nemətlərin cəmiyyət üzvləri arasında bölüşdürülməsinin ölçüsünü və formasını nizama salır, dövlət hakimiyyətinin təşkilini və fəaliyyətini tənzimləyir, mövcud ictimai münasibətləri cinayət əməlinə qorumaq üçün mübarizə tədbirləri müəyyən edir. O, bütün münasibətləri yox, yalnız ictimai həyatın daha vacib sahəsini tənzim edir. Hüquq xalqın iradəsini ifadə edir.

Hüquq bir qayda olaraq, dövlət tərəfindən yaradılır və müəyyən edilir. Dövlət hüquq normalarını ləğv edir, dəyişdirir, onlara əlavələr edir. Bu baxımdan **dövlət hüququn siyasi yaradıcısı- dır: hüquq yaradıcılığı onun müstəsna hüququdur**. Bu o, deməkdir ki, hüququ yalnız dövlət yarada bilər. Digər subyektlərin belə hüququ yoxdur. Buna görə də hüquq sadəcə olaraq xalqın iradəsini deyil, xalqın dövlət iradəsini ifadə edir və sadə tənzimləyici kimi yox, xüsusi, **dövlət tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Dövlət hüququn vasitəsilə ictimai və dövlət həyatının ən vacib məsələlərini tənzim edir**.

Hüquq zahirən ayrı-ayrı, müxtəlif rəsmi dövlət sənədlərində ifadə olunur. **Rəsmi dövlət sənədləri** dedikdə, qanunlar, prezident fərmanları, hökumət qərarları və digər sənədlər başa düşülür. Onlara **dövlətin hüquqi aktları** deyilir. Bu aktlarda hüquq normaları möhkəmləndirilir. Digər tərəfdən həmin aktlar hamı

üçün məcburi olub, bir dəfə deyil, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulur. Bu aktlarda ifadə olunan göstərişləri hamı məcburi surətdə yerinə yetirməlidir. Buna görə onlara normativ hüquqi aktlar verilir.

Normativ hüquqi akt dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, məcburi xarakter daşıyan, hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəd başa düşülür.

Normativ aktlar dövlət orqanlarının qəbul etdiyi müxtəlif rəsmi sənədlərdir, yəni qanunlardır, prezident fərmanlarıdır. Nazirlər Kabinetinin qərarlarıdır, nazirliklərin təlimatlarıdır.

Hüquqla qanun arasındakı münasibətə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, **qanun hüququn zahirən ifadə olunduğu formalardan (sənədlərdən, aktlardan) biridir**. Hüquq zahirən digər sənədlərdə də, məsələn, prezident fərmanlarında da, hökumət qərarlarında (Nazirlər Kabinetinin qərarlarında) da və s. ifadə oluna bilər.

Qanun dedikdə, xüsusi qaydada qəbul edilən, yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan, ictimai və dövlət həyatının vacib məsələlərini tənzim edən normativ hüquqi akt başa düşülür.

. . Normativ hüquqi aktlar bir-biri ilə xaos və ni-
"sistSüT" zamsız halda birləşməmişdir. Onlar müəyyən sistem halında yerləşir və düzlənir. Söhbət normativ hüquqi aktların **müəyyən ardıcılıqla vahid şaquli xətt üzrə** birləşməsindən gedir. Ardıcılıq normativ **hüquqi aktın qüvvəsi ilə** müəyyən edilir. Belə ki, əvvəlcə hüquqi qüvvəsi nisbətən yüksək olan normativ akt yerləşir. Sonra isə bunun ardınca hüquqi qüvvəsi nisbətən aşağı olan normativ aktlar düzlənir, özü də bu aktlar daxili vəhdətdə olub, bir-birləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Normativ hüquqi aktların bu cür ardıcılıqla düzlənməsi qanunvericilik sistemi yaradır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müəyyən etdiyi məsələlərdən biri məhz Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi məsələsidir (Konstitusiyanın X fəslə).

Qanunvericilik sistemi dedikdə, normativ hüquqi aktların onların malik olduğu hüquqi qüvvəsindən asılı olaraq vahid şaquli xətt üzrə müəyyən ardıcılıqla düzlənməsi və yerləşməsi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində aşağıdakı normativ hüquqi aktlar daxildir:

- konstitusiya;
- referendumla qəbul edilmiş aktlar;
- qanunlar;
- fərmanlar;
- Nazirlər Kabinetinin qərarları;
- mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

Göründüyü kimi, qanunvericilik sisteminin tərkibinə müxtəlif cür aktlar daxildir. Onları iki yerə bölmək olar:

- qanunlar;
- qanunqüwəli aktlar.

Qanunlar ya referendum yolu ilə, ya da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilir. Onlara Konstitusiya, referendumla qəbul olunmuş aktlar, qanunlar aiddir.

Qanunqüwəli aktlar isə icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qanunların icrası məqsədilə, qanunlara uyğun olaraq qəbul edilir. Prezident fərmanları. Nazirlər Kabinetinin qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları qanunqüwəli aktlara aid edilir.

Beynəlxalq müqavilələr qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi kimi

Azərbaycan Respublikası xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada siyasi, iqtisadi-ticarət, mədəni, elmi əməkdaşlıq və digər sahələrdə razılığa gələ bilər. Yazılı şəkildə ifadə olunan bu razılaşma beynəlxalq müqavilə adlanır.

Beynəlxalq müqavilə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında bağlanan saziş deməkdir. O, müqavilə iştirakçıları üçün hüquq və vəzifələr əmələ gətirir, həmin iştirakçıların iradəsini ifadə edir, hüquq normaları müəyyən edir. Beynəlxalq müqavilə dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləməkdə mühüm rol oynayır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası beynəlxalq müqavilələri qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir (Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). O beynəlxalq müqavilələri ki, Azərbaycan Respublikası onlara tərəfdar çıxsın. Söhbət beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edilməsindən gedir. Yalnız bundan sonra beynəlxalq müqavilələr hüquqi qüwəyə malik olur və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkibinə daxil edilir. Beynəlxalq müqavilə-

vilələri bağlamaq isə Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətinə aid edilən məsələdir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə (konvensiyalara) Paris konvensiyasını (sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə), Bern konvensiyasını (ədəbi-bədii əsərlərin qorunması barədə), Stokholm konvensiyasını (Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının təsisi barədə), Cenevrə konvensiyasını (müəlliflik hüququ haqqında), Varşava konvensiyasını (hava yolu ilə yük və sərnişin daşımalarına aid) və digərlərini misal göstərmək olar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının normativ hüquqi aktları qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi kimi

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar **Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik**

lik sisteminin tərkib hissəsi sayılır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik sistemində daxildir:

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları;
- Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları.

Göstərilən normativ hüquqi aktlar Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində hüquqi qüvvəyə malikdir. Lakin onlar **Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində uyğun olmalıdır** (Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin 4-cü hissəsi). Həmin aktlar, əgər Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində zidd olarsa, tətbiq edilmir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qanunvericilik sisteminin əsası kimi

Konstitusiyaya Azərbaycan dövlətinin ən mühüm və vacib normativ aktı hesab edilir. **Konstitusiyaya dövlətimizin əsas qanunudur.**

Konstitusiyaya Azərbaycan xalqının iradəsini əks etdirir, ölkəmizin ictimai-iqtisadi quruluşunun və dövlət quruluşunun əsaslarını təsbit edir, vətəndaşların demokratik hüquq və azadlıqlarını möhkəmləndirir və onların həyata keçirilməsi üçün real təminat verir, cəmiyyətin sonrakı inkişafı üçün proqram müddəalar nəzərdə tutur, şəxsiyyətin hüququ statusunu müəyyənləşdirir, dövlət və cəmiyyət qarşısında duran məqsəd və vəzifələr irəli sürür.

Konstitusiyaya Azərbaycan Respublikasının **qanunvericilik sis-**

teminin əsasıdır (Konstitusiyanın 147-ci maddəsinin 3-cü hissəsi). O, normativ hüquqi aktlar sistemində başlıca yer tutur. Bu, Konstitusiyanın xüsusi xarakterli cəhətlərə və rola malik olması ilə bağlıdır. Konstitusiyanın üstünlüyü və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, mövcud qanunvericiliyin **normativ bazasıdır**. Dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemini təşkil edən digər normativ aktlara nisbətən **ali hüquqi qüvvəyə** malikdir. Bu o deməkdir ki, mövcud qanunvericiliyin bütün norma və qaydaları Konstitusiyanın norma və qay- dalanna uyğun olmalı, onunla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Əgər oıarsa, Konstitusiyanın norma və qaydaları tətbiq olunur, özü də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası **birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir** (Konstitusiyanın 147-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
s?sten^in?n qanunvericilik sisteminin **iki əsas və başlıca xüsusiyyətləri xüsusiyyətini** müəyyən edir. **Birinci xüsusiyyətə** görə qanunvericilik sistemi **vahid şaquli xətt üzrə iyerarxiya^ prinsipi əsasında** qurulur. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunvericilik sistemində əvvəlcə daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan normativ akt yerləşir, sonra isə bunun ardınca həmin akta nisbətən daha aşağı hüquqi qüvvəsi olan digər akt gəlir və yer tutur. Belə ki, əvvəlcə ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Konstitusiya yerləşir, sonra Konstitusiyaya nisbətən daha aşağı hüquqi qüvvəyə malik olan referendum aktları (referendumla qəbul olunmuş aktlar) gəlir, daha sonra ardıcılıqla aşağı hüquqi malik olan digər normativ aktlar (qanunlar, fərmanlar və s.) düzlənir. Bu onu ifadə edir ki, **qanunvericilik sistemində normativ hüquqi aktlar özlərinin hüquqi qüvvəsindən asılı olaraq yer tuturlar**. Normativ aktın hüquqi qüvvəsi nə qədər yüksəkdirsə, onun bu sistemdə tutduğu yer də bir o qədər yuxarı olacaqdır.

İkinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, qanunvericilik sistemində **aşağı yer tutan normativ hüquqi akt özündən yuxarı yer tutan normativ hüquqi akta uyğun gəlməlidir**. Belə ki, qanunlar Konstitusiyaya, fərmanlar Konstitusiyaya və qanunlara. Nazirlər Kabinetinin qərarları Konstitusiyaya, qanunlara və fərmanlara və s. zidd olmamalıdır. Normativ hüquqi aktlar tətbiq edilərkən.

^ İyerarxiya aşağıların yuxarılara tabe olması deməkdir.

əgər müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik olan aktlar bir-birinə zidd gələrsə və uyğun olmazsa, onda daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan akt tətbiq olunur.

Normativ aktların bir-birinə uyğun gəlib-gəlməməsi məsələsini konstitusiyaya nəzarəti orqanı - Konstitusiyaya Məhkəməsi həll edir (Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin 3-cü hissəsi).

Beynəlxalq müqavilələrin (aktların) Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ aktlara münasibətdə hüquqi qüvvəsinə gəldikdə isə qeyd etmək *lazımdır* ki, **beynəlxalq müqavilələr qanunvericilik sistemini təşkil edən normativ aktlara nisbətən yuxarı hüquqi qüvvəyə malikdir**. Bu aktlarla Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq (dövlətlərarası) müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, onda beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir (Konstitusiyanın 151-ci maddəsi). Bu qaydadan iki halda istisnaya yol verilir:

- birincisi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası beynəlxalq müqavilələrə nisbətən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Onlar arasında ziddiyyət olarsa, konstitusiyaya normaları tətbiq edilir;
- ikincisi, referendumla qəbul edilən aktlar beynəlxalq müqavilələrə nisbətən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Onlar arasında ziddiyyət yaranarsa, referendumla qəbul edilən akt tətbiq olunur.

Hüquq sistemi ilə qanunvericilik sistemi arasında münasibətə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, **qanunvericilik sistemi hüquq sisteminin zahiri ifadə formasıdır**. Fəlsəfi planda onlar arasında münasibət məzmun və forma kimi fəlsəfi kateqoriyalar arasındakı nisbət kimidir. Əgər hüquq sistemi məzmundursa, qanunvericilik sistemi formadır.

§ 2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dəyişikliklər və ona əlavələr edilməsi

**Azərbaycan
Respublikası
Konstitusiyasına
dəyişikliklər
edilməsi**

Konstitusiyada ifadə olunan normalar Azərbaycan xalqının bilavasitə iradəsini əks etdirir. Bu normalar ictimai münasibətlərin ən mühüm sahəsini tənzimləyir. Həmin normaların ifadə etdiyi göstəriş ali hüquqi qüvvəyə malikdir.

Konstitusiyaya qeyd etdiyimiz kimi, qanunvericilik sisteminin

əsası, mövcud qanunvericiliyin normativ bazasıdır. Onun prinsiplial əhəmiyyətə malik olan müddələri bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi üçün, eləcə də bu sistemə daxil olan ayrı-ayrı hüquq sahələri (məsələn, mülki hüquq, əmək hüququ, maliyyə hüququ, cinayət hüququ və s.) üçün vacib rol oynayır. Konstitusiyaya hüquq sahələrinin başlıca istiqamətlərini müəyyən edir. Bunlara görə dövlətin əsas qanunu, başlıca normativ aktı olan Konstitusiyanın **sabitliyini (dəyişməzliyini) və möhkəmliyini təmin etmək zərurəti** yaranır.

Konstitusiyanın sabitliyi və möhkəmliyi hər şeydən əvvəl, siyasi münasibətlər sistemi ilə, prezident hakimiyyəti ilə təmin olunur. **Prezident Konstitusiyaya əməi olunmasının təminatçısıdır.** Digər tərəfdən Konstitusiyanın sabitliyi Konstitusiyaya Məhkəməsinin fəaliyyəti ilə təmin olunur. Konstitusiyaya Məhkəməsi əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirir.

Konstitusiyanın sabitliyi və möhkəmliyi həm də ona xüsusi qaydada dəyişikliklər və əlavələr edilməsi ilə təmin edilir. Belə ki, **Konstitusiyaya yalnız qanunda nəzərdə tutulan xüsusi qaydada dəyişiklik və əlavələr etmək** olar. Bu qayda Konstitusiyanı ona volyuntaristcəsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsindən müdafiə edir, onu siyasi qüvvələrin sui-istifadəsindən qoruyur.

Lakin Konstitusiyanın sabitliyi mütləq xarakter daşımır. Belə ki, o, əbədi olaraq dəyişilməz halda qala bilməz. Dövlətin və cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında, siyasi sistemdə, ictimai quruluşda köklü və mühüm dəyişikliklər baş verir, iqtisadi islahatlar həyata keçirilir, ölkədə sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyət (şərait) dəyişir. Konstitusiyanın tənzimlədiyi ictimai münasibətlər inkişaf edir və dəyişir. Belə halda Konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələr edilməsinə zərurət və tələbat yaranır. Buna uyğun olaraq Konstitusiyada göstərilən xüsusi qaydada Konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələr edilir. Konstitusiyanın 11-ci və 12-ci fəsillərində ifadə olunan normalar məhz həmin qaydanı müəyyən edir. Konstitusiyanın 11-ci fəsilindəki normalar **Konstitusiyada dəyişikliklər edilməsi qaydasını**, 12-ci fəsil isə **ona əlavələr edilməsi qaydasını** müəyyənləşdirir. Bu qaydalar əsasında konstitusiyaya prosesi həyata keçirilir. **Konstitusiyaya prosesi** dedikdə, qanunla nəzərdə tutulan qaydada Konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələr edilməsi başa düşülür. Konstitusiyaya dəyişikliklər və əlavələr edilməsini təklif etmək hüququna malik olan şəxslər isə **konsti**

tusiya prosesinin subyektləri adlanır.

Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsi dedikdə. Konstitusiyanın mətnində düzəlişlər edilməsi başa düşülür. Bu zaman yeni norma müəyyən edilmir, yalnız mövcud normanın məzmunu təzələnilir.

Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsi yalnız referendum (ümmüxalq səsverməsi) yolu ilə mümkün ola bilər. Konstitusiyanın mətnində dəyişikliklər ancaq referendumla qəbul edilə bilər (Konstitusiyanın 152-ci maddəsi). Bu məsələdə parlament yolu istisna edilir.

Yalnız iki kateqoriya subyekt Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsini təklif edə bilər. Həmin subyektlərə aiddir:

- Milli Məclis;
- prezident.

Göstərilən subyektlərdən başqa digər hər hansı subyektin Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsini təklif etmək hüququ yoxdur. Onlar Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsi üzrə həyata keçirilən konstitusiya prosesinin yeganə subyektləridir. Lakin prezident və Milli Məclis əvvəlcə təklif olunan dəyişikliklər barədə Konstitusiyaya Məhkəməindən rəy almalıdırlar. Əgər Konstitusiya Məhkəməsi rəy verməzsə, onda təklif referenduma çıxanla bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr edilməsi

Konstitusiyaya əlavələr edilməsi dedikdə, Konstitusiyada yeni normalar müəyyən edilməsi başa düşülür. Bu xüsusiyyəti ilə o. Konstitusiyaya dəyişikliklər edilməsindən fərqlənir.

Konstitusiyaya əlavələr edilməsini təklif etmək hüququ iki kateqoriya subyektə məxsusdur. Onlara aiddir:

- prezident;
- azı 63 deputat.

Konstitusiyaya əlavələr edilməsi parlament yolu ilə həyata keçirilir. Belə ki. Konstitusiyaya əlavələr Milli Məclisdə 95 səs çoxluğu ilə Konstitusiya qanunları şəklində qəbul edilir. Bu qanunlar iki dəfə səsə qoyulur. İkinci səsvermədən və prezident tərəfindən imzalandıqdan sonra onlar qüvvəyə minir.

II bölmə

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKAS
I
HÜQUQUNUN**

VII Fəsil

HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏSASLARI

§ 1. Hüququn anlayışı, onun həyata keçirilməsi və mahiyyəti

Hüququn əmələ qədim zamanlarda - ibtidai icma qurulu- **gəlməsi** ŞU dövründə hüquq olmamışdır. Ona görə ki, həmin dövrdə hələ dövlətin özü yaranmamışdı. Axı, hüquq dövlətlə sıx bağlı olan məsələdir. Belə ki, o, dövlətlə birlikdə əmələ gəlmişdir. Onların əmələ gəlməsi isə insan cəmiyyətinin sonrakı mərhələsinə təsadüf edir. İbtidai icma quruluşu dövründə insanlar qruplar (kollektivlər) halında yaşayırdılar. İnsanların qruplar (kollektivlər) halında yaşamaları çox ağır və çətin təbii-iqlim şəraitində onların fiziki cəhətdən mövcudluğunu təmin etməyin vacib şərti idi. Həmin dövrdə insanlar primitiv alətlərdən (daşlardan, ağaclardan, ucu şiş şeylərdən və s.) istifadə etməklə iri heyvanlar ovlayır və bu yolla qida maddələri əldə edirdilər. Birgə kollektiv əmək nəticəsində əldə olunan qida məhsulları «ümumi qazana» daxil edilərək bir yerə cəmlənirdi. Sonra isə bir yerə cəmlənmiş qida məhsulları hamı (icma üzvləri) arasında bölüşdürülürdü. Hər bir insana müəyyən pay düşürdü. Bunlar onu göstərirdi ki, ibtidai icma quruluşu dövründə iqtisadiyyat əmək vasitələri və istehsal məhsulları üzərində ictimai (ümumi) mülkiyyətə əsaslanırdı və əldə etmə (mənimsəmə-istehlak iqtisadiyyatı, əldə etmə təsərrüfatı) xarakterinə malik idi. Belə ki, balıq tutmaqla, ov etməklə, meyvə yığmaqla təbiətdən əldə etdiyi hazır məhsulların hamısını insan dərhal da mənimsəyirdi, istehlak edirdi. Təsərrüfat əl əməyinə əsaslanırdı. Əmək məhsuldarlığı son dərəcə aşağı səviyyədə idi.

İbtidai cəmiyyətin ictimai cəhətdən əsas təşkil olunma forması qəbilə sayılırdı. Qəbilə qohumluq münasibətlərinə (qan qohumluğuna) görə müəyyən qrup insanları icma halında birləşdirirdi. Qəbilə icması istehsal - təsərrüfat fəaliyyətini kollektiv surətdə, birgə həyata keçirirdilər. İnkişafın sonrakı mərhələsində bir-birinə yaxın olan qəbilələr birləşərək tayfalar əmələ gətirdi.

Tayfalar da öz növbəsində müəyyən ittifaqlarda birləşirdilər, ibtidai icma cəmiyyətində insanlar iqtisadi cəhətdən bərabər

İdilər. Qəbilə icması« daxilən ictimai^ birliyə əsaslanırdı. Xüsusi mülkiyyət hələ yaranmamışdı. İbtidai icma cəmiyyətində dövlət (siyasi) hakimiyyəti də mövcud deyildi. Bu cəmiyyət ictimai hakimiyyətə və idarəetməyə əsaslanırdı. Belə ki, qəbilə həyatının ən vacib məsələlərini qəbilə üzvlərinin ümumi yığınağı həll edirdi. Qəbilənin yetkinlik yaşına çatan hər bir üzvü istənilən məsələnin müzakirəsində və həll edilməsində iştirak edə bilərdi. Qəbilə icmasına operativ rəhbərliyi həyata keçirmək üçün ümumi yığınaq **ağsaqqal** seçirdi. Ağsaqqal bir qayda olaraq, qəbilənin nisbətən hörmətli üzvlərindən seçilirdi. Vacib işləri həll etmək üçün **Ağsaqqallar Şurası** çağırılırdı. Seçilmiş ağsaqqalın hakimiyyəti onun təcrübəsinə, müdriyyətinə və bacarığına əsaslanırdı. Ağsaqqallar Şurası tayfanı idarə edirdi. Bunlar onu göstərirdi ki, **ibtidai icma quruluşunda ictimai hakimiyyət mövcud idi.**

Bəs, ibtidai icma cəmiyyətində insanlar arasında yaranan münasibətlər hansı vasitə ilə tənzimlənirdi və nizama salınırdı? Axı, istənilən cəmiyyətin mövcud olmasının vacib şərti cəmiyyət üzvləri arasındakı münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir. Həmin dövrdə istehsal, təsərrüfat bölgü, ailə, qohumluq və digər ictimai münasibət və məsələlər adətlərin köməyi ilə tənzimlənirdi. **Adətlər** ictimai davranış normaları idi, ictimai münasibətlərin əsas tənzimləyicisi sayılırdı və vərdiş əsaslanırdı. Onlar nəsilədən nəsilə keçərək bütün cəmiyyət üzvlərinin mənafeyini ifadə edirdi. Adətlərə bir qayda olaraq, könüllü surətdə əməl olunurdu. Onların yerinə yetirilməsi vərdişin gücü ilə təmin edilirdi.

Adətlərin pozulması qəbilə tərəfindən pislənir və töhmətləndirilir. Çox nadir hallarda məcburetə tədbiri tətbiq olunurdu. **Qəbilədən qovma ən ağır cəza sayılırdı.** Yaranmış mübahisələr adətən ağsaqqal (Ağsaqqallar Şurası) tərəfindən həll edilirdi. Onun rəyi mübahisə edən tərəflər üçün əsas kimi qəbul olunurdu. Bu şəraitdə indi bizim hüquq kimi başa düşdüyümüz **xüsusi normaların yaradılmasına nə ehtiyac var idi, nə də imkan.** Digər tərəfdən həmin şəraitdə adətləri zorla yerinə yetirməyə məcbur edən **xüsusi dövlət aparatının yaradılmasına da zərurət yox idi.**

10-15 milyon il bundan əvvəl **neolit inqilabı (yeni daş əsri)** baş verdi. Bunun nəticəsində mənimsəmə-istehlak iqtisadiyyatı (təsərrüfatı) **istehsal iqtisadiyyatı (təsərrüfatı)** ilə əvəz olundu. **Əkinçilik və maldarlıq** meydana gəldi. İbtidai icma cəmiyyətinin

bütün ictimai münasibətlər sistemi köklü surətdə dəyişməyə başladı. **Sənətkarlıq** istehsalın müstəqil sahəsi oldu. İnsan müstəqil surətdə öz əməyinin nəticələrini (ərzaq məhsullarını, sənətkarlıq məmulatlarını) dəyişməyə, mübadilə etməyə başladı. Əmək məhsuldarlığı yüksəldi. İnsan istehlak etdiyindən daha çox məhsul istehsal etməyə başladı. Bunun nəticəsində artıq (izafi) məhsullar və ehtiyatlar yarandı. Bu işə öz növbəsində mülkiyyət münasibətlərinə təsir göstərdi. **Xüsusi mülkiyyət yarandı**. Xüsusi mülkiyyətin əsas hissəsi ictimai hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən şəxslərin əlində cəmləndi. Əhalinin sayı tədricən artmağa başladı. Bununla bərabər, insanın insan tərəfindən istismar edilməsi, maddi nemətlərin mənimsənilməsi imkanı da yarandı. Baş vərəm dəyişikliklər ibtidai icma cəmiyyəti ilə bir araya sığmırdı. Bu dəyişikliklər **dövlətin yaranmasına** təkan verdi. Məhz bu dəyişikliklər dövründə ibtidai icma quruluşu dağılmağa və **ictimai (qəbilə- tayfa) hakimiyyət dövlət hakimiyyətinə (dövlətə)** çevrilməyə başladı. Nəhayət, 5 min il bundan əvvəl dünyanın ən qədim dövlətləri meydana gəldi. Qəbilə - tayfa quruluşu dövlətlə əvəz olundu. —.... .

Dövlətin yaranma prosesi hüququn yaranma prosesi ilə paralel olmuşdur. Dövlətin öz funksiyasını yerinə yetirməsi, cəmiyyəti idarə etməsi siyasətini həyata keçirməsi, hakimiyyəti və mülkiyyəti qoruması, insanların fəaliyyətini və davranışını qaydaya salması yalnız müəyyən vasitənin və alətin vasitəsilə mümkün ola bilərdi. **Hüquq** məhz bu cür alət və vasitə olmuşdur. O, **ictimai münasibətlərin dövlət tənzimləyicisi kimi yaranmışdır**.

Hüquq mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışlardan biridir.

Hüququn «Hüquq» sözünün özü çox müxtəlif mənalarda işlə - an ayışı qayda olaraq, «hüquq» dedikdə, biz birinci si, hüquq normalarının məcmusu və sistemi başa düşürük. O hüquq normalarının ki, bu normalar İctimai həyatın təşkilində, insanların davranışının tənzimlənməsində, kollektivlərin (müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin və digər qurumların) fəaliyyətini qaydaya və nizama salınmasında mühüm rol oynayır. Məhz bu normaların vasitəsilə ictimai həyat üçün vacib əhəmiyyətə malik olan ictimai münasibətlər (mülkiyyət münasibətləri, ailə münasibətləri, vərəsəlik münasibətləri, cinayət münasibətləri, maliyyə münasibətləri və s.) tənzimlənir, cəmiyyət və dövlət normal funksiya göstərir, ictimai intizama əməl olunur. Əks təqdirdə cəmiyyətdə

xaos, hərcmərclik olardı. Məhz bunlara görə cəmiyyət və dövlət hüquqa, necə deyirlər, ««borclu və «minnətdar» olmalıdır.

İkincisi, nə vaxt biz «hüquq» deyirik, onda dövlətin qəbul etdiyi qanunların şəxslərə verdiyi imkan (əlbəttə, iqtisadi-maddi imkan yox), həmin qanunların müəyyənləşdirdiyi mümkün davranış ölçüsü başa düşülür. Bu baxımdan şəxslər iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi və s. xarakterli müxtəlif hüquqlara (məsələn, mülkiyyət hüququna, təhsil hüququna, sosial təminat hüququna, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququna, mənzil hüququna və s.) malikdir. Belə halda «sənin malik olduğun hüquqlar» və ya «mənim malik olduğum hüquqlar haqqında» danışmaq olar. Məsələn, «mənim seçki hüququm» dedikdə o başa düşülür ki, qanun mənə dövlət hakimiyyət və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçib-seçilmək imkanı - hüququ vermişdir. «Sənin mənzil hüququn» onu bildirir ki, qanun sənə mənzilə sahib olmaq və orada yaşamaq imkanı - hüququ vermişdir.

Göstərilən iki cəhət və xüsusiyyətinə görə (hüquq normalarının sistemi olmasına və şəxslərə verilən imkan olmasına görə) hüquq iki mənada işlədilir:

- obyektiv mənada hüquq;
- subyektiv mənada hüquq.

Hüquq elmində də alimlərin əksəriyyəti «hüquq» anlayışının iki mənə bildirməsi fikrini söyləyirlər. Məsələyə belə yanaşma hüquq ədəbiyyatı səhifələrində alimlər arasında çox geniş yayılaraq üstünlük təşkil edir.

Obyektiv mənada hüquq dedikdə, bütün ölkə əhalisi üçün ümumi məcburi olan elə davranış qaydaları başa düşülür ki, bu qaydalar dövlət tərəfindən müəyyən edilir və ya sanksiyalaşdırılır[^] dövlətin qüvvəsi ilə qorunur.

Obyektiv mənada hüquqa «obyektiv hüquq» və yaxud «pozitiv hüquq» da deyilir. Obyektiv hüquq ona görə «obyektiv» adlanır ki, o, subyektin iradəsindən asılı olmayıb, obyektiv xarakterə malikdir. Digər tərəfdən obyektiv hüquq hər hansı müəyyən subyektə aid edilmir.

Subyektiv mənada hüquq dedikdə, şəxsin (subyektin)

[^] Dövlətin davranış qaydalarını sanksiyalaşdırması dedikdə, müəyyən davranış qaydalarının dövlət tərəfindən tanınması və müdafiə edilməsi başa düşülür.

mümkün olan elə bir davranış ölçüsü başa düşülür ki, bu ölçü qanunla müəyyən edilir.

Subyektiv mənada hüquq **subyektiv hüquq** da adlanır. Subyektiv hüquq konkret hər bir şəxsə məxsus olan hüquqdur, konkret hər bir şəxsin malik olduğu imkandır. Buna görə də subyektiv hüquqa «subyektiv hüququ» da (məsələn, vətəndaşın yaşayış evinə olan mülkiyyət hüququ və yaxud onun seçki hüququ və s.) deyilir.

Subyektiv hüquq hələ real və faktiki olaraq hüququn özünün əldə edilməsi demək deyildir. Məsələn, vətəndaşın yaşayış evinə olan mülkiyyət hüququ onu ifadə etmir ki, artıq onun mülkiyyətində yaşayış evi vardır. **Subyektiv hüquq şəxslərə verilən imkandır.** Bu imkandan istifadə etməklə şəxs bu və ya digər davranış variantını seçir, konkret hüquqlar əldə edir (məsələn, vətəndaş ona verilmiş mülkiyyət hüquqdan istifadə etməklə özünə minik avtomobil alır və bununla minik avtomobilinə mülkiyyət hüququ əldə edir).

Subyektiv hüquq şəxsə imkan verir ki, o, müstəqil surətdə hərəkət etsin, davranış ölçüsünü və növünü seçsin.

Subyektiv hüquq ona görə «subyektiv» adlanır ki, bu hüquq birincisi, konkret olub, **konkret subyektlərə (şəxslərə) məxsusdur;** ikincisi, bu hüquq subyektiv (şəxsin) **iradəsindən asılı olub,** subyektiv xarakterəjü

Cəmiyyətdəki ictimai münasibətlərin tən- **Hüququn xarakterik** zımlanmasında hüquqdan başqa, digər **əmə əl** sosial hadisələr də (əxlaq, din və adət də) iştirak edir. İctimai münasibətlərin nizama salınmasında onların müəyyən rolu vardır. İctimai münasibətlərin əsas tənzimləyicisi olan hüququ əxlaqdan, dindən və adətdən necə fərqləndirmək olar? Hüquq onlardan **öz xüsusi əlamətlərinə** görə fərqlənir.

Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, **hüququn yaradıcısı dövlətdir.** Belə ki, hüquq dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Rəsmi sənədlər (qanun, fərman, qərar) qəbul etməklə dövlət faktiki surətdə hüquq yaradır və müəyyən edir. Həmin sənədlər **zahirən hüququn ifadə formalarıdır.** Sosial hadisələrin digər növlərinə (əxlaqa, dinə və s.) gəldikdə isə onlar dövlət tərəfindən müəyyən olunmur. Məsələn, adətlər uzun müddət ərzində təkrar olunmaqla faktiki surətdə tətbiq edilmə nəticəsində yaranır. Din bir qayda olaraq, dini qurumların fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlir. Əxlaq

insanların şüur və fikirlərində əks olunur. Bundan əlavə, din, əxlaq və adətlər rəsmi sənədlərdə ifadə olunmur.

İkinci əlamət ondan ibarətdir ki, hüquq ümumi məcburi davranış qaydaları müəyyən edir. Bu qaydalar müəyyən dövlətin ərazisində yaşayan bütün əhali üçün məcburi xarakter daşıyır. Bütün əhalinin borcu və vəzifəsidir ki, onları yerinə yetirsinlər. Digər sosial hadisələr (din, əxlaq və adət) isə bütün ölkə əhalisi üçün ümumi məcburi olan davranış qaydaları müəyyən etmir.

Üçüncü əlamət ondan ibarətdir ki, hüquq dövlət tərəfindən qorunur, təmin edilir. Hüquq pozulduqda isə dövlət tərəfindən müdafiə edilir. Bu zaman dövlət aparatının məcburetmə qüvvəsi tətbiq olunur. Belə ki, hüququ pozan şəxslərə səlahiyyətli dövlət orqanları hüquqi məsuliyyət tədbirləri tətbiq edir. Hüquqi məsuliyyət tədbiri cinayət məsuliyyəti, intizam məsuliyyəti və digər növlərdə ola bilər. Məsələn, cinayət törədən şəxs cinayət məsuliyyətinə, başqa şəxsin əmlakını məhv edən şəxs əmlak məsuliyyətinə, üzrlü səbəb olmadan iş buraxan şəxs isə və s. İntizam məsuliyyətinə cəlb edilir. Bununla dövlət hüququn ümumi məcburi olmasını təmin edir. Din, əxlaq və adət normalarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, həmin normalar dövlətin (dövlət aparatının) məcburetmə qüvvəsi ilə təmin olunmur, qorunmur. Onlar pozulduqda isə hüquqi məsuliyyət (cinayət məsuliyyəti, intizam məsuliyyəti və s.) tətbiq olunmur. Məsələn, ahillərə və qocalara hörmət etmək əxlaq normasıdır. Avtobusda ahlı yaşında olan şəxsə gənc oğlan yer vermir. Bununla o, əxlaq normasını pozur. Lakin gənc oğlana dövlət tərəfindən hər hansı hüquqi məsuliyyət tədbiri tətbiq edilməyəcəkdir. O, mənəvi məsuliyyət daşıyır.

Dördüncü əlamət ondan ibarətdir ki, hüquq cəmiyyətin, ölkə əhalisinin, yəni xalqın dövlət iradəsini ifadə edir. Belə ki, dövlət xalqın iradəsini qanun formasına salır, yəni xalqın iradəsi qanunlarda ifadə olunur. Qanunlar isə hüququ zahirən ifadə edən rəsmi sənədlərdir. Digər sosial hadisələr bu əlamətdən məhrumdur. Onlar bütün cəmiyyətin, xalqın dövlət iradəsini ifadə etmək xüsusiyyətindən çox uzaqdır.

Bununla bərabər, hüquq, əxlaq, din və adət vahid olub, ümumi cəhətlərə malikdirlər. Belə ki, onların hamısı eyni məqsəd güdür və eyni vəzifələr daşıyırlar: ictimai həyatı qaydaya salmaq, ictimai münasibətləri tənzimləmək və cəmiyyətdə kaos və hərc-mərcliyin qarşısını almaq. Onların hamısının da nizamasal

ma obyektı eynidir ki, bu, ictimai münasibətlərdən ibarətdir. Digər tərəfdən onların hamısı **üstqurum kateqoriyasına** aid olan hadisələrdir.

Hü **dövlət** Dövlət və hüquq bir-birilə sıx surətdə bağlı olan so- (ictimai) hadisələrdir. Onları bir-birindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Məhz dövlətlə bağlı və əlaqədə olmaq hüququn xarakterik və spesifik əlamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Dövlət və hüququn hər ikisi ictimai inkişafın məhsuludur. Onların hər ikisi də cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində yaranmışdır. Hüquq dövlətlə birlikdə, onunla paralel olaraq inkişaf edir.

Müasir cəmiyyət dövlətsiz keçinə bilməz. Sivil cəmiyyətin hüquqsuz mövcud olması da mümkün deyildir.

Dövlət və hüquq qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-birinə təsir göstərirlər. Bu təsir iki aspektdə təzahür edir. Birinci aspekt **dövlətin hüquqa göstərdiyi təsirdən** ibarətdir.

öz məqsədinə çatması üçün dövlət hüquqdan alət, vasitə kimi istifadə edir. Hüquq dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi formasıdır. Dövlət siyasəti məhz hüquq vasitəsi ilə öz məqsədinə çatır.

Dövlətin hüquqa göstərdiyi təsir daha çox **hüquq yaradıcılığı sahəsində** hiss olunur və gözə çarpır. Söhbət dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətindən gedir. Belə ki, hüququn yaranmasında **və** formalaşmasında dövlət daimi və labüd olaraq iştirak edir. Bu baxımdan dövlət hüququn yaradıcısı kimi çıxış edir.

Dövlətin hüququn əmələ gəlməsi sahəsində yaradıcı rolu ondan ibarətdir ki, o, **hüquqyaratma fəaliyyətini** həyata keçirir. Söhbət parlamentin qanunlar qəbul etməsindən, prezidentin fərmanlar verməsindən, hökumətin qərarlar qəbul etməsindən və s. gedir. Qanun da, fərman da, qərar da və s. səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanlarının (parlamentin, prezidentin, Nazirlər Kabinetinin və s.) həyata keçirdikləri **hüquqyaratma fəaliyyətinin hüquqi formalarıdır**. Məhz bu formalarda ölkə əhalisi üçün ümumi məcburi davranış qaydaları ifadə olunur. Deməli, dövlət hüququ müəyyən edir, onu yaradır. Buna görə də hüquq dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətinin nəticəsidir. Məhz bu fəaliyyət hüququn mənbəyi hesab edilir.

Dövlətin hüquqa göstərdiyi təsir həm də **hüququn həyata keçirilməsi prosesində** hiss olunur. Hüququn dövlətdən kənar,

dövlətsiz həyata keçirilməsi ümumiyyətlə, mümkün deyildir. Dövlət hüququn həyata keçirilməsini təmin edir, onu pozuntunu hallarından qoruyur. Hüququn arxasında dövlət və onun məcburetə qüvvəsi durur. Dövlət hüququ himayə edir. Dövlətin məcburetə qüvvəsi hüququn həyata keçirilməsi üçün təminatdır.

ikinci aspekt **hüququn dövlətə göstərdiyi təsirdən** ibarətdir. Hüquq dövlətə möhtac olduğu kimi, dövlət də hüquqa möhtacdır. Özü də dövlətin hüquqa olan tələbatı və ehtiyacı heç də hüququn dövlətə olan tələbat və ehtiyacından az deyildir. Nəinki hüququn dövlətə ehtiyacı vardır, habelə dövlətin də öz növbəsində hüquqa ehtiyacı vardır. Dövlət hüquqa arxalanmadan normal və səmərəli surətdə fəaliyyət göstərə bilməz. Hüquq dövlətdən asılı olduğu kimi, dövlət də hüquqdan asılıdır.

Hüququn dövlətə təsiri **birincisi**, özünü **dövlətin daxilən təşkil olunma sahəsində** göstərir. Məhz bu sahədə dövlətin hüquqdan asılı olması hiss olunur, gözə çarpır. Belə ki, dövlət özünün siyasi təşkilat kimi mövcud olmasına görə hüquqa «borcludur». Hüquq **dövlət idarəetməsinin zəruri aləti** kimi çıxış edir. Hüquq dövlətin formasını və quruluşunu, dövlət aparatının quruluşunu, dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərini müəyyən edir, dövlət mexanizmində qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir.

Hüquq **dövlət hakimiyyətinin təşkili əsaslarını** müəyyənləşdirir, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyət bölgüsü aparır. Bunun dövlətin daxilən təşkil olunmasında vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, dövlət hakimiyyətinin üç sahəsi (qolu) arasında səlahiyyət bölgüsü aparılır, hakimiyyətin müəyyən bir sahəsi (qolu) tərəfindən hakimiyyətin mənimsənilməsi və qəsb edilməsi aradan qaldırılır, istisna edilir. Bu cür mənimsəmə və qəsb etmə halına yol verilməməsi üçün hüquq təminat yaradır.

Hüququn dövlətə təsiri **ikincisi**, özünü **dövlətin fəaliyyəti sahəsində** büruzə verir. Bu sahədə də dövlətin hüquqdan asılı olması üzə çıxır, müəyyən edilir. Hüquqdan kənar, hüquq olmadan dövlət öz fəaliyyətini həyata keçirə bilməz. Hüquq dövlət fəaliyyətinin vacib tərəfi, mühüm aspekti və zəruri cəhətidir.

Dövlətlə əhali arasındakı qarşılıqlı münasibətlər hüququn köməyi ilə qurulur. Dövlət əhaliyə məhz hüququn vasitəsi ilə və hüquqda ifadə olunan göstərişlər çərçivəsində təsir göstərir. Və

təndaşlar da öz növbəsində hüququn köməyi və vasitəsi ilə dövlətə təsir göstərir.

Hüquq vasitəsi ilə dövlət fəaliyyəti çərçivəyə alınır, onun sərhədləri müəyyən edilir, dövlətin xüsusi-şəxsi işlərə qarışmasının hədləri təyin olunur. Bundan əlavə, **dövlət öz fəaliyyətinin leqallaşdırılmasına (qanuniləşdirilməsinə) görə** məhz hüquqa «minnətdar» olmalıdır. Digər tərəfdən dövlətin müəyyən etdiyi məsuliyyət, qoruyucu və məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsinin mümkünlüyü məsələsi hüququn vasitəsi ilə həll olunur. Dövlət məcburetmə formasını və onun hədlərini hüquq əsasında təyin edir.

Hüquq dövlətlə ölkə əhalisi arasında ünsiyyət vasitəsi deməkdir. Dövlət ölkə ərazisində yaşayan vətəndaşlarla məhz hüquq vasitəsi ilə əlaqə yaradır. Xarici ölkələrlə, bütövlükdə dünya birliyi ilə dövlət hüququn köməyi ilə əlaqəyə girir.

Dövlət aparatının fəaliyyəti üzərində müəyyən formalarda nəzarət həyata keçirilir ki, bu formanı hüquq müəyyənləşdirir. Hüquqi nəzarət formaları dövlətin ölkə əhalisi, bütün vətəndaşlar qarşısında məsuliyyət daşımalarını təmin edir.

Cəmiyyətin və **xalqın dövlət iradəsi məhz hüququn vasitəsi ilə ifadə ediiir.** Hüquq normalarında əks olunan dövlət iradəsi elə hüquq deməkdir.

Hüququn dövlətə təsiri hüquqi dövlətin fəaliyyətində nəzəri daha çox cəlb edir. Hüquqi dövlətin fəaliyyəti hüquqa əsaslanır və söykənir, hüquqla bağlıdır və hüquqla məhdudlaşır. Qanunun (hüququn) aliliyi hüquqi dövlətin əsas və başlıca əlamətlərindən biridir.

Nə dövlət hüquqdan ayrı, nə də hüquq dövlətdən ayrı «yaşaya» və fəaliyyət göstərə bilməz.

§ 2. Hüququn əsas anlayışları

Hüququn mənbələri **Hüququn əsas anlayışları** odur ki, onlarsız hüquq mövcud ola və fəaliyyət göstərə bilməz. Həmin anlayışlara aiddir: hüququn mənbəyi; hüququn prinsipləri; hüquq normaları; hüquq münasibətləri; hüquq sistemi; hüquq pozuntusu; hüquqi məsuliyyət

Hüququn mənbələri hüququn əsas anlayışlarından biridir.

Hüququn mənbələri belə bir suala cavab verilməsini nəzərdə

tutur: hüququn ibarət olduğu normalar (onlara hüquq normaları deyilir) **hansı yolla əmələ gəlir?; bu normalar zahirən hansı formalarda ifadə olunur?**

Dövlətin, daha doğrusu səlahiyyətli dövlət orqanlarının (Milli Məclisin, prezidentin və s.) hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində hüquq normaları yaradılır. Bu normalar zahirən rəsmi dövlət sənədlərində (məsələn, qanunlarda, prezident fərmanlarında, Nazirlər Kabinetinin qərarlarında və s.) ifadə olunur. Həmin sənədlər hüququn mənbələri və ya hüququn formaları adlanır.

Hüququn mənbələri dedikdə, dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətinin nəticəsi olan hüquq normalarının zahirən ifadə forması başa düşülür

Normativ hüquqi aktlar hüququn əsas və mühüm mənbə növü hesab edilir. Onlar hüququn mənbəyinin təkmilləşdirilmiş növü olub, hüquqi tənzimləmənin dəqiq olması, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi və hüquqi göstərişlərin ümumi olması üçün zəmin yaradır

Səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilən, göstərişləri ümumi məcburi xarakter daşıyan, hüquq normaları müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulan rəsmi yazılı sənədlərə normativ hüquqi aktlar deyilir.

Normativ hüquqi aktlar iki növə bölünür:

- qanunlara;
- qanunqüvəli aktlara.

Qanunlar ölkənin **ali dövlət hakimiyyəti orqanı (Milli Məclis) tərəfindən** qəbul edilir. Onlar xalq tərəfindən bilavasitə **referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə də** qəbul oluna bilər. Bunlar onu göstərir ki, qanunlar xüsusi qaydada qəbul olunur. Bundan əlavə, **qanunlar yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.** Belə ki, digər normativ aktlar qanunlar əsasında qəbul edilir. Onlar qanunlara uyğun gəlməli, zidd olmamalıdır. Digər tərəfdən qanunları hər hansı dövlət orqanı ləğv edə bilməz. Qanunlar yalnız onları qəbul edən - Milli Məclis tərəfindən ləğv edilə bilər. Özü də qanunlar ictimai həyatın ən ümdə və başlıca məsələləri barədə qəbul olunur. Qanunlar normativ aktlar içərisində mühüm yer tutur.

Qanun dedikdə, xüsusi qaydada qəbul edilən, yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan, ictimai və dövlət həyatının ən mü

hüm məsələlərini tənzimləyən normativ akt başa düşülür.

Qanunlar özü iki yerə bölünür:

- konstitusiyaya qanunlarına;
- adi və ya cari qanunlara.

İctimai və dövlət quruluşunun əsaslarını müəyyən edən, mövcud cari qanunvericiliyin normativ bazası olan qanunlara **konstitusiyaya qanunları** deyilir. Bu növ qanunların özü də iki yerə ayrılır: Konstitusiyaya: konstitusiyaya qanunlarına

Konstitusiyaya dövlətin əsas qanunudur. O, qanunlar içərisində ali hüquqi qüvvəyə malikdir. **Konstitusiyaya qanunları** isə bir qayda olaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr edilməsi məqsədilə qəbul olunur.

Adi (cari) qanunlar dedikdə. Konstitusiyaya qanunları əsasında və onların icrası məqsədilə qəbul edilən, mövcud cari qanunvericiliyi təşkil edən, iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni xarakterli ictimai münasibətləri tənzimləyən normativ aktlar başa düşülür. Məsələn, «Səhmdar cəmiyyəti haqqında», «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Seçkilər haqqında», «Təhsil haqqında» və s. adi (cari) qanunlara misal ola bilər.

Qanunqüvəli aktlara gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu növ aktlar qanunlara uyğun olaraq, qanunlar əsasında, qanunların icrası məqsədilə və onlarda ifadə olunan göstərişləri konkretləşdirmək üçün qəbul edilir. Onların iki əsas növü fərqləndirilir:

- mərkəzi qanunqüvəli aktlar;
- yerli qanunqüvəli aktlar.

Mərkəzi qanunqüvəli aktlar dedikdə, prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının (nazirliklərin və dövlət komitələrinin) əmr və təlimatları başa düşülür. **Yerli qanunqüvəli aktlara** isə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli aktları (sərəncamları) aiddir.

Normativ müqavilələr hüququn mənbə növlərindən biri hesab edilir. Bu müqavilələr ümumi xarakterli məcburi davranış qaydası (hüquq norması) müəyyən edir. Normativ müqavilələr dedikdə, hər şeydən əvvəl **beynəlxalq hüquqi aktlar (beynəlxalq müqavilə və konvensiyalar)** başa düşülür. Söhbət Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sənədlərdən

gedir. Bu sənədlər, hüququn mülki hüquq adlı sahəsinin, habelə beynəlxalq hüququn mənbəyidir.

Digər tərəfdən normativ müqavilə dedikdə, işəgötürənlə (müəssisə) əmək kollektivi arasında bağlanan **kollektiv müqavilə** başa düşülür. Kollektiv müqavilə hüququn əmək hüququ adlı sahəsinin mənbəyidir.

Hüquqi adətlər hüququn mənbə növü sayılır. Tarixən dəfələrlə təkrar olunan və dövlət tərəfindən ümumi məcburi qayda kimi sanksiyalaşdırılan (tanınan və müdafiə olunan) davranış qaydasına hüquqi adətlər deyilir. Onlar quldarlıq dövründə, habelə feodal hüququn ilkin İnkişaf dövründə hüququn əsas mənbəyi olmuşdur. Sovet dövründə hüquqi adətlərdən, demək olar ki, istifadə olunmurdu və onlar tətbiq edilmirdi.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi hüquqi adətləri hüququn mənbə növü kimi tanıyır və qəbul edir. Hüququn mülkü hüquq adlı sahəsində hüquqi adətlərin **işgüzar dövriyyə adətləri** kimi növü nəzərdə tutulur. Bu növ adətlərdən bir qayda olaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində hüququn mənbəyi kimi istifadə olunur. Məsələn, satılan əmlakın keyfiyyəti işgüzar dövriyyə adətlərinə müvafiq surətdə yoxlana bilər.

Ticarət adətləri hüquqi adətlərin bir növüdür. Onlar beynəlxalq ticarətdə böyük rol oynayır. Ticarət adətlərinin tətbiqi Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi (Dəniz Ticarəti) Məcəlləsində nəzərdə tutulmuşdur.

Xarici iqtisadi əməkdaşlığın bəzi formaları qanunda nəzərdə tutulmur. Belə halda həmin formalar ticarət adətləri ilə tənzimlənir. Beynəlxalq arbitraj praktikasında ticarət adətlərindən geniş istifadə edilir.

Bəzi xarici ölkələrin hüquq sistemində presedent adlı mənbə növü məlumdur. Presedent dedikdə, müəyyən bir məsələ barəsində dövlət orqanının (məhkəmənin və ya digər orqanın) qəbul etdiyi qərarın sonrakı oxşar işlərin həllində tətbiq edilməsi başa düşülür. O, Böyük Britaniya, ABŞ və digər dövlətlərdə hüququn əsas mənbə növlərindən biri kimi tanınır. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi onu hüququn mənbəyi kimi qəbul etmir.

Hüququn prinsipləri^ hüququn əsas anlayışların-
prinSSəri biridir. Bu, çox vacib və mühüm əhəmiyyətə
malik olan anlayışdır. Belə ki, hüququn mahiyyəti,
sosial məqsədi və xarakteri kimi zəruri məsələlər məhz hüququn
prinsiplərində ifadə olunur. Hüquq məhz həmin prinsiplərə
əsaslanaraq və söykənərək fəaliyyət göstərir, öz funksiyasını yerinə
yetirir. Hüquqi dövlətin həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsasını hüququn
prinsipləri təşkil edir.

Hüququn mahiyyətini və sosial məqsədini ifadə edən əsas
başlanğıc müddəalarına hüququn prinsipləri deyilir.

Hüququn prinsipləri iki yerə bölünür:

- hüququn ümumi prinsiplərinə;
- hüququn xüsusi prinsiplərinə.

Hüququn ümumi prinsipləri odur ki, bu prinsiplər bütövlükdə
hüququn ən mühüm xüsusiyyətlərini, onun məzmununu və əsas
cəhətlərini müəyyənləşdirir, habelə hüququn bütün sahələrinə aid
edilir. Onlara hüququn əsas prinsipləri də deyilir.

İctimai azadlıq hüququn ümumi (əsas) prinsiplərindən biridir. Bu
prinsip onu ifadə edir ki, hər bir şəxs qanunla qadağan edilməyən və
başqalarına zərər vurmeyən istənilən hərəkət etmək imkanına
malikdir. Bu prinsipin əsasında belə bir müddəa durur: «qanunla
qadağan edilməyən hər şeyə icazə verilir».

İctimai ədalət hüququn ümumi prinsipləri sırasına aiddir. Bu
prinsipin konkret hüquqi məsələlərin həlli zamanı xüsusilə böyük
əhəmiyyəti vardır. Məsələn, cinayət işinə baxarkən məhkəmə ədalətli
hökm çıxarmalıdır. Şəxsə pensiya təyin olunarkən, məsələ ədalət
mövqeyindən həli olunmalıdır.

Demokratizm prinsipi hüququn ümumi (əsas) prinsiplərindən biri
kimi tanınır. Bu prinsip onu ifadə edir ki, şəxslər üçün demokratik
hüquq və azadlıqlar müəyyən edilir, xalq hakimiyyəti tanınır, əsas
dövlət orqanları (parlament, prezident) seçki yolu ilə yaranır, dövlət və
ictimai həyata aid olan ən vacib məsələlər barədə qərarlar səs
çoxluğu ilə qəbul edilir ki, bu hüququn demok- ratikliyi ifadə edir.

Humanizm (insanpərvərlik) prinsipi hüququn əsas (ümumi)
prinsiplərindən biri hesab edilir. Bu prinsipə görə, hüququn güd-

¹ Prinsip sözü latınca «principium» ifadəsindən olub, «əsas» mənasını
bildirir.

düyü məqsədin əsasında insan amili durur. Hüquq hər bir vətəndaş üçün təbii və ayrılmaz hüquq və azadlıqlar (insan hüquq və azadlıqları) möhkəmləndirir və onları real surətdə təmin edir. Hər bir kəsin yaşamaq, şəxsi azadlıq, toxunulmazlıq və digər hüquqları vardır.

Bərabərlik prinsipi hüququn ümumi prinsiplərindən biridir. Bu prinsip onu ifadə edir ki, bütün vətəndaşlar irqindən, milliyətindən, dinindən, mənşəyindən, əqidəsindən, qulluq mövqeyindən və digər amillərdən asılı olmayaraq qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir və heç kəsə bu məsələdə üstünlük verilmir. Həmin məsələdə ayrı-seçkilik (diskriminasiya) halına yol vermək olmaz.

Hüquq və vəzifələrin birliyi (vahidliyi) prinsipi hüququn ümumi prinsipləri sırasına daxil edilir. Bu prinsip onu ifadə edir ki, hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Həmin prinsipə görə subyektlərdən kiminsə malik olduğu hüquqlar mütləq və hökmən başqa subyektlər üçün bu hüquqlarla bağlı vəzifələrin yaranmasına əsas olur. Vəzifəsiz hüquq, hüquqsuz da vəzifənin mövcudluğu mümkün olmayan məsələdir.

Təqsirə görə məsuliyyət prinsipi hüququn ümumi prinsiplərindən biri kimi qəbul olunur. Bu prinsip onu ifadə edir ki, yalnız hüquq pozuntusu törətməkdə təqsirli bilinən şəxs cinayət, mülki, inzibati və ya intizam məsuliyyətlə cəlb edilə bilər. Təqsiri olmayan şəxsi isə hüquq məsuliyyətinə cəlb etmək olmaz.

Qanunçuluq prinsipi hüququn ümumi prinsiplərindən biridir. Bu prinsip onu ifadə edir ki, hüquqda ifadə olunan göstərişlərə hamı və hər kəs əməl etməlidir. Həmin prinsip hüququn həyata keçirilməsini təmin edir.

Hüququn xüsusi prinsipləri dedikdə, hüququn ayrı-ayrı sahələrinə aid olan prinsiplər başa düşülür. Buna görə də onlara çox vaxt hüququn **sahəvi prinsipləri** deyilir. Belə halda konstitusiyaya hüququnun, inzibati hüququn, maliyyə hüququnun, cinayət hüququnun, əmək hüququnun və s. sahəvi prinsiplərindən danışmaq olar. Məsələn, müqavilə azadlığı prinsipi mülkü hüquq sahəsinin, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi cinayət hüququ sahəsinin və s. sahəvi (xüsusi) prinsipi hesab edilir.

Hüququn əsas anlayışlarından biri onun funksiya-
Hüququn ləri hesab edilir. Hüququn funksiyaları onu ifadə **funksiyaları**
hüquq ictimai həyatda hansı rolu yerinə ye
tirir. Hüququn rolu və sosial məqsədi onun funksiyalarında ifadə
olunur.

Hüququn ictimai münasibətlərə göstərdiyi təsirin əsas
istiqlamətlərinə hüququn funksiyaları deyilir.

Hüquq iki əsas və başlıca funksiya yerinə yetirir:

- tənzimləyici funksiya;
- qoruyucu funksiya.

Hüququn tənzimləyici funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki,
hüquq cəmiyyətdəki ictimai münasibətlərin ən vacib hissəsini
(mülkiyyət münasibətlərini, dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti
üzrə münasibətləri, dövlətin maliyyə münasibətlərini, əmək
münasibətlərini və s.) nizama və qaydaya salır, vətəndaşların hüquq
və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Hüququn bu funksiyasının yerinə
yetirilməsi ilə cəmiyyətdə hərc-mərcliyin qarşısı alınır, ictimai
münasibətlərin inkişafı normal məcraya yönəlir.

Hüququn qoruyucu funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki,
hüquq normal ictimai münasibətləri müdafiə edir, həmin münasibətlər
pozulduqda (məsələn, vətəndaşın əmlakı oğurlanır və bununla
mülkiyyət münasibətləri pozulur) isə onlar məhkəmə yolu ilə müdafiə
olunur. Hüquqazidd əməlin qarşısını almaq qoruyucu funksiyanın
əsas məqsədini təşkil edir.

Hüquq öz qoruyucu funksiyasını müəyyən vasitələrlə yerinə
yetirir. Qadağan etmək həmin vasitələrdən biridir. Hüquq bu vasitə ilə
hüquqazidd hərəkətlər edilməsini yasaqlayır. Məsələn, şəxsin öz
mülkiyyətində olan əmlakından insan hüquq və azadlıqları,
cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə
istifadə etməsi qadağandır (Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 3-cü
hissəsi).

Hüquqi məsuliyyət tədbirləri həmin vasitələr sırasına daxildir.
Hüquq, hüquqazidd əməllərə görə müxtəlif məsuliyyət tədbirləri
nəzərdə tutur. Məsələn, cinayət törətmiş şəxs üçün cinayət cəzası
(azadlıqdan məhrum etmə və s.), müqavilə öhdəliyini yerinə
yetirməməyə görə cərimə və zərərin əvəzini ödəmə, əmək intizamını
pozmağa görə tənbeh (məsələn, töhmət) və s. müəyyən edilmişdir.

Hüquq pozuntusu törədildikdə (məsələn, cinayət törədildikdə 128

və s.) təqsirkar şəxslərə məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilir. Bu, hüququn qoruyucu funksiyasını ifadə edən vasitələrdən biridir.

Hüquq müxtəlif hüquq normalarından ibarətdir[^] **Hüquq** ^{o.ggi.} hüququ canlı insan orqanizminə oxşatsaq, on- **norma arı** hüquq normaları həmin orqanizmin «hüceyrələridir». Əgər hüququ materiya hesab etmiş olsaq, onda hüquq normaları həmin materiyanın «atomlarıdır». Əgər hüququ tikilmiş bina kimi tanısaq, onda hüquq normaları həmin binanın «kərpicləridir».

Ayrıca olaraq götürülmüş hüquq norması və ya normalar qrupu hələ öz-özlüyündə hüquq demək deyildir. **Hüquq dedikdə, hüquq normalarının sistemi başa düşülür.**

Hüquq normaları sosial normaların bir növüdür. Hüquq normalasından başqa, əxlaq norması, dini norma, adət norması və digər normalar da sosial normalar sırasına aiddir. Bəs, hüquq normalarını sosial normaların digər növlərindən nə fərqləndirir? Hüquq normaları sosial normaların digər növlərindən özünün **spesifik, xarakterik keyfiyyətləri** ilə fərqlənir. Məhz həmin keyfiyyətlər (əlamətlər) hüququ digər normalardan fərqləndirməyə imkan verir.

Birincisi, hüquq norması sosial normaların digər növlərindən fərqli olaraq, **dövlət tərəfindən müəyyən edilir və xalqın (və cəmiyyətin) dövlət iradəsini ifadə edir.**

İkincisi, hüquq norması sosial normaların digər növlərindən fərqli olaraq, **zahirən rəsmi dövlət sənədlərində** - müəyyənləşdirilmiş formada ifadə olunur. Məsələn, qanun, fərman, qərar və s. hüquq normalarını zahirən ifadə edən formalardır.

Üçüncüsü, hüquq normaları sosial normaların digər növlərindən fərqli olaraq, pozuntulardan (məsələn, cinayətdən və s.) dövlətin məcburetme qüvvəsi ilə təmin edilir.

Dördüncüsü, hüquq normalarının göstərişləri sosial normaların digər növlərindən fərqli olaraq, ümumi məcburi xarakter daşıyır. Bu normalar hamı üçün məcburidir.

Hüquq norması dedikdə, dövlət tərəfindən müəyyən edilən və ya sanksiyalaşdırılan elə davranış qaydaları başa düşülür ki, bu qaydalar rəsmi sənədlərdə (formalarda) ifadə olunur.

Hüquq normaları daxili quruluşa malikdir. **Hüquq normalarıⁿ**

[^] «Norma» sözü latınca «qayda», «nümunə» mənasını ifadə edir.

nin daxili quruluşu dedikdə, onları təşkil edən elementlər (tərkib hissələri) başa düşülür. Həmin elementlərə aiddir;

- dispoziya;
- hipoteza;
- sanksiya.

Dispoziya hüquq normasının başlıca və əsas elementidir. O, hüquq normasının quruluşunda üstün mövqeyə malikdir. Bu onunla bağlıdır ki, dispoziya davranış qaydasının özünü, şəxsin hüquq və vəzifələrinin məzmununu açır.

Dispoziya dedikdə, hüquq normasının elə bir elementi başa düşülür ki, bu element subyektlərin hüquq və vəzifələrini, onların mümkün və lazımı dövrəniz variantlarını müəyyən edir. O, davranış qaydasının məzmununun əsasıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 177-ci maddəsinə görə oğurluq, özgəsinin əmlakını gizli olaraq talama, əgər mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilərsə, altı ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Bu normada «özgəsinin əmlakını gizli olaraq talama» dispoziyadır.

Hipoteza dedikdə, elə faktiki həyati hallar başa düşülür ki, bu hal hüquq normasının qüvvədə olmasını şərtləndirir. Hipoteza hüquq normasının qüvvədə olması şərtlərini müəyyən edir. Məsələn yuxarıdakı misalda «əgər mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilərsə» hüquq normasının hipotezası sayılır.

Sanksiya dedikdə, hüquq normasının elə bir elementi başa düşülür ki, o, dispoziyanı pozmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Sanksiya müəyyən hüquq normasının pozulmasına görə məsuliyyət tədbiri müəyyənləşdirir. Məsələn, yuxarıdakı misalda «altı ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır» hüquq normasının sanksiyasıdır.

Mülkü hüquqda sanksiyaya misal olaraq zərərin əvəzini ödəməni, cərimə və penyanı, əmək hüququnda intizam tənbehini (töhməti, işdən çıxarmanı və s.), cinayət hüququnda azadlıqdan məhrum etməni, inzibati hüquqda, inzibati həbsi və s. göstərmək olar.

Elə hüquq normaları vardır ki, bu normalarda elementlərin üçü də hamısı birlikdə mövcud olmur: bu normalarda ya dispoziya, ya hipoteza, ya da sanksiya olmur. Məsələn, Mülkü Məcəllədə belə bir norma ifadə olunmuşdur: «əgər əmək müqaviləsi üzrə işləyərsə, on altı yaşı tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayan şəxs 130

tam fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər (Mülkü Məcəllənin 28-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Bu normada «tam fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər» dispozişiyadır, «əgər əmək müqaviləsi üzrə işləyर्सә» və «on altı yaşы tamam olarsa» hipotezadır. Bu normanın sanksiyası isə yoxdur.

İctimai həyatda müxtəlif növ münasibətlər əmə-
münasibətləri münasibətlərə aiddir: istehsal münasibətləri; iqtisadi münasibətlər; siyasi münasibətlər; mədəni münasibətlər; əxlaq münasibətləri; dini münasibətlər; qeyri-maddi (mənəvi) münasibətlər və s. Bu münasibətlər ictimai həyatda və cəmiyyətdə insan cinsindən olan subyektlər və insan kollektivləri (məsələn, müəssisələr, idarələr və s.) arasında yarandığına görə **ictimai və ya sosial münasibətlər** adlanır. Əgər ictimai münasibət hüquq norması ilə tənzimlənersә, həmin münasibətə hüquq münasibəti deyilir. Deməli, hüquq münasibəti hüquqla, hüquq norması ilə bağlıdır.

Hüquq normaları ilə tənzimlənen və nizamlanan ictimai münasibətə hüquq münasibəti deyilir.

Hüquq normaları (hüquq) söz yox ki, bütün ictimai münasibətlərin hamısını tənzimləmir. Onlar yalnız nisbətən elə vacib və prinsipial münasibətləri nizamlayır ki, həmin münasibətlərin dövlət və cəmiyyətin mənafeleəri üçün, şəxslərin həyat fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Mülkiyyət münasibətləri, hakimiyət və idarəçilik münasibətləri, sosial-iqtisadi quruluş münasibətləri, əmək münasibətləri, vergi münasibətləri, ailə-nikah münasibətləri və s. məhz mühüm əhəmiyyətə malik olan ictimai münasibətlərdir.

Hüquq münasibətləri **yalnız və yalnız hüquq normaları** əsasında əmələ gəlir. Əgər hüquq normaları yoxdursa, onda hüquq münasibətləri də yarana bilməz. Hüquq münasibətlərinin yaranmasının səbəbi hüquq normalarıdır.

Hüquq münasibətləri həmişə iki subyekt arasında əmələ gəlir. Həmin subyektlərə hüquq münasibətinin **tərəfləri** deyilir. Məsələn, daşıma hüquq münasibətində iştirak edən daşıyıcı və sərnişin həmin münasibətin tərəfləri hesab edilir.

Digər tərəfdən (qarşı tərəfdən) müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb etmək hüququna malik olan tərəfə **səlahiyyətli şəxs** deyilir. Üzərinə müəyyən hərəkətləri etmək vəzifəsi qoyulan tərəf isə **borclu** adlanır. Yuxarıdakı misalda sərnişin səlahiyyətli şəxs

hesab edilir, çünki o, daşıyıcıdan özünün təyinat yerinə çatdırılmasını tələb etmək hüququna malikdir. Daşıyıcı isə borclu adlanır. Ona görə ki, onun üstünə sərnişini təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsi düşür.

Sələhiyyətli şəxsin malik olduğu hüquqa hüquq elmində **subyektiv hüquq**, borclu şəxsin üstünə düşən vəzifəyə isə **subyektiv hüquqi vəzifə** deyilir. Hüquq münasibətlərinin tərəfləri də qarşılıqlı surətdə bir-birilə subyektiv hüquq və vəzifələrlə bağlıdır. Bu bağlılıq və əlaqə elə hüquq münasibəti deməkdir. Özü də hüquq münasibəti çərçivəsində bir tərəfin hüququ digər tərəfin daşdığı vəzifəyə uyğun gəlir və əksinə.

Hüquq münasibətləri **iradəvi münasibətlərdir**. Heç bir kəs öz iradəsindən asılı olmadan, iradəsi ziddinə olaraq hüquq münasibətinə girə bilməz. Şəxslər yalnız öz iradələrinə uyğun olaraq hüquq münasibətlərinə daxil olurlar. Hüquq münasibətləri onların iradəsini ifadə edir.

Hüquq münasibətləri müəyyən daxili quruluşa malik olan münasibətlərdir. **Hüquq münasibətinin daxili quruluşu** dedikdə, onu təşkil edən elementlər (tərkib hissələri) başa düşülür. Hüquq münasibəti **üç elementdən** ibarətdir:

- hüquq münasibətinin subyektlərindən;
- hüquq münasibətinin məzmunundan;
- hüquq münasibətinin obyektindən.

Hüquq münasibətinin subyektləri dedikdə, bu münasibətlərdə iştirak edən şəxslər və onların kollektivləri (birlikləri) başa düşülür. Onlar iki yerə bölünür:

- fərdi subyektlərə;
- kollektiv subyektlərə.

Fərdi subyektlər dedikdə, fiziki şəxslər başa düşülür. Fiziki şəxslərə aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları;
- xarici ölkə vətəndaşları (əcnebilər);
- vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- ikiqat vətəndaşlığı olan şəxslər

Kollektiv subyektlər odur ki, onlar insan kollektivləri (birlikləri) əsasında təşkil olunur. Onlara aiddir:

- dövlət;
- bələdiyyələr;

- hüquqi şəxslər (müəssisələr, təşkilatlar, şirkətlər, firmalar və s.)

Hüquq münasibətlərinin məzmunu dedikdə, bu münasibətdə iştirak edən subyektlərin subyektiv hüquq və vəzifələri başa düşülür. Məsələn, borc hüquq münasibətində borc verən şəxsin borcun qaytarılmasını tələb etmək hüququ, borc alan şəxsin isə borcu qaytarmaq vəzifəsi həmin münasibətin məzmununu təşkil edir. Deməli, hüquq münasibətinin məzmunu hüquq və vəzifənin məzmunundan ibarətdir. O, özü iki elementdən ibarətdir:

- subyektiv hüquqdan:
- subyektiv hüquqi vəzifədən (subyekiv vəzifədən).

Subyektiv hüquq dedikdə, şəxsin mümkün olan davranış ölçüsü (imkanı) başa düşülür ki, bu ölçü (imkan) qanunla müəyyən edilir. Subyektiv hüquq şəxsin öz mənafeyinin təmin edilməsi ilə bağlı məqsədlərə nail olmağa yönəlir. Özü də subyektiv hüquq yalnız hüquq münasibəti çərçivəsində yaranı bilər. Subyektiv hüquq səlahiyyətli şəxsə məxsus olur. Alqı-satqı hüquq münasibətinə görə satıcının alıcıdan satdığı əşyanın qiymətinin ödənilməsini tələb etmək hüququ (imkanı) vardır. Bu hüquq (imkan) subyektiv hüquqdur.

Subyektiv hüquq müəyyən məzmunla malikdir. Subyektiv hüququn məzmunu dedikdə, səlahiyyətli şəxsə verilən hüquqi imkanlar başa düşülür. Səlahiyyətli şəxsə verilən hüquqi imkana səlahiyyət deyilir. Subyektiv hüquq üç səlahiyyətdən (hüquqi imkandan) ibarətdir. Onlara aiddir:

- müstəqil olaraq müəyyən hərəkətləri etmək səlahiyyəti (hüquqi İmkanı);
- digər şəxslərdən (şəxsdən) müəyyən hərəkətləri etməyi və ya etməməyi tələb etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- müdafiə səlahiyyəti (hüquqi imkanı).

Subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununu aydınlaşdıraraq. Mülkiyyət hüquq münasibəti mülkiyyətçinin malik olduğu əmlakla (məsələn, yaşayış evi ilə) bağlı olaraq yaranır. Bu münasibətdə iki tərəf iştirak edir. Tərəflərdən biri mülkiyyətçidir. O, səlahiyyətli şəxsdir. Digər tərəf (qarşı tərəf) rolunda isə cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») çıxış edirlər. Mülkiyyət hüquq münasibəti də məhz mülkiyyətçi və cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») arasında yaranır. Mülkiyyətçi müəyyən səlahiyyətlərə (hüquqi im

kanlara) malikdir:

- əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək səlahiyyəti (müstəqil olaraq hərəkət etmək səlahiyyəti);
- cəmiyyət üzvlərindən («hamıdan və hər kəsdən») onun mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə mane olmamağı tələb etmək səlahiyyəti (hərəkət etməyi və ya etməməyi tələb etmək səlahiyyəti);
- mülkiyyət hüququ pozulduqda (məsələn, əşya oğurlandıqda) məhkəmə yolu ilə pozulmuş hüququ bərpa etmək səlahiyyəti (müdafiə səlahiyyəti).

Subyektiv vəzifə dedikdə, şəxsin lazımi (zəruri) davranış ölçüsü (zərurəti) başa düşülür ki, bu ölçü (zərurət) qanunla müəyyən edilir. Subyektiv vəzifə səlahiyyətli şəxsin mənafeyinin təmin edilməsinə yönəlir. O, yalnız hüquq münasibəti çərçivəsində yaranır. Subyektiv vəzifə borclu şəxsin üstünə düşür. Alqı-satqı hüquq münasibətinə görə alıcı satın aldığı əşyanın qiymətini satıcıya ödəmək vəzifəsini daşıyır. Bu, subyektiv vəzifədir.

Subyektiv vəzifə də müəyyən məzmunla malikdir. Borclu şəxsin həyata keçirməli və yerinə yetirməli olduğu hüquqi zərurətlər subyektiv vəzifənin məzmununu təşkil edir. Onlara aiddir:

- müəyyən hərəkətlər etmək və ya etməmək zərurəti;
- səlahiyyətli şəxsin qanuni tələblərinə cavab vermək zərurəti;
- bu tələbləri yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşımaq zərurəti.

Mülkiyyət hüquq münasibəti misalında bu məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirək. Bu münasibətdə borclu şəxs rolunda cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») çıxış edir. Cəmiyyət üzvləri, birincisi, mülkiyyətinin öz mülkiyyət hüququnu həyata keçirməsinə mane olan hərəkətlər etməməlidirlər (hərəkət etməmək zərurəti); ikincisi, mülkiyyətinin tələblərinə cavab verməli və onları yerinə yetirməlidirlər (cavab vermək zərurəti); üçüncüsü, mülkiyyətinin hüquqlarını pozduqda isə məsuliyyət daşımalıdırlar (məsuliyyət daşımaq zərurəti).

Subyektiv hüquq müəyyən hüquq münasibətində iştirak edən subyektin hüququdur, subyektiv vəzifə isə həmin münasibətdə çıxış edən subyektin üstünə düşən vəzifədir.

Hüquq münasibətinin obyektini dedikdə, elə nemətlər başa

düşülür ki, hüquq münasibəti məhz onunla bağlı olaraq yaranır. Məhz hüquq münasibətinin obyektı olan nemətlər barəsində şəxslərin (subyektlərin) subyektiv hüquq və vəzifələri əmələ gəlir. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətinin obyektı satılan əşyadır. Mülkiyyət hüquq münasibətinin də obyektı əşyadır.

Hüquq münasibətinin obyektı hüquq elmində ən geniş mübahisəyə səbəb olan məsələlərdəndir. Bu barədə alimlər bir neçə konsepsiya irəli sürürlər.

Hüquq münasibətinin obyektinə aid olan nemətlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Hüquq münasibətinin xarakterindən və növündən asılı olaraq onun obyektı də müxtəlif olur.

Maddi nemətlər (əşya, predmetlər, pul, qiymətli kağızlar) başlıca olaraq, mülkü hüquq münasibətlərinin (məsələn, alqı-sat- qı, icarə, kirayə, bağışlama, mülkiyyət və s. hüquq münasibətinin) obyektı olur.

Qeyri-maddi nemətlər (həyat, sağlamlıq, şəxsiyyət toxunulmazlığı, şərəf və ləyaqət və s.) obyekt kimi cinayət hüquq münasibətləri üçün tipikdir. Bununla belə, onlar konstitusiyaya və mülkü hüquq münasibətlərinin də obyektləri ola bilər.

Əqli mülkiyyət obyektləri - yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtira və s.) əsasən mülki hüquq münasibətlərinin (müəlliflik hüquq münasibətinin, patent hüquq münasibətinin və s.) obyektı olur.

Hüquq münasibətləri ictimai sivil həyatın əsas sahələrini təşkil edir. Harada hüquq vardır, orada hökmən və mütləq hüquq münasibəti də yaranır. Xüsusilə onlar sivil cəmiyyətdə, hüquqi dövlətdə inkişaf etmişdir. Hüquq münasibəti insanı bütün ömrü boyu müşayiət edir, ona «yol yoldaşı» olur. Buna görə də hüquq münasibəti hüquq elminin, hüquq nəzəriyyəsinin ən mərkəzi problemlərindən biridir.

Hüquq sahələrinin müxtəlifliyinə görə hüquq münasibətinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- konstitusiyaya hüquq münasibəti;
- inzibati hüquq münasibəti;
- əmək hüquq münasibəti;
- mülkü hüquq münasibəti;
- cinayət hüquq münasibəti və s.

Qeyd etdik ki, hüquq dövlət tərəfindən yaradılan və s[^]stenrır qorunan normalardan (hüquq normalarından) ibarətdir. Hüquq bu normaların təsadüfi, xaoitik halda birləşməsi yox, onların daxili vəhdətdə olan, uyğunlaşdırılan və bir-birindən qarşılıqlı surətdə asılı olan vahid, tam və bütöv sistemi deməkdir. Elə bir sistem ki, bu sistemdə normalar müəyyən qaydada qruplaşdırılır və düzənlənir. Həmin sistem hüququn sistemi adlanır.

Hüququn sistemi dedikdə, onun müəyyən daxili strukturu (quruluşu və təşkili) başa düşülür.

Hüququn sistemi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. **Vahidlik** onun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bir-birlərindən fərqlənməsinə baxmayaraq hüquq normaları sıx surətdə qarşılıqlı əlaqədə olub, vahid sistem halında birləşirlər. Bu normaların məqsəd və vəzifələri də vahiddir. Digər tərəfdən hüquq normalarında ifadə olunan cəmiyyətin və xalqın dövlət iradəsinin özü vahiddir. Bunlardan əlavə, hüquq normaları ilə ictimai münasibətlərin tənzimlənmə mexanizmi də vahiddir. Hüquq sisteminin vahidliyi bu cəhətlərlə müəyyən edilir.

Bölünməq qabiliyyətinə malik omaq hüququn sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu onunla bağlıdır ki, hüquq normaları öz konkret məzmununa görə, ifadə etdiyi göstərişə görə, tənzim etdiyi ictimai münasibətlərə görə bir-birlərindən fərqlənir. Buna görə də hüququn sistemi ayrı-ayrı hissələrə bölünür.

Obyektivlik hüququn sisteminin vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Hüququn sistemi subyektiv xarakter daşımır. O, obyektiv olaraq mövcuddur. Belə ki, hüququn sistemi hüquqyaratma subyektinin (dövlətin) iradəsindən asılı deyildir. Lakin dövlət hüququn mövcud sistemine müəyyən dərəcədə və həddə təsir göstərə bilər.

Hüququn sistemi müəyyən elementlərdən ibarətdir. **Hüquq norması** hüququn sisteminin ilkin elementi hesab edilir. O, hakimiyət xarakterli davranış qaydasıdır. Ona görə ki, hüquq norması dövlət tərəfindən müəyyən edilir.

Hüququn sistemi hüquq sahələrindən ibarətdir. O, məhz hüquq sahələrindən təşkil olunmuşdur. Hüquq sahələrinə isə hüququn yarım sahələri və hüquq İnstitutları daxildir.

Hüquq sahəsi hüquq sisteminin struktur elementlərindən biridir. O, hüquq sisteminin əsas və başlıca elementi olub, onun nis

bətən müstəqil, daha iri hissəsi, mühüm bölməsi hesab edilir.

Hüquq sahəsi dedikdə, hüquq sisteminin nisbətən elə müstəqil hissəsi başa düşülür ki, o, özündə oxşar ictimai münasibətləri tənzim edən və bir-biri ilə bağlı olan hüquq normalarını birləşdirir.

Hüquq normaları hüquq sahəsini bilavasitə yaratmır. Başqa sözlə desək, hüquq sahəsi bilavasitə hüquq normalarından təşkil olunmamışdır. Hüquq normaları hüquq institutlarının vasitəsi ilə hüquq sahəsini yaradır. Əgər hüquq sistemi hüquq sahələrindən yaranmış və təşkil olunmuşdursa, onda hüquq sahələrinin özü hüquq institutlarından ibarətdir.

Hüquq institutu dedikdə, hüquq sahəsi daxilində ayrılmış hüquq normalarının elə qrupu başa düşülür ki, o, müəyyən növ ictimai münasibətlərin yalnız bir hissəsini tənzim edir.

Hüquq institutu hüquq sahəsinin tərkib hissəsidir. O, ilkin müstəqil struktur bölməsi sayılır. Ona görə ki, hüquq institutu müəyyən dərəcədə müstəqil məsələləri tənzimləyir. O, müəyyən növ ictimai münasibətlərin yalnız bir sahəsini və tərəfini nizamlayır. Hüququn hər bir sahəsində hüquq institutlarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn, mülkü hüquq sahəsində mülkiyyət hüququ, məhdud əşya hüququ, sahiblik, müəlliflik hüququ, patent hüququ və s. hüquq institutları məlumdur.

Eyni hüquq sahəsinin bir-birinə yaxın olan hüquq institutlarının birləşməsinə hüququn yarım sahəsi deyilir.

Hüququn yarım sahəsi müəyyən növ münasibətlərin müvafiq qrupunu tənzimləyir. Məsələn, mülki hüququn vərəsəlik adlı yarım sahəsi vərəsəlik münasibətlərini, ailə hüququ adlı yarım sahəsi ailə-nikah münasibətlərini və s. nizamlayır. Konstitusiya hüququ sahəsinin seçki adlı yarım sahəsi seçki məsələlərini tənzimləyir.

Beləliklə, hüquq sistemi hüquq sahələrindən, hüquq sahələri yarım sahələrdən, yarım sahələr hüquq institutlarından, hüquq institutları isə öz növbəsində hüquq normalarından ibarətdir. Onda hüquq sisteminin struktur elementləri bunlardan ibarətdir:

- hüquq sahəsi;
- hüququn yarım sahəsi;
- hüquq institutu;
- hüquq norması.

Hüquq sahəsi

Hüququn sistemi hüquq sahələrinə başlıca olaraq iki əlamət (meyar) əsasında bölünür. Həmin əlamətlərə aiddir:

- hüquqi tənzimləmə predmeti;
- hüquqi tənzimləmə metodu.

Hüquqi tənzimləmə predmeti dedikdə, müəyyən növ ictimai münasibətlər başa düşülür. Predmet belə suallara cavab verir: hüquq sahəsi nəyi tənzim edir?; hüquq sahəsi nəyə təsir göstərir?

Hər bir hüquq sahəsinin özünün hüquqi tənzimləmə predmeti vardır. Söhbət hüququn ayrı-ayrı sahələri tərəfindən tənzimlənən ictimai münasibətlərdən gedir. Məsələn, əmək hüququn predmeti iş prosesində işəgötürənlə işçi arasında yaranan əmək münasibətləri, mülki hüququn predmetini əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri və s. təşkil edir.

Hüquqi tənzimləmə metodu dedikdə, elə üsul və vasitələr başa düşülür ki, həmin üsul və vasitələrin köməyi ilə hüquq ictimai münasibətlərə təsir göstərir. Metod belə bir suala cavab verir: hüquq öz tənzimləyici rolunu necə yerinə yetirir? Hər bir hüquq sahəsinin özünün tənzimləmə metodu vardır.

Hüquq sistemi özündə bir neçə hüquq sahəsini birləşdirir. Həmin sahələrə aiddir:

- konstitusiyaya hüququ;
- inzibati hüquq;
- maliyyə hüququ;
- mülkü hüquq;
- əmək hüququ;
- cinayət hüququ və s.

Konstitusiyaya hüququ konstitusiyaya quruluşunun əsaslarını, şəxsiyyətin hüquqi statusunu, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmənin sistemini, habelə dövlət quruluşunun digər məsələlərini müəyyən edir.

Inzibati hüquq icra hakimiyyəti sahəsində (Nazirlər Kabinetinin fəaliyyətində, nazirliklərin fəaliyyətində və s.) idarəçilik münasibətlərini tənzimləyir.

Maliyyə hüququ dövlətin maliyyə fəaliyyəti prosesində əmələ gələn münasibətləri (büdcə münasibətlərini, vergi münasibətlərini və s.) tənzim edir.

Mülkü hüquq əmlak münasibətlərini (məsələn mülkiyyət mü

nasibətlərini və s.), habelə şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini (məsələn, elm, ədəbiyyat və İncəsənət əsərlərindən, ixtiralarından və s. istifadə edilməsi ilə bağlı olan münasibətləri, habelə həyat, sağlamlıq, şərəf və ləyaqətlə bağlı olan münasibətləri) nizamlayır.

Əmək hüququ işçinin əmək fəaliyyəti prosesində yaranan əmək münasibətlərini tənzimləyir. İşçinin işə qəbul olunması, əmək müqaviləsinin bağlanması, iş və istirahət vaxtları və digər məsələlər əmək hüququ ilə müəyyən edilir.

Cinayət hüququ cinayət və cəza ilə bağlı olan məsələləri tənzimləyir. Hansı ictimai təhlükəli əməlin cinayət hesab edilməsi və ona görə təyin edilən cəza növləri hüququn bu sahəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Hüquq sistemi iki hissəyə bölünür: ümumi hüquqa; xüsusi hüquqa; **Ümumi hüquq** hakimiyyət - tabeçilik münasibətlərini tənzim edir. Bu münasibətlərin bir tərəfində hökmən və mütləq hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən dövlət iştirak edir. Konstitusiyaya hüququ, inzibati hüquq, maliyyə hüququ, cinayət hüququ və s. ümumi hüquqa aid edilir. Ayrı-ayrı şəxslər arasındakı münasibətləri tənzim edən hissə **xüsusi hüquq** adlanır. Mülkü hüquq, əmək hüququ və s. xüsusi hüquqa aiddir.

§ 3. Hüquq pozuntusu və hüquqi məsuliyyət

Hüququayğun Şəxsin azadlıq hüququ vardır. Azərbaycan **davranış** Respublikası Konstitusiyasının 28-ci maddəsi vətəndaşların azadlıq hüququnu möhkəmləndirir.

Azadlıq hüququ vətəndaşların öz iradəsi əsasında davranış imkanını ifadə edir. Davranış imkanı isə vətəndaşların istənilən hərəkəti etmək hüququdur, imkanlıdır.

Lakin vətəndaşların davranış imkanları mütləq xarakter daşımır, yeni sonsuz, ucsuz-bucaqsız və hüdudsuz deyildir. Onların davranışı hüquq normalarında ifadə olunan göstərişə uyğun olmalıdır və bu normalarla qadağan edilməməlidir. Belə halda vətəndaşların hüququayğun davranışı göz qabağındadır.

Şəxslərin hüquq normalarının göstərişlərinə uyğun olan davranışına hüququayğun davranış deyilir.

Hüququn subyektlərinin (fiziki şəxslərin, dövlətin, bələdiyyələrin, hüquqi şəxslərin) davranışı o halda hüququayğun davranış hesab edilir ki, onların etdiyi hərəkətlər hüquq normalarında ifadə

olunan göstərişlərə zidd olmasın, onlara uyğun gəlsin. Digər tərəfdən onların hərəkətləri cəmiyyətin, dövlətin və ayrı-ayrı şəxslərin maraq və mənafeələrinə cavab verməlidir. Məhz bu cür hərəkətlər cəmiyyətin normal fəaliyyət göstərməsinin əsasını təşkil edir. Cəmiyyətin əmin-amanlığı, rifahı və inkişafı şəxslərin hüquqauyğun davranışından çox asılıdır. Hüquqauyğun davranış xüsusilə hüquqi dövlətin fəaliyyəti üçün daha vacibdir.

Hüquqauyğun davranış ictimai cəhətdən lazımı (zəruri) davranışdır. Lazımı (zəruri) davranış isə böyük və ictimai əhəmiyyətə malikdir. Bu cür davranışın həyata keçirilməsi cəmiyyətin yaşaması və həyatı üçün vacibdir, əsasdır. Ona görə də lazımı (zəruri) davranış ictimai cəhətdən faydalı olan davranışdır.

Hüquqauyğun davranışın elə variantları (növləri) vardır ki, onlar lazımı (zəruri) davranış kimi yüksək ictimai əhəmiyyət və faydaya malik deyildir. Belə ki, onlar cəmiyyətin ictimai həyatının əsaslarına toxunmur. Lakin onlar cəmiyyətin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, cəmiyyət üzvlərinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə və s. mühüm dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, vətəndaşların elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olması bu cür hüquqauyğun davranış variantına misal ola bilər.

Bununla bərabər, ictimai həyatda hüquqauyğun elə davranış variantlarına rast gəlmək mümkündür ki, onlar cəmiyyət üçün zərərli sayılmır, ictimai cəhətdən faydalı deyildir və ya hiss olunan, gözə çarpan xeyir (fayda) gətirmir. Bu davranış variantları ayrı-ayrı sosial qrupların maraq və mənafeələrinə xidmət edir. İctimai cəhətdən faydalı olmasa da həmin davranış variantlarına yol (icazə) verilir. Məsələn, dini ayinlərin həyata keçirilməsi bu cür davranışa misal ola bilər.

İctimai cəhətdən fəal olmasına görə hüquqauyğun davranış üç növə bölünür:

- adi hüquqauyğun davranış;
- aktiv hüquqauyğun davranış;
- passiv hüquqauyğun davranış.

Adi hüquqauyğun davranış şəxslərin gündəlik həyatının məişət, əmək (iş) fəaliyyəti (xidməti və qulluq fəaliyyəti) və s. sahələrinə aiddir. Aktiv hüquqauyğun davranış şəxslərin məqsədyönlü, təşəbbüskarlıq fəaliyyəti deməkdir. Bu zaman şəxslər əlavə maddi enerji və vaxt məsrəflərinə yol verirlər. Passiv hüquqauyğun davranış isə müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinmə 140

deməkdir. Bu zaman şəxs dövlət, cəmiyyət və ayrı-ayrı şəxslər üçün zərərli olan hərəkətləri etmir.

Hüququayğun davranış iki formada ifadə olunur:

- hərəkət etmək formasında (müsbət hərəkət);
- hərəkət etməmək və ya hərəkətsizlik formasında (müsbət hərəkətsizlik). Məsələn, şəxs təhlükəli, zərərli və ziyan vura bilən hərəkətlər etməkdən çəkinir.

Hüquqazidd Bəzən şəxslər hüquq normalarında ifadə olunan **davranış** hüquqi göstərişlərə uyğun gəlməyən hərəkətlər edirlər. Həmin hərəkətlərlə onlar hüquq normalarının müəyyən etdiyi tələbləri pozurlar. Belə halda isə hüquqazidd davranış göz qabağındadır.

Şəxslərin hüquq normalarının göstərişlərinə zidd olan və bu göstərişləri pozan hərəkətinə (hərəkət etməməsinə, hərəkətsizliyinə) hüquqazidd davranış deyilir.

Hüquqazidd davranış hüququayğun davranışın antipodudur. O, şəxslərin hüquq və azadlıqlarını, qanuni mənafeələrini pozur, cəmiyyətə maddi və mənəvi (qeyri-maddi) zərər vurur. Hüquqazidd davranış cəmiyyətin, dövlətin və ayrı-ayrı şəxslərin mənafeələrinə cavab vermir və onlara zərər vurur. Bu cür davranış cəmiyyət üçün ziyanlı nəticələrə səbəb olur. Hüquqi davranış öz ictimai xarakterinə görə cəmiyyətə ziddir.

Hüquqazidd davranışın müəyyən növü **hüquq pozuntusu** adlanır. Hüquq pozuntusu bütün hallarda hüquqazidd davranışdır. Amma hüquqazidd davranışı bütün hallarda hüquq pozuntusu hesab etmək olmaz. Məsələn, anlaşıq vəziyyətdə olan şəxs (ruhi xəstəliyə görə) adam öldürür. Onun bu hərəkəti hüquqazidd davranış olsa da, hüquq pozuntusu sayılmır. Həmin şəxs məsuliyyətə cəlb olunmayacaqdır. Digər misalda kənd təsərrüfatı məhsulları becərən sahibkar müqavilə üzrə şəhərdə yerləşən satış müəssisəsinə sentyabr ayında kənd təsərrüfatı məhsulları göndərməyi öhdəsinə götürür. Lakin quraqlıq olduğuna görə sahibkar ondan asılı olmayan səbəblərə görə üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmir. Bu, hüquqazidd davranışdır, lakin hüquq pozuntusu sayılmır. Odur ki, sahibkar müqavilə öhdəliyini icra etməməyə görə məsuliyyətə cəlb edilməyəcəkdir, çünki müqavilə öhdəliyi onun təqsiri üzündən yox, başqa səbəbə görə icra olunmur.

Hüquq pozuntusunun əlamətləri və anlayışı

Hüquqazidd davranışın hüquq pozuntusu hesab edilməsi üçün **hüquq pozuntusunun əlamətlərinə** uyğun gəlməsi tələb edilir. Əgər hüquqazidd

zidd davranış bu əlamətlərə uyğun olarsa, hüquq pozuntusu sayılır.

Hüquq elmi və nəzəriyyəsi hüquq pozuntusunun bir neçə əlamətini müəyyən edir. Məhz bu əlamətlər hüquq pozuntusunu xarakterizə etməyə imkan verir.

Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, hüquq pozuntusu ictimai təhlükəli davranışdır. İctimai təhlükəli davranış onu ifadə edir ki, şəxsin hərəkəti (hərəkətsizliyi, hərəkət etməməsi) cəmiyyətə, dövlətə və ayrı-ayrı şəxslərə zərər vurur. Hüquq pozuntusu cəmiyyət üçün ziyanlı olub, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə qəsd edir, vətəndaşların siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni və şəxsi hüquqlarına (və azadlıqlarına) zərər vurur, onların mənafeələrinə xələl gətirir. Əgər hərəkət (hərəkətsizlik) cəmiyyət üçün təhlükəli olmazsa, hüquq pozuntusu hesab edilmir. Məsələn, adam öldürmək, vətəndaşın əmlakını oğurlamaq, zorlama və digər hərəkətlər cəmiyyətə zərər vurur və buna görə də ictimai cəhətdən təhlükəlidir. Deməli, bu cür hərəkətlər hüquq pozuntusudur. Ayrı-ayrı vətəndaşların əmlakını zədələyən, korlayan, xarab edən və s. hərəkətlər də ictimai cəhətdən təhlükəlidir. Buna görə beie hərəkətlər də hüquq pozuntusu sayılır. Məsələn, şəxs öz qonşusunun minik avtomobilini icazəsiz sürərkən onu dağdan aşırır. Avtomobil istifadə üçün tam yararsız hala düşür.

ikinci əlamət ondan ibarətdir ki, hüquq pozuntusu şəxslərin (subyektlərin) təqsirli davranışı olmalıdır. Yalnız təqsirli davranış hüquq pozuntusu kimi tanına bilər. Əgər şəxs təqsirli davranışa yol verməmişdirsə, onda hüquq pozuntusunun yaranmasından söhbət gedə bilməz. Başqa sözlə desək, hüquqazidd hərəkətin (hərəkətsizliyin) edilməsində şəxsin (subyektin) yalnız təqsiri olduqda, həmin hərəkət (hərəkətsizlik) hüquq pozuntusu sayılır. Məsələn, çürüməyə başlayan meyvə-tərəvəz məhsullarını yükçöndərən yeşiklərə qoyub, başqa şəhərə daşınmaq üçün daşıyıcıya verir. Yolda həmin məhsullar xarab olur və korlanır. Belə halda daşıyıcının hüquq pozuntusu törətməsindən söhbət gedə bilməz, çünki o, təqsirli hərəkətə yol verməmişdir, yəni məhsullar onun təqsiri üzündən xarab olmamışdır.

Üçüncü əlamət ondan ibarətdir ki, hüquq pozuntusu hüquqi məsuliyyətə səbəb olmalıdır. Belə halda hüquq pozuntusu

törədən şəxsə məsuliyyət tədbirləri (azadlıqdan məhrum etmə, cərimə, zərərin əvəzini ödəmə, töhmət, işdən çıxarma və s.) tətbiq edilir. Hüquqi məsuliyyətə səbəb olmayan hüquqazidd davranış hüquq pozuntusu kimi tanınmır.

Dördüncü əlamət, hüquq pozuntusu anlaqlı vəziyyətdə olan və ya müəyyən yaş həddinə çatan şəxsin hüquqazidd davranışı olmalıdır. Anlaqsız vəziyyətdə şəxsin (məsələn, ruhi xəstənin və ya kəmağilin və s.) hüquqazidd davranışa yol verməsi hüquq pozuntusu sayılmır. Məsələn, ruhi xəstə vətəndaşın əmlakını oğurlayır. Bu, hüquq pozuntusu sayılmır.

Tələb olunan yaş həddinə çatmayan şəxsin də hüquqazidd davranışı hüquq pozuntusu hesab edilmir. Məsələn, on iki yaşlı azyaşlı vətəndaşa xəsarət yetirir. Belə halda hüquq pozuntusu yaranmır. Başqa bir misalda on iki yaşlı azyaşlı vətəndaşın əmlakını məhv edir. Bu halda da hüquq pozuntusundan söhbət gedə bilməz.

Hüquq pozuntusu dedikdə, anlaqlı vəziyyətdə olan və müəyyən yaş həddinə çatan şəxsin (subyektin) təqsirli, hüquqazidd elə bir davranışı başa düşülür ki, bu davranış cəmiyyətə, dövlətə və ya ayrı-ayrı şəxslərə zərər vurur və hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. -----'

Hüquq pozuntularının **onların ictimai cəhətdən təhlükəli və zərərli olmalarına görə** iki növü fərqləndirilir:

- cinayət:

- xəta.

Cinayət dedikdə, ölkənin ictimai quruluşuna, onun siyasi və iqtisadi sisteminə, mülkiyyətə, şəxsiyyətə, vətəndaşların siyasi, əmək, mülki və başqa hüquq və azadlıqlarına qəsd edən, cinayət qanununda nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) başa düşülür. Cinayət ictimai cəhətdən elə təhlükəli və zərərli hüquq pozuntusudur ki, cinayət qanunu ilə qadağan edilir.

Cinayət ən təhlükəli və zərərli hüquq pozuntusu hesab edilir. Cinayətin ictimai təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, o cəmiyyətin özünün mövcud olma şərtlərinə, ölkənin ictimai və dövlət quruluşuna, vətəndaşların əsas hüquqlarına və s. qəsd edir, ictimai və dövlət quruluşu, ölkənin təsərrüfat sistemi, mülkiyyət, şəxsiyyət, vətəndaşların siyasi əmək, mülkü və digər hüquqları cinayət əməlinin obyektleridir. Buna görə də cinayətə görə daha ciddi

məsuliyyət tədbirləri (məsələn, azadlıqdan məhrum etmə və s.) nəzərdə tutulur.

İctimai cəhətdən təhlükəli və zərərli olmaq dərəcəsi cinayətə nisbətən az olan hüquq pozuntusu **xəta** adlanır. Cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) birbaşa nəzərdə tutulmayan hüquqazidd əməl xəta hesab edilir. Xəta cinayət sayılmayan hüquq pozuntusudur.

Xəta ictimai həyatın müxtəlif sahələrində baş verir. O, ayrı-ayrı obyektlərə qəsd edir. Tərədilən xətaya görə müxtəlif məsuliyyət tədbirləri (cərimə, zərərin əvəzini ödəmə, inzibati həbsəalma, işdən çıxarma və s.) nəzərdə tutulur. Bu tədbirlər cinayətə görə müəyyənləşdirilən cəza növlərinə (məsələn, azadlıqdan məhrum etməyə) nisbətən çox da ciddi xarakter daşımır.

Özünün obyektinə vurulan zərərin xarakterinə və müəyyən edilən məsuliyyət tədbirlərinə görə **xətalara üç növü fərqləndirilir**:

- mülki xəta (hüquq pozuntusu);
- inzibati xəta (hüquq pozuntusu);
- intizam xətası (hüquq pozuntusu).

Mülkü xətalər odur ki, onlar əmlak münasibətlərinə (məsələn, mülkiyyət münasibətlərinə və s.) və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə (məsələn, əsərdən, ixtiradan və s. istifadə ilə bağlı münasibətlərə, şəxsin həyat və sağlamlığına, şərəf və ləyaqətinə, işgüzar nüfuzuna və s.) qəsd edir. Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun əmlakına zərər vurur. Başqa misalda şəxs öz müqavilə öhdəliyini yetirmir, məsələn, borc alan borc müqaviləsi üzrə aldığı borcu qaytarmır və ya kirayəçi kirayə müqaviləsi üzrə aldığı əmlakı sahibinə vermir və s.

Mülkü xətalara görə zərərin əvəzini ödəmə və cərimə (penya) kimi məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutulur.

inzibati xətalər dedikdə, əsasən dövlət idarəçilik münasibətlərinə (dövlət orqanlarının icra-sərəncam fəaliyyəti sahəsindəki münasibətlərə), mülkiyyətə, vətəndaşların hüquq və qanuni mənafələrinə qəsd edən hüquq pozuntuları başa düşülür. Məsələn, vətəndaş xirdə oğurluq edir. Sürücü minik avtomobilini idarə edərkən küçə hərəkəti qaydalarını pozur və s.

İnzibati xətalara görə xəbərdarlıq, cərimə (məsələn, küçə hərəkəti qaydalarını pozan sürücü cərimələnir) və digər tədbirlər nəzərdə tutulur.

İntizam xətaları müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların daxili fəaliyyət qaydalarını pozur. Xətanın bu növü əmək, təhsil-tədris, qulluq (xidmət) və s. istehsal intizamını pozur. Məsələn, işçi üzrlü səbəb olmadan işə çıxmır və iş buraxmaya (proqula) yol verir. Başqa bir misalda tələbə üzrlü səbəb olmadan məşğələyə gəlmir. Daha bir başqa misalda işçi işə gecikir.

İntizam xətalарına görə töhmət, işdən çıxarmaq və digər məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutulur.

Eyni hərəkətlə şəxs bir neçə xətaya yol verə bilər. Məsələn, sürücü yol hərəkəti qaydalarını pozur (inzibati xəta) və başqa şəxsin əmlakını zədələyir (mülkü xəta).

Hüquq pozuntusu törədildikdə, yəni cəmiyyətə, dövlətə və ya ayrı-ayrı şəxslərə zərər vurulduqda, hüquq pozuntusu törədən şəxsə məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilir. Hüquq normalarında nəzərdə tutulduğuna görə onlar **hüquqi məsuliyyət tədbirləri** adlanır. Bəs, hüquqi məsuliyyətin özü nə deməkdir?

Hüquqi məsuliyyət sosial məsuliyyətin bir növü olub, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində yaranır. Hüquqi məsuliyyət elə bir vacib tədbirdir ki, onun vasitəsi ilə dövlətin və cəmiyyətin mənafeyi müdafiə edilir.

Hüquqi məsuliyyət dedikdə, hüquq normalarında nəzərdə tutulan elə tədbirlər başa düşülür ki, bu tədbirlərin tətbiq edilməsi nəticəsində hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün mənfi nəticə (əlavə yük) yaranır.

Mənfi nəticə (əlavə yük) özünü iki formada göstərir:

- hüquq pozuntusu törədən şəxsə **əlavə vəzifə həvalə etmək formasında** (məsələn, müqavilə öhdəliyini yerinə yetirməyən şəxsin və ya cinayət törədən vətəndaşın üzərinə cərimə vəzifəsi həvalə olunur);
- hüquq pozuntusu törədən şəxsi malik olduğu **hüquqdan məhrum etmək formasında** (məsələn, cinayət törətmiş şəxsə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza növü təyin edilir və bununla o, azadlıq hüququndan məhrum edilir).

Bir qayda olaraq, hüquq məsuliyyəti dövlət məcburetmesi ilə bağlıdır. **Dövlət məcburetmesi** hüquq pozuntusu törədən şəxsin hüquq normalarının tələblərini yerinə yetirməyə məcbur edilməsindən ibarətdir. Dövlət məcburetmesi cinayət törədən şəxsə cinayət cəzası verilməkdə (məsələn, azadlıqdan məhrum edilmə

də), məhkəmə yolu ilə zərərin əvəzinin ödənilməsində və cərimə alınmasında və s. ifadə oluna bilər. Bu cür hallarda **məsuliyyət münasibəti** yaranır. Bu münasibətin bir tərəfində dövlət, daha dəqiq desək, dövləti təmsil edən səlahiyyətli orqan (məsələn, məhkəmə), digər tərəfində isə hüquq pozuntusu törədən şəxs durur. Məsuliyyət hüquq münasibəti də məhz onlar arasında əmələ gəlir.

Hüquq məsuliyyəti tədbirini (məsələn, cəriməni, zərərin əvəzini ödəməni və s. tədbirləri) pozuntu törədən şəxsə tətbiq etmək üçün həm hüquq məsuliyyətinin əsası, həm də hüquq məsuliyyətinin şərtlərinin olması tələb edilir. **Zərəər vurmaq faktı məsuliyyətin yaranma əsasıdır.** Zərəər yoxdursa, hüquq məsuliyyəti də yaranmır. **Zərəər** dedikdə, cəmiyyətə, dövlətə və ya ayrı-ayn şəxslərə vurulan həm maddi ziyan, həm də mənəvi (qeyri-maddi) ziyan başa düşülür.

Hüquqi məsuliyyətin şərtləri dedikdə isə qanunda nəzərdə tutulan elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər əsasında zərəər vurmaq faktına hüquqi qiymət verilir və məsuliyyət tədbiri tətbiq edilir. Həmin tələblərə (şərtlərə) aiddir:

- şəxsin (zərərvuran şəxsin) **hüquqazidd davranışı**;
- həmin şəxsin (zərərvuran şəxsin) hüquqazidd davranışı ilə vurulmuş zərəər faktı arasında **səbəbii əlaqə** (yəni zərərin vurulmasına şəxsin hüquqazidd davranışının səbəb olması);
- həmin şəxsin (zərərvuran şəxsin) **təqsiri**.

Misala müraciət etməklə məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirək. Yük göndərən başqa şəhərə daşınmaq üçün daşıyıcıya dəyəri 50 milyon manat olan yük verir. Daşıyıcının təqsiri üzündən yük yolda itir. Belə halda daşıyıcıya zərərin əvəzini ödəmə formasında məsuliyyət tədbiri tətbiq ediləcəkdir ki, bu forma mülki hüququn ən tanınmış və universal məsuliyyət tədbiri hesab edilir. Ona görə ki, göstərilən halda həm məsuliyyətin əsası (yükün itməsi nəticəsində yükəgöndərənə zərəər vurulur), həm də məsuliyyətin şərtləri (daşıyıcının yükü itirməklə hüquqazidd hərəkət etməsi; bu hərəkətin yükəgöndərənə zərəər vurulmasına səbəb olması, yəni səbəbii əlaqə; daşıyıcının təqsiri) vardır. Bunlara əsasən daşıyıcı yükəgöndərənə 50 milyon manat ödəyəcəkdir.

Hüquqi məsuliyyətin dörd əsas növü fərqləndirilir:

- cinayət hüquq məsuliyyəti;

- inzibati hüquq məsuliyyəti;
- mülkü hüquq məsuliyyəti;
- intizam hüquq məsuliyyəti.

Cinayət hüquq məsuliyyəti cinayət törədildiyi hallarda yaranır. İnzibati xətalara yol verilən hallarda **inzibati hüquq məsuliyyəti** əmələ gəlir. Əmək, istehsal, qulluq (xidmət) və tədris intizamı pozulduğu hallarda **intizam hüquq məsuliyyəti** yaranır. Müqavilə intizamı pozulduğu və müqavilə öhdəlikləri yerinə yetirilmədiyi, habelə əmlaka, həyat və sağlamlığa zərər vurulduğu hallarda **mülkü hüquq məsuliyyəti** əmələ gəlir. Ona **əmlak məsuliyyəti** də deyilir.

İNZİBATİ HÜQUQUN ƏSASLARI

§ 1. İnzibati hüququn anlayışı, predmeti, metodu, mənbəyi və sistemi

inzibati hüququn anlayışı

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə icra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin üç əsas sahəsindən (qolundan) biridir. İcra hakimiyyətinin

səlahiyyətlərini **dövlət orqanları** həyata keçirir. Söhbət prezidentdən, Nazirlər Kabinetindən, nazirliklərdən və digər dövlət hakimiyyət orqanlarından gedir. Bu orqanlar hər şeydən əvvəl, **dövlət idarəçilik (idarəetmə) fəaliyyəti**[^] ilə məşğul olurlar. Dövlət idarəçiliyinin obyekt rolunda iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, müdafiə, vətəndaşların hüquqlarının qorunması, hüquq qaydası və digər məsələlər çıxış edir. Həmin orqanlar bu məsələlər üzrə **dövlət idarəçiliyini həyata keçirirlər**. Onlar bununla **icra fəaliyyəti** ilə məşğul olurlar. Belə ki, göstərilən orqanlar qanunları icra edir, onların göstərişlərini həyata keçirirlər. Digər tərəfdən icra hakimiyyətini həyata keçirən orqanlar **sərəncam vermək fəaliyyəti** ilə də məşğul olurlar. Onlar özündən aşağı olan dövlət orqanları üçün məcburi sərəncamlar verirlər.

Dövlət icra hakimiyyət orqanlarının idarəçilik, İcra və sərəncam fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, bir sözlə, **icra hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prosesində** müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər hüquq normaları ilə nizama salınır. Həmin normaların sistemi və məcmusu inzibati hüquq adlanır.

İnzibati hüquq dedikdə, icra hakimiyyət orqanlarının təşkili, habelə bu orqanların idarəçilik, icra və sərəncam fəaliyyəti prosesində əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

İnzibati hüquq dövlət idarəetməsi (idarəçiliyi) sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi deməkdir. Buna görə onu bəzən «idarəetmə hüququ» və ya «idarə-

[^] «İnzibati» sözünün rus dilində qarşılığı kimi «административное» ifadəsi işlədilir. «Администрация» sözü latınca «idarə» mənasını bildirir.

çilik hüququ» da adlandırırlar.

**inzibati
hüququn
predmeti
və metodu**

İcra hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prosesində müəyyən ictimai münasibətlər emələ gəlir. Məhz bu münasibətlər **inzibati hüququn predmetini** təşkil edir. Həmin münasibətlər həm icra hakimiyyəti orqanlarının öz aralarında (yuxarı

və aşağı orqanlar arasında), həm də bu orqanlarla vətəndaşlar arasında yaranır. İnzibati hüququn predmetini **dövlət idarəetməsi (idarəçiliyi) sahəsində emələ gələn münasibətlər** təşkil edir. Onlar hakimiyyət-tabeçilik münasibətləridir. Göstərilən münasibətlərin bir tərəfində hökmən və mütləq icra hakimiyyət orqanı (vəzifəli şəxs) çıxış edir.

inzibati hüququn metoduna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, **hakimiyyət təsiri (hakimiyyət və tabeçilik)** bu hüquq sahəsində əsas metod sayılır. Bu metodun mahiyyəti idarə olunan subyektlərin iradəsinə və davranışına hakimiyyət tərəfindən təsir göstərilməsindən ibarətdir. Belə halda həmin subyektlər idarə edən subyektin sərəncamını şərtsiz yerinə yetirirlər.

inzibati hüquqda həm də **məcburetmə metodundan** istifadə olunur. Bu metodun mahiyyəti inzibati hüquq pozuntusuna (inzibati xəyata) görə inzibati məsuliyyət tədbirinin tətbiq edilməsindən ibarətdir.

inzibati icra hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti pro-**hüququn** sesində yaranan ictimai münasibətlər hüquq nor-**mənəbəyi** maları ilə tənzimlənir və qaydaya salınır. Həmin normalar **inzibati hüquq normaları** adlanır. Bu normalar zahirən rəsmi dövlət sənədlərində (məsələn, prezident fərmanlarında, ayrı-ayrı qanunlarda və s.) ifadə olunur. Göstərilən sənədlərə **inzibati hüququn mənəbəyi** deyilir.

İnzibati hüququn əsas mənəbəyi **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** hesab edilir. Konstitusiya icra hakimiyyətinin səlahiyyət və funksiyalarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunları inzibati hüququn mühüm mənəbə növlərindən biridir. Söhbət dövlət idarəçiliyinin (idarəetməsinin) əsas sahələri barədə (təhsil haqqında, əhəlinin sağlamlığı barədə, idman barədə, polis barədə, daxili qoşunlar barədə, müdafiə barədə və s.) qəbul edilən qanunlardan gedir. Bu qanunlar dövlət idarəçiliyinin müxtəlif sahələrində emələ gələn münasibətləri tənzimləyir, dövlət mexanizmində icra hakimiyyəti

yət orqanlarının yerini müəyyənləşdirir.

Prezident fərmanları inzibati hüququn mənbəyi sayılır. Prezident fərmanları ilə köhnə dövlət orqanları ləğv edilir və onların yerinə yeni dövlət orqanları yaradılır, bu orqanların funksiyaları müəyyənləşdirilir. Prezident mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının rəhbərlərini - nazirləri, habelə yerli (rayon, şəhər) icra hakimiyyəti başçılarını vəzifəyə təyin edir. Prezident nazirliklərin (məsələn, Nəqliyyat Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin və s.) əsasnamələrini təsdiq edir.

Nazirlər Kabinetinin qərarları ayrı-ayrı dövlət orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyir, onların səlahiyyətlərini müəyyən edir. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun, Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanının, Xəzər Gəmiçilik İdarəsinin, «Azal» Dövlət Konserninin və s. əsasnamələri təsdiq edilmişdir.

Mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının (nazirliklərin və dövlət komitələrinin) normativ aktları (təlimat, əmr və s.) inzibati hüququn mənbəyidir. Bu aktlar qanunların, prezident fərmanlarının və Nazirlər Kabinetinin qərarlarının icrası qaydasını müəyyənləşdirir.

Bələdiyyələrin (yerli özünüidarəetmə orqanlarının) normativ xarakterli aktları inzibati hüququn mənbəyi hesab edilir. Bu aktlar yerli əhəmiyyətli məsələlərin (yerli əhəmiyyətli iqtisadi, sosial, ekoloji və digər məsələlərin) həll olunması üçün qəbul edilir.

Yerli icra hakimiyyət orqanlarının normativ xarakterli aktları inzibati hüququn mənbəyi hesab edilir. Söhbət rayon (şəhər) icra hakimiyyəti başçılarının verdikləri sərəncamdan gedir. Bu sərəncamlar iqtisadiyyatın, sosial və mədəni sahələrin inkişafının təmin edilməsinə yönəlir.

inzibati hüququn mənbələri arasında **məcəllələşdirilmiş aktlar** mühüm yer tutur. Söhbət hər şeydən əvvəl, **Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsindən** gedir. Bu məcəllə 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Məcəllələşdirilmiş aktlar içərisində **Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi** vacib rola malikdir. Bu məcəllə 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

İnzibati hüququn sistemi iki hissədən ibarət-
İnzibati tuiququn Q^ıumi hissədən; xüsusi hissədən.

SIS emi Ümumi hissə odur ki. bu hissəyə daxil olan inzibati hüquq normaları dövlət İdarəetməsinin (idarəçiliyinin) bütün sahələrini nizamlayır. Ümumi hissənin normaları inzibati hüququn subyektlərini, dövlət idarəetmə prinsiplərini, icra hakimiyyəti orqanlarının sistemini və bu orqanların fəaliyyətinin forma və metodlarını və ümumi xarakterli digər məsələləri müəyyən edir.

Xüsusi hissə odur ki, bu hissəyə daxil olan inzibati hüquq normaları ayrı-ayrı idarəetmə sahələrindəki ictimai münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlərə daxildir: maliyyə idarəetməsi sahəsində münasibətlər; gömrük idarəetməsi sahəsində münasibətlər; vergi idarəetməsi sahəsində münasibətlər; səhiyyə idarəetməsi sahəsində münasibətlər; təhsil idarəetməsi sahəsində münasibətlər; mədəniyyət idarəetməsi sahəsində münasibətlər; müdafiə və milli təhlükəsizlik idarəetməsi sahəsində münasibətlər və s.

§ 2. inzibati hüquq münasibətləri və onların subyektləri

İnzibati hüquq hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti prosesin-
münasibətinin ayrı-ayrı dövlət idarəetmə sahələrində müx-

anlayışı təlif ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər yuxarı dövlət idarəetmə (icra) orqanları ilə aşağı dövlət idarəetmə orqanları arasında, habelə həmin orqanlarla təşkilat və vətəndaşlar arasında yarana bilər. Həmin münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənərək inzibati hüquq münasibətləri formasını alır.

inzibati hüquq münasibətləri dedikdə, icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti prosesində, dövlət idarəetmə sahələrində yaranan və hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər başa düşülür.

İnzibati hüquq münasibəti hüquq münasibətinin bir növüdür. Buna görə də o, öz daxili quruluşuna (strukturuna) görə **üç elementdən (tərkib hissəsindən)** ibarətdir.

Məzmun inzibati hüquq münasibətinin elementlərindən biridir. İnzibati hüquq münasibətinin məzmunu dedikdə, **subyektlərin hüquq və vəzifələri** başa düşülür. Subyektlər qarşılıqlı olaraq

hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Məhz qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin olması dövlət idarəetmə prosesinin qurulmasına imkan verir.

Obyekt inzibati hüquq münasibətinin elementlərindən biridir. İnzibati hüquq münasibətinin obyektini rolunda **icra hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti və onların davranışı** çıxış edir. Məhz həmin fəaliyyət və davranışla bağlı olaraq inzibati hüquq münasibəti əmələ gəlir.

Subyektlər inzibati hüquq münasibətinin elementləri sırasına daxildir. İnzibati hüquq münasibətinin subyektləri dedikdə, həmin münasibətdə çıxış edən iştirakçılar başa düşülür. Onlar hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar.

icra hakimiyyəti (dövlət idarəetmə) orqanı inzibati hüquq münasibətinin məcburi və labüd subyektidir. Bu, o deməkdir ki, inzibati hüquq münasibətinin tərəflərindən biri **hökmən və mütləq icra hakimiyyət orqanı olmalıdır**. Vətəndaş və təşkilatlar bu və ya digər məsələni həll etmək üçün məhz həmin orqana müraciət edirlər. Məsələn, müvafiq qurumu dövlət qeydiyyatına götürmək üçün təsisçi (vətəndaş) dövlət orqanına (Ədliyyə Nazirliyinə) müraciət edir. Bu zaman inzibati hüquq münasibətinin bir tərəfində icra hakimiyyət orqanı çıxış edir. Vətəndaşın nikaha daxil olması qeydiyyata alınan hallarda da yaranan inzibati hüquq münasibətinin bir tərəfində icra hakimiyyəti orqanı iştirak edir. Vətəndaş pensiya almaq üçün müraciət edəndə də belə vəziyyət yaranır.

İnzibati hüquq münasibəti subyektlərinin dairəsi kifayət qədər genişdir. Onlara aiddir:

- icra hakimiyyət orqanları;
- fiziki şəxslər;
- müəssisə, təşkilat, idarə və ictimai birliklər.

İç,3 icra hakimiyyəti orqanları inzibati hüquq münasibəti hesab olunur. **icra hakimiyyəti orqanları** dedikdə, dövlət idarəetmə orqanları başa düşülür. Bu orqanlar dövlət idarəetməsi sahəsində fəaliyyət göstərir.

Dövlət idarəetməsi dedikdə, dövlət orqanlarının icra və sərəncam fəaliyyəti başa düşülür. Onun əsas təyinatı qanunları və digər qanunvericilik aktlarını icra etməkdən, yəni həyata keçirməkdən ibarətdir. Dövlət idarəetməsi dövlət işlərinin idarə edil- 152

məsinin başlıca sahəsidir. Onu dövlət idarəetmə orqanları həyata keçirir.

Dövlət idarəetmə orqanları zahirən icra hakimiyyətini təmsil edir. İcra hakimiyyəti məhz bu orqanların vasitə və köməyi ilə həyata keçirilir. Buna görə **dövlət idarəetmə orqanlarını həm də icra hakimiyyət orqanları adlandırırlar**. Onlar eynimənalı (sinonim) anlayışlardır. Digər tərəfdən dövlət idarəetmə orqanlarının əsas və başlıca funksiyası qanunları və digər qanunvericilik aktlarını (məsələn, prezident fərmanlarını, Nazirlər Kabinetinin qərarlarını və s.) icra etməkdən ibarətdir.

Dövlət idarəetmə orqanları (icra hakimiyyəti orqanları) müəyyən sistem halında birləşməsidir. Həmin sistemə aiddir:

- prezident;
- Nazirlər Kabineti;
- mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları;
- yerli icra hakimiyyəti orqanları.

Prezident dövlət idarəetmə (icra hakimiyyəti) orqanlarına rəhbərlik edir. O, icra hakimiyyətinin başçısıdır. İcra hakimiyyəti prezidentə mənsubdur. Prezident icra hakimiyyəti sahəsində vacib və mühüm səlahiyyətlərə malikdir.

Nazirlər Kabineti icra hakimiyyətini həyata keçirir, dövlət idarəetmə orqanları sisteminə daxil olan orqanların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin edir, həmin orqanların fəaliyyətini birləşdirir, istiqamətləndirir və yoxlayır. Nazirlər Kabineti onun tabeliyində olan icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərliyi həyata keçirir, onların fəaliyyətinə nəzarət edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası iqtisadi və sosial inkişafın müxtəlif sahələrində Nazirlər Kabinetinin əsas səlahiyyətlərini müəyyən edir.

Mərkəzi icra hakimiyyət orqanları dedikdə, nazirliklər, dövlət komitələri, baş idarələr və digər qurumlar başa düşülür. Bu orqanlar prezidentin fərmanı ilə yaradılır, yenidən təşkil olunur və ləğv edilir. Məsələn, prezidentin fərmanı ilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Nəqliyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və s. kimi yeni nazirliklər yaranmışdır. Prezident mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının sisteminin (strukturunun) təkmilləşdirilməsi və qaydaya salınması üçün vaxtaşırı fərmanlar verir.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları içərisində güc strukturları

(nazirlikləri) xüsusi rola malikdir. Söhbət Müdafiə Nazirliyindən, Daxili İşlər Nazirliyindən və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyindən gedir. Bu nazirliklər icra hakimiyyətinə xüsusi güc verir.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları özlərinin əsasnamələri əsasında fəaliyyət göstərir. **Əsasnamə** onların həyata keçirdikləri fəaliyyətin hüquqi əsasını təşkil edir. Bu hüquqi sənəddə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət və funksiyaları göstərilir, onların hüquqi statusu müəyyənləşdirilir.

Yerli icra hakimiyyəti orqanları icra hakimiyyəti orqanlarının (dövlət idarəetmə orqanlarının) vahid sistemində daxil olan orqandır. Yerli icra hakimiyyəti orqanları dedikdə, icra hakimiyyəti başçıları başa düşülür. Yerli icra hakimiyyəti başçıları yerlərdə icra hakimiyyətini həyata keçirirlər. Onları vəzifəyə prezident təyin və azad edir. **Yerli icra hakimiyyəti başçıları dövlət idarəetməsinə yerlərdə həyata keçirən əsas orqandır.** Onların fəaliyyətinin hüquqi əsasını «Yerli icra hakimiyyətləri haqqında əsasnamə» (1999) təşkil edir.

Yerli icra hakimiyyəti başçılarının səlahiyyətləri prezident tərəfindən müəyyən edilir. Onlar prezidentin qarşısında məsuldurlar.

İcra hakimiyyət orqanları **dövlət hakimiyyət səlahiyyətlərinə** malik olan orqanlardır. Onlar inzibati-siyasi, sosial-mədəni və müəyyən dərəcədə istehsal-əmək fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirirlər.

**Fiziki şəxslər
inzibati hüquq
münasibətinin
subyekt kimi**

İnzibati hüquq münasibətlərində çıxış edən subyektlərdən biri **fiziki şəxslərdir**. Bütün fiziki şəxslərin hamısı üçün inzibati hüquq münasibətlərində iştirak etmək üçün **eyni (bərabər) hüquqi imkan** verilmişdir. Belə ki, Konstitusiyada bərabərlik hüququ təsbit olunmuşdur, irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən və digər amillərdən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verilir (Konstitusiyanın 25-ci maddəsi). Bu hüquq bərabərliyi bütün hüquq münasibətlərinə, o cümlədən fiziki şəxslərin inzibati hüquq münasibətlərində iştirakına da aiddir.

Fiziki şəxslərin inzibati hüquq münasibətlərində iştirak etməsinin müxtəlif halları vardır. Onlar **dövlətin idarə olunmasında iştirak etdikdə** inzibati hüquq münasibəti yaranır. Bu zaman fiziki şəxslər həmin münasibətin subyektinə çevrilirlər. Fiziki şəxslərin dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır (Konsti

154

tusiyanın 55-ci maddəsi).

Fiziki şəxslər dövlət idarəetmə orqanlarına müraciət etdiyi hallarda da inzibati hüquq münasibəti yaranır. Konstitusiyaya onlara dövlət orqanlarına müraciət etmək hüququ vermişdir (Konstitusiyanın 57-ci maddəsi). Məsələn, vətəndaş pensiya almaq üçün müvafiq dövlət orqanına müraciət edir. Başqa misalda vətəndaş yaratdığı müəssisəni dövlət qeydiyyatına aldırmaq üçün ərizə ilə dövlət orqanına müraciət edir və s.

Fiziki şəxslər dövlət orqanlarında qulluq etdiyi hallarda da inzibati hüquq münasibəti yaranır və onlar belə halda həmin münasibətin subyekti olurlar. Konstitusiyaya vətəndaşlara dövlət orqanlarında qulluq etmək hüququ vermişdir (Konstitusiyanın 55-ci maddəsi).

Fiziki şəxslər inzibati hüquq pozuntusu (inzibati xəta) törətdiyi hallarda inzibati məsuliyyət münasibətinin subyekti olurlar. Bu münasibət isə inzibati hüquq münasibəti deməkdir. Məsələn, yol hərəkəti qaydalarını pozan sürücü inzibati məsuliyyət münasibətinin subyekti olur.

İnzibati hüquq münasibətinin digər subyektləri

İnzibati hüquq münasibətlərində müxtəlif qurumlar iştirak edə bilər. Dövlət müəssisə və idarələri həmin qurumlardan biridir. Onlara aiddir: sənaye müəssisələri; rabitə müəssisələri; nəqliyyat müəssisələri; ticarət müəssisələri; mədəniyyət idarələri; təhsil idarələri və s.

Dövlət idarə və müəssisələrini inzibati hüquq münasibətlərində müdiriyyət təmsil edir. Müdiriyyət dövlət idarə və müəssisələrini idarə edən orqandır. O, dövlət idarə və müəssisələrinə rəhbərlik edir. Müdiriyyət idarəçilik funksiyasını yerinə yetirir.

Müdiriyyət vəzifəli şəxslər deməkdir. Müəssisə və idarənin rəhbərləri, struktur bölmə və hissələrinin (sexlərin, şöbələrin, briqadaların) reis və müdirləri müdiriyyət anlayışına daxildir. Müdiriyyətə direktor və ya müdir (və yaxud direktorlar şurası) rəhbərlik edir. O, tabe olduğu idarəetmə orqanı qarşısında öz fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyır.

Dövlət müəssisə və idarələrindən başqa, inzibati hüquq münasibətlərində kommərsiya təşkilatları, ictimai birliklər və dini qurumlar da subyekt qismində çıxış edə bilərlər.

Dövlət qulluğu

İcra hakimiyyəti orqanları ayrı-ayrı struktur bölmələr-dən (şöbələrdən, idarələrdən) təşkil olunur. Hər bir struktur bölmə vəzifələrinin məcmusudur. Bu vəzifələri tutan şəxslər dövlət qulluqçuları adlanırlar.

Dövlət qulluqçusu dedikdə, maaşlı dövlət qulluğu vəzifəsini tutan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı başa düşülür. Ona maaş yalnız dövlət büdcəsi vəsaitindən verilir. **Dövlət qulluğu vəzifəsi** ştat cədvəlində nəzərdə tutulan və ona uyğun olan struktur vahididir. Dövlət qulluqçusu məhz ştat cədvəlində nəzərdə tutulan və göstərilən vəzifəni tutur. Ştat cədvəli isə dövlət orqanının normativ aktı ilə müəyyən edilir.

Dövlət qulluqçuları dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün peşəkar fəaliyyətlə məşğul olurlar. Bu fəaliyyətə dövlət qulluğu deyilir.

Dövlət qulluğu dedikdə, dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsi başa düşülür. **Dövlət qulluğu dövlət aparatı işçilərinin fəaliyyəti deməkdir.**

Dövlət qulluğu inzibati hüququn əsas anlayışlarından biridir. İcra hakimiyyəti daxili cəhətdən dövlət qulluğu ilə xarakterizə olunur.

Dövlət vəzifəli şəxsləri dövlət qulluqçularının xüsusi qrupunu təşkil edirlər. Dövlət vəzifəli şəxsləri odur ki, onlar siyasi və ya inzibati vəzifə tuturlar və ya hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olurlar.

Vətəndaş dövlət qulluğuna daxil olarkən and içir. Andçimə təntənəli şəraitdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı altında Konstitusiyaya əl basmaqla həyata keçirilir.

Dövlət qulluqçularının hüquqi vəziyyəti ilə bağlı məsələlər, habelə dövlət qulluğu sahəsində dövlətlə dövlət qulluqçuları arasında yaranan münasibətlər «**Dövlət qulluğu haqqında**» qanunla tənzimlənilir. Bu qanun 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

3. inzibati məsuliyyət

Inzibati Hüquqi məsuliyyətin bir neçə növü vardır ki, **inziməsuliyyətin** bati məsuliyyət bunlardan biridir. Inzibati məsu-

alayışı liyyət şəxslər tərəfindən törədilən inzibati xəyata (inzibati hüquq pozuntusuna) görə hüquqi məsuliyyət formasıdır. Məsələn, vətəndaş xırda oğurluq edir\ Başqa bir misalda sürücü yol hərəkəti qaydalarını pozur. Belə hallarda təqsirkar şəxs Inzibati məsuliyyətə cəlb edilir və ona müvafiq məsuliyyət tədbirləri tətbiq olunur.

Inzibati məsuliyyət dedikdə, inzibati hüquq pozuntusu (inzibati xəta) törətdiyinə görə təqsirkar şəxsə tətbiq edilən məcburiyyət tədbiri başa düşülür.

I . Inzibati məsuliyyətin yaranması üçün müəyyən əsa- "xəta ' olması tələb edilir. Inzibati xəta məhz belə əsas hesab olunur. Buna **inzibati məsuliyyətin faktiki əsası** deyilir. Inzibati xəta inzibati hüquq pozuntusu deməkdir. O, hüquq pozuntusunun növlərindən biridir.

Inzibati xəta dedikdə, qanunla (Inzibati Xətalər Məcəlləsi ilə) qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən hüquqazidd, təqsirli və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl başa düşülür.

Inzibati xətalər vətəndaşların siyasi, sosial və əmək hüquqlarına, əhalinin sağlamlığı, ətraf mühitin qorunması, yol hərəkəti, rabitə, iqtisadi fəaliyyət, ticarət, maliyyə-sığorta, vergilərin ödənilməsi, gömrük və digər dövlət qaydalarına, ictimai qaydaya, ictimai təhlükəsizliyə, mülkiyyətə və s. qəsd edir. Inzibati xəta cinayətdən İctimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə fərqlənir.

Inzibati məsuliyyətin yaranması üçün təkəcə fak- Inzibati xəta tiki əsas, yəni inzibati xətanın özü kifayət etmir, tərkibi Bunun üçün həm də hüquqi əsasın olması vacibdir. **Hüquqi əsas** inzibati xəta tərkibi adlanır. Inzibati məsuliyyətin yaranması üçün həm faktiki əsasın (inzibati xətanın özü), həm də hüquqi əsasın (inzibati xəta tərkibinin) olması lazımdır.

Inzibati xəta tərkibi dedikdə, törədilmiş əməli inzibati xəta

[^] Oğurlanmış əmlakın dəyəri şərti maliyyə vahidinin otuz mislindən yuxarı olmadıqda, bu, xırda oğurluq hesab edilir.

kimi xarakterizə edən və İnzibati Xətalər Məcəlləsində göstərilən əlamətlərin məcmusu başa düşülür.

İnzibati xəta tərkibi dörd əlamətdən ibarətdir. Həmin əlamətlərə aiddir:

- inzibati xətanın obyektı;
- inzibati xətanın obyektiv cəhəti;
- inzibati xətanın subyektiv cəhəti;
- inzibati xətanın subyekti.

İnzibati xətanın obyektı dedikdə, qəsdlərdən qorunan ictimai münasibətlər başa düşülür. Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun qiyməti əlli min manat olan geyim şeylərini oğurlayır (oğurlama yolu ilə xırda talama). Belə halda inzibati xəta göz qabağındadır. Onun obyektı mülkiyyət münasibətidir.

inzibati xətanın obyektiv cəhəti dedikdə, inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməlin xarici (görünən, müşahidə edilən) tərəfi başa düşülür. Həmin əməl iki formada törədilir: hərəkət formasında (məsələn, meşə fondu sahələrində özbaşına ot biçilməsi və mal-qara otarılması və ya xırda oğurluq və s.); hərəkətsizlik formasında (məsələn, xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilmiş və Azərbaycan Respublikasının müvafiq bankının hesabına məcburi qaydada köçürülməli olan xarici valyuta vəsaitinin xaricdən qaytarılmaması).

İnzibati xətanın subyektiv cəhəti dedikdə, şəxsin inzibati xətanın törədilməsi ilə bağlı psixi fəaliyyəti başa düşülür. O, inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməlin daxili tərəfidir. Təqsir inzibati xətanın subyektiv cəhətinin mühüm hissəsi olub, onun məzmununu əhatə edir.

Təqsir dedikdə, şəxsin törətdiyi və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməlinə psixi münasibəti başa düşülür. Onun iki forması vardır: qəsd (məsələn, zor tətbiq etməklə işçini tətillərdə iştirak etməyə məcbur etmə və ya meşə fondu torpaqlarını özbaşına tutmaq və s.); ehtiyatsızlıq.

inzibati xətanın subyekti dedikdə, qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatmış fiziki və anlaqlı şəxs, habelə hüquqi şəxs başa düşülür. Fiziki şəxslər yalnız o halda inzibati məsuliyyətə cəlb edilə bilərlər ki, inzibati xəta törədərkən onların on altı yaşı tamam olsun. Digər tərəfdən yalnız anlaqlı şəxslər inzibati xətanın subyekti ola bilərlər. İnzibati xəta törədən zaman şəxs anlaq-

SİZ vəziyyətdə olduqda, inzibati məsuliyyətə cəlb edilmir. **Anlaqsız vəziyyətdə olmaq** dedikdə, xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllılıq və başqa psixi xəstəlik nəticəsində fiziki şəxsin öz əməlinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəsizliyini dərk etmək və ya onu idarə etmək iqtidarında olmaması başa düşülür.

Hüquqi şəxslər də inzibati xətanın subyekti ola bilər. Onlar inzibati xətalara görə inzibati məsuliyyətə cəlb edilir.

İnzibati xəta tərkibinin bütün əlamətləri mövcud olduqda təqsirkar şəxsə inzibati tənbeh tətbiq edilir.

İnzibati tənbeh dövlət məcburiyyət tədbiri olub, inzibati tənbeh və onun növləri törədilmiş inzibati xətaya görə təqsirkar şəxsə tətbiq olunur. Onun iki əsas məqsədi vardır:

- xüsusi xəbərdaredici məqsəd;

- ümumi xəbərdaredici məqsəd.

İnzibati tənbehin xüsusi xəbərdaredici məqsədi inzibati xəta törədən şəxsi qanunlara əməl etmək ruhunda tərbiyələndirməkdən, habelə onun tərəfindən yeni inzibati xəta törədilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir.

İnzibati tənbehin ümumi xəbərdaredici məqsədini isə cəmiyyət üzvlərinin yeni inzibati xəta törətmələrinin qarşısını almaq təşkil edir.

Qanunda (inzibati Xətalər Məcəlləsində) nəzərdə tutulan inzibati xəta törətmiş şəxsi cəzalandırmaq üçün tətbiq edilən məsuliyyət tədbirinə inzibati tənbeh deyilir.

inzibati tənbehin növləri İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 23-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Burada onların qətl və dəqiq siyahısı verilir.

Xəbərdarlıq inzibati tənbehin növlərindən biridir. Hüquqazidd əməlin yolverilməzliyi barədə şəxslərə edilən rəsmi xəbərdaredici tədbirə xəbərdarlıq deyilir. Xəbərdarlıq yazılı formada edilir.

İnzibati cərimə inzibati tənbehin növlərindən biri sayılır. İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş hallarda hakim və səlahiyyətli orqan (vəzifəli şəxs) tərəfindən təyin edilən və təqsirkar şəxsdən dövlətin xeyrinə məcburi tutulan pul məbləğinə inzibati cərimə deyilir. İnzibati cərimə bir qayda olaraq, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə mədaxil olunur.

Müsadirə təqsirkar şəxsə tətbiq edilən inzibati tənbeh növlərindən biridir. Müsadirə dedikdə, inzibati xəta törətmiş şəxsin xü

susi mülkiyyətində olan, habelə inzibati xətanın törədilməsində alət olmuş və ya inzibati xətanın bilavasitə obyektı olmuş pred- metin məcburi qaydada və əvəzsiz (ödənişsiz) dövlət mülkiyyətinə keçməsi başa düşülür.

İnzibati həbs ən kəskin inzibati tənbeh tədbiridir. Bu tədbir ayrı-ayrı inzibati xəta növlərinə görə (məsələn, xırda oğurluğa görə) müstəsna hallarda tətbiq olunur. İnzibati həbs **15 günədək** müəyyən edilir. Bəzi kateqoriya şəxslər üçün inzibati həbsin tətbiq edilməsinə yol verilmir. Həmin şəxslərə aiddir: hamilə qadınlar; himayəsində azyaşlı uşaq olan qadınlar; on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər; birinci və ya ikinci qrup əlillər; altmış yaşına çatmış qadınlar; altmış beş yaşına çatmış kişilər.

Bunlardan başqa, təqsirkar şəxslərə digər inzibati tənbeh növləri də tətbiq edilə bilər, inzibati tənbehin digər növləri İnzibati Xətalər Məcəlləsində göstərilmişdir.

Xəbərdarlıq, inzibati cərimə və ya inzibati həbs **əsas inzibati tənbeh növləridir**. Müsadirə və digərləri isə **həm əsas, həm də əlavə inzibati tənbeh növləri** kimi tətbiq edilə bilər.

inzibati xətalər haqqında işlərə yalnız səlahiyyəti olan orqanlar (vəzifəli şəxslər) baxa bilər. Həmin orqanlara (vəzifəli şəxslərə) aiddir: rayon (şəhər) məhkəmələri; yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə komissiyalar; müvafiq icra hakimiyyəti orqanları (vəzifəli şəxslər).

CINAYƏT HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Cinayət hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi. Cinayət hüququnun predmeti, metodu, vəzifə və funksiyaları

Cinayət hüququnun anlayışı

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində daxil olan hüquq sahələrindən biri cinayət hüququ adlanır. Cinayət hüququ müstəqil hüquq sahəsidir. O, hüququn ən geniş və fundamental sahələrindən biridir.

Cinayət hüququnun iki əsas və başlıca anlayışı vardır:

- cinayət;
- cəza.

Cinayət hüququnun toxunduğu bütün məsələlər də məhz bu iki anlayışla sıx surətdə və bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, ölkənin ictimai həyatı üçün təhlükəli olan əməllərin cinayət olması və cinayətə görə cəza verilməsi ilə bağlı müəyyən münasibətlər yaranır. Bu münasibətlərin bir tərəfində cinayət törətmiş şəxs, digər tərəfində isə həmin şəxsi cəzalandırmağa səlahiyyəti olan dövlət (şübhəsiz ki, dövlətin özü yox, dövləti təmsil edən hüquq mühafizə orqanı) durur. Göstərilən münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu normaların məcmusu cinayət hüququ adlanır.

Cinayət hüququ dedikdə, cinayət və cəza ilə bağlı olaraq cinayət törətmiş şəxslə dövlət arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Cinayət hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları müəyyən edir:

- hansı əməllərin cinayət sayılmasını və həmin əməllərin cəzalandırılmasını;
- cinayət məsuliyyətinin əsaslarını;
- cinayət məsuliyyətinin prinsip'ərini;
- cəzanın növlərini və həddini;
- cəzanın tətbiq olunması qaydası və şərtlərini;
- cinayət məsuliyyətindən azad etmənin şərtlərini;
- cəzadan azad etmənin şərtlərini.

Hər bir dövlət cinayət siyasəti həyata keçirir. Dövlətin cinayət siyasəti ölkədə cinayətkarlıqla mübarizənin strateji - taktiki istiqamətlərini, yollarını və vasitələrini müəyyən edir. Bu siyasətin həyata keçirilməsində məhz cinayət hüququ böyük rol oynayır. Belə ki, dövlətin cinayət siyasətinin məzmununu cinayətkarlıqla mübarizə prosesini idarə etmək məsələsi təşkil edir. Bu proses isə yalnız və yalnız cinayət hüququnun köməyi ilə idarə oluna bilər.

Son vaxtlar ictimai həyatda köklü dəyişikliklər dövründə (keçid dövründə) dövlətin iqtisadi-siyasi əsaslarının təhlükəsizliyinə, vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və mülkiyyət hüquqları əleyhinə yönələn cinayətlər artmışdır. İndiki şəraitdə terrorizm, qəsdən adam öldürmə, muzdla (sifarişlə) törədilən qətlər, banditizm, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi (narkobiznes), hava gəmilərinin qaçırılması, adam oğurluğu və girov götürülməsi, uşaq və qadın alveri, rüşvətxorluq və korrupsiya, mütəşəkkil dəstə tərəfindən reketlə məşğul olmaq və s. daha təhlükəli cinayətlər formasında törədilir. Müasir dövrdə dövlətimizin cinayət siyasəti də məhz bu cür daha təhlükəli cinayətlərlə ardıcıl mübarizə aparmaqla və ağır cinayətlər törədən şəxslərə ən ağır cəza verməklə xarakterizə olunur.

İndiki şəraitdə cinayət hüququnun rolu və əhəmiyyəti gündə gündən artır. Cinayətkarlıqla mübarizə məsələsində cinayət hüququ dövlətin əlində ən kəsərli və səmərəli vasitədir.

Cinayət hüququnun predmeti və metodu Cinayət hüququnun xüsusiyyətləri onun predmeti və metodu ilə müəyyən edilir. Hüququn digər sahələrindən o, hər şeydən əvvəl, öz nizamlaşma (tənzimləmə) predmeti ilə fərqlənir.

Cinayət hüququnun nizamlaşma predmeti dedikdə, onun tənzimlədiyi ictimai münasibətlər başa düşülür. Bu münasibətlər öz təbiətinə görə mürəkkəb olub, spesifik xarakterə malikdir.

Qeyd etdik ki, cinayət və cəza cinayət hüququnun əsas məsələləridir. Buna görə də həmin məsələlərlə bağlı olaraq yaranan ictimai münasibətlər cinayət hüququnun nizamlaşma predmetini təşkil edir. Bu münasibətlər yalnız cinayətin baş verməsi və törədilməsi ilə cinayət törədən şəxslə dövlət arasında əmələ gəlir. Hüquq normaları ilə tənzimləndiyinə görə həmin münasibətlər cinayət hüquq münasibətləri kimi forma alır.

Cinayət hüquq münasibəti dedikdə, hüquq norması ilə tənzimlənən və cinayət törətmiş şəxslə dövlət arasında əmələ gələn münasibət başa düşülür.

Cinayət hüquq münasibətləri hüquq münasibətlərinin bir növü kimi öz daxili quruluşuna görə üç elementdən ibarətdir: subyekt tərkibindən: məzmunundan: obyektədən.

Cinayət hüquq münasibətinin subyekt tərkibi cinayət törədən şəxsdən və dövlətdən ibarətdir. Bu münasibətin bir tərəfində həmişə və bütün hallarda, hökmən və mütləq dövlət çıxış edir. Doğrudur, cinayət hüquq münasibətlərində dövlətin bilavasitə özü iştirak etmir. Dövlət həmin münasibətlərdə məhkəmə, müstəntiq, prokuror və istintaq orqanlarının vasitəsilə təmsil olunur. Məsələn, məhkəmə təqsirləndirilən şəxs barəsində hökm çıxarır, müstəntiq cinayət törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında qərar qəbul edir və s.

Cinayət hüquq münasibətinin məzmunu bu münasibətdə iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir. Cinayət törətmiş şəxs vəzifə daşıyır. Onun əsas və başlıca vəzifəsi törətdiyi cinayətə görə cəza çəkməkdən ibarətdir. Dövlət isə hüquqa malikdir. Onun əsas hüququ cinayətə görə şəxsə dövlət məcburiyyət tədbiri - cəza tətbiq etməkdən ibarətdir.

Cinayət hüquq münasibətinin obyektini cinayətin qəsd etdiyi ictimai münasibətlər təşkil edir. Məhz bu münasibətlərlə bağlı olaraq və onların barəsində cinayət hüquq münasibəti yaranır. Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun əmlakını oğurlayır. Belə halda mülkiyyət münasibətinə qəsd edilir. Qəsd olunan bu münasibətlə bağlı olaraq cinayət hüquq münasibəti yaranır.

Cinayət hüququ həm də öz tənzimləmə (nizamasalma) metoduna görə hüququn digər sahələrindən fərqlənir. Cinayət hüququnun tənzimləmə (nizamasalma) metodu belə bir suala cavab verir: cinayət hüququ ictimai münasibətləri necə və hansı vasitə və üsullarla tənzim edir? Cinayət hüququ məhz bu üsul və vasitələrlə ictimai münasibətləri tənzimləmək məqsədilə onlara təsir göstərir. Həmin üsul və vasitələrin məcmusu cinayət hüququnun metodunu təşkil edir.

Hər bir hüquq sahəsi kimi cinayət hüququ da hüquq normalarından ibarətdir. Cinayət hüquq normaları qadağancedici normalardır. Onlar ictimai təhlükəli hərəkət etməyi (oğurluq etməyi, adam öldürməyi, zorlamayı, rüşvət almağı və s.) qadağan edir.

Bu qadağanın pozulması cəmiyyətin, dövlətin və vətəndaşların mənafələrinə mühüm zərər vurduğuna görə cinayət törətmiş şəxsə cəza tətbiq edilməsinə səbəb olur.

Cinayət hüquq normasının müəyyənləşdirdiyi qadağan etmək (qadağa qoymaq) vətəndaşların üzərinə cinayət etməmək vəzifəsi qoyur. Bu yolla həmin normalar insanların davranışını tənzimləyir. Deməli, qadağan etmək (qadağa qoymaq) vasitəsindən - metodundan istifadə etməklə cinayət hüququ ictimai münasibətləri tənzimləyir. Bu isə onu ifadə edir ki, **qadağan etmək (qadağa qoymaq) cinayət hüququnun metodunu təşkil edir**. Bu metod yalnız cinayət hüququ üçün xarakterikdir.

Bundan əlavə, **müəyyən etmək** də cinayət hüququnun metodu hesab edilir. Bu metod qanunda hansı ictimai təhlükəli əməllərin cinayət olmasını və cinayət törətmiş şəxslər barəsində tətbiq ediləcək cəza növlərini müəyyən edir.

Cinayət Hər bir hüquq sahəsi kimi cinayət hüququnda üzə-**hüququnun** rinə müəyyən vəzifələr düşür. Cinayət hüququnun **vəzifələri** əsas və başlıca vəzifəsi cəmiyyəti **nisbətən təhlükəli cinayətlərdən qorumaqdan** (mühafizə etməkdən) ibarətdir. Söhbət cinayət hüququnun **qoruyucu (müha- fizəedici) vəzifəsindən** gedir. Cinayət hüququnun qoruyucu (mühafizəedici) vəzifəsinin mahiyyəti onun sülhün və insanlığın təhlükəsizliyini təmin etməkdən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu cinayət əməlidən qorumaqdan ibarətdir (Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsi). Bunların içərisində şəxsiyyətin, onun hüquq və azadlıqlarının qorunması vəzifəsi mühüm yer tutur. Hüquqi demokratik dövlətlərdə cinayət hüququ ilk növbədə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin etməlidir.

Cinayətin qarşısını almaq cinayət hüququnun üzərinə düşən digər vəzifədir (Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsi). Buna cinayət hüququnun **xəbərdaredici vəzifəsi** deyilir.

Cinayət hüququnun xəbərdaredici vəzifəsi iki cür olur: ümumi xəbərdaredici vəzifə; xüsusi xəbərdaredici vəzifə.

Cinayət hüququnun ümumi xəbərdaredici vəzifəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət hüququnun cinayət əməlinə görə cəza verilməsi barədə norma müəyyənləşdirməsi bütün cəmiyyət üzvlərini (hamını və hər kəsi) cinayət törətməkdən çəkin

dirir, onları cinayət cəzası vermək hədəsi ilə xəbərdar edir: kim cinayət törədərsə, onda həmin şəxs barəsində cəza tətbiq ediləcəkdir. Bu cür xəbərdarlıq cəmiyyət üzvləri (hamı və hər kəs) tərəfindən cinayət törədilməsinin qarşısını alır, onlara ümumçəkindirici təsir göstərir.

Ümumi xəbərdaredici vəzifənin obyektini bütün şəxslər (cəmiyyət üzvləri) təşkil edirlər.

Cinayət hüququnun xüsusi xəbərdaredici vəzifəsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, cinayət törətmiş şəxsə qanunda nəzərdə tutulan cəza verilir və bu yolla onun tərəfindən ikinci dəfə yeni cinayət törədilməsinin qarşısı alınır.

Cinayət hüququnun ictimai həyatda hansı rolunu yerinə yetirməsi və sosial təyinatı onun funksiyaları yalarında təzahür edir.

Bildiyimiz kimi, cinayət hüququ ictimai münasibətlərə müəyyən təsir göstərir. Bu təsirin əsas istiqamətləri cinayət hüququnun funksiyaları adlanır.

Cinayət hüququnun funksiyaları onun üzərinə düşən vəzifələrdən asılı olub, onlardan törəyir. Cinayət hüququnun qarşısında duran vəzifələr məhz cinayət hüququnun funksiyalar vasitəsilə həyata keçirilir və icra olunur. Buna görə də cinayət hüququnun əsas funksiyası qoruyucu (mühafizəedici) funksiyadır.

Cinayət hüququnun qoruyucu funksiyasının mahiyyəti onun cəmiyyəti, dövləti və ayrı-ayrı şəxsləri (şəxsiyyəti) cinayət əməllərindən (qəsdlərdən) mühafizə etməkdən ibarətdir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün cinayət qanununda cinayət sayılan əməllərin dairəsi və belə əməllərə görə tətbiq ediləcək cəza müəyyən edilir, həmin qanun dərc olunur, geniş əhali kütləsinə (cəmiyyət üzvlərinə) çatdırılır, onlar arasında izah və təbliğ olunur. Şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin mənafe və maraqları məhz cinayət hüququnun qoruyucu funksiyasının vasitəsilə mühafizə edilir.

Nizamlayıcı (nizamasalma) funksiya cinayət hüququnun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biridir. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət hüququ hansı ictimai təhlükəli əməllərin cinayət olmasını və cinayət törətmiş şəxslərə tətbiq ediləcək cəzaları müəyyən etməklə şəxsləri cəzalandırmaq hədəsi ilə onları cinayət əməllərindən, habelə cinayətkarı yenidən cinayət etməkdən çəkindirir. Bu yolla o, insanların davranışını tənzimləyir, şəxsiyyəti (onun hüquq və azadlıqlarını), dövləti və cəmiyyəti ci

nayət əməllərindən (qəsdlərdən) qorumağa yönəldilmiş ictimai münasibətləri nizamlayır, qaydaya salır. Cinayət hüququnun nizamlayıcı (nizamasalma) funksiyasının mahiyyəti də bundan ibarətdir.

Cinayət hüququnun qoruyucu funksiyası ilə nizamlayıcı (nizamasalma) funksiyası arasında sıx surətdə qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq vardır. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində haqlı olaraq göstərilir ki, cinayət hüququnun nizamlayıcı (nizamasalma) funksiyası onun «qoruyucu» funksiyasını ifadə edir. Qoruyucu funksiya nizamlayıcı funksiyanı həyata keçirməyin forma və üsuludur.

Tərbiyəvi funksiya cinayət hüququnun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biridir. Bu funksiyanın mahiyyəti cinayət hüququnun cəmiyyət üzvlərinə, geniş əhali kütləsinə tərbiyəvi təsir göstərməsindən ibarətdir. Cinayət hüququnun nəzərdə tutduğu qadağanedici normalar hamını və hər kəsi qanunlara əməl etmək, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək ruhunda tərbiyələndirir. Cinayət törətmiş şəxsə verilən cəza onu yenidən tərbiyələndirmək məqsədi güdür.

Cinayət hüququ həm də **xəbərdaredici funksiya** yerinə yetirir. Bu funksiyanın mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, cinayət hüququ bir tərəfdən müəyyən etdiyi qadağanedici normaların vasitəsilə cəmiyyət üzvlərini cinayət törətməkdən çəkindirir və bununla gələcəkdə cinayətlərin baş verməsinin qarşısını alır. Buna **ümumi xəbərdaredici funksiya** deyilir. Digər tərəfdən cinayət hüququ cinayət törədən şəxslərə cəza verməklə onların gələcəkdə yeni cinayət törətməsinin qarşısını alır. Bu isə **xüsusi xəbərdaredici funksiya** adlanır,---

Hüquq normalarından ibarət olan cinayət hüququ

**Cinayət
hüququnun
sistemi**

Öz sistem quruluşuna görə iki hissədən ibarətdir:
ümumi hissədən; xüsusi hissədən.

Ümumi hissədə ümumi xarakterli məsələləri

(cinayət məsuliyyəti, cinayət, təqsir, əməlin cinayət və cəzalandırılmalı olmasını istisna edən hallar, cinayətin edilmə mərhələləri, cinayətdə iştirakçılıq, cəza və onun növləri, cəza təyin etmə, cəzadan azad etmə və s. məsələləri) tənzim edən normalar birləşdirilmişdir.

Xüsusi hissədə isə konkret cinayət növlərini (sülh və bəşəriyyət əleyhinə olan cinayətləri; şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətləri; iqtisadi sahədə cinayətləri; ictimai təhlükəsizlik və ictimai

qayda əleyhinə olan cinayətləri; dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətləri; hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətləri) və onlara görə tətbiq ediləcək konkret cəza növlərini müəyyənləşdirən hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdur.

Cinayət hüququnu təşkil edən hüquq normaları ümumi hissəyə, həm də xüsusi hissəyə normalar) zahirən **cinayət qanunun-n?**ə**r?bəvi**" **da** ifadə olunmuşdur. Cinayət qanununun yaranmasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hüquqi əsas rolunu oynayır. Konstitusiya bütün qanunvericiliyin, o cümlədən cinayət qanunvericiliyinin **normativ bazasıdır**. Burada nəzərdə tutulan bir sıra normaların cinayət qanunvericiliyi üçün mühüm və vacib (müəyyənədic) əhəmiyyəti və rolu vardır (məsələn, hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabər olması barədə norma və s.).

Cinayət qanunu cinayət hüququnun mənbəyidir. Yalnız cinayət qanunu cinayət hüquq norması müəyyənləşdirə bilər. Aşağıdakı məsələlər yalnız və yalnız cinayət qanunu ilə müəyyən oluna bilər:

- hansı ictimai təhlükəli **eməllərin cinayət sayılması və cəzalandırılması olmas**ı;
- **cinayət məsuliyyətinin əsasları**;
- **cəza sistemi**, onun təyin olunma qayda və şərtləri;
- **cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad olunma**.

Cinayət qanunu cinayət hüququnun yeganə mənbəyidir. Cinayət qanunundan başqa, normativ aktların digər növləri (prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, nazirliklərin təlimatları və əmrləri və s.) cinayət hüquq norması müəyyənləşdirə və cinayət hüququnun mənbəyi ola bilməz. Demokratik hüquqi dövlətlərdə məsələyə məhz bu cür yanaşılır.

Əsas cinayət qanunu **Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi** hesab edilir. Cinayət Məcəlləsi 1999-cu il dekabrın 30- da qəbul olunmuş, 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi Cinayət Məcəlləsi ilə əhatə olunur. Cinayət Məcəlləsi dedikdə, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi başa düşülür. Burada cinayət hüquq normalarının bütövlükdə hamısı ifadə olunmuşdur.

Cinayət Məcəlləsi dedikdə, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyini əhatə edən və özündə bütün cinayət hüquq normalarının hamısını əks etdirən sistemləşdirilmiş normativ akt başa düşülür.

§ 2. Cinayət hüququnun prinsipləri

Cinayət hüququnun prinsiplərinin anlayışı

Cinayət hüququnun prinsipləri cinayət hüququnun mahiyyətini, sosial xarakterini, məzmununu və sosial təyinatını müəyyənləşdirir və təyin edir. Bu prinsiplər **ümumi məcburi qüvvəyə malikdir**. Bu, onunla izah edilir ki, cinayət hüququnun prinsipləri ayrı-ayrı cinayət hüquq normalarında ifadə olunmuşdur. Hüquq normaları isə ümumi məcburi davranış qaydası müəyyən edir. Cinayət Məcəlləsində biz cinayət hüququnun prinsiplərini nəzərdə tutan normalara rast gəlirik. Ona görə də bu prinsiplər cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində cinayət qanununu (Cinayət Məcəlləsini) tətbiq edən bütün orqanlar (məhkəmə, prokurorluq, istintaq və təhqiqat orqanları) üçün məcburidir. Bu orqanlar cinayət hüququnun prinsiplərinə əməl etməlidirlər.

Cinayət hüququnun prinsipləri dedikdə, hüquq normalarında nəzərdə tutulan və buna görə də ümumi məcburi qüvvəyə malik olan, cinayət hüququnun ictimai mahiyyətini və xarakterini müəyyənləşdirən əsas ideyalar başa düşülür.

Cinayət hüququ özünün prinsiplərinə əsaslanır və söykənir. Cinayət siyasətinin həyata keçirilməsində bu prinsiplərin böyük əhəmiyyəti və rolu vardır.

Cinayət hüququnun prinsipləri bunlardan ibarətdir:

- qanunçuluq prinsipindən;
- qanun qarşısında bərabərlik prinsipindən;
- təqsirə görə məsuliyyət prinsipindən;
- ədalət prinsipindən;
- humanizm prinsipindən.

Qanunçuluq prinsipi

Qanunçuluq prinsipi Cinayət Məcəlləsinin 5-ci maddəsində formulə edilmişdir. Burada həmin prinsipin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir.

Qanunçuluq prinsipi onu ifadə edir ki, əməlin cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza (və digər tədbirlər) yalnız Cına-

yət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə müəyyən edilir. Bu prinsipə görə hərəkətlərində Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan cinayət tərkibi olmayan hər hansı şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Qanunçuluq prinsipinə uyğun olaraq heç kəs məhkəmənin hökmü olmadan cinayətkar (cinayət etməkdə təqsirli) hesab edilə və cinayət cəzasına məhkum oluna bilməz.

* . Qanun qarşısında bərabərlik prinsipi Cinabərabərlik prinsipi y@* Məcəlləsinin 6-cı maddəsində ifadə edilmişdir. Bu, həm də konstitusion prinsipdir (Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Qanun qarşısında bərabərlik prinsipi onu ifadə edir ki, cinayət törətmiş şəxslər İrqiindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Bu məsələdə hər hansı ayrı-seçkiliyə, üstün tutma halına yol verilmir. Həmin prinsipə uyğun olaraq cinayət törətmiş şəxslər cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) qarşısında bərabərdirlər. Onlar törətdikləri cinayətə görə hər hansı haldan asılı olmayaraq cavab verməlidirlər.

Cinayət Məcəlləsinin 7-ci maddəsi təqsirə məsuliyyət prinsipi müəyyənləşdirir, **Təqsirə görə məsuliyyət prinsipi** prinsip təqsir prinsipi də adlanır.

Təqsir prinsipi onu ifadə edir ki, birincisi, yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ görə təqsiri müəyyən edilmiş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Təqsiri müəyyən edilməmiş şəxs törətdiyi İctimai təhlükəli əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. İkincisi, yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əməlin nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cəzalandırılabilir. Təqsiri müəyyən olunmamış şəxs barəsində cinayət cəzası təbiiq etmək olmaz. Təqsir cinayət məsuliyyətinin əsas şərtlərindən biridir.

Ədalət prinsipi Ədalət prinsipi əxlaqi-hüquqi məzmununa malik olan prinsipdir. Bu prinsip onu göstərir ki, cinayət hüququ əxlaqa söykənir və əsaslanır. Axı, ədalət əxlaqi kateqoriyadır. Hüquq, o cümlədən cinayət hüququ əxlaqi norma və qaydaları ilə bağlı olmalıdır. Bunu nəzərə alaraq Cinayət Məcəlləsinin 7-ci maddəsi ədalət prinsipini ifadə edir. Ədalət prinsipi onu ifadə edir ki, cinayət törətmiş şəxs haq

qında tətbiq edilmiş cəza cinayətin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, onun törədilməsi hallarına və cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsin şəxsiyyətinə uyğun olmalıdır. Cinayət cəzası ədalətli olmalıdır. Özü də şəxsi eyni bir cinayətə görə iki dəfə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək olmaz. Ədalət prinsipi şəxsin eyni bir cinayətə görə iki dəfə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasını istisna edir.

Humanizm prinsipi

Cinayət hüququ üçün əsas və başlıca məsələ insan amilidir. Buna görə də cinayət hüququ humanizm (insanpərvərlik) prinsipini müəyyən edir (Cinayət Məcəlləsinin 9-cu maddəsi).

Humanizm prinsipi onu ifadə edir ki, cinayət hüququ ilə insanların təhlükəsizliyi təmin olunur. Digər tərəfdən bu prinsipə görə cəza cismani (fiziki) əzab vermək və ya insan ləyaqətini alçaltmaq məqsədi güdmür. Cəzanın məqsədi cinayətkarı islah etmək və yenidən tərbiyələndirməkdir.

Humanizm prinsipi həm də onda ifadə olunur ki, müəyyən hallarda şəxs cinayət məsuliyyətindən, habelə cəzadan azad edilə bilər. Bundan əlavə, bu prinsip onda təzahür edir ki, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası qadınlara, cinayət törədərkən 18 yaşı tamam olmamış şəxslərə, habelə hökm labüdlüyü"

prinsipi

çıxarılanadək 65 yaşına çatmış kişilərə tətbiq edilmir.

Məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi Cinayət Məcəlləsinin konkret maddəsində nəzərdə tutulmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, bu prinsip cinayət hüququnun əsas prinsiplərindən biri kimi tanınır. Məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi cinayət hüququnun mahiyyətindən və təbiətindən irəli gəlir.

Məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi onu ifadə edir ki, hər bir cinayət hökmən vaxtında bütünlüklə açılmalı, təqsirkar şəxs mütləq məsuliyyətə cəlb edilməli və cəzalandırılmalıdır. Bu prinsip cinayət edənin hər birinin ədalətli cəzalandırılmasına, onun islah olunmasına və yenidən tərbiyələndirilməsinə, habelə yeni cinayətlərin qarşısının alınmasına kömək edir.

§ 3. Cinayət

Hər hansı şəxs adam öldürür. Şəxs öz qonşusunun **Cinayətin** əmlakını oğurlayır. Vəzifəli şəxs rüşvət alır. Şəxs **anlayışı** qadını gəlir əldə etmək üçün fahişəliyə cəlb edir və s. Adam öldürmə də, oğurluq da, rüşvətخورluq da, fahişəliyə cəlb etmə də cinayət hüququn dili ilə desək, cinayət adlanır. Bəs, cinayət dedikdə nə başa düşülür?

Cinayət mübahisəsiz olaraq cinayət hüququnun əsas və mərkəzi anlayışı hesab edilir. Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsində ona tərif verilir.

Cinayət dedikdə, təqsirli olaraq törədilən elə ictimai təhlükəli əməl başa düşülür ki, bu əməl Cinayət Məcəlləsi ilə cəza hədəsi altında qadağan olunmuşdur.

Cinayət sayılan ictimai təhlükəli əməllər sülh və bəşəriyyətə, şəxsiyyətin həyat və sağlamlığına, vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarına, mülkiyyətə, ictimai təhlükəsizliyə və ictimai qaydaya, dövlət hakimiyyətinə və s. qəsd edir.

Bütün əməllər şübhəsiz ki, cinayət sayıla bilməz.

Cinayətin

оптимально cinayət kimi tanınması üçün tələb

olunur ki, həmin əməl cinayətin əlamətlərinə uyğun gəlsin və onlara cavab versin. Həmin əlamətlər cinayəti hüquq pozuntusunun digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Cinayətin əlamətlərinə isə aiddir:

- hüquqazidd olmaq əlaməti;
- ictimai cəhətdən daha təhlükəli olmaq əlaməti;
- təqsirli əməl olmaq əlaməti (təqsirlilik əlaməti);
- cəzalanmalı əməl olması əlaməti.

Hüquqazidd olmaq əlaməti onu ifadə edir ki, müvafiq əməl Cinayət Məcəlləsinin (cinayət qanununun) konkret qadağanedicilə normasına (maddəsinə) ziddir. Əgər törədilən əməl Cinayət Məcəlləsinin konkret maddəsi ilə qadağan edilmişsə, cinayət sayılır. Məsələn Cinayət Məcəlləsinin 120-ci maddəsi qəsdən adam öldürməni qadağan edir. Əgər törədilən əməl, bu cür qadağanetməyə zidd olarsa, cinayət kimi tanınır. Yalnız o əməl cinayət hesab edilə bilər ki, o. Cinayət Məcəlləsinin bu və ya digər maddəsində (normasında) nəzərdə tutulsun. **Cinayət Məcəlləsində göstərilməyən və adı çəkilməyən əməl cinayət hesab edilmir.** Deməli, hansı əməllərin cinayət olması yalnız Cinayət Mə-

cəlləsi ilə müəyyən edilir. Cinayətin hüquqazidd olmaq əlamətinin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Bu gün Cinayət Məcəlləsi ilə cinayət sayılan əməl, gələcəkdə ola bilsin ki, cinayət hesab edilməsin.

Cinayətin **təhlükəli olmaq əlamətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət ictimai münasibətlərə** (məsələn, mülkiyyət münasibətlərinə, ictimai təhlükəsizlik münasibətlərinə, dövlət hakimiyyəti münasibətlərinə və s.) qəsd edərkən bu münasibətlərə, dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənafeələrinə (hüquq və azadlıqlarına) **mühüm zərər vurur və ya zərər vurmaq təhlükəsi** yaradır. Hüquq pozuntusunun digər növü olan xəta (inzibati xəta, intizam xətası, mülkü xəta) ictimai münasibətlərə, dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənafeələrinə vurduğu ziyan mühüm zərər hesab edilmir. Məhz bu səbəbdən xəta törədilməsinə görə cinayət cəzası müəyyənləşdirilmir.

Cinayətin təqsirli əməl olmaq əlaməti onu ifadə edir ki, İctimai təhlükəli əməl yalnız təqsirli olaraq törədildikdə, cinayət sayılır. Hansı zərərli nəticələrə səbəb olmasına baxmayaraq heç bir əməl təqsirli olaraq törədilməyibsə, cinayət hesab edilmir. Təqsir yoxdursa, onda cinayət də mövcud deyildir və cinayətdən söhbət belə gedə bilməz.

Cinayətin cəzalanması əməl olunması əlaməti onu ifadə edir ki, yalnız cinayət sayılan əmələ görə Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) mütləq cinayət cəzası nəzərdə tutur. Yalnız cinayətin törədilməsinə görə dövlət məcburiyyət tədbirinin ən kəskin forması olan cinayət cəzası tətbiq edilir. Hüquq pozuntusunun digər növü olan xətalara görə cəza nəzərdə tutulmur və müəyyən edilmir.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əxlaqa zidd olmaq da cinayətin əlaməti kimi göstərilir. Fikrimizcə, əxlaqa zidd olmaq əlaməti cinayəti digər hüquq pozuntularından fərqləndirməyə imkan verməyən əlamətdir. Belə ki, cinayət kimi, hüquq pozuntularının digər növü (xəta) da əxlaqa ziddir. Əgər əməl hüquq normalarında ifadə olunan göstərişi pozarsa və ona zidd olarsa, qeyri-əxlaqi əməl sayılır. Hüquqa zidd olmaq elə əxlaqa zidd olmaq deməkdir. Buna görə də əxlaqa zidd olmaq cinayətin əlaməti hesab edilə bilməz.

Cinayətin əlamətlərini nəzərə alaraq cinayətə belə tərif verə bilərik: **cinayət ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən törədilən ictimai**

təhlükəli, hüquqazidd, təqsirli və cəzalanmalı olan əməldir.

Cinayətlər bir-birindən **öz xarakterinə və ictimai nSrlər!** təhlükəlilik dərəcəsinə görə fərqlənir. Cinayət Məcəlləsi buna görə cinayətləri aşağıdakı növlərə

ayırır:

- böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər;
- az ağır cinayətlər;
- ağır cinayətlər;
- xüsusilə ağır cinayətlər.

Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər odur ki, Cinayət Məcəlləsi həmin cinayətlərin törədilməsinə görə **ya iki ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə, ya da daha yüngül olan başqa cəzalar** nəzərdə tutur. Məsələn, döymə (CM-in 132-ci maddəsi), böhtan (CM-in 147-ci maddəsi), təhqir (CM-in 148-ci maddəsi) və s. bu növ cinayətlərə misal ola bilər.

Az ağır cinayətlər odur ki, bu növ cinayətlərin törədilməsinə görə Cinayət Məcəlləsi **yeddi ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası** nəzərdə tutur. Məsələn, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri (CM-in 150-ci maddəsinin 1-ci bəndi), qaçaqmalçılıq (CM-in 206-cı maddəsinin 1-ci bəndi) və s. bu növ cinayətə misal ola bilər.

Ağır cinayətlər odur ki, bu cinayətlərin törədilməsinə görə Cinayət Məcəlləsi **on iki ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası** nəzərdə tutur. Məsələn yetkinlik yaşına çatmayan şəxsi zorlama (CM-in 199-cu maddəsi), adam oğurluğu (CM-in 144-cü maddəsi), qəsdən adam öldürmə (CM-in 120-ci maddəsi), adamları girov götürmə (CM-in 215-ci maddəsi) və s. ağır cinayətlər kateqoriyasına aiddir.

Xüsusilə ağır cinayətlər odur ki, bu cinayətlərin törədilməsinə görə Cinayət Məcəlləsi **on iki ildən artıq azadlıqdan məhrum etmə** və yaxud da **daha ağır cəza müəyyənləşdirir**. Bandi- tizm (CM-in 217-ci maddəsi), cinsi zorakılıq (CM-in 108-ci maddəsi), əhalini məhv etmə (CM-in 105-ci maddəsi) və s. bu növ cinayətlərə şamil olunur.

§ 4. Cinayət tərkibi

**Cinayət tərkibi
cinayət
məsuliyyətinin
əsası kimi**

Cinayət məsuliyyəti hüquqi məsuliyyət növlərindən biridir. Hüquqi məsuliyyətin digər növlərindən (mülkü məsuliyyətdən, intizam məsuliyyətindən və s.) fərqli olaraq cinayət məsuliyyəti həmişə təqsirkar **şəxsin dövlət adından mü-**

hakimə edilməsini nəzərdə tutur. Bunun nəticəsində təqsirkar şəxs üçün həm şəxsi, həm də maddi xarakterli məhrumyyətlər (məsələn, azadlıqdan məhrum etmə, müsadirə və s.) yaranır. Bu isə cinayət cəzasının tətbiq edilməsi deməkdir.

Cinayət məsuliyyəti dedikdə, törədilən cinayətə görə təqsirkar şəxsə cəza formasında məcburiyyət tədbirinin tətbiq edilməsi başa düşülür.

Cinayət məsuliyyəti nəyin nəticəsində yaranır? Cinayət məsuliyyətinin əmələ gəlməsinə nə səbəb olur? Məsələyə diqqətlə yanaşsaq görürük ki, **cinayət məsuliyyəti cinayət hüquq münasibəti deməkdir.** Cinayət hüquq münasibəti cinayət əməli törədildiyi andan yaranır. Məhz bu ondan həm cinayət törədən şəxs üçün, həm də dövlət (daha doğrusu, dövləti təmsil edən hüquq mühafizə orqanları) üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir: dövlət təqsirkar şəxsə cəza formasında məcburiyyət tədbiri tətbiq etmək hüququ əldə edir. Bu tədbirin tətbiq olunması cinayət məsuliyyətini təşkil edir. Digər tərəfdən dövlətin üzərinə təqsirkar şəxs üçün Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan həddə konkret cəza təyin etmək vəzifəsi düşür. Təqsirkar şəxs üçün isə məsuliyyət daşımaq, cəzanı çəkmək kimi vəzifə yaranır. Digər tərəfdən təqsirkar şəxs üçün yalnız həmin növ əməllərə görə Cinayət Məcəlləsində müəyyən edilmiş sanksiya həddində cəzalandırılmağı tələb etmək hüququ əmələ gəlir.

Beləliklə, **cinayət məsuliyyəti ictimai təhlükəli cinayət əməli törədildiyi halda yaranır.** Deməli, törədilən cinayət əməlinin özü cinayət məsuliyyətinin əsasıdır. Buna **cinayət məsuliyyətinin faktiki əsası** deyilir. Lakin ictimai təhlükəli əməl törədən şəxsə cəza tətbiq etmək üçün cinayət məsuliyyətinin faktiki əsası kifayət etmir və yetərli deyildir. Bunun üçün həm də **cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsası** lazımdır. Göstərilən hər iki hal birlikdə cinayət məsuliyyətinin yaranması və ictimai təhlükəli əməl törətmiş şəxsin cəzalandırılması üçün əsas olur. Cinayət məsuliyyəti

nin hüquqi əsasını cinayət tərkibi təşkil edir.

Cinayət hallarda eşidirik ki, hərəkətlərində cina-
tərkibnin tərkibi olduğuna görə şəxs cinayət məsuliyyəti- anlayışı
nə cəlb edilir və ya hərəkətlərində cinayət tərkibi olmadığına görə
şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunur. Elə bunun özü onu göstərir
ki, cinayət tərkibi cinayət məsuliyyətinin zəruri və vacib əsasıdır:
şəxsin hərəkətində cinayət tərkibi varsa, cinayət məsuliyyəti də
yaranır; yox, əgər şəxsin hərəkətində cinayət tərkibi yoxdursa, onda
cinayət məsuliyyəti də əmələ gəlmir. Bəs, cinayət tərkibi nədir?

Biz, Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinə baxsaq və onu
nəzərdən keçirsək görürük ki, burada cinayət hesab edilən əməllər
sadalandır, onların dəqiq və qəti siyahısı verilir: qəsdən adam öldürmə;
sağlamlığa zərər vurma; döymə; işgəncə vermə; adam oğurluğu;
zorlama; rüşvətخورluq və s. Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinə
diqqətlə yanaşsaq müəyyən edə bilərik ki, burada cinayət hesab
edilən əməllər sadalanmaqdan əlavə, həm də **hər növə aid olan
cinayət əməlləri üçün xarakterik olan əlamətlər göstərilir**. Məhz
bu əlamətlərin vasitəsilə və onların əsasında müəyyən etmək və
aydınlaşdırmaq mümkün olur ki, törədilən əməl Cinayət Məcəlləsinin
xüsusi hissəsinin normalandda (maddələrində) göstərilən hansı
cinayət növünə aiddir. Həmin əlamətlərin məcmusuna cinayət hüquq
elminə cinayət tərkibi deyilir.

**Cinayət tərkibi dedikdə, Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilən
elə əlamətlərin məcmusu başa düşülür ki, bu əlamətlər
törədilmiş əməli konkret cinayət növü kimi xarakterizə edir.**

Şəxs cinayət məsuliyyətinə o zaman cəlb oluna bilər ki, onun
əməlinə müəyyən cinayət tərkibi olsun. Məhz bu səbəbdən cinayət
tərkibi ictimai təhlükəli əməllə (faktiki əsasla) birlikdə cinayət
məsuliyyətinin zəruri əsası (hüquqi əsası) sayılır.

Cinayət tərkibi **dörd əlamətdən** ibarətdir və yaxud cinayət
tərkibinə aid olan bütün əlamətlər **dörd qrupa** bölünür. Onlara aiddir:

- cinayətin obyektı;
- cinayətin obyektiv tərəfi;
- cinayətin subyektı;
- cinayətin subyektiv tərəfi.

Göstərilən əlamətlərdən biri olmadıqda cinayət məsuliyyəti yaranmır və şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir, **Cinayətin** Cinayət tərkibinə aid edilən əlamətlərdən biri cinayət- **obyekti** obyektini xarakterizə edir. Tərədilmiş əmələ cinayət hüququ baxımından hüquqi qiymət verildi, cinayətin xarakterinin və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin müəyyən edildiyi hallarda cinayətin obyektinə əsas məsələ kimi götürülür, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cinayətin obyektini dedikdə, Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə qorunan ələ ictimai münasibətlər başa düşülür ki, cinayət məhz bu münasibətlərə qəsd edərək mühüm zərər vurur və ya mühüm zərər vura bilər. Cinayətin obyektini cinayətdən ziyan çəkən ictimai münasibətlərdir. Cinayətin etdiyi qəsddən məhz bu münasibətlərə zərər vurulur, yaxud zərər vurula bilər. **lər^{6*}**

Cinayətin obyektlərinin üç növü fərqləndirilir:

- cinayətin ümumi obyektini;
- cinayətin xüsusi obyektini;
- cinayətin bilavasitə obyektini.

Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə qorunan ictimai münasibətlərə **cinayətin ümumi obyektini** deyilir. Bəşəriyyətin əmin-amanlığı (sülh), şəxsiyyət, iqtisadiyyat, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda, ekologiya, dövlət hakimiyyəti və digər məsələlərlə bağlı olan bütün ictimai münasibətlər məcmu və sistem halında cinayətin ümumi obyektini təşkil edir.

Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə qorunan eyni növlü ictimai münasibətlər qrupuna **cinayətin xüsusi obyektini** deyilir. Cinayətin xüsusi obyektini cinayətin ümumi obyektinin - ictimai münasibətlər sisteminin bir hissəsi olub, ümumi obyektini konkretləşdirir və dəqiqləşdirir. Cinayətin xüsusi obyektlərinə aiddir; bəşəriyyətin əmin-amanlığı (sülh) məsələləri ilə bağlı olan münasibətlər; şəxsiyyətlə bağlı olan münasibətlər; şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti ilə bağlı olan münasibətlər; insan və vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqları ilə bağlı olan münasibətlər; iqtisadiyyatla bağlı olan münasibətlər; ictimai təhlükəsizliklə bağlı olan münasibətlər; ekologiya ilə bağlı olan münasibətlər; dövlət haki-

^ Bir sıra alimlər cinayətin obyektinin hüquqla qorunan həyati mənfədən ibarət olması fikrini irəli sürürlər.

miyyəti ilə bağlı olan münasibətlər və s.

Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsi ayrı-ayrı fəsilərə məhz cinayətin xüsusi obyektlərinə görə bölünmüşdür.

Cinayətin bilavasitə obyekt dedikdə, bu və ya digər əməlin qəsd etdiyi konkret ictimai münasibət başa düşülür. O, cinayətin xüsusi obyektinin bir hissəsidir. Məsələn, şəxs öz qonşusunun əmlakını oğurlayır və bununla onun mülkiyyət hüququna (mülkiyyət münasibətinə) qəsd edir. Mülkiyyət münasibəti həmin cinayətin bilavasitə obyektini təşkil edir. Bu cinayətin xüsusi obyektini iqtisadi münasibətlərdən, ümumi obyektini isə ictimai münasibətlər sistemindən ibarətdir.

. Cinayətin predmetini cinayətin obyektini anlayışından predmet? fərqləndirmək lazımdır. Bunlar eynimənalı anlayışlar hesab edilmir.

Cinayətin predmeti dedikdə, xarici aləmin elə konkret əşyaları başa düşülür ki, cinayət məhz bu əşyalara bilavasitə təsir göstərməklə ictimai münasibətlərə qəsd edir. Məsələn, şəxs başqa şəxsin minik avtomobilini oğurlayır. Burada avtomobil cinayətin predmeti sayılır. Cinayətin bilavasitə obyektini isə avtomobil sahibinin mülkiyyət hüququ (mülkiyyət münasibəti) təşkil edir. Cinayətkar avtomobili oğurlamaqla onun mülkiyyət hüququna (mülkiyyət münasibətinə) qəsd edir.

Cinayətin predmetini cinayət alət və vasitələri ilə qarışdırmaq olmaz. Cinayət alət və vasitələri cinayət edilməsində istifadə olunur. Məsələn, əgər şəxs minik avtomobilini sürətlə idarə edərək səkidə dayanmış şəxsi qəsdən öldürərsə, belə halda minik avtomobili cinayətin predmeti yox, cinayətin edilmə vasitəsi hesab ediləcəkdir. Eyni bir predmet müəyyən halda cinayətin edilmə vasitəsi, digər halda isə cinayətin predmeti ola bilər.

Bəzi cinayətlərin predmeti olmur. Məsələn, zorlama, təhqir, fərarilik və s. bu kimi cinayətlərə misal ola bilər. Onların predmeti yoxdur.

Cinayətin obyektiv tərəfi Hər bir cinayət konkret ictimai təhlükəli əməlin törədilməsində ifadə olunur. Bu əməl cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edir.

Cinayətin obyektiv tərəfi dedikdə, ictimai münasibətlərə qəsd edən ictimai təhlükəli əməlin xarici cəhəti başa düşülür.

Cinayətin obyektiv tərəfinə hər şeydən əvvəl, ictimai təhlükəli

əmali xarakterizə edən əlamət daxildir, ictimai təhlükəli əməl cinayət əməli deməkdir. Cinayət əməli dedikdə, ictimai münasibətlərə mühüm dərəcədə zərər vuran, ictimai təhlükəli, hüquqazidd və iradəvi insan davranışı başa düşülür.

Cinayət əməli zahirən iki formada təzahür edir:

- cinayət hərəkəti formasında
- cinayət hərəkətsizliyi formasında.

Cinayət hərəkəti dedikdə. Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə qadağan edilən fəal ictimai təhlükəli əməl (davranış) başa düşülür. Məsələn, şəxsin qəsdən bıçaqla digər şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurməsi, vətəndaşın silahdan atəş açmaqla qəsdən adam öldürməsi, dağıtmaqla yolları yararsız vəziyyətə salma və digər əməllər cinayət hərəkətlərinə misal ola bilər. Cinayət hərəkəti cinayət əməlinin fəal formasıdır.

Cinayət hərəkətsizliyi dedikdə, şəxsin zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün etməyə borclu olduğu hərəkəti yerinə yetirməməsi başa düşülür. Cinayət hərəkətsizliyi cinayət əməlinin passiv formasıdır. Məsələn, ana yeni doğduğu uşağı öldürmək üçün onu yedizdirmir və hərəkətsizliyə yol verir. Başqa bir misalda xəstəyə kömək etməyə borclu olan tibb işçisi üzrlü səbəb olmadan xəstəyə tibbi yardım göstərmir. Daha başqa bir misalda tabelikdə olan şəxsin hərbi rəisin qanunla müəyyən edilmiş qaydada verdiyi əmri icra etmir. Dayə azyaşlı uşağa göz yetirmir və uşaq avtomobilin altına düşür.

İctimai təhlükəli əməldən başqa, bir sıra məsələləri xarakterizə edən əlamətlər də cinayətin obyektiv tərəfinə aiddir. Həmin məsələlərə aiddir; ictimai təhlükəli əməlin vurduğu zərər (zərərli nəticə), ictimai təhlükəli əməllə zərərli nəticə arasında əlaqə (səbəbi əlaqə); cinayətin edilmə üsulu; cinayətin törədildiyi şərait və s. Məsələn, oğurluq cinayətinin obyektiv tərəfi mənzilə daxil olmaq üsulu ilə, mənzilin qapısının və şkafların sındırılmasında predmetlərdən istifadə olunması ilə, əşyaların sındırılması və s. ilə xarakterizə olunur.

Cinayətin subyektivi cinayət tərkibini xarakterizə

əlamətlərdən biridir. O, cinayət tərkibinin la- su ye I məcburi elementidir. Belə ki, cinayətin

subyektivi yoxdursa, onda cinayət məsuliyyətindən danışmaq olmaz. Bu, məlum məsələdir. Cinayət əməlinin törədilməsi məhz bilavasitə cinayətin subyektivi ilə bağlıdır.

Cinayətin subyekti dedikdə, ictimai təhlükəli əməli törədən və cinayət məsuliyyəti daşımaq qabiliyyətinə malik olan fiziki şəxs başa düşülür.

Cinayətin subyekti kim ola bilər? Cinayət Məcəlləsi cinayətin subyekti barədə iki əsas tələb müəyyən edir.

Birinci tələb ondan ibarətdir ki, cinayətin subyekti **yalnız an-laqlı şəxs ola bilər**. Törədilən cinayət əməlinə görə ancaq an-laqlı şəxslərin cinayət məsuliyyəti daşması mümkündür.

Anlaqlı şəxs odur ki, həmin şəxs öz əməlinin xarakterini dərk edir və ona rəhbərlik etməyi bacarır. Buna görə də onun törətdiyi cinayətə görə cavab vermək, məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti vardır.

Cinayət əməlini törətdiyi zaman anlaqsız vəziyyətdə olmuş şəxs, yəni anlaqsız şəxs cinayətin subyekti ola bilməz. **Anlaqsız şəxs** dedikdə, xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllılıq və sair psixi xəstəlik nəticəsində öz əməlinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etməyən və ya onu idarə edə bilməyən şəxs başa düşülür (CM-in 21-ci maddəsi). **Xroniki psixi xəstəliyə** şizofreniya, epilepsiya, progressiv iflic, beyin iflici və s. aiddir. **Ruhi vəziyyətin müvəqqəti pozulmasına** «ürəkkeçmə» kimi psixi xəstələnmə halı aiddir. **Kəmağıllılıq** idiotizm, inbesillik və debillik kimi formalarda özünü göstərən əqli zəiflik halıdır. **Sair psixi xəstəlik** halına bəzi yoluxucu xəstəliklər zamanı müvəqqəti psixi pozğunluq, narkotik maddələrə aludə olmaq nəticəsində baş verən abstinensiya hadisəsi və s. aiddir\

Cinayət Məcəlləsinin cinayətin subyekti barədə müəyyən etdiyi ikinci tələb ondan ibarətdir ki, **yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatan şəxs cinayətin subyekti ola bilər** (CM-in 20-ci maddəsi). Həmin yaş həddi şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verir. Yalnız o şəxs cinayətin subyekti ola və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər ki, onun **cinayət törədənədək on aiti yaşı tamam olsun**. Bununla belə. Cinayət Məcəlləsi bəzi cinayətlərə görə şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün **14 yaş həddi müəyyən edir**. Həmin cinayətlərə aiddir: qəsdən adam öldürmə (CM-in 120-ci maddəsi); qəsdən sağlamlığa zərər vurma (CM-in 126 və 127-ci maddələr-

¹ Bu məsələlər barədə bax: *Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Dərslik. Bakı, 2002, s.280.*

ri); adam oğurlama (CM-in 144-cü maddəsi); zorlama (CM-in 149- cu maddəsi);* seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri (CM-in 150- ci maddəsi); oğurluq (CM-in 177-ci maddəsi) və s.

Dövlət, bələdiyyələr və hüquqi şəxsiər cinayətin subyektii oia biiməziər. Yalnız insan cinsindən olan və psixo-fizioloji varlıq olan fiziki şəxslər cinayətin subyektii ola bilərlər. Bəzi xarici ölkələrin, məsələn, ABŞ-in cinayət hüququna görə hüquqi şəxslər və ictimai təşkilatlar cinayətin subyektii ola bilər.

.. Cinayətin obyektiv tərəfi ictimai təhlükəli əməlin **xa- subyektiv cəhətidir.** Cinayətin subyektiv tərəfi isə ictimai

tərəfi təhlükəli əməlin **daxili cəhətini** ifadə edir. Cinayətin subyektiv tərəfi cinayət törətmiş şəxsin psixikasında baş verən proseslərlə, onun daxili, psixi fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Cinayətin subyektiv tərəfi dedikdə, şəxsin elə psixi fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət həmin şəxsin cinayət törətməsi ilə birbaşa bağlı olub, onunla əlaqəlidir.

Cinayətin subyektiv tərəfinin əsas və mühüm hissəsi (elementi) təqsir hesab edilir. Təqsir cinayət tərkibinin zəruri meyarı olub, cinayətin subyektiv tərəfini xaralderizə edən əsas əlamətdir. O, həm də **cinayət məsuliyyətinin vacib şərtidir.**

Təqsir dedikdə, şəxsin törətdiyi ictimai təhlükəli əməlin nəticəsinə olan psixi münasibəti başa düşülür. Onun iki forması vardır;

- qəsd;
- ehtiyatsızlıq.

Qəsdin özünün iki növü fərqləndirilir:

- birbaşa qəsd;
- dolay qəsd.

Birbaşa qəsdlə törədilmiş cinayət odur ki, bu cinayəti törətmiş şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli olduğunu dərk etmiş, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görmüş və bunları arzu etmişdir (CM-in 25-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məsələn, qısqançlıq zəminində adam öldürmə və ya şəxsin əmlakını ələ keçirmək üçün onu öldürmə və yaxud dalaşma zamanı şəxsin öz yoldaşının sağlamlığına zərər vurmaı və s. birbaşa qəsdlə törədilmiş cinayətə misaldır.

Dolay qəsdlə törədilmiş cinayət elə əməldir ki, bu əməli törədən şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli olduğunu dərk etmiş.

onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görmüş, lakin bunları arzu etməmiş və belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu surətdə yol verilməmişdir (CM-in 25-cl maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, sərxoş vəziyyətdə olan şəxs küçədən keçən rəqibinə atəş açır və bunun nəticəsində o, həm onu, həm də başqa şəxsi öldürür. Birinci halda düzünə qəsdlə, ikinci halda isə dolaylı qəsdlə edilmiş cinayət göz qabağındadır.

Təqsirin ehtiyatsızlıq formasının da iki növü fərqləndirilir:

- cinayətkarcasına özünəgüvənmə;
- cinayətkarcasına etinasızlıq.

Cinayətkarcasına özünəgüvənmə zamanı şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını qabaqcadan görür. Lakin təqsirkar şəxs kifayət qədər əsas olmadan güman edir ki, o, ictimai təhlükəli əməlin qarşısını alacaqdır. Lakin təqsirkar şəxs güman etdiyi kimi olmur. Cinayət törədilir. Məsələn, sürücü avtomobili həddən çox sürətlə idarə edir, özünün yüksək sürücülük məharətinə malik olmasını zənn edir. Lakin sürücü yolu keçən piyadanı vurur və ona xəsarət yetirir. Başqa bir misalda sürücü yol hərəkət qaydalarını pozur və bunun nəticəsində yol qəza hadisəsi baş verir, qarşıdan gələn avtomobildəki sərnəşin ölür. Öz əməlinin ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyini əvvəlcədən görən sürücü güman etmişdir ki, onun yüksək peşəkarlıq təcrübəsi vardır və buna görə də qəza törədilməsi mümkün olmayacaqdır.

Cinayətkarcasına etinasızlıq zamanı şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyini qabaqcadan görməli olduğu və görə biləcəyi halda, onları görmür. Təqsirkar şəxs lazımı diqqət və ehtiyatlılıq göstərmir. Bunun nəticəsində cinayət baş verir. Məsələn tibb bacısı diqqətsizlik göstərir və bunun nəticəsində xəstəyə dərman əvəzinə zəhər verir. Xəstə ölür. Başqa bir misalda şəxs öz qonşusu ilə dalaşır. Dalaşma zamanı o, öz qonşusuna güclü zərbələr vurur. Qonşu yerə yığılır, başı daşa dəyir və ölür. Belə halda cinayətkarcasına etinasızlıq formasında cinayət törədilməsi göz qabağındadır.

Cinayətkarcasına özünəgüvənməni təsadüfi hadisədən (kazusdan) ayırmaq və fərqləndirmək lazımdır. Təsadüfi hadisə (kazu) onunla xarakterizə olunur ki, şəxs konkret şəraitdə törətdiyi əməldən yaranan ictimai təhlükəli nəticəni görmək imkanına malik olmur. O, həm də mövcud vəziyyəti dərk etməli deyildir.

Buna görə də həmin şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Məsələn, güclü yağış yağır. Küçə ilə hərəkət edən şəxsin ayağı sürüşür. Bunun nəticəsində başqa şəxs yıxılır və xəsarət alır.

Cinayətin motivi (latınca «mobeo» - hərəkət edən) cinayətin subyektiv tərəfinin müstəqil elementidir. Cinayət edən şəxsi ictimai təhlükəli əməl törətməyə sövq edən daxili meyli cinayətin motivi adlanır. Məsələn, şəxs qisas və yaxud qısqanclıq zəminində öz qonşusunu öldürür. Bu halda qisas almaq və ya qısqanclıq niyyəti cinayətin motivi hesab edilir. Başqa bir misalda şəxs öz dostunun ad gününü təbrik etmək üçün oğurluq edir. Belə halda «dostunun ad gününü təbrik etmək niyyəti» cinayətin motividir.

Cinayətin məqsədi cinayətin subyektiv tərəfinin müstəqil elementlərindən biridir. Onunla cinayətin motivi arasında daxili əlaqə və bağlılıq vardır. Cinayətin motivi vətəndaşı məqsədə çatmağa, məqsədə nail olmağa meylləndirir, istiqamətləndirir. Məsələn, şəxs tamah niyyəti ilə öz qonşusunu öldürür. Burada tamah niyyəti cinayətin motivi, qonşunu həyatdan məhrum etmək isə cinayətin məqsədidir.

Şəxsin cinayət törətməkdə çatmaq və nail olmaq istədiyi son nəticə cinayətin məqsədi adlanır.

§ 5. Cinayətin edilmə mərhələləri

Bəzən cinayət dərhal, necə deyərlər, birdən-
mərhələlərlənin törədilmir. Belə ki, cinayət törədilməmiş- **anlayışı**
qabaq (əvvəl) cinayət əməlinin planı ha
zırlanır, cinayətin törədilməsinə mane olan
hallar aradan götürülür (məsələn, oğurluq zamanı əvvəlcədən
mənzilin elektrik xətlərini kəsib sıradan çıxarmaq və ya gözətçi itini
zəhərləyib öldürmək və s.), ayrı-ayrı hazırlıq hərəkətləri görülür,
cinayət etmək üçün alət düzəldilir (məsələn, mənzildən oğurluq etmək
üçün mənzilin qapısına düşən açar düzəltmək və s.), cinayətin
iştirakçıları axtarılır və müəyyənləşdirilir, qəsd ediləcək obyekt
dəqiqləşdirilir və s. Bunlardan sonra cinayət törədilir. Belə hallarda
söhbət cinayətin edilmə mərhələlərindən gedir. Cinayətin edilmə
mərhələləri və ya cinayətin mərhələləri odur ki, həmin mərhələlər
qəsdən edilən cinayətlərin hazırlanması və bilavasitə törədilməsi ilə
bağlı olub, bir-birindən xarakterinə və qur

tarma vaxtına görə fərqlənir.

Cinayət hüquq elmində cinayətin **edilməsinin üç mərhələsi**, yəni cinayət törədilməsinin üç mərhələyə ayrılması göstərilir. Həmin mərhələlərə aiddir:

- cinayətə hazırlıq mərhələsi;
- cinayət etməyə cəhd mərhələsi;
- cinayətin başa çatması mərhələsi.

Bunlar cinayətin inkişafının üç mərhələsidir. Lakin cinayətin edilməsinin üç mərhələsinin fərqləndirilməsi o demək deyil ki, bütün cinayətlər öz inkişafında hökmən hər üç mərhələni keçir. Məsələ burasındadır ki, bəzi cinayətlər hazırlıq mərhələsi olmadan törədilir. Bəzən isə cinayət öz inkişafında hər üç mərhələdən keçir, yəni cinayətin edilməsi hər üç mərhələ ilə bağlı olur. Belə hallarda cinayət edilməsinin sonuncu mərhələsi - cinayətin başa çatması mərhələsi cinayət hüququ baxımından əhəmiyyət kəsb edir, cinayət məsuliyyəti yaradır.

O ki qaldı cinayətin edilməsinin həm birinci mərhələsinə (cinayətə hazırlıq mərhələsinə), həm də ikinci mərhələsinə (cinayət etməyə cəhd mərhələsinə), qeyd edə bilərik ki, həmin mərhələlərdə edilən hərəkətlərə görə cinayət qanunu məsuliyyət müəyyən edir. Çünki həmin hərəkətlər cinayətin hazırlanmasına və bilavasitə törədilməsinə yönəlir və qanunla cinayət hesab edilən əməlin bütün əlamətlərinə malik olur.

Cinayətə hazırlıq cinayət edilməsinin elə bir mərhələsidir ki, bu mərhələdə şəxs cinayət törətmək

hazırlıq ayrı-ayrı konkret hazırlıq hərəkətləri görsə də, cinayət onun iradəsindən asılı olmayaraq başa çatmır.

Hazırlıq hərəkətlərinin konkret növləri Cinayət Məcəlləsində sadalanır (CM-in 28-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Həmin hərəkətlərə aiddir;

- cinayət **törətmək üçün vasitə və ya alət axtarma, əldə etmə və ya hazırlanma** (məsələn, oğurluq etmək üçün mənzilin qapısına düşən açar düzəltmək; adam öldürmək üçün metal parçasının ucunu itiləmək; şəxsi zəhərləmək üçün zəhərli maddə axtarmaq; adam öldürmək üçün silah əldə etmək və s.);
- cinayət **törətmək üçün başqaları ilə əlaqəyə girmə, sövdələşmə** (məsələn, iki və daha çox şəxs əlbir cinayət etmək üçün razılığa gəlirlər və s.);

- cinayət törətmək üçün qəsdən başqa cür şərait yaratmaq (məsələn, cinayət törətmək üçün şərait yaratmaq məqsədilə saxta sənəd düzəltmək; cinayət etmək üçün mütəşəkkil qrup yaratmaq; cinayət hərəkətinin planını hazırlamaq; oğurluq etmək üçün qabaqcadan evin elektrik xətlərini kəsmək; qadını zorlamaq üçün cinayət yerinə getmək; oğurluq etmək məqsədi ilə ev sahibini qonaq çağırmaq və s.).

Hüquq ədəbiyyatında bəzi alimlər cinayət məsuliyyətindən yayınmağa imkan verən hərəkətlərin (məsələn, saxta pasport düzəldilməsinin, parik, bıç və saqqal qoyulmasının, alibinin və s.) də cinayətə hazırlıq hərəkətləri hesab olunmasını təklif edirlər. Bu, əsaslı və inandırıcı mövqedir.

Misala müraciət edək. Şəxs öz qonşusunun minik avtomobilini oğurlamaq məqsədilə həyətdə keşik çəkən gözətçi itini zəhərləyib öldürür. Lakin ev sahibinin qəfildən oyanması cinayətin başa çatdırılmasına mane olur. Belə halda cinayətə hazırlıq göz qabağındadır.

Yalnız iki növ cinayətə görə hazırlıq hərəkətləri cinayət məsuliyyətinə səbəb olur:

- ağır cinayətlərə görə;
- xüsusilə ağır cinayətlərə görə.

Məlum məsələdir ki, ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətlərin edilməsində hazırlıq mərhələsi (cinayətə hazırlıq) ola bilməz.

Cinayət Cinayət etməyə cəhd cinayət edilməsinin elə **etməyə cəhd** mərhələsidir ki, bu mərhələdə bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş qəsdən edilən əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik), şəxsin iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə başa çatdırılmır (CM-in 29-cu maddəsi). Məsələn, şəxs öz rəqibini öldürmək üçün odlu silah əldə edir və ona atəş açır. Atılan güllələr yan keçdiyindən şəxs (rəqib) salamat qalır. Başqa bir misalda, şəxs qadını zorlamaq istəyir. Qadın güclü müqavimət göstərdiyinə görə o, zorlama hərəkətini yerinə yetirə bilmir, yaxud vətəndaş vəzifəli şəxsə müəyyən məbləğdə pul rüşvət vermək istəyir. Vəzifəli şəxs isə rüşvəti qəbul etmir. Belə hallarda cinayət etməyə cəhd göz qabağındadır.

Cinayət etməyə cəhd zamanı şəxs bilavasitə (birbaşa) cinayət törətməyə yönəldilmiş qəsdən hərəkətlər (və ya hərəkətsizlik) edir. Söhbət planlaşdırılmış cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən hərəkətlərin (və ya hərəkətsizliyin) edilməsinə başlanmasından

və onların davam etdirilməsindən gedir. Bu cəhəti ilə cinayət etməyə cəhd cinayətə hazırlıqdan fərqlənir. Məsələn, şəxs oğurluq etmək məqsədilə başqa şəhərdə məzuniyyətdə olan vətəndaşın mənzilinə girir. Lakin o, qəfildən məzuniyyətdən qayıdan mənzil sahibi tərəfindən yaxalanır. Başqa bir misalda pul oğurlamaq məqsədilə oğru seyfi açmaq istəyir, lakin «iş başında» o, tutulur.

Cinayət etməyə cəhd cinayətə hazırlıqdan başqa bir cəhəti ilə də fərqlənir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, cinayət etməyə cəhd zamanı subyektin (cinayət etməyə cəhd göstərən şəxs) cinayət obyektinə birbaşa təsir göstərir. Məsələn, şəxs qadını zorlamaq istəyərkən naməlum şəxslər köməyə gəldiklərinə görə cinsi hərəkətləri həyata keçirə bilmir. Belə halda qadın birbaşa və real təhlükəyə məruz qalır. Başqa bir misalda şəxs öz qonşusunu öldürmək məqsədilə silahdan atəş açır. Lakin güllə yan keçdiyindən qonşu ölmür. Belə halda da qonşunun həyatı birbaşa və real təhlükəyə məruz qalır. Cinayət etməyə cəhd zamanı bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş hərəkət subyektədən (cinayət etməyə cəhd göstərən şəxsdən) asılı olmayan səbəbə görə yarımçıq qalır və bunun nəticəsində onun iradəsi ziddinə olaraq cinayət başa çatdırılmaz. Belə ki, subyekt cinayəti etmək üçün necə deyərlər, «əlindən gələnlər» hər şeyi etsə də, cinayət başa çatmır.

Cinayət etməyə cəhd Cinayət Məcəlləsi ilə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

**Başa çatmış və
başaya çatmayan
cinayət**

Başa çatmış cinayət şəxs tərəfindən törədilmiş elə bir əməldir ki, həmin əməldə Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətləri mövcud olur. Başqa sözlə

desək, cinayət o vaxt başa çatmış hesab edilir ki, şəxsin əməlinə Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan müvafiq cinayət tərkibinin bütün əlamətləri mövcud olsun. Ona bitmiş **cinayət** də deyilir. Bitmiş cinayət onunla xarakterizə olunur ki, şəxsin etdiyi hərəkət müəyyən cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinə malik olur. Məsələn, şəxs silahdan atəş açaraq rəqibini qətlə yetirir. Başqa bir misalda şəxs başqa şəxsin mənzilinə daxil olaraq qiymətli əşyaları oğurlayır. Belə hallarda başa çatmış (bitmiş) cinayətdən danışmaq olar.

Başa çatmayan cinayət dedikdə, şəxsin iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə yarımçıq qalan, sona çatdırılmayan ictimai təhlükəli əməl başa düşülür. Cinayətə hazırlıq və cinayət etməyə

cəhd başa çatmayan cinayət növünə aiddir. Onlara bitməmiş **cinayətlər də** deyilir.

Başa çatmayan cinayətlərə görə də cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Bu məsələ Cinayət Məcəlləsinin başa çatmış cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan müvafiq maddələrinə uyğun olaraq həll edilir.

**Cinayət
törətməkdən
könüllü
imtina etmə**

Bəzən şəxs cinayəti sona çatdırmağın mümkün olduğunu başa düşsə də, cinayətə hazırlıq hərəkətlərindən və ya bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş əməldən necə deyirlər, əl çəkir, boyun qaçırır. Belə əl çəkmə (boyun qaçırma) cinayət hüququnda cinayət törətməkdən könüllü imtina etmə adlanır.

Cinayət törətməkdən könüllü imtina etmə dedikdə, cinayəti başa çatdırmağın mümkünlüyünü və belə imkana malik olduğunu dərk etsə də, şəxsin cinayətə hazırlıq hərəkətlərini və ya bilavasitə cinayət törətməyə yönəldilmiş əməli qəti olaraq dayandırması başa düşülür (CM-in 30-cu maddəsi).

Cinayət qanunvericiliyi, habelə cinayət hüquq elmi cinayət törətməkdən könüllü imtina etmənin iki **başlıca əlamətini (meyarını)** müəyyən edir ki, onlar könüllü imtina etməni xarakterizə edir. Həmin əlamətlərə (meyarlara) aiddir:

- könüllü imtina;
- qəti və tam imtina.

Əgər müvafiq əməl göstərilən bu iki əlamətə (meyara) uyğun gəlsə, onda həmin əməl cinayət törətməkdən könüllü İmtina etmə hesab olunur və cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur. Başqa sözlə desək, cinayəti başa çatdırmaqdan könüllü **olaraq (birinci əlamət) qəti surətdə (ikinci əlamət) imtina** edən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Məsələn, şəxs adam öldürmək üçün bıçaq alır, amma müəyyən müddətdən sonra qətdən (adam öldürməkdən) qəti olaraq imtina edir. Belə halda könüllü və qəti imtina mövcuddur. Ona görə də şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Könüllü imtina dedikdə, şəxsin şüurlu surətdə, **öz** iradəsi ilə başladığı cinayət əməlindən əl çəkməsi və boyun qaçırması başa düşülür. Bəzən obyektiv səbəblər üzündən cinayəti başa çatdırmaq mümkün olmur. Belə vəziyyətdə məcburi imtina halı yaranır. Məcburi imtina halı isə şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinə səbəb olmur. Belə ki, cinayəti başa çatdırmaqdan məc

huri olaraq imtina edən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Məsələn, pul oğurlamaq məqsədilə şəxs seyfi açmağa cəhd edir, amma se^ çətin açıldığından o, niyyətini həyata keçirə bilmir.

İmtina o halda məcburi sayılır ki, müəyyən bir hal (səbəb) cinayətin başa çatdırılmasına mane olsun.

Könüllü imtina yalnız cinayət başa çatdırılana və bitənədək mümkündür. Daha doğrusu, yalnız cinayət edilməsinin iki mərhələsində - cinayətə hazırlıq və cinayət etməyə cəhd mərhələlərdə cinayət törətməkdən könüllü İmtina edilə bilər (məsələn, cinayətin edilməsinin hazırlıq mərhələsində şəxs cinayətin alət və vasitələrini məhv edir və s.) Cinayət törətdikdən sonra könüllü imtina halından danışmaq olmaz. Bu, məlum məsələdir. Yalnız bircə halda cinayət törədildikdən sonra könüllü imtina halı yaranır. Belə ki, şəxs törədilmiş cinayətin sonrakı inkişafını nəzarət altında saxlayır və ona təsir edə bilər. Bu halda şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Məsələn, şəxs evi yandırır, lakin bir neçə dəqiqə keçdikdən sonra alovu söndürür.

§ 6. Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran (istisna edən) hallar

Əməlin cinayət olmasını Hsy^tda elə əməllər törədilə bilər ki, aradan qaldıran halların həmin əməllər formal olaraq, zahirən anlayışı və növləri cinayətin əlamətlərinə uyğun gəlsin.

Lakin buna baxmayaraq həmin əməllər cinayət hesab edilmir, cinayət kimi tanınmır. Belə ki, bu əməllər ictimai təhlükəli qəsddən qorunarkən edilir, ictimai münasibətlərə mühüm zərər vurmur, ictimai cəhətdən təhlükəli deyildir, dövlətin, şəxsiyyətin və cəmiyyətin mənafeələrinin müdafiəsinə yönəlir. Bu cür əməllər Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə cinayət sayılmır. Əksinə həmin əməllər qanunla qorunan mənafeələrin müdafiəsinə yönəldildiyindən hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə kömək edir və ictimai cəhətdən faydalıdır. Cinayət qanununda və cinayət hüquq elmində bu əməllərə «əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar» deyilir.

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar dedikdə, ictimai təhlükəli qəsddən qorunarkən yaranan elə bir vəziyyət başa düşülür ki, bu vəziyyətdə edilən əməl Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə cinayət sayılmır.

Cinayət Məcəlləsi əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların dairəsini dəqiq və qəti olaraq müəyyən edir (CM-in 8-ci fəslə; 36-40-cı maddələr). Həmin hallara aiddir:

- zəruri müdafiə;
- son zərurət;
- cinayətkarın tutulması;
- əsaslı risk;
- əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi.

Zəruri müdafiə qanunla qorunan mənafeələrə təhlükəli qəsd bilər. Başqa hər hansı şəxs bu qəsdə dayan

dırmaq üçün qəsd edən şəxs barəsində zorakılıq hərəkətlərinə yol verir. Bu hərəkət cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) zəruri müdafiə adlanır. Məsələn, vətəndaş V. gecə ikən qonşu evdən qışqırıq səsləri eşidir. O, həmin evə daxil olarkən maska geymiş naməlum şəxsin əlindəki balta ilə ailə üzvlərini qətlə yetirmək istədiyini görür. Vətəndaş V. öz qonşusunun ailə üzvlərinin həyatını xilas etmək üçün mənzilində saxladığı ev tufəngindən atəş açmaqla maskalı şəxsi qətlə yetirir. O, yerindəcə keçirir. Vətəndaş V.-nin hərəkəti zəruri müdafiə vəziyyətində edilmiş hərəkət sayılır. Buna görə də həmin hərəkət cinayət sayılmır.

Zəruri müdafiə vəziyyətində edilən hərəkət ictimai təhlükəli qəsddən qorunmaq üçün törədilən əməldir. İctimai təhlükəli qəsd özünü müdafiə edən şəxsin həyatına, sağlamlığına və hüquqlarına, habelə dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrinə yönəlir. Qəsdin qarşısı qəsd edən şəxsə zərər vurmaq yolu ilə alınır və dayandırılır.

Zəruri müdafiə vəziyyətində edilən hərəkət yalnız müəyyən şərtlərə (tələblərə) uyğun olduqda, cinayət sayılmır. Həmin şərtlərə (tələblərə) aiddir:

- birincisi, şəxsiyyətin, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrinə yönələn qəsd ictimai təhlükəli olmalıdır (qəsd həmin mənafeələrə mühüm zərər vurmaldır);
- ikincisi, qəsd mövcud olmalıdır, yəni qəsd başlamalı, davam etməli, lakin hələ başa çatmamalıdır (yaxud qəsdin başlanılması gözlənilməlidir);
- üçüncüsü, qəsd xəyali yox, real (faktiki) olmalıdır, yəni ictimai münasibətlərə faktiki (real) zərər vurmaldır;

- dördüncüsü, müdafiə hərəkəti yalnız **ictimai təhlükəli qəsdlərə qarşı yol verilir**. Məhz bu qəsdlər zəruri müdafiə vəziyyətinin yaranmasına səbəb olur;
- beşincisi, zəruri müdafiə **qəsd edən şəxsə zərər vurmaqla** həyata keçirilir;
- altıncısı, müdafiə hərəkəti **qəsdin xarakterinə və təhlükəli-lik dərəcəsinə uyğun olmalıdır**, uyğun olmamaq isə zəruri müdafiə həddini aşmaq deməkdir (məsələn, bağ sahibi bir kiloqrama yaxın alma oğurlayan şəxsi ov tütəngindən atəş açmaqla qətlə yetirir. Başqa bir misalda çoban onun bir baş qoyununu oğurlayan şəxsi öldürür. Belə hallarda bağ sahibi də, çoban da zəruri müdafiə həddini aşır. Buna görə göstərilən hallarda zəruri müdafiədən söhbət gedə bilməz).

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar-

Son zərurət (jan biri **son zərurət** adlanır. Son zərurət cinayət hüququnda elə bir vəziyyətdir ki, bu vəziyyətdə edilən hərəkət cinayət sayılmır. Belə ki, bəzən şəxsin özünün və ya başqa şəxslərin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrini bilavasitə qorxu altına alan təhlükə əmələ gəlir. Bu təhlükəni aradan qaldırmağa ehtiyac və zərurət yaranır. Bəs, nə etməli? Təhlükəni aradan qaldırmaq üçün şəxsin qarşısında yalnız bircə (yeganə) yol durur. Bu yol **ziyanlı hərəkətlər etməklə ictimai münasibətlərə (cinayət qanunu ilə qorunan obyektlərə) zərər vurmaqdan** ibarətdir. Özü də həmin vəziyyətdə yaranmış təhlükəni başqa yolla və vasitə ilə aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Buna görə də şəxs yeganə yoldan istifadə edərək yaranmış təhlükəni aradan qaldırmaq məqsədilə müəyyən obyektə zərər vurur. Bununla o, başqa zərərin, yəni **təhlükənin vuracağı zərərin qarşısını** alır. Şəxsin hərəkəti ilə vurduğu zərər təhlükənin vuracağı zərərin qarşısını almağın yeganə yolu, son zərurətdir. Vurula biləcək zərərin qarşısını yalnız bu yolla almaq olar. Şəxsin bu hərəkətinə cinayət qanununda **son zərurət** deyilir.

Son zərurət vəziyyətində müdafiə hərəkəti qəsd edənə deyil, **üçüncü şəxslərə zərər vurmaq yolu ilə həyata keçirilir**. Əks təqdirdə zəruri müdafiə vəziyyəti yarana bilər. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, zəruri müdafiə qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə həyata keçirilir.

Son zərurət vəziyyətində edilən hərəkət yalnız müəyyən şərt-

lərə (tələblərə) əməl olunduqda cinayət sayılmır. Əsas şərt təhlükəni aradan qaldırmaq üçün şəxsin etdiyi **hərəkətin vurduğu zərərin təhlükənin vuracağı zərərdən az olmasından ibarətdir**. Məsələn, sürücü küçənin ortasında dayanmış dörd nəfər şəxsi basıb öldürməmək üçün avtomobilin hərəkət istiqamətini qəfildən dəyişir, səkiyə çıxır və yoldan ötən naməlum şəxsi öldürür. Belə halda sürücü naməlum şəxsi basıb öldürməklə (**vurulmuş zərər**), dörd nəfər şəxsin həyatını xilas edir (**qarşısı alınan və təhlükənin törədəcəyi zərər**).

g . . Əsaslı risq əməlin cinayət olmasını aradan qaldırmaq üçün əsaslı risq hallardan biridir CM-in 39-cu maddəsi bu halda lın tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Əsaslı risqin növləri kifayət qədər çoxdur. Lakin onun bir sıra növləri daha geniş yayılmışdır ki, həmin növlərə aiddir: istehsal risqi; təsərrüfat risqi; kommersiya risqi; elmi-texniki risq.

Risq yalnız müəyyən **şərtlərə (əlamətlərə) uyğun** gəldikdə əsaslı risq sayılır. Əsaslı risq isə hüquqa uyğun risq deməkdir. Buna görə də onun nəticəsində Cinayət Məcəlləsi ilə qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət **hesab edilmir**. Həmin şərtlər (əlamətlər) Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Birinci şərt (əlamət) ondan ibarətdir ki, risq ictimai **faydalı məqsədlərə nail olmağa** yönəlməlidir, insanların **həyatını** xilas etmək, onların sağlamlığını qorumaq, xammal və vəsaitə qənaət etmək, maddi xərclərdən yaxa qurtarmaq, əldə etdiyi mənfəət və gəlirini artırmaq və s. ictimai faydalı məqsədlərə misaldır. Məsələn, insan həyatını xilas etmək məqsədilə xəstəliyi müalicə etmək üçün dərman preparatı sınaqdan keçirilir.

İkinci şərt (əlamət) ondan ibarətdir ki, ictimai faydalı məqsədlərə risqlə **bağlı olmayan hərəkətlərlə çatmaq** (nail olmaq) mümkün olmasın. Əgər göstərilən məqsədlərə risqlə bağlı olmayan hərəkətlərlə nail oluna bilərsə, onda əsaslı risq halı yaranmır. Bu cəhəti ilə əsaslı risq son zərurətə oxşayır.

Üçüncü şərt (əlamət) ondan ibarətdir ki, risq edən şəxs Cinayət Məcəlləsi ilə qorunan obyektlərə **zərər vurulmasını aradan qaldırmaq üçün lazımı (zəruri) tədbirlər görsün**. Lazımı (zəruri) tədbirlər risq edən şəxsin müsbət nəticələr əldə etməsinə ümid verməli, elm və texnikanın müasir nailiyyətlərinə, peşəkar biliyə, təcrübə və sərişəyə əsaslanmalıdır.

Dördüncü şərt (əlamət) görə, risq edən şəxs bilə-bilə in

sanların həyatı üçün təhlükə, habelə ekoloji və ya digər fəlakət təhlükəsi yaratmamalıdır. İnsan həyatı üçün təhlükə törədən risqli hərəkət əsaslı risq hesab edilmir.

Göstərdiyimiz dörd şərtə (əlamətə) uyğun gələrsə, risq edən şəxsin hərəkəti (risqli hərəkəti) əsaslı risq hesab edilir. Misala müraciət edək. İstehsal müəssisəsində tüstü buraxan borunun (havanı çirkləndirən tüstü əhalinin sağlamlığı üçün olduqca zərərli) dərhal sökülməsi lazım gəlir. Kifayət qədər hündür olan borunu adi üsulla sökmək həddən ziyadə xərc tələb edir. Buna görə də boru bir qrup mühəndisin təklifi ilə partlayış vasitəsilə aradan götürülür. Bunun nəticəsində müəssisənin əmlakına xeyli zərər vurulur. Zərər əsaslı risq nəticəsində vurulduğuna görə cinayət hesab edilmir.

Əsaslı risq hökmən ictimai zərərli nəticələrə səbəb olmaya da bilər. Əsaslı risq zamanı bu cür nəticələrin yaranması yalnız ehtimal olunur, güman edilir. Digər tərəfdən, əsaslı risq nəticəsində vurulan zərər qarşısı alınan zərərdən çox ola bilər. Bu cəhətləri ilə əsaslı risq son zərurdən fərqlənir.

Cinayət törətmiş şəxsin tutulması Cinayət törətmiş şəxsin tutulması əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallardan biri sayılır. CM-in 37-ci maddəsi həmin halla bağlı məsələləri hüquqi cəhətdən tənzim edir.

Çox vaxt cinayət törədən şəxs özünü səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanlarına, yəni hüquq-mühafizə orqanlarına (polisə, prokurorluğa və digər orqanlara) könüllü olaraq təqdim etmir. Ümumi hal bundan ibarətdir ki, şəxs cinayət törətdikdən sonra hadisə yerindən qaçıb gizlənməyə cəhd edir. Məlum məsələdir ki, o, yeni cinayət törədə bilər. Yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısının alınması və ya cinayət törətmiş şəxsin hüquq-mühafizə orqanlarına gətirilməsi məqsədilə hər hansı şəxs onu yaxalaya bilər. Bu hərəkətə cinayət qanunvericiliyində cinayət **etmiş şəxsin (cinayətkarın) tutulması** deyilir. Bunun əlbəttə, hüquq-mühafizə orqanları qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsi, cinayətkarlıqla mübarizə aparılması, oğurlanmış əmlakın qaytarılması və cinayətkarın vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsi baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Cinayəti törətmiş şəxsi istənilən şəxs tuta bilər. Bu barədə cinayət qanunu hər hansı bir məhdudiyət müəyyən etmir. Bu, polis orqanları əməkdaşlarının vəzifə borcudur.

Cinayətkarı tutan zaman şəxs ona zərər vura bilər. Vurulan zərər həm fiziki zərər (məsələn, bədənə xəsarət yetirmə və s.), həm də əmlak (maddi) zərəri növündə ola bilər. Cinayət qanununa görə cinayət törədən şəxs tutulan zaman zərər vurulması cinayət sayılmır (CM-in 37-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Lakin tutma hərəkətlərinin cinayət sayılmaması üçün onun bir neçə şərtə (əlamətə) uyğun gəlməsi tələb edilir ki, onlar cinayət qanununda və cinayət hüquq ədəbiyyatında göstərilmişdir¹ Həmin şərtlərə aiddir:

- tutulan şəxsin cinayət törətməsi;
- cinayət törətmiş şəxsin qaçıb gizlənməyə cəhd etməsi;
- tutma hərəkətinin yalnız cinayət törətmiş şəxs barəsində edilməsi;
- tutma hərəkətinin cinayət törədildiyi anda, yaxud da bilavasitə cinayət törədildikdən sonra edilməsi;
- cinayət törədən şəxsə zərər vurulması;
- tutma hərəkətinin törədilən cinayətin təhlükəlilik dərəcəsinə, habelə tutmanın hallarına uyğun gəlməsi;
- tutma hərəkətinin cinayət törədən şəxsi polis, prokurorluq və s. orqanlara gətirmək, yaxud da yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısının alınması məqsədilə edilməsi.

Əmrin (sərəncamın) yerinə yetirilməsi

s^əəncamm əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hal- **yerinə yetirilməsi** lardan biridir. Bu halın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, səlahiyyətli şəxs müəyyən edilmiş qaydada əmr (sərəncam) verir. Müəyyən qrup şəxslər əmri (sərəncamı) məcburi surətdə icra etməlidirlər, yeni əmrin (sərəncamın) icrası bəzi şəxslər üçün məcburi xarakter daşıyır. Həmin şəxslər əmri (sərəncamı) icra edən zaman Cinayət Məcəlləsi ilə qorunan obyektlərə zərər vura bilərlər. Belə halda zərər vurulması cinayət sayılmır (CM-in 40-cı maddəsinin 1-ci bəndi).

Əgər zərər qanunsuz əmrin (sərəncamın) icrası nəticəsində vurularsa, belə zərəre görə cinayət məsuliyyətini qanunsuz əmr (sərəncam) vermiş şəxs daşıyır. Məsələn polis əməkdaşlarına mitinq iştirakçısını döymək barədə əmr verilir və bunun nəticəsində həmin iştirakçıya bədən xəsarəti yetirilir. Belə halda qanunsuz əmri verən şəxs məsuliyyət daşıyacaqdır.

¹ Bax: Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Dərslük, Bakı, 2002, s.329-334.

§ 7. Cinayətdə iştirakçılıq

Cinayətdə iştirakçılığın anlayışı Cinayətlərin xeyli hissəsi bir neçə şəxs tərəfin-
<^ən törədilir. Cinayətin iki və daha artıq şəxs tə-
rəfindən edilməsi mümkün olan məsələdir. Məsələn, beş
nəfərdən ibarət dəstə vətəndaşın minik avtomobilini qaçırır. Üç
qardaş birləşərək qisas zəminində qonşunun sağlamlığına ağır zərər
vururlar (xəsarət yetirirlər), iki nəfər şəxs tamah niyyətilə adam
öldürürlər. Bu hallarda söhbət cinayətdə iştirakçılıqdan gedir.
Cinayətin törədilməsində bir neçə şəxsin iştirak etməsi isə onun
ictimai təhlükəliliyini artırır. Belə ki, ictimai baxımdan bu kimi cinayətlər
(iştirakçılıqla edilən cinayətlər) təkbaşına törədilən cinayətlərdən daha
təhlükəlidir. Bu onunla izah edilir ki, iştirakçılıq zamanı cinayətkarlar
güc və səylərini birləşdirərək, öz aralarında rolları bölüşdürürlər. Belə
hal isə cinayətin törədilməsini şübhəsiz ki, asanlaşdırır, ictimai
təhlükəli əməlin daha böyük inamla, daha az risklə edilməsinə imkan
yaratır.

**Cinayətdə iştirakçılıq dedikdə, iki və daha çox şəxsin qəsdən
cinayət törətməkdə qəsdən birgə iştirakı başa düşülür.**

Iştirakçılıqla **yalnız qəsdlə törədilən cinayətlər edilir.** Cinayət
qanunu (Cinayət Məcəlləsi) ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətdə
iştirakçılığın mümkünlüyünü istisna edir.

Cinayətdə iştirakçılıq **ən azı iki nəfərin iştirakı ilə** mümkündür.
Bu iştirakçılıqla edilən cinayətlərin **məcburi (labüd) şərti və
əlamətidir.** Cinayətdə iştirakçılığın yalnız bir nəfərin iştirakı ilə
mümkünlüyü istisna edilir. Bu, aydın və məlum məsələdir.

Bundan əlavə, cinayətdə iştirakçılığın yaranması üçün digər
şərtlərin də olması lazımdır. Həmin şərtlərə aiddir;

- cinayətdə iştirakçılıq zamanı hər bir iştirakçının hərəkəti digər
iştirakçıların **hərəkətini şərtləndirməlidir**, yəni onların hərəkəti
üçün şərt olmalıdır;
- hər bir iştirakçının hərəkəti **digər iştirakçıların hərəkətlərini
tamamlamalıdır**;
- ictimai təhlükəli əməl və bu əməlin **nəticəsi bütün iştirakçılar
üçün ümumi olmalıdır**;
- hər bir iştirakçının əməli ilə zərərli nəticə arasında **səbəbli əlaqə
olmalıdır.**

İştirakçılar cinayət törətdikləri zaman cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmalı, həm də anlaqlı olmalıdırlar. Buna görə də azyaşlılarla və ya anlaqsız şəxslərlə ictimai təhlükəli əməl törədilməsi cinayətdə iştirakçılığa gətirib çıxartmır.

İştirakçılıq zamanı iki və ya daha çox şəxs cina-
iştirSçHıgım etmək üçün **əlbir olurlar**. Bunun üçün hə-
formaları ^1^ şəxslər öz hərəkətlərini qarşılıqlı surətdə
əlaqələndirirlər. Əlbir olmağın dərəcəsinə və həmin hərəkətlərin
qarşılıqlı əlaqə üsuluna görə cinayətdə **iştirak- çılığın bir neçə
forması** fərqləndirilir (Cinayət Məcəlləsinin 34- cü maddəsi). Bu
formalara aiddir:

- sadə iştirakçılıq (cinayətin qabaqcadan əlbir olmayan qrup tərəfindən törədilməsi);
- cinayətin əvvəlcədən əlbir olan qrup tərəfindən törədilməsi (qabaqcadan əlbir olmaq forması).

Sadə iştirakçılıq dedikdə, cinayətin qabaqcadan əlbir olmadan iki və daha çox icraçının birgə iştirakı ilə törədilməsi başa düşülür. Bu formaya **qabaqcadan əlbir olmayan qrupun iştirak- çılığı** da deyilir. İştirakçılığın bu forması nisbətən az təhlükəlidir. Çox da geniş yayılmamışdır. İştirakçıların əlbir olmaq dərəcəsi minimumdur. Cinayət bir qayda olaraq, müəyyən bir şəxsin səyi ilə başlayır, digər iştirakçılar da ona qoşulurlar. İştirakçılar yalnız cinayətin başvermə anında cinayətin icraçısına qoşulur və birləşirlər. Kollektiv dalaşma zamanı adam öldürmə, zorlama və digər cinayətlər bu forma iştirakçılığa misal ola bilər.

İştirakçılığın qabaqcadan əlbir olmaq forması dedikdə, cinayətin əvvəlcədən əlbir olan qrup tərəfindən törədilməsi başa düşülür. İştirakçılığın bu forması son zamanlar geniş yayılmışdır. Həmin forma adam öldürmə, xullqanlıq və hədə-qorxu gəlməklə tələb etmə (reket) kimi cinayətlər üçün xarakterikdir. İştirakçılar cinayətin başlanmasına kimi, yəni cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən hərəkətin edilməsinə qədər öz aralarında cinayət törətmək barədə razılığa gəlirlər. İştirakçılar arasında əlbir olmaq dərəcəsi müxtəlifdir. Buna görə İştirakçılığın qabaqcadan əlbir olmaq formasının özünün bir neçə halları fərqləndirilir.

Mürəkkəb iştirakçılıq bu hallardan biridir. Belə halda cinayətin iştirakçıları müxtəlif vəzifələr yerinə yetirirlər. İştirakçılardan biri cinayəti bilavasitə törədir, başqaları ona kömək edir. Bəzən iştirakçılar arasında vəzifə bölgüsü aparılır, onlar müxtəlif rollar yer- 194

nə yetirirlər.

Cinayətin mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsi iştirakçılığın əlbir olmaq formasının hallarından biridir. İştirakçılığın bu halı ilə bir qayda olaraq, iqtisadi və təsərrüfat sahəsində baş verən cinayətlər törədilir. Çox vaxt o, korrupsiya ilə bağlı olur.

Mütəşəkkil dəstə cinayət etmək üçün əvvəlcədən razılığa gəlmiş şəxslərin sabit qrupu deməkdir. Bu qrupa daxil olan şəxslər arasında əlbir olmaq dərəcəsi yüksəkdir. Həmin qrupa başçı rəhbərlik edir. Qrup cinayətin edilmə planını işləyib hazırlayır, həmin planı həyata keçirmək üçün rolları və hərəkətləri müəyyən edir. Qrupa daxil olanlar peşəkarlığa malik olan şəxslərdir, özü də iştirakçılar bir yox, bir sıra cinayətlər etmək məqsədilə birləşirlər.

Cinayətkar birlik (təşkilat) iştirakçılığın qabaqcadan əlbir olmaq formasının göstərdiyimiz halları arasında ən təhlükəlisidir. Çox vaxt belə birliklər narkobizneslə məşğul olmaq üçün yaradılır.

Cinayətkar birlik (təşkilat) dedikdə, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsi məqsədilə yaradılan sabit mütəşəkkil qrup və ya bir neçə mütəşəkkil cinayətkar qrupun sabit birliyi başa düşülür. Bu, birgə cinayətkar fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün şəxsləri sabit qrupda birləşdirən birlikdir. Cinayətkar birliyə (təşkilata) daxil olan şəxslər arasında daimi və uzunmüddətli əlaqələr mövcud olur. Onlar cinayətin edilməsi üçün spesifik metod hazırlayırlar.

Cinayət iştirakçılarının növləri İştirakçılardan hər biri müəyyən funksiya yerinə yetirir. Başqa sözlə desək, cinayətin edilməsi ilə bağlı olaraq iştirakçılar arasında rollar bölünür. Rolların bölünməsi iştirakçılıq üçün xarakterik cəhətdir. Hər bir iştirakçı öz roluna müvafiq olaraq müəyyən hərəkətlər edir. Buna uyğun olaraq cinayətin iştirakçılarının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- icraçı;
- təşkilatçı;
- təhrikçi;
- köməkçi.

icraçı dedikdə, o şəxs başa düşülür ki, həmin şəxs bilavasitə cinayəti törədir. Məsələn, bir neçə şəxs özgəsinin əmlakını ələ

keçirmək üçün silahdan istifadə etməklə zorakılıq tətbiq ediləcəyi hədəsilə basqın edirlər. Silahdan istifadə etməklə hədələyən şəxs bu cinayətin icraçısı hesab edilir.

İcraçı rolunda iki və daha çox şəxs çıxış edə bilirlər. Onlara birgə icraçılar deyilir. Birgə icraçılar dedikdə, cinayətin törədilməsində bilavasitə birlikdə iştirak etmiş şəxslər başa düşülür. Məsələn, üç nəfərdən ibarət olan qrup minik avtomobilini birlikdə qaçırlar.

icraçı eləcə də cinayət qanununda nəzərdə tutulan hallarda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməyən şəxslərdən (məsələn, anlaqsız şəxslərdən və ya 14 yaş və ya 16 yaş həddinə çatmayan şəxslərdən və s.) istifadə etməklə cinayət törətmiş şəxs ola bilər.

Təşkilatçı dedikdə, cinayətin törədilməsini təşkil etmiş və ya həmin cinayətin törədilməsinə rəhbərlik etmiş şəxs başa düşülür. Cinayət iştirakçıları arasında ən təhlükəlisi təşkilatçıdır. Belə ki, təşkilatçı cinayətin hazırlanmasının ya təşəbbüskarı, ya da rəhbəridir. O, cinayət iştirakçılarını tapır, iştirakçılar arasında rolları bölüşdürür, plan hazırlayır, bir sözlə, cinayətin hazırlanmasını və törədilməsini təşkil edir.

Cinayətkar birlik (təşkilat) yaratmış və ya bunlara rəhbərlik etmiş şəxs də cinayətin təşkilatçısı sayılır.

Təhrikçi dedikdə, ələ alma, sövdələşmə, hədə-qorxu gəlmə və ya digər üsullarla başqa şəxsi cinayət törətməyə sövq edən şəxs başa düşülür. Təhrikçilik müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər: inandırmaq yolu ilə; aldatmaq yolu ilə; pulla ələ almaq yolu Hə. Məsələn, V. maddi vəziyyəti pis olan D-ni pulla ələ alır. D. V- in təhriki ilə oğurluq edir.

Cinayətin törədilməsinə fiziki yardım və ya əqli yardım göstərən şəxsə köməkçi deyilir. Cinayətin törədilməsi üçün alət və ya vasitələr vermək və ya maneələri aradan qaldırmaqla kömək etmək fiziki yardımı ifadə edir. Məsələn, köməkçi adam öldürmək üçün odlu silah verir, pulları oğurlamaq məqsədilə seyfi açmaq üçün elektron nəzarət sisteminin kodunu verir və s. V. cinayət törətmək üçün A-ya nəqliyyat vasitəsi verir. V. köməkçidir. O, cinayətin törədilməsinə fiziki yardım edir.

Cinayətin törədilməsinə məsləhətlər, göstərişlər və məlumatlar vermək, cinayət alət və vasitələrini, cinayətin izlərini və s. gizlətməyi vəd etmək əqli yardımı ifadə edir.

§ 8. Cəzanın anlayışı, məqsədi, sistemi və növü

Cəzanın anlayışı

Cinayətin six surətdə bağlı olduğu əsas məsələ cəzadır. Belə ki, cəza cinayət törətməkdə təqsiri olan şəxs barəsində tətbiq edilir. Digər tərəfdən cəza cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilmə vasitəsidir. Cinayət məsuliyyətinin əsası (faktiki əsası) isə cinayətdən ibarətdir. Bundan əlavə, yalnız törədilən cinayət əsasında şəxs barəsində cəza tətbiq edilə bilər. Deməli, cinayət törədilməzsə, cəza da tətbiq edilməz. Törədilən cinayət tətbiq edilən cəzanın əsasıdır. Bunlara görə cinayət və cəza cinayət hüququnun iki əsas məsələsidir.

Cəza dedikdə, törədilmiş cinayətə görə cinayət etməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq edilən xüsusi xarakterli dövlət məcburiyyət tədbiri başa düşülür.

Cəza dövlət məcburiyyət tədbiridir. Hüquq pozuntusunun digər növü olan xəta (mülki xəta, inzibati xəta və s.) üçün də dövlət məcburiyyət tədbirləri müəyyən edilmişdir. Bəs, cəza digər dövlət məcburiyyət tədbirlərindən nə ilə fərqlənir? Bu suala düzgün cavab vermək üçün hər şeydən əvvəl, **cəzanın əlamətlərini** müəyyənləşdirmək lazımdır. Məhz bu əlamətlər cəzanı digər dövlət məcburiyyət tədbirlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Cəzanın əlamətləri

Cəzanın əlamətləri onun əsas mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Həmin əlamətlər isə bir neçədir.

Cəzanın **birinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, **cəza yalnız məhkəmənin hökmü ilə və dövlətin adından təyin (tətbiq) edilir.** Başqa hər hansı dövlət orqanı cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə cəza təyin edə bilməz. Digər dövlət məcburiyyət tədbirləri məhkəmə hökmü ilə təyin edilmir.

Cəzanın **ikinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, cəza yalnız cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) **cinayət kimi nəzərdə tutulan əməllərə görə təyin edilə bilər.** Şəxsə cəza tətbiq etməyin yeganə əsası onun cinayət törətməsidir. Ancaq cinayət törədən şəxsə cəza tətbiq edilə bilər. Əgər şəxs cinayət törətməyibsə, ona cəza tətbiq edilmir.

Cəzanın **üçüncü əlaməti** ondan ibarətdir ki, **cəza fərdi xarakter daşıyır.** Bu o deməkdir ki, cəza yalnız cinayət törədən şəxsin özü barəsində tətbiq edilə bilər. Cinayət törətməklə təqsirli hesab edilən şəxsin cəza çəkmək vəzifəsini başqa şəxsin üzə-

rinə qoymaq olmaz.

Cəzanın **dördüncü əlaməti** ondan ibarətdir ki, cəzanın tətbiqi xüsusi hüquqi nəticəyə səbəb olur. Həmin nəticəyə məhkumluq deyilir. **Cəza məhkumluq yaradır.** Məhkumluq məhkəmə hökmünün qüvvəyə minməsi ilə başlayır. Onun əsas hissəsini cəzanın çəkildiyi müddət təşkil edir.

Cəzanın **bəşinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, o. cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxs barəsində **məhrumiyət yaradır və onun hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırır.**

Təqsirkar şəxsə cəza tətbiq edilməsi o deməkdir ki, həmin şəxsə dövlət adından mənfi siyasi-mənəvi qiymət verilmişdir. Cəza dövlət məcburiyyət tədbirlərinin daha kəskin və sərt formasıdır. **Cəzanın** Cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəzanın məqsə- **məqsəd**icismani (fiziki) əzab vermək və ya İnsan ləya

qətini alçaltmaqdan ibarət deyildir. Cəzanın tətbiq edilməsi ilə şəxsin düşər olduğu maddi, mənəvi və fiziki məhrumiyət cəzanın məqsədi hesab edilmir. Bəs cəzanın məqsədi nədən ibarətdir? Cəza hansı məqsəd güdür?

Cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) üç əsas və başlıca məsələni cəzanın güddüyü məqsəd kimi müəyyən edir (Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Sosial ədalətin bərpası cəzanın güddüyü əsas məqsədlərdən biridir. Bildiyimiz kimi, cinayət şəxsiyyətin, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrinə zərər vurur. Zərərçəkənlərin cinayətlə pozulan mənafeələrinin bərpa olunması elə sosial ədalətin bərpa olunması deməkdir.

Məhkumu islah etmək və onun tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq cəzanın güddüyü digər əsas məqsəddir. Cəza məhkumun islah edilməsi və yenidən tərbiyə edilməsi vasitəsidir, islah etmə gedində cinayət törədən şəxs qanuna əməl edən, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına və birgə yaşayış qaydalarına hörmət bəsləyən insana çevrilir. Bunun nəticəsində o, gələcəkdə yeni cinayətlər etməmək ruhunda tərbiyə olunur, onun yeni cinayətlər etməsinin qarşısı alınır. Göstərilən məqsəd cəzanın **xüsusi xəbərdaredici məqsədi** adlanır.

Cəzanın güddüyü digər əsas məqsəd **başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaqdan** ibarətdir. Cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq edilən cəza cəmiyyətin digər üzvlərinə xəbərdarlıq təsiri göstərir və

adamlarda müəyyən hərəkətlərə görə cəzanın labüdlüyünə inam yaradır. Cəzanın bu xüsusiyyəti cinayətlərin qarşısını almağa imkan verir, insanları cinayət törətməkdən çəkəndirməyi təmin edir. Cəmiyyətin digər üzvlərinin cinayət törətməsinin qarşısının alınması **cəzanın ümumi xəbərdaredici məqsədini** təşkil edir. Cinayət törətdiyinə görə şəxsə tətbiq edilən cəza söz yox ki, digər şəxslərə - cəmiyyət üzvlərinə də təsir göstərir.

Cəzanın ümumi xəbərdaredici məqsədi öz aktuallığını əvvəllərdə olduğu kimi, indi də saxlayır.

§ 9. Cəzanın sistemi və növləri

Cəzanın Məhkəmə dövlətin adından cinayət törətməkdə təq- / sistemi sirlili hesab edilən şəxslərə dövlət məcburiyyətinin ^ xüsusi növünü - cəza növlərini təyin edir. Cəza növ

ləri cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) göstərilmişdir. Onlar **ağırlığından asılı olaraq** müəyyən qaydada və ardıcılıqla vahid şaquli xətt üzrə yerləşir və düzlənir. Cəza növlərinin bu cür yerləşməsi və düzlənməsi cəzanın sistemi adlanır. Cəza sistemi cinayət növlərini sadalayan **siyahıdır**. Həmin siyahı isə **dəqiq və qəti xarakterə malikdir**. Bu o deməkdir ki, məhkəmə təqsirkar şəxsə siyahıda göstərilməyən cəzanı təyin edə bilməz.

Cəzanın sistemi dedikdə, cinayət qanununda (Cinayət Məcəlləsində) göstərilmiş cəza növlərinin özlərinin ağırlığından asılı olaraq müəyyən ardıcılıqla düzləndiyi qəti siyahı başa düşülür.

Cəza sisteminin - siyahının əsasını cəzaların **ağırlıq əlaməti** təşkil edir. Siyahının əvvəlində ağır yox, nisbətən yüngül cəza növləri yerləşir. Siyahıda cəza növünün tutduğu yerin sayı artdıqca, cəzanın ağırlığı da artır. Cərimə siyahıda birinci yer tutur. Siyahının axırındakı yerində isə azadlıqdan məhrum etmə cəzası durur.

Cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) on üç cəza növü nəzərdə tutur (Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsi). Həmin cəza növlərinə aiddir:

- cərimə;
- nəqliyyat vasitəsinin idarəetmə hüququndan məhrum etmə;
- müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə;

- ictimai işlər;
- xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə;
- islah işləri;
- hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma;
- əmlak müsadirəsi;
- Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma;
- azadlığın məhdudlaşdırılması;
- intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama;
- müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;
- ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Cəza sisteminə daxil olan bütün cəzalar üç qrupa bölünür:

- əsas cəzalara;
- əlavə cəzalara;
- həm əsas, həm də əlavə cəza kimi tətbiq edilən cəzalara.

Əsas cəzalar odur ki, bu cəzalar müstəqil cəza kimi tətbiq edilir və başqa hər hansı cəzaya qoşulmur. Bu cəza qrupuna aiddir: ictimai işlər; hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma; intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama; azadlığın məhdudlaşdırılması; müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə; ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Əlavə cəzalar odur ki, bu cəzalar müstəqil surətdə tətbiq oluna bilmir, yalnız hər hansı əsas cəzaya uyğunlaşdırılmaqla təyin edilir. Bu cəza qrupuna aiddir: xüsusi və ya hərbi rütbədən məhrum etmə; nəqliyyat vasitələrini idarəetmə hüququndan məhrum etmə; əmlak müsadirəsi; Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma.

Həm əsas, həm də əlavə cəza kimi tətbiq edilən cəzalara aiddir: cərimə; müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə.

Cərimə cəzanın növlərindən biridir. Cinayət qanunu növləri* (Cinayət Məcəlləsi) ilə müəyyən edilmiş hallarda və məbləğdə məhkəmə tərəfindən təyin edilən pul tənbehinə **cərimə** deyilir (Cinayət Məcəlləsinin 44-cü maddəsi). Cəzanın bu növü təyin edilərkən əsasən iki amil nəzərə alınır: cinayətin ağırlığı; cinayət törətmiş şəxsin əmlak (maddi) vəziyyəti. Cərimə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş **şərti maliyyə vahidi**

nin yüz mislindən beş min mislinədək miqdarda müəyyən edilir.

Nəqliyyat vasitəsinin idarəetmə hüququndan məhrum etmə cəza növlərindən biridir (Cinayət Məcəlləsinin 45-ci maddəsi). Bu cəza növü Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulan hallarda tətbiq edilir. Məhkəmə onu təyin edərkən cinayətin xarakterini, təqsirkarın şəxsiyyətini və cinayətin digər hallarını nəzərə alır. Cəza **bir ildən beş ilədək müddətə** təyin edilə bilər.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə cəza növlərindən biridir (Cinayət Məcəlləsinin 46-cı maddəsi). Göstərilən cəza növünün mahiyyəti dövlət orqanlarında konkret vəzifə tutmağın və ya konkret peşə və ya digər fəaliyyətlə məşğul olmağın qadağan edilməsindən ibarətdir. O, müddətli cəza növüdür. Belə ki, bu cəza növü **əsas** cəza kimi **bir ildən beş ilədək müddətə**, əlavə cəza kimi **isə bir ildən üç ilədək** təyin edilir.

İctimai işlər kifayət qədər geniş yayılmış cəza növüdür. Bu cəza növü **müddətli xarakterə** malikdir. Belə ki, ictimai işlər **altmış saatdan iki yüz qırx saata** qədər müəyyən edilir və gün ərzində dörd saatdan çox ola bilməz (Cinayət Məcəlləsinin 47-ci maddə- si).

İctimai işlər dedikdə, məhkumun gündəlik əsas işindən və təhsilə sərf etdiyi vaxtdan kənar, asudə vaxtında cəmiyyətin xeyrinə əvəzi (haqqı) ödənilmədən yerinə yetirdiyi ictimai faydalı işlər başa düşülür. Belə işlərin növlərini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir. İctimai işlər Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin maddələrində nəzərdə tutulan hallarda təyin edilir. Bu cəza növü I və II qrup əlillərə, hamilə qadınlara, himayəsində səkkiz yaşınadək uşağı olan qadınlara və s. tətbiq oluna bilməz.

İslah işləri müddətli cəza növüdür. Belə ki, bu cəza növü **iki aydan iki ilədək müddətə təyin edilir** (Cinayət Məcəlləsinin 49- cu maddəsi).

İslah işləri dedikdə, məhkum olmuş şəxsin qazancından dövlət mülkiyyətinə beş faizdən iyirmi faizədək məbləğdə pul mədaxil olunmaqla onun məcburi əməyə cəlb olunması başa düşülür. Bu cəza məhkumun iş yeri üzrə çəkilir.

Əmlak müsadirəsi yalnız əlavə cəza kimi tətbiq edilə bilər. Əmlak müsadirəsi dedikdə, məhkumun cinayət törədərkən istifa

də etdiyi alət və vasitələrin, habelə cinayət yolu ilə əldə etdiyi əmlakın məcburi qaydada və əvəzsiz olaraq dövlət mülkiyyətinə mədaxil edilməsi başa düşülür (Cinayət Məcəlləsinin 51-ci maddəsi). Buna **xüsusi əmlak müsadirəsi** deyilir. Bundan əlavə, müsadirə tam əmlak müsadirəsi növündə də ola bilər. **Tam əmlak müsadirəsi** məhkumun xüsusi mülkiyyətində olan əmlakının hamısının məcburi qaydada əvəzsiz olaraq alınmasıdır. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir (Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 4-cü bəndi).

Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma əlavə cəza növüdür. Bu cəza növünün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, xarici ölkə vətəndaşlarına (əcnebilərə) tətbiq edilir. Belə ki, əcnebilər ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətdiklərinə görə onlara əsas cəza növü təyin olunur. Onlara əsas cəza növünü çəkdikdən sonra, həmin cəza növü tətbiq olunur, yəni əcnebilər Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından məcburi surətdə kənara çıxarırlar. Bu cəza növü Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin maddələrində nəzərdə tutulmur.

Azadlığın məhdudlaşdırılması müddətli cəza növüdür. Belə ki, bu cəza növü qəsdən cinayət törətməyə görə azadlıqdan məhrum etməyə məhrum olmuş şəxslərə **bir ildən üç ilədək müddətə**, ehtiyatsızlıqdan cinayət törətməyə görə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslərə **bir ildən beş ilədək müddətə** təyin edilir (Cinayət Məcəlləsinin 53-cü maddəsi).

Azadlığın məhdudlaşdırılması dedikdə, ittiham hökmü çıxarılanadək on səkkiz yaşı tamam olmuş məhkumların cəmiyyətdən təcrid olunmadan, lakin nəzarət altında xüsusi müəssisələrdə saxlanması başa düşülür.

Azadlıqdan Cinayət hüququ azadlıqdan məhrum etməni ən **məhrum etmə** kəskin cəza növü kimi nəzərdə tutur. Bu cəzanın tətbiq olunması nəticəsində cinayət törətmiş şəxs cəmiyyətdən təcrid edilir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəza növünün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cəza növünə görə məhkum məcburi surətdə xüsusi dövlət idarələrində (azadlıqdan məhrum etmə yerlərində) yerləşdirilir və bu yolla cəmiyyətdən təcrid olunur. **Xüsusi dövlət idarələri (azadlıqdan məhrum etmə yerləri)** dedikdə isə islah kaloniyaları və ya həbsxana başa düşülür.

Azadlıqdan məhrum etmə cəza növünün iki forması fərqləndirilir

rilir:

- müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;
- ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası üç aydan on beş ilədək müddətə müəyyən edilir (Cinayət Məcəlləsinin 55-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu cəza növünün son müddəti hökmlərin məcmusu üzrə iyirmi ildən artıq ola bilməz.

Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası bütün cinayətlərin yox, yalnız müəyyən növ cinayətlərin törədilməsinə görə tətbiq edilə bilər. Həmin cinayət növlərinin dairəsi Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuşdur (Cinayət Məcəlləsinin 57-ci maddəsi). Onlara aiddir: sülh və bəşəriyyət əleyhinə xüsusilə ağır cinayətlər; şəxsiyyət əleyhinə xüsusilə ağır cinayətlər; dövlət hakimiyyəti əleyhinə xüsusilə ağır cinayətlər; müharibə cinayətləri ilə əlaqədar törədilmiş xüsusilə ağır cinayətlər.

Elə kateqoriya şəxslər vardır ki, həmin şəxslər barəsində ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növü tətbiq edilə bilməz. Buna cinayət qanunu yol vermir (Cinayət Məcəlləsinin 57-ci maddəsi). Həmin şəxslərə aiddir: qadınlar; cinayət törədərkən on səkkiz yaşa tamam olmamış şəxslər; hökm çıxarılanadək altmış beş yaşına çatmış kişilər.

§ 10. Cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə*

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, məsuliyyətin la- **Cinayət** büdlüyü prinsipi cinayət hüququnun əsas **məsuliyyətindən** prinsiplərindən biri kimi tanınır.

Bu prinsipe

azad etmə cinayət törətməkdə təqsirli bilinən hər bir şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunaraq cəzalandırılmalıdır.

Bununla bərabər, CM-də nəzərdə tutulan hallarda cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər. Cinayət məsuliyyətindən azad etmə dedikdə, cinayət törətmiş şəxsin mühakimə edilməkdən və cəzalandırılmaqdan azad olunması başa düşülür. Cinayət məsuliyyətindən azad etmə humanizm və ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsinin təcəssümüdür.

. Bu paraqraf Odlar Yurdu Universitetinin aspirantı Əliyev Səbuhi Osman oğlu tərəfindən yazılmışdır.

Azərbaycan Respublikası CM-in 11-ci fəslı cinayət məsuliyyətindən azad etmə məsələsinə həsr olunmuşdur. Burada cinayət məsuliyyətindən azad etmənin dörd növü nəzərdə tutulmuşdur. Səmimi peşmanlıqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə həmin növlərdən biridir. Cinayət məsuliyyətindən azad etmənin bu növü CM-in 72-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət etmiş şəxs könüllü gəlib təqsirini boynuna aldıqda, cinayətin üstünün açılmasına fəal kömək etdikdə, cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri başqa yollarla aradan qaldırdıqda cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər.

Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər odur ki, həmin cinayətlərə görə Cinayət Məcəlləsi iki ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası və ya azadlıqdan məhrumetmə ilə əlaqədar olmayan cəza nəzərdə tutur. Məsələn, hər hansı bir şəxs başqasının avtomobilini talama məqsədi olmadan qanunsuz ələ keçirir, yəni qaçırır. Həmin şəxsin iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılması nəzərdə tutulur (CM-in 185.1-ci maddəsi). O, yuxarıda göstərdiyimiz əsasla görə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər.

Məsuliyyətdən azad etmənin ikinci növü zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə adlanır ki, o, CM-in 73-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu növə görə, ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət etmiş şəxs zərərçəkmiş şəxslə barışdıqda və ona dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri aradan qaldırdıqda cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər. Belə ki, zərərçəkmiş şəxs cinayət törətmiş şəxslə barışır; bu səbəbdən o, təqsirkar şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinə və işin xitam olunmasına etiraz etmir. Bunun nəticəsində təqsirkar şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunur, özü də o, yalnız məhkəmə, prokuror, müstəntiq və ya təhqiqatçı tərəfindən məsuliyyətdən azad oluna bilər. Məsələn, kənd sakini başqa şəxsin əmlakını qəsdən məhv edir (o, bu cinayəti yandırmaq, partlatmaq və ya başqa ümumi təhlükəli üsulla törətmir) və bunun nəticəsində zərərçəkmiş şəxsə xeyli miqdarda ziyan vurulur. Cinayət Məcəlləsində bu cinayətə görə iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulur (186.1-ci maddəsi) və buna görə o, böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət sayılır. Odur ki, təqsirkar şəxs bu halda zə-

rərçəkmiş şəxslə barışdıqda o, cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Məsuliyyətdən azad etmənin üçüncü növü **şəraitin dəyişməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə** adlanır. Məsuliyyətdən azad etmənin bu növü CM-in 74-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, şəxs ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət və ya az ağır cinayət törədə bilər; əgər şəraitin dəyişməsi nəticəsində həmin cinayətin və ya onu törətmiş şəxsin daha ictimai təhlükəli olmaması müəyyən edilərsə, həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunur. **Şəraitin dəyişməsi** dedikdə, həm ölkədə iqtisadi-siyasi və sosial şəraitin dəyişməsi (məsələn, hərbi vəziyyətin ləğv edilməsi: ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsi; sahibkarlıq fəaliyyətinin leqallaşdırılması və s.), həm də müəyyən bir yerdə (rayonda, şəhərdə, kənddə, qəsəbədə, müəssisədə və s.), habelə şəxsi həyatda şəraitin dəyişməsi (məsələn, valideynlərinin başqa yaşayış yerinə köçməsi ilə bağlı olaraq şəxsin kriminoloji mühitdən uzaqlaşması; şəxsin işə girməsi və əmək fəaliyyətinə başlaması; şəxsin ali məktəbə daxil olması və s.) başa düşülür.

Məsələn, şəxsin meşədə ağacları və kolları qanunsuz olaraq kəsməsi nəticəsində xeyli miqdarda ziyan vurulur ki, bu, CM-in 259-cu maddəsinə görə cinayət hesab edilir. Lakin bu cinayətin ibtidai araşdırılması zamanı müəyyən edilmişdir ki, şəxsin qanunsuz olaraq ağac və kolları kəsdiyi meşə sahəsində su elektrik stansiyasının tikintisinə başlanmışdır. Əlbəttə, belə halda həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Cinayət məsuliyyətindən azad etmənin bir növü də **müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmədir**. Məsuliyyətdən azad etmənin bu növü CM-in 75-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətləri dedikdə. Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və cinayətin törədildiyi gündən hesablanan elə müddətlər başa düşülür ki, bu müddətlər keçərsə (ötərsə), şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Cinayət Məcəlləsi həmin müddətləri belə müəyyən edir (CM-in 75- ci maddəsi):

- böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər üçün — **iki illik müddət**;
- az ağır cinayətlər üçün — **yeddi illik müddət**;

- ağır cinayətlər üçün — on iki illik müddət;
- xüsusilə ağır cinayətlər üçün — on beş illik müddət.

Əgər cinayət törətdiyi gündən göstərilən müddətlər keçərsə (ötərsə), şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə yol verilmir.

Cinayət törətmiş şəxs istintaqdan və ya məhkəmədən gizlənmərsə, müddətin axımı dayanır. Bu haida müddətin axımı, həmin şəxs tutulduğu və ya könüllü gəlib təqsirini boynuna aldığı vaxtdan bərpə olunur.

Məsələn, şəxs qanunsuz olaraq odlu silah hazırlayır ki, bu əməl CM-in 229.1-ci maddəsinə görə az ağır cinayət hesab edilir. Əgər cinayət törətdiyi gündən yeddi il keçərsə həmin şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir.

Əgər şəxs sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərdən hər hansı birini törədərsə, o, müddətin keçməsinə görə məsuliyyətdən azad edilə bilməz. Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər isə CM-in 7-ci bölməsində nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, təcavüzkar müharibəni başlama (CM-in 100-cü maddəsi); təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar (CM-in 101-ci maddəsi); soyqırım (CM-in 103-cü maddəsi); əhalini məhv etmə (CM-in 105-ci maddəsi); köləlik (CM-in 106-cı maddəsi); məcburi hamiləlik (CM-in 108-1-ci maddəsi); irqi ayrı-seçkilik (CM-in 111-ci maddəsi) və s. bu növ cinayətlərə misaldır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunazad^et^ə vericiliyinə cinayət məsuliyyətindən azad etmədən başqa, azad etmənin ikinci növü də məlumdur. Ona cəzadan azad etmə deyilir. Cəzadan azad etmə yalnız məhkəmənin səlahiyyətinə aiddir, yəni ancaq məhkəmə şəxsi cəzadan azad edə bilər (əfv etmə və amnistiyadan başqa); nə prokuror, nə müstəntiq, nə də təhqiqatçı bu məsələni həll edə bilər. Bu cəhəti ilə cəzadan azad etmə cinayət məsuliyyətindən azad etmədən fərqlənir. Cinayət məsuliyyətindən azad etmə kimi, o da humanizm və ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsini ifadə edir.

Cəzadan azad etmə dedikdə, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən və məhkum edilən şəxsin onun barəsində hökm çıxarıldıqdan sonra ya ümumiyyətlə cəza çəkməkdən azad edilməsi, ya da məhkum edilən şəxsin cəzanın qalan hissəsini çəkməkdən

azad edilməsi başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi cəzadan azad etmənin **beş növünü** nəzərdə tutur;

- cəza çəkməkdən şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə (CM-in 76-cı maddəsi);
- cəzanın çəkilməmiş hissəsini daha yüngül cəza növü ilə əvəz etmə (CM-in 77-ci maddəsi);
- xəstəliyə görə cəzanı çəkməkdən azad etmə (CM-in 78-ci maddəsi);
- hamilə qadınlar və ya azyaşlı uşaqları olan qadınlar tərəfindən cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması (CM-in 79-cu maddəsi);
- İttiham hökmünün icrası müddəti ilə bağlı cəza çəkməkdən azad etmə (CM-in 80-ci maddəsi).

Məhkəmə cəza çəkən şəxsi cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edərkən həmin şəxsin islah olunmaq üçün cəzasını tam çəkməsinə ehtiyac olmadığı qənaətinə gəlməlidir. Məhkəmə belə qənaətə gəlməlidir ki, şəxsə tətbiq edilən cəza artıq öz məqsədinə çatmışdır.

Cinayət törətmiş şəxs həm də cinayət məsuliyyəti

Amnistiya yetindən **və** cəzadan azad edilə bilər:

- amnistiya qaydasında;
- əfv etmə qaydasında.

Amnistiya (yunanca *amnetia* — unutmək, bağışlamaq) dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilən elə bir akt başa düşülür ki, bu akt nəticəsində cinayət törətmiş şəxslər məsuliyyətdən azad olunurlar, habelə cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş şəxslər cəzadan azad edilirlər, yaxud onlara təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldıla bilər və ya belə şəxslərin cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə bilər və yaxud belə şəxslər əlavə cəzadan azad edilə bilərlər. Amnistiya aktı ilə bağlı münasibətlər CM-in 81-ci maddəsi ilə tənzimlənir.

Əfv etmə ilə bağlı münasibətlər CM-in 82-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Amnistiya kimi, əfv etmə də humanizm və ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsinə yönələn aktdır.

Əfv etmə dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilən elə bir akt başa düşülür ki, bu akt nəticəsində cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş şəxs cəzanın qalan hissəsini

çəkməkdən azad edilir, yaxud ona təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldılır və ya belə şəxs cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilir.

Əfvetmə aktı bir neçə xüsusiyyətinə görə amnistiya aktından fərqlənir.

Birincisi, əfvetmə aktını **Azərbaycan Respublikasının prezidenti** qəbul edir. Konstitusiyaya görə, bu məsələ onun səlahiyyətinə aiddir (109-cu maddənin 22-ci bəndi). Amnistiya aktını isə **Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi** qəbul edir. Ona görə ki, həmin aktın qəbul edilməsi Konstitusiyaya əsasən Milli Məclisin səlahiyyətinə daxildir.

ikincisi, **əfvetmə fərdi (qeyri-normativ) aktıdır**; bu akt hər hansı konkret şəxs (şəxslər) barəsində qəbul edilir.

Amnistiyaya gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, o, **normativ hüquqi akt** olub, konkret şəxsə yox, müəyyən qrup şəxslərə şamil edilir. Başqa sözlə desək, amnistiya CM-in müəyyən maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətləri törətmiş bütün şəxslərə aid olunur. Həmin şəxslər qrupu hər bir konkret halda amnistiya aktında göstərilir.

Üçüncüsü, əfvetmə aktı əsasında şəxs cinayət məsuliyyətindən yox, **cəzadan azad edilir**; amnistiya aktına görə isə şəxs həm cinayət məsuliyyətindən, həm də cəzadan azad oluna bilər.

Sadalanan fərqlərə baxmayaraq, əfvetmə və amnistiya bir-birinə yaxın olan anlayışlardır. Belə ki, amnistiyanın iki növü vardır: ümumi amnistiya; qismən amnistiya. Ümumi amnistiya ümumi əfv deməkdir; qismən amnistiya isə ayrı-ayrı şəxslər barəsində həyata keçirilir; bu halda konkret şəxs əfv formasında amnistiya olunur.

Reabilitasiya dedikdə, əsassız represiyaya **Reabilitasiya** məruz qalan, təqsirsizliyi müəyyən edilən şəxslərə bəraət verilməsi başa düşülür; o, amnistiya və əfvetmədən fərqli olaraq, cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmənin hüquqi əsası sayılmır. Digər tərəfdən, reabilitasiya cinayət törətmiş şəxslər barəsində tətbiq edilmir.

X Fəsil

MÜLKİ HÜQUQUN ƏSASLARI

§ 1. Mülki hüquq barədə ümumi müddəalar

Mülki Hüquq sisteminin dörd əsas, bazis və fundamental hüququn sahəsi vardır. Bu sahələrdən biri mülki hüquq hesab anlayışı edilir (digər sahələr isə konstitusiya hüququndan, inzibati hüquqdan və cinayət hüququndan ibarətdir). Yaşadığımız cəmiyyətin gündəlik həyatında mülki hüququn rolu böyükdür.

Biz hər gün özümüz üçün dükandan, bazardan geyim şeyləri, ərzaq məhsulları alırıq. Bu zaman satıcı ilə bizim aramızda alqı- satqı münasibəti yaranır. Demək olar ki, biz hər gün nəqliyyatın müxtəlif növlərindən (metrodan, avtobusdan, taksidən və s.) istifadə etməklə işə gəlirik. Belə halda daşıyıcı ilə bizim aramızda daşıma münasibəti əmələ gəlir. Torpaq sahəsi sahibkara icarəyə verilir. Bu halda icarə münasibəti yaranır. Müxtəlif əşyalara (yaşayış evinə, minik avtomobilinə və s.) malik oluruq. Bu zaman bizimlə digər şəxslər («hamı və hər kəs») arasında mülkiyyət münasibətləri yaranır.

Alqı-satqı, daşıma, icarə, mülkiyyət və digər ictimai münasibətlər mülki hüquq dili ilə desək, əmlak münasibətləri adlanır. Bu münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Bundan əlavə, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin, yəni əqli mülkiyyət obyektlərinin (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, ixtiraların və s.) yaradılması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlərin iki tərəfi vardır. Birinci tərəf şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri adlanır. Belə ki, birincisi, əqli mülkiyyət obyektləri konkret subyekt tərəfindən şəxsən yaradılır və subyektin (müəllifin) həmin obyektlər barəsində şəxsi hüquqları (məsələn, əsərin və ya ixtiranın müəllifi kimi tanınmaq hüququ və s.) əmələ gəlir. Digər tərəfdən həmin münasibətlərin maddi (əmlak) məzmunu yoxdur. Bu tərəf əmlak münasibətləri ilə bağlıdır ki, bunlar həmin münasibətlərin ikinci tərəfini təşkil edir. İkinci tərəf birinci tərəfdən törəyir və ondan asılıdır. Məsələn, mühəndis ixtira edir (bununla şəxsi qeyri-əmlak münasibəti yaranır və bu, birinci tərəf

hesab edilir). O, müqavilə əsasında ixtiradan (məsələn, kompüterdən və s.) istifadə hüququnu istehsal müəssisəsinə satır. Belə halda isə əmlak münasibətləri yaranır. Ona görə də əqli mülkiyyət obyektlərinin yaradılması və istifadəsi ilə yaranan münasibətlər birinci və ikinci tərəflə bir yerdə mülki hüquq dili ilə desək, **əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri** adlanır. Bu münasibətlər də hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Bununla belə, hər bir vətəndaş yaşamaq, həyat, sağlamlıq, toxunulmazlıq, şərəf və ləyaqət və s. kimi şəxsi, lakin maddi (əmlak) məzmunu olmayan nemətlərə malikdir. Vətəndaşla digər vətəndaşlar («hamı və hər kəs») arasında bu nemətlər barəsində müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu növ münasibətlər də şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri adlanır. Lakin bu münasibətlər əmlak münasibətləri ilə bağlı deyildir. Ona görə də onlara mülki hüquq dili ilə desək, **əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri** deyilir. Bu münasibətlər də hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Sadaladığımız üç növ (qrup) ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları sistem və məcmu halda birləşir. Bu birləşmə mülki hüquq adlanır.

Mülki hüquq dedikdə, əmlak münasibətlərini, əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini, habelə əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi və məcmusu başa düşülür.

Mülki Mülki hüququn predmetini üç növ (qrup) ictimai hüququn münasibət təşkil edir. Həmin münasibətlərə aiddir: predmetl • əmlak münasibətləri:

- əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri:
- əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri.

Əmlak münasibətləri odur ki, həmin münasibətlərin obyektini əmlakdan (əşyadan, görülən işdən, göstərilən xidmətdən və s.) ibarətdir. Məsələn, mülkiyyət münasibətlərinin obyektini əşya, podrat münasibətlərinin (məsələn, tikinti və ya təmir münasibətlərinin və s.) obyektini görülən iş, daşıma münasibətlərinin obyektini daşıyıcının sərnişinə göstərdiyi xidmət (daşıma xidməti) və **210**

s. təşkil edir.

İctimai həyatda yaranan əmlak münasibətləri hüququn digər sahələri (məsələn, inzibati hüquqla, maliyyə hüququ ilə və s.) ilə də tənzimləyə bilər. Bəs, mülki hüquqla nizamlanan əmlak münasibətləri hüququn digər sahələri tərəfindən tənzimlənən əmlak münasibətlərindən nə ilə fərqlənir?

Birincisi, mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətləri **dəyər münasibətləridir**. Onlar əsasən əmtəə-pul münasibətləridir. Məsələn, alqı-satqı, daşıma, kredit, icarə, podrat və digər münasibətlər dəyər (əmtəə-pul) münasibətləri hesab olunur. Bu münasibətlərin **iqtisadi (maddi) qiyməti** vardır.

ikincisi, mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətləri **əvəzii-ekvivalentli münasibətlərdir**. Məsələn, alqı-satqı, kirayə, daşıma, icarə və digər münasibətlər belə əlamətə malikdir. Bununla bərabər, mülki hüquqla tənzimlənən bəzi əmlak münasibətləri (məsələn, bağışlama münasibətləri, əvəzsiz istifadə münasibətləri) əvəzli deyildir.

Üçüncüsü, mülki hüquqla tənzimlənən əmlak münasibətlərində çıxış edən **subyektlər (tərəflər) hüquqca (faktiki cəhətdən yox) bərabərdirlər**. Onlar hüquq bərabərliyinə malikdirlər. Məsələn, alqı-satqı münasibətlərinin tərəfləri satıcı və alıcı, daşıma münasibətlərinin tərəfləri daşıyıcı və sərnişin, icarə münasibətlərinin tərəfləri icarəyəverən və icarəçi və s. hüquqca bərabərdirlər.

Əmlak münasibətləri bir qayda olaraq ya **əmlakın müəyyən şəxsə məxsus olması ilə** (məsələn, mülkiyyət münasibətlərində olduğu kimi), ya da **əmlakın bir şəxsdən başqa şəxsə keçməsi ilə** (məsələn, alqı-satqı, daşıma, bağışlama, kirayə, icarə, kredit və digər münasibətlərdə olduğu kimi) bağlı olaraq yaranır.

Əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri odur ki, bu münasibətlərin obyektini yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri təşkil edir. Onlara əqli mülkiyyət obyektləri və ya mənəvi məhsullar da deyilir. Göstərilən növ ictimai münasibətlərin **iki tərəfi** vardır: qeyri-əmlak tərəfi; əmlak tərəfi. Məsələn, alim əsər yazır. Bu zaman əsər barəsində alimlə (müəlliflə) cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») arasında müəlliflik münasibəti yaranır (**qeyri-əmlak tərəfi**). Alim əsəri kitab kimi nəşr etdirərək onun nüsxələrini oxuculara satır (**əmlak tərəfi**), ixtira barəsində patent münasibətləri də həmin növ ictimai münasibətlərə misal ola bilər.

Əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak

münasibətləri odur ki, bu münasibətlərin obyektı şəxsi qeyri- maddi (qeyri-əmlak) nemətlərdən ibarətdir. Şəxsi qeyri-maddi nemətlər dedikdə, həyat, yaşamaq, sağlamlıq, toxunulmazlıq, şərəf və ləyaqət, işgüzar, nüfuz və digər nemətlər başa düşülür. Bu nemətlərin maddi (iqtisadi) məzmunu yoxdur. Məsələn, hər bir vətəndaşla həyat, yaşamaq, toxunulmazlıq və digər nemətlər barəsində cəmiyyətin digər üzvləri («hamı və hər kəs») arasında şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri yaranır. Bunlar əmlak münasibətləri ilə bağlı deyildir.

- Bəs, mülki hüquq göstərdiyimiz ictimai münasi- Mülki hüququn bətləri necə tənzimləyir? Mülki hüquq bunun metodu müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir.

Bu üsul və vasitələrin məcmusu mülki hüququn metodu adlanır.

Mülki hüququn metodu dörd əsas cəhətlə xarakterizə olunur.

Birinci cəhət mülki hüququn subyektlərinin hüquqi vəziyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, mülki hüquqla tənzimlənən münasibətlərin tərəfləri hüquq bərabərliyinə malikdirlər.

ikinci cəhət ondan ibarətdir ki, mülki hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərin tərəflərinə iradə sərbəstliyi verilmişdir. Onlar öz iradələrini müstəqil, heç kəsdən asılı olmadan, sərbəst şəkildə ifadə edə bilərlər. Çox vaxt subyektlər (tərəflər) arasında münasibətlər müqavilə əsasında yaranır. Müqavilə tərəflərə öz iradələrini sərbəst şəkildə və müstəqil surətdə ifadə etməyə imkan verən ən münasib və əlverişli hüquqi formadır.

Üçüncü cəhət pozulmuş mülki hüquqların müdafiəsi ilə bağlıdır. Pozulmuş mülki hüquqlar könüllü surətdə bərpa edilir. Əgər mülki hüquqlar könüllü surətdə bərpa olunmazsa (məsələn, şəxs oğurladığı əşyanı mülkiyyətçiyə qaytarmazsa və s.), onda hüququ pozulmuş şəxs (zərərçəkən) məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə qaydası pozulmuş mülki hüquqların bərpa olunmasının əsas yoludur.

Dördüncü cəhət ondan ibarətdir ki, mülki hüquqların pozulmasına görə məsuliyyət əmlak xarakterlidir. Belə ki, zərər vurmuş şəxs zərərin əvəzini ödəməlidir.

Mülki hüququn Mülki hüququn Üzərinə iki əsas vəzifə düşür: vəzifə və
tənzimləmək vəzifəsi; qorumaq vəzifəsi. Bun-
funksiyaları lara uyğun olaraq o, **iki funksiya** yerinə yetirir:

- tənzimləmək funksiyasını;
- qorumaq funksiyasını.

Mülki hüququn ictimai münasibətləri nizamlaması və qaydaya salması onun **tənzimləmək funksiyasının** mahiyyətini təşkil edir. Pozulmuş mülki hüquq münasibətlərini mühafizə etmək (müdafiə etmək) və bu münasibətləri bərpa etmək **mülki hüququn qorumaq funksiyasını** yerinə yetirməsini ifadə edir. Məsələn, mülkiyyətçinin əşyası oğurlanır. Bu zaman mülkiyyət münasibəti pozulur. Mülkiyyətçi bu münasibəti bərpa etmək (müdafiə etmək) üçün, yəni əşyanı oğrudan geri almaq üçün iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə işə baxaraq əşyanın mülkiyyətçiyə qaytarılması barədə qərar qəbul edir.

M-'ik- h "

"prins?plə?r"

Mülki hüququn prinsipləri dedikdə, mülki hü-
tənzimləməni xarakterizə edən əsas

başlanğıclar başa düşülür. Həmin prinsiplər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (MM-in) 6-cı maddəsində sadalanır. Gəlin, bu prinsiplərin əsasları ilə tanış olaq.

Mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyi prinsipi onu ifadə edir ki, öz hüquqlarını həyata keçirməkdə və onları mümkün pozuntulardan müdafiə etməkdə subyektlərə eyni (bərabər) hüquqi imkanlar verilmişdir. Onlar öz aralarında mülki hüquq münasibətlərinə daxil olduqları hallarda hüquq bərabərliyinə malik olurlar.

Mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipi onda ifadə olunur ki, heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Şəxsin mülkiyyətində olan əmlak məcburi surətdə onun əlindən yalnız dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün alınabilir. Bu zaman ona qabaqcadan ədalətli kompensasiya verilir, yəni əmlakın dəyəri ödənilir.

Müqavilə azadlığı prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fiziki və hüquqi şəxslər öz aralarında azad və müstəqil surətdə, heç kəsdən asılı olmadan müqavilələr bağlaya və bu müqavilələrin məzmununu müəyyənləşdirə bilərlər. Şəxslər müqavilə bağlamağa məcbur edilə bilməzlər. Müqavilə şərtlərini tərəflər öz istəyi ilə müəyyənləşdirirlər.

Şəxsi həyata kimsənin özbaşına qarışmasının yolverilməzliyi prinsipi onda ifadə olunur ki, şəxsi həyata müdaxilə etmək qadağandır. Hər bir vətəndaş öz şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququna malikdir. Vətəndaşın şəxsi həyatı haqqında məlumat yalnız onun razılığı olduğu hallarda toplana və yayıla bilər.

Pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi prinsipinə görə, hüquqazidd əməl nəticəsində pozulmuş hüquqlar həm bərpa edilir, həm də hüquqların pozulması ilə vurulmuş maddi zərərin əvəzi ödənilir (zərər kompensasiya edilir). Müəyyən hallarda isə mənəvi zərərin əvəzi ödənilir.

Mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsi prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mülki hüquqlar pozulduqda və ya mülki hüquqlar barədə mübahisə yarandıqda, şəxs pozulmuş mülki hüquqları müdafiə etmək və ya mübahisə edilən hüquqların tanınması üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

Mülki hüquq öz sisteminə (daxili quruluşuna) görə **hüququn hissəyə bölünür**: ümumi hissəyə; xüsusi hissəyə **sistemi Ümumi hissəyə** elə hüquq normaları daxildir ki, bu normalar mülki hüquqla tənzimlənən bütün ictimai münasibətlərin hamısına, onların çox hissəsinə tətbiq edilir. Həmin normalar mülki hüquq subyektlərinə (fiziki şəxslərə, hüquqi şəxslərə və s.), mülki hüquq münasibətlərinə, əqdlərə, mülki hüquqların müdafiə üsullarına və formalarına, nümayəndəliyə, mülki-hüquqi müddətlərə və digər məsələlərə aiddir.

Xüsusi hissə normaları yalnız xüsusi xarakterli münasibətləri tənzimləyir. Mülki hüquq elmində mülki hüququn xüsusi hissəsi əvəzinə, **mülki hüququn yarım sahələri anlayışı** işlədilir. Altı yarım sahə fərqləndirilir:

- əşya hüququ;
- öhdəlik hüququ;
- şəxsi qeyri-əmlak hüququ;
- əqli mülkiyyət hüququ;
- ailə hüququ;
- vərəsəlik hüququ.

Mülki Normativ hüquqi aktlar mülki hüququn əsas və hüququn başlıca mənbə növü hesab edilir. Onlar mülki hüququn mənbələri arasında mühüm yer tutur. Bu aktların məcmusu mülki qanunvericilik adlanır.

Mülki qanunvericilik dedikdə, özündə mülki hüquq normaları ifadə edən bütün normativ hüquqi aktların sistemi başa düşülür.

Mülki qanunvericilik sisteminə **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** vacib və əsas yer tutur. Konstitusiyada mülki hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətləri (mülkiyyət münasibətləri, əqli mülkiyyət münasibətləri, vərəsəlik münasibətləri və s.) barədə, obyektə şəxsi qeyri-maddi nemətlər olan münasibətlər (yaşamaq, şərəf və ləyaqət, toxunulmazlıq və s.) barədə mühüm əhəmiyyətə malik olan müddəalar nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının qanunları mülki qanunvericiliyin əsas tərkib hissəsidir, özündə mülki hüquq normaları əks etdirən qanunların sayı kifayət qədər çoxdur. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında», «Nəqliyyat haqqında», «Sığorta haqqında» və digər qanunlar mülki qanunvericiliyə daxil olan aktlardır. Qanunlar içərisində **Mülki Məcəllə ali iqtisadi (müki) qanun hesab edilir.** Bu qanun ölkənin ikinci - **iqtisadi Konstitusiyasıdır.** 28 dekabr 1999- cu ildə qəbul edilən, 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minən Mülki Məcəllə əmlak və şəxsi qeyri-əmiak münasibətlərinin tənzimlənməsində böyük rol oynayır.

Prezident fərmanları mülki qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlardan biridir. Prezidentin özəlləşdirmə prosesini tənzimləyən fərmanlarının mülki hüququn mənbəyi olmaq baxımından vacib əhəmiyyəti vardır.

Nazirlər Kabinetinin qərarları mülki qanunvericiliyin tərkib hissəsidir. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimat» mülki münasibətlərin bir növü olan vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyir.

Mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının normativ aktları (nazirlik və dövlət komitələrinin əmr və təlimatları) mülki qanunvericiliyin tərkib hissəsidir.

Beynəlxalq müqavilə və konvensiyalar mülki hüququn mənbə növüdür. Söhbət hər şeydən əvvəl, çoxtərəfli beynəlxalq

müqavilələrdən (konvensiyalardan) gedir. Əgər Azərbaycan Respublikası bu konvensiyalara qoşularsa (onları imzalayarsa), onda həmin konvensiyalar mülki hüququn mənbəyi ola bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Paris konvensiyasına (sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə), Bern konvensiyasına (ədəbi-bədii əsərlərin qorunması barədə); Cenevrə konvensiyasına (avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq yükdaşıma müqaviləsi barədə), Varşava konvensiyasına (hava yolu ilə beynəlxalq yük və sərnişin daşıma haqqında) və digər konvensiyalara qoşulmuşdur.

İşgüzar adətlər mülki hüququn mənbə növlərindən biridir. Onlardan sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında münasibətləri tənzimləmək üçün istifadə edilə bilər. İşgüzar adətlər davranış qaydasıdır.

§ 2. Mülki hüquq münasibətləri

Mülki hüquq Hüquq münasibətlərinin növləri kifayət qədər **münasibətlərinin** çoxdur. Mülki hüquq münasibətləri həmin **anlayışı və növləri** növlərdən biridir.

Mülki hüquq münasibətləri dedikdə, mülki hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər başa düşülür.

Məzmununa görə mülki hüquq münasibətləri bir neçə növə bölünür:

- əşya hüquq münasibətlərinə (məsələn, mülkiyyət münasibətləri və s.);
- öhdəlik hüquq münasibətlərinə (məsələn, alqı-satqı, daşıma, icarə, kredit, borc, kirayə, podrat, saxlama və digər hüquq münasibətləri);
- əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinə (məsələn, müəlliflik hüquq münasibətləri, ixtira üzrə patent hüquq münasibətləri və s.);
- şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətlərinə (məsələn, həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət və s. ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri);
- ailə hüquq münasibətlərinə;
- vərəsəlik hüquq münasibətlərinə.

Mülki hüquq münasibətinin quruluşu

Mülki hüquq münasibəti öz daxili quruluşuna görə **üç elementdən** ibarətdir:

- subyekt tərkibindən;
- məzmunndan;

- obyektədən.

Mülki hüquq münasibətinin subyekt dedikdə, həmin münasibətin iştirakçıları başa düşülür. Hüquq və vəzifələr məhz subyektlərə məxsusdur. Onlara aiddir:

- fiziki şəxslər;
- hüquqi şəxslər;
- dövlət (Azərbaycan Respublikası);
- bələdiyyələr.

Mülki hüquq münasibətinin məzmunu dedikdə, bu münasibətdə iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətində satıcı satdığı əşyanın pulunun ödənilməsini alıcıdan tələb etmək hüququna, alıcı isə əşyanın ona verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququna malikdir; satıcının üzərinə əşyanı alıcıya vermək, alıcının isə üzərinə əşyanın pulunu ödəmək vəzifəsi düşür. Satıcı və alıcının malik olduğu hüquqlar və daşdığı vəzifələr alqı-satqı hüquq münasibətinin məzmununu təşkil edir.

Mülki hüquq münasibətinin obyektı odur ki, bu münasibət məhz həmin obyektlə bağlı olaraq yaranır. **Əşya** (məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətlərində), **görülən işlər** (məsələn, podrat hüquq münasibətində), **göstərilən xidmətlər** (məsələn, daşıma hüquq münasibətlərində), **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri** (məsələn, əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərində), **şəxsi qeyri- maddi nemətlər** (məsələn, yaşamaqla, toxunulmazlıqla, şərəf və ləyaqətlə bağlı olaraq yaranan hüquq münasibətlərində) mülki hüquq münasibətinin obyektı ola bilər.

§ 3. Fiziki şəxslər mülki hüququn subyektı kimi

Fiziki şəxs Mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində **anlayışı** ilk növbədə fiziki şəxslər çıxış edirlər. Fiziki şəxslər mülki hüququn insan cinsindən (kateqoriyasından) olan subyektlərini ifadə və əhatə etmək üçün işlədilən termindir. Onlar mülkiyyət, borc, daşıma, podrat, kredit, sığorta, bank əmanəti, alqı-satqı, saxlama və digər hüquq münasibətlə

rində subyekt qismində çıxış edə bilərlər.

Fiziki şəxsiər dedikdə, hüquq münasibətlərində öz adından iştirak edən insan fərdi başa düşülür.

Fiziki şəxslər geniş anlayış olub, özündə birləşdirir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarını;
- xarici ölkə vətəndaşlarını (əcnebiləri);
- vətəndaşlığı olmayan şəxsləri.

Mülki hüquq münasibətlərində subyekt rolunda çıxış etməsi, daha doğrusu, mülki hüququn subyektı olması üçün **fiziki şəxsin ilk növbədə mülki hüquq qabiliyyətinə malik oıması tələb edilir.** Əgər fiziki şəxs mülki hüquq qabiliyyətinə malik olmazsa, o, mülki hüququn subyektı ola bilməz. Bəs, fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti dedikdə, biz nə başa düşürük?

Mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxslərə verilən hü-mülki hüquq İmkandır. Bu imkandan istifadə etməklə o, qabiliyyəti konkret hüquqlar (məsələn, əmlaka mülkiyyət **hüququ**, müəlliflik hüququ və s.) əldə edə bilər. Deməli, mülki hüquq qabiliyyəti hələ konkret mülki hüquqların **özünün** əldə edilməsi demək deyildir. **Mülki hüquq qabiliyyəti konkret hüquqların əsasıdır.** Mülki hüquq qabiliyyəti onu ifadə edir ki, fiziki şəxs hansı mülki hüquqlara malik ola bilər, hansı vəzifələr daşıya bilər.

Mülki hüquq qabiliyyəti dedikdə, fiziki şəxsin mülki hüquqlara malik olmaq və mülki-hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyəti (imkanı) başa düşülür.

Bütün fiziki şəxslər mülki hüquq qabiliyyətlidirlər. Fiziki şəxsin **mülki hüquq qabiliyyəti onun doğulması ilə yaranır, ölümü ilə ləğv edilir.** Deməli, mülki hüquq qabiliyyəti hər bir fiziki şəxsin ayrılmaz xüsusiyyətidir. Fiziki şəxs bütün ömrü boyu (həyatı boyu) mülki hüquq qabiliyyətlidir. Mülki hüquq qabiliyyəti **fiziki şəxsin nə yaşından, nə də sağlamlıq vəziyyətindən asılıdır.**

Amma mülki hüquq qabiliyyəti görmə, eşitmə və s. cəhətlər kimi fiziki şəxsin təbii (anadangəlmə) xüsusiyyəti (keyfiyyəti) hesab edilmir. Fiziki şəxsin doğulduğu anda mülki hüquq qabiliyyətinin yaranmasına baxmayaraq, onu insanlara təbiət «bəxş etmir». Mülki hüquq qabiliyyətini fiziki şəxslər qanun əsasında, qanunda ifadə edilən göstərişə görə əldə edirlər. Başqa sözlə desək, mülki hüquq qabiliyyətini fiziki şəxslərə dövlətin qəbul etdiyi qanunlar «bəxş edir». Buna görə də **mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəx- 218**

məsələləri həll edə bilərlər.

İki halda 18 yaşı tamam olmamış şəxs tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər. Birinci hal **16 yaşı tamam olmuş şəxsin əmək müqaviləsi üzrə işləməsindən və ya onun sahibkariyyət fəaliyyəti ilə məşğul olmasından** ibarətdir. Belə halda həmin şəxs hər iki valideyninin razılığına əsasən qəyyumluq və himayəçilik orqanının qərarı ilə, valideynlər razılıq vermədikdə isə məhkəmənin qərarı ilə tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli sayılır. Bu qaydaya mülki qanunvericilikdə **emansipasiya** deyilir (latınca «emansipatio» - asılılıqdan azad olma).

İkinci hal isə 18 yaşına çatmamış fiziki şəxsin **nikaha girməsindən** ibarətdir. Həmin şəxs nikaha girdiyi vaxtdan tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli sayılır.

14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlara **natamam (nisbi) mülki fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər** deyilir. Bu qrup şəxslər əqdləri (müqavilələri) valideynlərinin yazılı razılığı ilə bağlayırlar. Onlar yalnız xırda məişət əqdlərini (müqavilələri) valideynlərinin razılığı olmadan müstəqil surətdə bağlaya bilərlər. **Xırda məişət əqdləri (müqavilələri)** dedikdə, məbləği cüzi olan və gündəlik tələbatın təmin edilməsinə yönələn əqdlər başa düşülür. Məsələn, mağazadan ərzaq məhsulları, dəftər, qələm, kitab və s. almaq, avtobusla və metro ilə getmək, ayaqqabını təmir üçün ustaya vermək və s. belə əqdlərə misal ola bilər. Bundan əlavə, həmin qrup şəxslər öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri barəsində müstəqil surətdə valideynlərinin razılığı olmadan sərəncam verə bilərlər.

7 yaşından 14 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar **qismən mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər** adlanırlar. Bu qrup şəxslərin əvəzinə əqdləri (müqavilələri) onların adından yalnız valideynləri (əgər valideynləri yoxdursa, onlar üzərində təyin edilən qəyyumlar) bağlaya bilərlər. Onlar xırda məişət əqdlərini (müqavilələrini) müstəqil surətdə bağlayırlar.

7 yaşınadək olan azyaşlılara **mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər deyilir.**

Spirtili içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində öz ailəsini ağır maddi vəziyyətə salan və buna görə də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxslərə **məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər** deyilir. Bu qrup (kateqoriya) şəxslər üzərində **hima-**

yəçi təyin edilir. Onlar yalnız himayəçinin razılığı ilə əqdlər (müqavilələr) bağlaya bilər, habelə qazanc, pensiya və digər gəlirlərini götürə bilər və bunlar barəsində sərəncam verə bilərlər. Həmin şəxslərin yalnız xırda məişət əqdlərini himayəçisinin razılığı olmadan müstəqil surətdə bağlamaq hüququ vardır.

Ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən və buna görə də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan şəxslərə **mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər** deyilir. Bu qrup şəxslər üzərində qəyyumluq müəyyənləşdirilir, **qəyyum** təyin olunur. Onlar adından əqdləri də məhz qəyyumlar bağlayırlar.

Göstərilən qrup (kateqoriya) şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi üçün qəyyumluq və himayəçilik təyin edilir. **Qəyyumluq və himayəçilik** yetkinlik yaşına çatmayanlar üzərində onların tərbiyələndirilməsi məqsədilə də təyin edilə bilər. **Qəyyumluq** təyin edilir:

- 14 yaş tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üzərində;
- mütləq fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər üzərində.

Himayəçilik təyin edilir;

- 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üzərində;
- məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər üzərində.

§ 4. Hüquqi şəxslər*

Mülki hüququn subyektlərindən biri hüquqi ənlər*¹ "şəxslər" adlanır. Hüquqi şəxslər mülki hüquq əlamətləri münasibətlərinin əsas iştirakçılarından biridir.

Hüquqi şəxslər fiziki şəxslərin yaratdıqları **kollektiv qurumlardır**. Lakin hüquqi şəxslər kimi tanınması üçün qurum dörd əlamətə uyğun gəlməlidir. Onlara **hüquqi şəxsin əlamətləri** deyilir. Həmin əlamətlər bunlardan ibarətdir:

- təşkilatı vahidlik əlaməti;

* «Hüquqi şəxslər» terminini elmi dövriyyəyə ilk dəfə XIX əsr alman alimi F.Savnyi gətirmişdir. Ona İngiltərədə «kompaniya» və ya «firma», ABŞ-da « korporasiya » deyilir.

- ayrıca əmlaka malik olmaq;
- mülki dövriyyədə öz adından müstəqil surətdə çıxış etmək;
- məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq.

Təşkilati vahidlik dedikdə, qurumun daxili strukturu (quruluşu) başa düşülür. Qurum daxili strukturuna görə idarə orqanlarından, bölmələrdən ibarətdir. Məhz onların vasitəsilə qurum fəaliyyət göstərərək qarşıya qoyduğu məqsədə çatır. Məhz onların işi və hərəkəti qurumun özünün fəaliyyətini ifadə edir. Bu orqan və bölmələrin fəaliyyəti nəticəsində qurum onun üzərinə qoyulan istənilən vəzifəni yerinə yetirir.

Ayrıca əmlaka malik olmaq əlaməti qurumun özünün maddi bazasının olmasını və onun qurumu yaradanların (təsisçilərin) əmlakından ayrılmasını ifadə edir. **Maddi bazası** olmadan qurum fəaliyyət göstərə və qarşıya qoyulan məqsədə çata bilməz. Maddi baza əmlak (torpaq, pul vəsaiti, qiymətli kağızlar, binalar və s.) deməkdir. **Nizamnamə kapitalı (nizamnamə fondu)** qurumun maddi bazasının əsasını təşkil edir.

Mülki dövriyyədə öz adından çıxış etmək əlaməti dedikdə, qurumun sərbəst şəkildə, heç kəsdən asılı olmadan qanunun yol verdiyi bütün mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanı və qabiliyyəti başa düşülür. Qurum həm mülkiyyət hüquq münasibətlərində, həm öhdəlik hüquq münasibətlərində (məsələn, alqı-satqı, icarə, podrat, kredit və digər hüquq münasibətlərində) müstəqil surətdə iştirak edə bilər. Bundan əlavə, qurum **müstəqil surətdə mülki-hüquqi məsuliyyət daşımaq imkanına** malikdir. Hər bir qurum öz öhdəlikləri üçün **əmlakı ilə cavabdehdir**.

Özünün mülki hüquqları başqa şəxslər tərəfindən pozulduğu halda, pozulmuş hüquqları müdafiə etmək üçün iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququ, habelə cavabdeh qismində məhkəməyə cəlb edilmək qabiliyyəti qurumun **məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq əlamətini ifadə edir**.

Göstərilən dörd əlamətə uyğun olduqda qurum hüquqi şəxs olur və mülki hüququn subyektı kimi tanınır.

Təşkilati struktura və mülkiyyətində ayrıca əmlaka malik olub, mülki dövriyyədə öz adından çıxış edən, habelə məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olan quruma hüquqi şəxs deyilir.

**Hüquqi şəxsin
mülki hüquq
qabiliyyəti**

Hüquqi şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti onun mülki hüquqlara malik olmaq və mülki vəzifələr daşımaq imkanı deməkdir. Fiziki şəxslər kimi hüquqi şəxslər də mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Lakin fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətindən fərqli olaraq hüquqi şəxslər universal (ümumi) yox, **məqsədli (xüsusi, məhdud) hüquq qabiliyyətlidir**. Belə ki, hüquqi şəxslər öz nizamnamələrində göstərilmiş fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn mülki hüquqlara malik ola, vəzifələr daşıya bilər. Hüquqi şəxslər məhdud dairəli mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək imkanına malikdir.

Fiziki şəxslərdən fərqli olaraq **hüquqi şəxslərin hamısının mülki hüquq qabiliyyəti eyni və bərabər deyildir**. Belə ki, hüquqi şəxslərin kommersiya təşkilatları adlı növü universal (ümumi) mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Onlar qanunla yol verilən istənilən mülki hüquqa malik ola bilər.

Hüquqi şəxsin qeyri-kommersiya təşkilatları kimi növünə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar məqsədli (məhdud, xüsusi) hüquq qabiliyyətinə malikdir. Bu təşkilatların istənilən mülki hüquq və vəzifələrə malik olmağa ixtiyarları çatmır. Onlar **yalnız öz nizamnamələrində müəyyənləşdirilən fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı** ola bilər. Məsələn, özəl universitet hüquqi şəxsin qeyri-kommersiya təşkilatı növünə aiddir. Onun əsas fəaliyyət məqsədi təhsil-tədris fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdan ibarətdir. Deməli, universitet yalnız həmin məqsədə uyğun gələn mülki hüquq və vəzifələrə malik ola bilər.

Hüquqi şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti hüquqi şəxsin **özünün yarandığı (dövlət qeydiyyatına alındığı) andan** əmələ gəlir. Hüquqi şəxslər ləğv olunduğu halda onun mülki hüquq qabiliyyəti də xətm olunur.

**Hüquqi şəxsin
fəaliyyət
qabiliyyəti**

Fiziki şəxslər kimi hüquqi şəxslər də mülki fəaliyyət qabiliyyətlidir. **Hüquqi şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyəti** onun öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq qabiliyyəti (imkanı) deməkdir. **Əqd (müqavilə) bağlamaq qabiliyyəti** hüquqi şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir.

Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti onun yarandığı, yəni dövlət

qeydiyyatına alındığı andan əvvəl əmələ gəlir, onun ləğvinin başa çatdığı anda xitam edilir.

Hüquqi şəxslər öz fəaliyyət qabiliyyətini öz orqanları vasitəsilə həyata keçirir. **Hüquqi şəxsin orqanlarının** yerinə yetirdiyi hərəkətlər hüquqi şəxsin özünün hərəkətlərini ifadə edir. Bu orqanlar mülki hüquq münasibətlərində hüquqi şəxsin adından və onun mənafeyi üçün çıxış edir.

Hüquqi şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin bəzi elementləri hüquqi şəxsin yarandığı (dövlət qeydiyyatına alındığı) andan əmələ gəlmir. **Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq imkanı (hüququ)** məhz bu cür elementlərdən ibarətdir. Bu cür fəaliyyət növləri prezidentin fərmanı ilə təsdiq edilmiş müvafiq siyahı ilə müəyyən olunur. Məsələn, təhsil fəaliyyəti, sığorta fəaliyyəti və digərləri bu cür fəaliyyət növünə misal ola bilər.

Hüquqi şəxslər qeyd etdik ki, yalnız yarandıqdan Hüquqi sonra mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətli olur. **varadılm'ası Hüquqi şəxslərin yaradılması** dedikdə, müvafiq ^ qurumun dövlət tərəfindən rəsmi surətdə tanınması başa düşülür.

Təşkilatı vahidlik, ayrıca malik olmaq və digər əlamətlər qurumun avtomatik olaraq hüquqi şəxs kimi tanınmasına səbəb olmur. Bunun üçün qurumun hüquqi şəxs kimi yaradılması tələb olunur. Qurum hüquqi şəxs kimi yaradılmasa, o, mülki hüququn subyektini kimi tanınmır. Hüquqi şəxs isə qeyd etdiyimiz kimi, **müvafiq qurumun dövlət tərəfindən rəsmən tanınması ilə yaradılır.**

Hüquqi şəxslər iki əsas üsulla yaradılır:

- icazəvermə üsulla;
- normativ üsulla.

İcazəvermə elə bir üsuldur ki, bu üsul hüquqi şəxsin yaranmasına səlahiyyətli orqanın qabaqcadan icazə (razılıq) verməsini nəzərdə tutur. Təsisçilər əvvəlcə hüquqi şəxsin yaradılması təşəbbüsünü irəli sürürlər. Bu barədə onlar müvafiq qərar qəbul edirlər. Sonra isə təsisçilər hüquqi şəxsin yaradılması üçün icazə (razılıq) almaq məqsədilə müvafiq səlahiyyətli orqanlara müraciət edirlər. Bu orqan icazə vermək barədə qərar qəbul edir.

Normativ üsul hüquqi şəxsin yaradılması üçün hər hansı üçüncü şəxsin, o cümlədən dövlət orqanının qabaqcadan icazə (razılıq) verməsini nəzərdə tutmur. Azərbaycan Respublikasında 224

hüquqi şəxslər əsasən bu üsulla yaradılır. Xarici ölkələrdə, ümumiyyətlə, dünyada normativ üsul hüquqi şəxslərin yaradılmasının ən geniş yayılmış üsulu sayılır.

Hüquqi şəxslərin yaradılması müəyyən bir prosesin dövlət tərəfindən ibarətdir. Həmin prosesin son və yekun mərhələsi dövlət qeydiyyatı adlanır. **Dövlət qeydiyyatı** nəticəsində qurum dövlət tərəfindən rəsmi surətdə tanınır və ona hüquqi şəxs statusu verilir.

Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınması ilə əlaqədar münasibətlər **«Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» qanunla** (2003) tənzimlənir. Bu qanuna görə hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatına müəyyən qayda əsasında alınır. Əvvəlcə müvafiq dövlət qeydiyyatı orqanlarına ərizə ilə müraciət olunur. Ərizəyə aşağıdakı sənədlər qoşulur:

- hüquqi şəxsin nizamnaməsi (təsisçi hüquqi şəxs olduqda - onun dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin (dövlət reyestrindən çıxarışın) və nizamnaməsinin notariat qaydasında təsdiq olunmuş surəti);
- hüquqi şəxslərin yaradılması haqqında qərar və ya təsis müqaviləsi;
- müvafiq məbləğdə dövlət qeydiyyatı rüsumunun ödənilməsi haqqında sənəd;
- hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun hüquqi ünvanını təsdiq edən sənəd.

Dövlət qeydiyyatı orqanı göstərilən sənədləri baxılmaq üçün qəbul edir. Bu orqan dövlət qeydiyyatı üçün müraciət edən şəxsə on gün müddətində **dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verir**.

Əgər hüquqi şəxs xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb edilən fəaliyyət növü ilə (məsələn, bank fəaliyyəti ilə, sığorta fəaliyyəti ilə, təhsil fəaliyyəti ilə və s.) məşğul olmaq niyyətində olarsa, **dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra o, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün müraciət edir**. Məsələn, bank təşkilatı yaradılarkən əvvəlcə qurum ədliyyə orqanında dövlət qeydiyyatına alınır, sonra isə Milli Bankdan xüsusi razılıq (lisenziya) alınır. Özəl universitet əvvəlcə dövlət orqanında qeydiyyata alınır, sonra isə Təhsil Nazirliyindən müvafiq qayda əsasında xüsusi razılıq (lisenziya) alınır.

Hüquqi şəxslərə xitam verilməsi

Hüquqi şəxslərə xitam verilməsi dedikdə, onların həyata keçirdikləri fəaliyyətin ləğv edilməsi başa düşülür. Hüquqi şəxslərə **iki yolla**

xitam verilir:

- yenidən təşkilatın yolu ilə;
- ləğvetmə yolu ilə.

Yenidən təşkilatın zamanı fəaliyyətinə xitam verilən hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələri başqa hüquqi şəxsə keçir. Yenidən təşkilatın aşağıdakı formaları vardır:

- **birlişmə və ya qovuşma** (məsələn, üç özəl universitet yeni yaradılan təhsil mərkəzində birləşir);
- **qoşulma və ya qatılma** (məsələn, üç bank «Muğanbank» adlı hüquqi şəxsə qoşulur);
- **bölünmə** (məsələn, hüquqi şəxs xitam edilir və onun bazası əsasında üç müstəqil hüquqi şəxs yaranır, yəni hüquqi şəxs üç yeni hüquqi şəxsə bölünür);
- **ayrılma** (məsələn, hüquqi şəxsdən iki yeni müstəqil hüquqi şəxs ayrılır və həmin hüquqi şəxs fəaliyyət göstərməkdə davam edir);
- **çevrilmə** (məsələn, istehsal kooperativi səhmdar cəmiyyətinə çevrilir və bunun nəticəsində onun fəaliyyətinə xitam verilir).

Ləğvetmə yolunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bunun nəticəsində xüsusi şəxsin fəaliyyətinə xitam verilir və onun hüquq və vəzifələri başqa hüquqi şəxslərə keçmir. Fəaliyyətinə xitam verilmiş hüquqi şəxsin bazası əsasında hər hansı yeni müstəqil hüquqi şəxs emələ gəlmir.

Aşağıdakı hallarda hüquqi şəxslər ləğvetmə yolu ilə ləğv edilə bilər:

- hüquqi şəxsin mövcudluğu üçün nəzərdə tutulan **müddətin başa çatması**;
- hüquqi şəxsin **sonrakı fəaliyyətinin məqsədə uyğun olmaması**;
- hüquqi şəxsin yaradılması zamanı qarşıya qoyulan **məqsədə çatmağın qeyri-mümkün olması**;
- hüquqi şəxsin yaradılması zamanı **yol verilmiş qanun pozuntuları**;
- xüsusi razılıq (**lisenziya**) **olmadan fəaliyyət göstərmək**;
- qanunla **qadağan edilən fəaliyyətlə** rəşğul olmaq və s.

Hüquqi şəxsin müflis olması onun ləğvinə əsas olan xüsusi haldır. Müflis olma dedikdə, borclunun öz kreditorları qarşısında borcları (öhdəliklərini) ödəmək imkanının olmaması başa düşülür.

Hüquqi şəxslər həm **könüllü qaydada**, həm də məcburi **(məhkəmə) qaydada xitam edilə bilər.**

§ 5. Hüquqi şəxslərin növləri

Kommersiya təşkilatları Hüquqi şəxslər müxtəlif əsaslara görə ayrı-ayrı növlərə bölünür. **Fəaliyyət məqsədinə görə** onların iki növü fərqləndirilir: kommersiya təşkilatları; qeyri-kommersiya təşkilatları^V

Əsas fəaliyyət məqsədi mənfəət götürməkdən və bu mənfəəti təsisçilər arasında bölüşdürməkdən ibarət olan hüquqi şəxslərə **kommersiya təşkilatları** deyilir. Kommersiya təşkilatları bunlardan ibarətdir:

- tam ortaqlıq;
- kommandit ortaqlığı;
- məhdud məsuliyyətli cəmiyyət;
- əlavə məsuliyyətli cəmiyyət;
- səhmdar cəmiyyəti;
- kooperativ.

Qeyri- Kommersiya təşkilatları odur ki, onların kommersiya həyata keçirdikləri fəaliyyətin əsas məqsədi mənfəət **təşkilatları** fəet götürməkdən ibarət deyildir. Bu növ təşkilatların götürdüyü mənfəət təsisçilər (iştirakçılar) arasında bölüşdürülmür.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarına aiddir:

- ictimai birliklər;
- fondlar;
- dini təşkilatlar;
- əmtəə birjalrı;
- hüquqi şəxslərin ittifaqları.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının əsas fəaliyyət məqsədi sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyəti ilə bağlı deyildir. Lakin qanun onlara **sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan verir.** Bu zaman qeyri-kommersiya təşkilatlarının həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyəti həmin təşkilatların yaradılması zamanı **qarşıya qoyulmuş məqsədə xidmət etməlidir və ona uyğun olmalıdır.**

^V **Kommersiya** latınca «commercium» sözündən olub «ticarət» deməkdir.

Nümayəndəlik Hüquqi şəxs özünün olduğu yerdən kənarında xü-
və filial susi xarakterli bölmələrini yarada bilər. Həmin bölmələrə
aidir:

- hüquqi şəxsin nümayəndəlikləri;
- hüquqi şəxsin filialları.

Nümayəndəlik və filial hüquqi şəxsin başqa ərazidə və məkanda yerləşən ayrıca struktur bölmələridir. Bunlar hüquqi şəxsin digər struktur bölmələrindən onunla fərqlənir ki, həmin bölmələr hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında fəaliyyət göstərir.

Nümayəndəlik dedikdə, hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrini təmsil və müdafiə edən xüsusi bölməsi başa düşülür. O, hüquqi şəxsin həyata keçirdiyi istehsal və ya digər təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz. Nümayəndəlik onu yaradan hüquqi şəxs adından müqavilələr bağlayır, onun maraq və mənafeələrini müdafiə edir. O, hüquqi şəxsin buraxdığı məhsulan reklam edə, hüquqi şəxs üçün müştərilər (partnyorlar) axtarıb tapa və digər hərəkətlər edə bilər.

Filial dedikdə, hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və onun funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini, o cümlədən nümayəndəlik funksiyalarını həyata keçirən ayrıca bölməsi başa düşülür. Məsələn, ali təhsil məktəbinin başqa şəhərdə yerləşən filialı bütün ixtisaslar üzrə tələbə qəbul edir və tədris-təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olur. Beləliklə, filial ali təhsil məktəbinin həyata keçirdiyi funksiyaların hamısını yerinə yetirir. Başqa bir misalda bankın filialı onun həyata keçirdiyi bank əməliyyatlarının yalnız bir hissəsini yerinə yetirir.

Bundan əlavə, filial hüquqi şəxsin adından ayrı-ayrı şəxslərlə əqdlər (müqavilələr) bağlayır, yəni onun nümayəndəsi olur. Bu o deməkdir ki, filial nümayəndəlik funksiyasını həyata keçirir.

§ 6. Mülki hüququn digər subyektləri

Dövlət (Azərbaycan Respublikası) mülki hüququn subyekt kimi	Dövlət mülki hüququn xüsusi subyektini hesab edilir. O, mülki hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirak etdikdə həmin münasibətdə iştirak edən digər subyektlərə (məsələn, fiziki şəxslərə) münasibətdə özünün malik olduğu hakimiyyət funksiyasından istifadə etmir. Həmin subyektlərlə dövlət eyni və bərabər hüquqlara malik olur. Başqa sözlə desək, dövlətlə
--	---

bu subyektlər arasında **hakimiyət-tabeçilik əlaqəsi** yaranmır. Bu, mülki hüquq subyekti kimi dövlətin əsas xüsusiyyətidir.

Dövlətin mülki hüquq subyekti kimi digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, mülki hüquq münasibətlərində bilavasitə özü iştirak etmir. Dövlət mülki hüquq münasibətlərində **özünün orqanları vasitəsilə çıxış edir**. Məsələn, daşınmaz dövlət əmlakının icarəyə verilməsi münasibətlərində dövləti İqtisadi İnkişaf Nazirliyi təmsil edir. Kredit münasibətlərində dövləti Milli Bank, borc münasibətlərində Maliyyə Nazirliyi və s. təmsil edir.

Dövlət müxtəlif növ mülki hüquq münasibətlərində çıxış edə bilər. Bu münasibətlərə aiddir;

- **mülkiyyət hüquq münasibətləri** (dövlət öz mülkiyyətində olan əmlakın mülkiyyətçisidir. Təbii ehtiyatlar, meşələr, yerin təkə və s. mülkiyyət hüququ əsasında dövlətə məxsusdur. Dövlət büdcəsi dövlət əmlakı sayılır);
- **öhdəlik hüquq münasibətləri** (dövlət alqı-satqı, kredit, borc, icarə və digər müqavilə hüquq münasibətlərində çıxış edə bilər);
- **vərəsəlik hüquq münasibətləri** (istənilən şəxs öz əmlakını dövlətə vəsiyyət edə bilər. Belə halda dövlət vəsiyyət üzrə vərəsə olur. Bundan əlavə, vərəsələri olmayan əmlak dövlət mülkiyyətinə keçir. Belə halda o, qanun üzrə vərəsə olur).

Azərbaycan dövləti beynəlxalq ticarət dövriyyəsində çıxış edərək xarici ticarət əqdləri, investisiya sazişləri və digər müqavilələr bağlaya bilər.

Bələdiyyələr mülki hüququn subyekti kimi

Mülki hüququn xüsusi kateqoriya subyektlərindən biri bələdiyyələrdir. Dövlət kimi bələdiyyələr də mülki hüquq münasibətlərinə girdikləri hallarda özlərinin **hakimiyət funksiya və sə-**

lahiyyətlərindən istifadə etmir. Belə hallarda bələdiyyələr həmin münasibətlərdə iştirak edən qarşı tərəflə hüquqca bərabər olur və buna görə də hakimiyət-tabeçilik əlaqələri yaranmır.

Dövlət kimi bələdiyyələr də **mülki hüquq münasibətlərində öz orqanlarının vasitəsilə** iştirak edir. Bu orqanların hərəkəti ilə onlar mülki hüquqlar əldə edir, özləri üçün mülki vəzifələr yaradır.

Bələdiyyələr **mülkiyyət hüquq münasibətlərində** çıxış edir. Onlar malik olduqları əmlakın mülkiyyətçisidir. **Yerli büdcənin (bələdiyyə büdcəsinin)** vəsaiti bələdiyyənin mülkiyyətidir. Bundan əlavə, bələdiyyələr kredit hüquq münasibətlərində, vərəsəlik hüquq

münasibətlərində, borc hüquq münasibətlərində, podrat hüquq münasibətlərində və digər hüquq münasibətlərində çıxış edə bilər.

§ 7. Mülki hüquqda əqdilər

və əlamətlər! Mülki hüquq münasibətləri başlıca olaraq isasında əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam olunur. Məsələn, alqı-satqı əqddir. Bunun əsasında alqı-satqı hüquq münasibəti əmələ gəlir. Başqa bir misedə sernişin daşıma əqdi əsasında daşıma hüquq münasibəti yaranır. Əqd mülki hüququn əsas anlayışlarından biridir.

Mülki hüquqda əqd dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə (və ya dəyişməsinə və yaxud xitam edilməsinə) səbəb olan əsas başa düşülür.

Əqdilər insanların yaşamasını və mövcudluğunu təmin edən başlıca vasitədir. Dünyada hər gün fiziki və hüquqi şəxslərin iştirakı ilə milyonlarla əqd (alqı-satqı, pərakəndə ticarət, məişət xidməti, kirayə, icarə, bağıqlama, daşıma və digər əqdilər) bağlanılır. İnsan cəmiyyəti özünün yaşamasına görə necə deyərlər, məhz əqdlərə «minnətdar olmalıdır». Əqdlərsiz insan cəmiyyətinin mövcudluğu mümkün deyildir.

Əqdilər **hüquqa uyğun olmalıdır**. Onlar hüquqazidd olmamalıdır.

Əqdilər **iradəvi hərəkətdir**. Şəxslərin iradəsi ilə bağıql olmayan hərəkət əqd sayılmır.

Əqdilər **xüsusi olaraq müəyyən hüquqi nəticə əldə olunmasına yönələn** hərəkətdir. Hüquqi nəticə dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və ya xitam olunması başa düşülür.

Göstərilən xüsusiyyətlər **əqdin əlamətləri** hesab edilir. Bu əlamətlərə cavab verməyən hərəkətlər əqd sayılmır.

Əqddə iştirak edən tərəflərin sayına görə əqdin

Əqdlərin üç növü fərqləndirilir:

- **bir** tərəfli əqdilər;
- **ikitərəfli** əqdilər;
- **çoxtərəfli** əqdilər.

Birtərəfli əqdilər odur ki, onların bağlanması üçün yalnız bir tərəfin iradə ifadəsi kifayətdir. Bu əqdlərdə ancaq bir cə tərəfin iradəsi ifadə olunur. Məsələn, vəsiyyət etmək və ya etibarname

vermək birtərəfli əqdlərə misaldır.

İkitərəfli əqdilər odur ki, bu əqdinin bağlanması üçün iki tərəfin iradə ifadəsi tələb olunur. Məsələn, alqı-satqı, kirayə, icarə, daşıma, borc, kredit və digər müqavilələr ikitərəfli əqdlərə misal ola bilər.

Çoxtərəfli əqdilər odur ki, bu əqdinin bağlanması üçün ikidən çox tərəfin razılaşdırılmış iradə ifadəsinin olması tələb edilir. Bu növ əqdinin bağlanmasında ikidən çox tərəf iştirak edir. Məsələn, hüquqi şəxsin yaradılması üçün üç şəxs təsis müqaviləsi bağlayırlar.

Mülki hüquq elmində və qanunvericilikdə ikitərəfli və ya çoxtərəfli əqdləri **müqavilələr** adlandırırlar.

Əqdilər əvəzli olmaq əlamətinə görə iki yerə bölünür:

- əvəzli əqdlərə;
- əvəzsiz əqdlərə.

Əvəzli əqdlərdə müvafiq tərəf əvəz almaqla, **əvəzsiz əqdilər- də** isə əvəz almadan öz vəzifəsini icra edir. Alqı-satqı, kirayə, daşıma və digər müqavilələr əvəzli əqdlərə, bağışlama və əvəzsiz istifadə müqavilələri isə əvəzsiz əqdlərə aiddir.

Hər bir şəxs adətən malik olduğu mülki

Nümayəndəlik hüquqları özü müstəqil surətdə həyata (**təmsilçilik**) keçirir, vəzifələrini icra edir. Lakin bəzən şəxs bu və ya digər səbəbə görə (məsələn, fəaliyyət qabiliyyəti olmadığına və ya fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırıldığına görə, ezamiyyətə və ya məzuniyyətə getməsinə görə, xarici ölkədə olmasına görə və s.) mülki hüquqlarını özü həyata keçirə bilmir (məsələn, yaşayış evini satmaq üçün alqı-satqı müqaviləsi bağlaya bilmir və s.). Belə halda nümayəndənin köməyindən istifadə olunur. **Nümayəndə** şəxsin adından müxtəlif müqavilələr (əqdilər) bağlayır və digər hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlər edir. Bu zaman nümayəndəlik yaranır. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna səlahiyyət verir ki, qonşu onun bağ evini satmaq üçün müştəri (üçüncü şəxs) ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlasın. Qonşu müştəri ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Nümayəndəlik göz qabağındadır. Mülki hüquq dili ilə desək, vətəndaşa **təmsil olunan**, qonşuya isə **nümayəndə** deyilir.

Nümayəndəlik dedikdə, müəyyən bir şəxsin (nümayəndənin) başqa şəxsin (təmsil olunanın) adından və həmin şəxsin mənafeyi üçün ona verilmiş səlahiyyət əsasında müqavilələr bağlaması və digər hüquq hərəkətləri etməsi başa düşülür. Bunun nəticəsində təmsil olunan şəxs üçün mülki hüquq və vəzifələr əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam olunur.

Əmələ gəlmə əsasına **görə** nümayəndəlik iki cür olur:

- qanuni (məcburi) nümayəndəlik:
- könüllü nümayəndəlik.

Qanunun ifadə etdiyi göstərişə görə yaranan nümayəndəlik **qanuni (məcburi) nümayəndəlik** adlanır. Məsələn, valideynlər (və ya övladlığa götürənlər) 14 yaşınadək olan öz uşaqlarının qanuni nümayəndələri hesab olunurlar. Əgər azyaşlı uşaqlar üzərində qəyyum təyin edilərsə, qəyyum həmin uşaqların qanuni nümayəndəsi sayılır.

Müqavilə əsasında əmələ gələn nümayəndəliyə **könüllü nümayəndəlik** deyilir. Bir az bundan əvvəl yuxarıda çəkdiyimiz misal könüllü nümayəndəliyə misaldır.

Nümayəndə üçüncü şəxslə müqavilə bağlayan zaman onun belə səlahiyyətə malik olmasını sübut etməlidir. Nümayəndə üçüncü şəxsin qarşısında sübut etməlidir ki, o, təmsil olunan adından və təmsil olunanın mənafeyi üçün müqavilə bağlayır. Bunun üçün təmsil olunan şəxs nümayəndəyə müvafiq sənəd verir. Bu sənəd mülki qanunvericilikdə etibarnamə adlanır.

Etibarnamə dedikdə, təmsil olunan adından üçüncü şəxslər qarşısında təmsil olunmaq üçün nümayəndəyə verilən yazılı səlahiyyət başa düşülür.

Etibarnamə müddətli sənəddir. O, **üç ildən artıq olmayan müddətə verilir.** Etibarnamədə müddət göstərilməyə də bilər. Belə halda o, tərtib edildiyi gündən **bir il ərzində qüvvəsini saxlayır.** Bu müddət ötdükdə etibarnamə öz qüvvəsini itirir. Tərtib olunma tarixi göstərilməyən etibarnamə etibarsız sayılır.

Etibarnamənin üç növü fərqləndirilir: **baş (ümumi) etibarnamə** (bu növ etibarnamə nümayəndəyə mümkün olan bütün müqavilələri bağlamaq hüququ verir); **xüsusi etibarnamə** (bu növ etibarnamə bir neçə eyni növlü müqavilə bağlamağa səlahiyyət verir); **birdəfəlik etibarnamə** (bu növ etibarnamə nümayəndəyə konkret və dəqiq olan müqavilə bağlamağa səlahiyyət verir; məsələn, poçtla 232

göndərilmiş bağlamalı almaq, bir aylıq əmək haqqını almaq və s.).

Etibarsız əqdlər Əqdin etibarlı olması üçün **dörd şərtin olması** lazımdır. Bu şərtlərə aiddir:

- **əqdin subyekt tərkibinə aid olan şərt** (subyektin fəaliyyət qabiliyyəti olmalıdır);
- **əqdin məzmununa aid olan şərt** (əqdin məzmunu qanunun tələblərinə uyğun olmalıdır);
- **əqddə iştirak edən tərəflərin iradəsinə aid olan şərt** (tərəflərin iradəsi həqiqətən də onların əqd bağlamaq arzusunu ifadə etməlidir, habelə iradə ilə iradəni ifadə etmə bir-birinə uyğun gəlməlidir);
- **əqdin formasına aid olan şərt** (əqd qanunda nəzərdə tutulan formada bağlanmalıdır).

Göstərilən şərtlərdən biri pozularsa, əqd etibarsız hesab edilir. Belə halda arzu edilən hüquqi nəticəyə nail olunmur.

Etibarsız əqdlər elə hüquqa zidd hərəkətlərdir ki, bu hərəkətlər əqdin etibarlı olması şərtlərindən heç olmazsa, birinə uyğun gəlmədiyinə görə arzu edilən hüquqi nəticəyə səbəb olmur.

Etibarsız əqdlərin iki növü vardır: mübahisə edilən əqdlər; puç əqdlər.

Mübahisə edilən əqdlər odur ki, bu əqdlər avtomatik olaraq yox, yalnız məhkəmə tərəfindən müvafiq qərar qəbul edildiyi halda etibarsız sayılır. Bu növ etibarsız əqdlərə aiddir: hakimiyyətdən sul-İstifadə nəticəsində bağlanmış əqdlər; aldatma nəticəsində bağlanmış əqdlər; zorakılıq nəticəsində bağlanmış əqdlər; 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin bağladığı əqdlər; məhdud fəaliyyət qabiliyyəti fiziki şəxslərin bağladığı əqdlər və s. Məsələn, minik avtomobilinin sahibi satışdan qabaq qət olunan məsafəni (kilometrajı) alıcıdan gizlətmək üçün onun spidometrini və ya texniki pasportunu dəyişdirir. Bu vasitə ilə o, avtomobilin köhnəlmə dərəcəsini alıcıdan gizlədir, alıcını aldadır. Belə halda aldatma nəticəsində bağlanan alqı-satqı müqaviləsi (əqd) göz qabağındadır.

Puç əqdlər odur ki, onların etibarsız sayılması üçün məhkəmə qərarının olması tələb edilmir. Bu növ əqdlərə aiddir: uydurma əqdlər; yalan əqdlər; qeyri-ciddi əqdlər; mütləq qabiliyyəti olmayan şəxslərin bağladığı əqdlər. Məsələn, müsadirədən yaxa

qurtarmaq üçün vətəndaş öz qonşusu ilə belə bir bağışlama müqaviləsi bağlayır ki, guya o, minik avtomobilini qonşuya bağışlayır. Bu, uydurma əqddir. Başqa bir misalda maddi cəhətdən imkanı olan sahibkar əliaçıqlıq göstərərək, öz bağ evlərindən birini dostuna bağışlayır. Kommersant səs-küyə səbəb olmamaq üçün, özünü «dilə-dişə salmamaq üçün» dostu ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu, yalan əqddir.

Etibarsız əqdlər hansı hüquqi nəticəyə səbəb olur? Əqdin etibarsızlığı məlum olduqda, əgər əqd icra edilməmişsə, sadəcə olaraq o, ləğv edilir. Əgər etibarsız əqd icra edilməmişsə, onda əqd bağlayan tərəflərin ilkin vəziyyəti bərpa olunur, yəni tərəflərdən hər biri əqd üzrə aldıqlarını digər tərəfə qaytarır. Buna mülki hüquqda restitusiya (bərpa olunmaq) deyilir. Məsələn, satıcı portretin əslini yox, onun yaxşı işlənmiş surətini alıcıya satır. Yanılma nəticəsində bağlandığına görə bu əqd etibarsız hesab edilir. Buna görə də alıcı portretin surətini geri qaytarır və verdiyi pulu satıcıdan alır. Belə halda restitusiya göz qabağındadır

§ 8. Əşya hüququ

Əşya hüququ hüququ mülki hüququn əsas yanmsahələrin-və onun əsas dən biridir. Əşya hüququ dedikdə biz nə başa dü-anlayışları şürük?

Əşya hüququ dedikdə, əşyanın subyektlərə məxsus olması ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Əşya hüququnun iki əsas və başlıca anlayışı vardır:

- məhdud əşya hüququ:
- mülkiyyət hüququ.

Məhdud əşya hüququ dedikdə, mülkiyyətçi olmayan şəxsin özgəsinin (başqasının) əşyasından öz mənafeyi üçün istifadə etməsi nəticəsində əmələ gələn münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Məhdud əşya hüququ imkan verir ki, əşyadan mülkiyyətçi ilə bərabər, eyni vaxtda həm də digər şəxslər (mülkiyyətçi olmayan şəxslər) istifadə etsinlər. Məsələn, yaşayış evinin mülkiyyətçisi olan şəxs öz qohumuna icazə verir ki, o, həmin evdə ömürlük yaşasın. Başqa bir misalda torpağın mülkiyyətçisi İcazə verir ki, qonşu həmin torpaq sahəsində özünə yaşayış evi tikib yaşasın.

Mülkiyyət hüququ əşya hüququnun mühüm və fundamental anlayışı hesab edilir. Əşyadan mülkiyyətçinin maksimum dərəcədə istifadə etmək imkanı məhz mülkiyyət hüququ ilə təmin edilir.

Dövlət, bələdiyyələr, fiziki və hüquqi şəxslər mülkiyyət hüququnun subyektləridir.

Mülkiyyət hüququnun anlayışı	Mülkiyyət hüququ iki mənada işlədilir: mənada mülkiyyət hüququ; subyektiv mülkiyyət hüququ.	obyektiv mənada
-------------------------------------	---	-----------------

Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə, mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu baxımdan mülkiyyət hüququ əşya hüququnun əsas institutu kimi çıxış edir.

Subyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə, mülkiyyətçinin ona məxsus olan əşyaya öz istədiyi kimi sahiblik etmək, əşyadan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək imkanları başa düşülür. Bu baxımdan mülkiyyət hüququ **subyektiv mülkiyyət hüququ** kimi çıxış edir.

Subyektiv mülkiyyət hüququ **üç hüquqi imkandan** ibarətdir. Bu imkanlara **səlahiyyətlər** deyilir. Həmin səlahiyyətlər bunlardan ibarətdir;

- əşyaya sahiblik səlahiyyəti;
- əşyadan istifadə etmək səlahiyyəti;
- əşya barəsində sərəncam vermək səlahiyyəti.

Sahiblik səlahiyyəti şəxsin əşyaya faktiki yiyəlik və ona fiziki nəzarət etmək imkanındır. Bu səlahiyyətdən istifadə etməklə şəxs təsərrüfatında əşyaya malik olur, sığorta etdirir, uçotunu aparır, balans götürür. Şəxs əşyanın salamat qalmasını təmin edir, saxlayır və onu idarə edir.

Sahiblik səlahiyyəti iki cür olur: qanuni sahiblik; qanunsuz (qeyri-qanuni) sahiblik.

Hüquqi əsası olan sahibliyə **qanuni sahiblik** deyilir. Bu növ sahiblik çox vaxt müqavilə əsasında yaranır. Məsələn, şəxs öz əmlakını kirayə müqaviləsi əsasında kirayəçiyə verir. Kirayəçinin əmlaka sahibliyi qanuni sahiblik hesab edilir. Kirayə müqaviləsi isə bu sahibliyin hüquqi əsası sayılır.

Hüquqi əsası olmayan sahibliyə **qanunsuz (qeyri-qanuni) sahiblik** deyilir. Onun özü iki cür olur: vicdanlı sahiblik; vicdansız sahiblik.

Əgər şəxs özünün əşyaya sahibliyini qanunsuz olmasını bil-

mirsev və ya bilməli deyildirsə, buna **vicdanlı sahiblik deyilir**. Məsələn, şəxs öz qonşusunun əmlakını oğurlayır və hər hansı vətəndaşa satır. Vətəndaşın əmlaka olan sahibliyi vicdanlı sahiblikdir. Ona görə ki, o, aldığı əmlakın oğurluq malı olduğunu bilmir.

Vicdansız sahiblik zamanı şəxs əşyaya qanunsuz sahiblik etdiyini bilir və ya bilmək imkanına malik olur. Məsələn, şəxsin bilə-bilə oğurlanmış əmlakı satın alması vicdansız sahibliyə misaldır.

İstifadə etmək səlahiyyəti dedikdə, əşyadan fayda götürmək, onun faydalı təbii xüsusiyyətlərini hasil etmək İmkanı başa düşülür. Bu səlahiyyət əsasında fiziki şəxs əşyadan istifadə etməklə öz maddi və mənəvi tələbatını ödəyir (məsələn, öz mənzilində yaşayır, avtomobildə gedir, ayaqqabını və paltarları geyinir və s.), hüquqi şəxslər isə xammal və materialları emal etməklə müəyyən mal istehsal edir.

İstifadə səlahiyyəti də iki cür olur: qanuni istifadə; qanunsuz (qeyri-qanuni) istifadə

Mülkiyyətçinin icazəsi ilə əşyadan istifadə olunmasına **qanuni istifadə** deyilir. Məsələn, mülkiyyətçinin icazəsi ilə şəxs onun mənzilində yaşayır.

Mülkiyyətçinin icazəsi olmadan və qanunun tələblərini pozan istifadə **qanunsuz istifadə** adlanır. Məsələn, mülkiyyətçinin icazəsi olmadan şəxs onun avtomobilini sürür.

Sərəncam səlahiyyəti dedikdə, əşyanın hüquqi taleyini həll etmək imkanı başa düşülür. Bu imkandan istifadə etməklə şəxs özünə məxsus olan əmlakı sata, bağışlaya girov qoya, vəsiyyət edə və s. bilər.

Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsasları

Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsasları dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə hallar başa düşülür ki, bu mülkiyyət hüququnun yaranmasına səbəb olur. Onlar mülkiyyət hüququnun **əmələ gəlmə üsullarıdır**. Bu üsullar iki yerə bölünür:

- ilkin üsullara;
- törəmə üsullara.

Əvvəllər heç kimə məxsus olmayan əşyaya mülkiyyət hüququnun yaranmasına və ya əşyanın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsindən asılı olmadan mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə **ilkin üsullar** deyilir, ilkin üsullara aiddir: şəxsin özü üçün **əşya ha**

zırlanması və ya **yaratması** (məsələn, ev tikməsi); **özbaşına tikinti** (özbaşına tikiliyə şəxsin mülkiyyət hüququ yalnız məhkəmə qaydasında yarana bilər); **emal** (şəxs emal yolu ilə materiallardan istifadə etməklə yeni əşya hazırlayır); **birleşmə** (məsələn, daşınar əşya torpaq sahəsi ilə birləşdirilir və s.); **əldə edilməsi hamıya müyəssər olan əmlaka mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi** (məsələn, meşədən giləmeyvə, göbələk yığmaq, heyvan ovlamaq, balıq tutmaq və s.); **sahibsiz daşınar əşyaya** mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; **tapıntıya** (tapılmış əşyaya) mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; **dəfinəyə** mülkiyyət hüququnun yaranması (torpağa basdırılmış və ya başqa üsullarla gizlədilmiş, mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmayan pul və ya digər qiymətli əşyalara dəfinə deyilir); **əldə etmə müddəti** (başqa şəxsə məxsus olan daşınar əmlaka beş il vicdanla, açıq və fasiləsiz sahiblik edən şəxs həmin əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir) və s.

Törəmə üsul odur ki, bu üsulla mülkiyyət hüququ əsasən əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsi ilə əmələ gəlir. Törəmə üsullara aiddir:

- **mülki-hüquqi müqavilələr** (məsələn, alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və renta müqavilələri);
- **vərəsəlik** (şəxsin ölməsi nəticəsində vərəsələr onun əmlakına mülkiyyət hüququ əldə edirlər);
- **daşınar əşyanın verilməsi** (daşınar əşyaya sahibliyin verilməsi ilə şəxs mülkiyyət hüququ əldə edir).

Mülkiyyət hüququna xitam verilmə üsulları

Mülkiyyət hüququna xitam verilməsinin üsulları dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə hallar başa düşülür ki, bu hallar nəticəsində şəxsin əşyaya mülkiyyət hüququ ləğv edilir və itirilir.

Həmin üsullara aiddir **əmlakın məhv edilməsi** (hər hansı şəxsin hüquqazidd hərəkətləri nəticəsində əmlakın mövcudluğuna son qoyulur, məsələn, şəxs öz qonşusunun əmlakını yandırır); **əmlakın tələf olması** (belə halda əmlakın mövcudluğuna heç kəsin təqsiri olmadan son qoyulur, məsələn, zəlzələ nəticəsində əşya tələf olur); **mülkiyyətçinin borclarına (öhdəliklərinə) görə şəxsin tələbinin onun əmlakına yönəldilməsi** (mülkiyyətçi aldığı borcu qaytara bilmir. Onun yaşayış evi satılır və satış pulu hesabına borcu ödənilir. Bununla mülkiyyətçinin yaşayış evinə

olan mülkiyyət hüququ xitam edilir); **şəxsin qanuna görə ona məxsus ola bilməyən əmlaka mülkiyyət hüququnu itirməsi** (məsələn, atadan oğluna vərəsəlik qaydasında mülki silah keçir. Mülki silaha icazəsi olmadığına görə vərəsə onu satır. Beləliklə, vərəsənin mülki silaha mülkiyyət hüququna xitam verilir); **rekvizisiya və ya həcz** (əmlakın dövlət mənafeyi və ya cəmiyyətin mənafeyi üçün dövlət tərəfindən məcburi surətdə alınması, məsələn, torpaq sahəsində neft çıxan hallarda, dövlət torpaq sahəsini mülkiyyətçidən alır); **müsadirə** (əmlakın törədilmiş cinayətə görə mülkiyyətçidən məhkəmənin hökmü ilə əvəzsiz alınması); **özəlləşdirmə** (dövlət mülkiyyətində olan əmlakın həm əvəzli, həm də əvəzsiz qaydada hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətinə keçməsi)

və s.

§ 9. Öhdəlik hüququ

öhdəlik **Öhdəlik hüququ** mülki hüququnun həcm etibarlı hüququnun **İlə ən böyük və iri yarım sahəsidir. Azərbaycan** **anlayışı** Respublikası Mülki Məcəlləsinin yarından çox normaları məhz öhdəlik hüququna aiddir.

Mülki hüququn hər bir yarımsahəsinin özünün nizamasalma predmeti vardır. Bəs, öhdəlik hüququ nəyi, hansı ictimai münasibətləri tənzim edir?

Öhdəlik hüququ **öhdəlik münasibətlərini** tənzim edir. Məsələn, alqı-satqı, icarə, kirayə, daşıma, podrat, kredit, borc və digər münasibətlər öhdəlik münasibətləri hesab edilir. Onlar əsasən **iqtisadi dövriyyə münasibətləridir** ki, bunlarsız insan cəmiyyətinin mövcudluğu və yaşaması mümkün deyildir. Bundan əlavə, öhdəlik münasibətləri müəyyən bir şəxsin digər şəxsin əmlakına, sağlamlığına və həyatına zərər vurmağı ilə də yarana bilər. Bunlara **ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik münasibətləri (delikt münasibətləri)** deyilir. Məhz öhdəlik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu öhdəlik hüququnu əmələ gətirir.

Öhdəlik hüququ dedikdə, öhdəlik münasibətlərini tənzim edən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Öhdəlik hüququ əsasən **əmlakın bir şəxsdən digərinə keçməsi prosesini** tənzimləyir. Əmlakın hərəkət və mübadilə edilmək (dəyişmək) prosesini nizamlamaq onun əsas və başlıca «işl-

dir». Məsələn, alqı-satqı münasibətlərində satıcının satdığı əmlak pula mübadilə olunur. Sərnışin daşıma münasibətlərində daşıyıcının göstərdiyi xidmət (daşıma xidməti), sərnışinin ödədiyi gediş (minik) haqqına mübadilə edilir və s.

öhdəlik və öhdəlik hüququnun əsas və mərkəzi anlayışı onun növləri öhdəlik hesab edilir. Bəs, öhdəlik dedikdə biz nə başa düşürük?

Qeyd etdik ki, öhdəlik hüququnun predmetini öhdəlik münasibətləri təşkil edir. Bu münasibətlər mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bunun nəticəsində həmin münasibətlər **öhdəlik hüquq münasibətləri kimi hüquqi forma** alır. Öhdəlik hüquq münasibətləri mülki hüquq münasibətlərinin bir növüdür. Mülki qanunvericilikdə və hüquq elmində həmin münasibətlərə öhdəliklər deyilir. Məsələn, alqı-satqı hüquq münasibəti alqı-satqı öhdəliyi, icarə hüquq münasibəti, icarə öhdəliyi, daşıma hüquq münasibəti daşıma öhdəliyi və s. adlanır.

Öhdəlik dedikdə, elə bir mülki hüquq münasibəti başa düşülür ki, bu münasibətə görə müəyyən şəxs digər şəxsin xeyrinə müəyyən hərəkətlər etməyə, yəni əmlak verməyə, pul ödəməyə, iş görməyə, xidmət göstərməyə və. s borclu olur. Məsələn, alqı-satqı öhdəliyində alıcı satıcıya pul verməli, podrat öhdəliyində podratçı (tikinti təşkilatı) sifarişçinin xeyrinə iş görməli (məsələn, ev tikməli, mənzil təmir etməli və s.), daşıma öhdəliyində daşıyıcı sərnışinə xidmət (daşıma xidməti) göstərməlidir və s.

Öhdəlik **quruluşca üç elementdən** ibarətdir: tərəflərdən; məzmunundan: obyektədən.

Öhdəliyin tərəfləri dedikdə, öhdəlik hüquq münasibətlərində çıxış edən iştirakçılar başa düşülür. Mülki hüququn istənilən subyekt (fiziki şəxslər, dövlət, bələdiyyələr, hüquqi şəxslər) öhdəliyin tərəfi ola bilər. Hər bir hüquq münasibətində olduğu kimi, öhdəlikdə **iki tərəf iştirak edir: səlahiyyətli şəxs; borclu şəxs. Səlahiyyətli şəxs** öhdəliyin kreditörü adlanır. **Kreditor**[^] borclu şəxsdən müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb etmək hüququna malik olan şəxsdir.

Öhdəlikdə çıxış edən ikinci tərəf **borclu şəxs** adlanır. Borclu şəxs üzərinə müəyyən hərəkətlər etmək və ya müəyyən hərəkət

[^] Latınca «credo» - inanıram

ləri etməkdən çəkinmək vəzifəsi düşən şəxsdir. Ona debitor¹ da deyilir. Debitor kreditorun tələbini yerinə yetirməyə borclu olan şəxsdir. Məsələn, kirayə öhdəliyində kirayəçi borclu şəxs (debitor) hesab edilir. O, kirayəyə götürdüyü əşyanı kirayə verənə qabarmağa borcludur.

Kreditor tələb etmək hüququna malikdir. Buna subyektiv hüquq deyilir. Deməli, öhdəlikdə subyektiv hüquq kreditora məxsusdur. Subyektiv vəzifə isə borclu şəxsin üzərinə düşür. Subyektiv vəzifə müəyyən hərəkətlər etməkdən (və ya hərəkətdən çəkinmədən) ibarətdir.

Öhdəliyin məzmunu dedikdə, tərəflərin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Kreditorun tələb etmək hüququ (subyektiv hüquq) və borclu şəxsin müəyyən hərəkətləri etmək vəzifəsi (subyektiv vəzifə) öhdəliyin məzmununu təşkil edir. Məsələn, alqı-satqı öhdəliyində satıcının (kreditorun) əşyanın pulunun ödənilməsinə tələb etmək hüququ və alıcının (borclu şəxsin) pulu ödəmək vəzifəsi həmin öhdəliyin məzmununu təşkil edir.

Öhdəliyin obyektini dedikdə, borclu şəxsin davranışı (hərəkəti) başa düşülür. Bu, hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir. Yuxarıdakı misalda alıcının pulu ödəmək hərəkəti alqı-satqı öhdəliyinin obyektidir. Satılan əşya isə alqı-satqı öhdəliyinin predmetini təşkil edir. Öhdəliyin predmeti dedikdə, əşyalar, pul, qiymətli kağızlar, predmetlər və s. başa düşülür.

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsasları dedikdə, qa-

emələ gəlmə əsasları	öhdəliyin nunda nəzərdə tutulan elə hallar başa düşülür ki, bu hallar nəticəsində öhdəlik hüquq münasibəti yaranır.
-----------------------------	--

Müqavilə öhdəliyin əmələ gəlməsinin ən geniş yayılmış əsasıdır. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsindən alqı-satqı öhdəliyi, icarə müqaviləsindən icarə öhdəliyi və s. əmələ gəlir.

Birtərəfli əqdlər (hərəkətlər) öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biridir. Belə əqdlərin (hərəkətlərin) dairəsi kifayət qədər genişdir. Məsələn, xüsusi mükafatlandırma vədi bu əqdlərdən (hərəkətlərdən) biridir. Buna atanın öz itmiş uşağını tapan şəxsə televiziya vasitəsilə xüsusi mükafatlandırma vədi barədə açıq elan verməsini misal göstərmək olar. Uşağı bir nəfər vətəndaş tapır. Həmin vətəndaşla uşağın atası arasında öhdəlik yaranır.

¹ latınca «debitor» - borclu

Bu öhdəliyə görə ata uşağı tapan vətəndaşa mükafat verməlidir.

Ziyan (zərər) vurmaq öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biridir. Məsələn, minik avtomobilini yüksək sürətlə idarə edən sürücü (zərərvuran) vətəndaşın (zərərçəkənin) əmlakını zədələyir. Belə halda əmlaka ziyan vurulur. Bununla sürücü ilə vətəndaş arasında öhdəlik yaranır. Bu öhdəliyə mülki qanunvericilikdə **ziyan (zərər) vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik** və ya **delikt öhdəliyi** deyilir. Həmin öhdəliyə görə sürücü (zərərvuran) əmlaka vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Əsassız varlanma öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biridir. Əsassız varlanma hüquqi əsası olmayan (qanunsuz) zənginləşmədir. Bunun nəticəsində varlanmış şəxs əldə etdiyi əmlakı məhrum olan şəxsə (zərərçəkən şəxsə) qaytarılmalıdır. Məsələn, uzaq xarici ölkədə yaşayan sahibkar «Cavadov» fəmilialı öz həkim qohumuna pul göndərir. Pul səhvən eyni binada yaşayan «Cavadov» fəmilialı başqa şəxsə çatır. O, pulu digər «Cavadova» (həkimə) qaytarmalıdır.

Öhdəlik hüququ iki hüquq institutundan ibarətdir:

Müqavilə , müqavilə hüquq Institutundan;

• müqavilədənkenar hüquq institutundan.

Müqavilə hüququ dedikdə, müqavilənin bağlanması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları başa düşülür.

Müqavilələr müxtəlif növlərə bölünür. **İqtisadi məzmununa görə** onun aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- **əmlakın mülkiyyətə verilməsinə yönələn müqavilələr** (məsələn, alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə, rentə və digər müqavilələr);
- **əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsinə yönələn müqavilələr** (məsələn, icarə, kirayə, lizinq və əvəzsiz istifadə müqavilələri);
- **iş görülməsi barədə müqavilələr** (podrat müqaviləsi);
- **xidmət göstərilməsi barədə müqavilələr** (məsələn, daşıma, saxlama, sığorta, tapşırıq, komissiya və digər müqavilələr).

Tərəflər müqavilənin bütün mühüm şərtləri barəsində tələb olunan formada razılığa gəldikdə, **müqavilə bağlanmış sayılır**. Məsələn, eşya alqı-satqı müqaviləsinin mühüm şərtidir. Bu şərt barədə tərəflər (alıcı və satıcı) razılığa gələn kimi alqı-satqı müqə

viləsi bağlanmış sayılır.

Müqavilə üç formada bağlanılır: **şifahi formada** (bağlanma vaxtı ilə icra vaxtı üst-üstə düşən müqavilələr şifahi formada bağlanılır, məsələn, bazardan ərzaq məhsulları aldığımız zaman şifahi formada alqı-satqı müqaviləsi bağlanılır); **yazılı formada** (məsələn, hüquqi şəxslər arasında və ya hüquqi şəxslərlə vətəndaşlar arasında bağlanan müqavilələr, habelə Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan hallarda müqavilə yazılı formada bağlanılır. Məsələn, daşınar əşyaların renta müqaviləsi və ya faktoring müqaviləsi yazılı formada bağlanılır); **notarial formada** (bu halda müqavilə notariusun təsdiqedicisi qeydi ilə təsdiqlənir. Məsələn, daşınmaz əmlakın alqı-satqı müqaviləsi və ya daşınmaz əmlakın renta müqaviləsi notarial formada bağlanılır).

Müqavilə müəyyən qayda əsasında bağlanılır. Bu qaydaya görə müəyyən tərəf digər tərəfə müqavilə bağlamaq barədə təklif verir. Müqavilə bağlamaq barədə verilən təklifə **oferta**^A deyilir. Müqavilə bağlamaq barədə təklif edən şəxs **oferent** adlanır.

Oferentin müqavilə bağlamaq barədə təklifinin digər tərəfin qəbul etməsinə **aksent**^A deyilir. Təklifi qəbul edib, ona cavab verən tərəf **aksentant** adlanır.

Müqavilədənkenar hüquq dedikdə, birtərəfli əqdlərdən (hərəkətlərdən), ziyan (zərər) vurmaqdan və əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəlik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Öhdəliklərin icrası

öhdəliklərin icrası öhdəlik hüququnun əsas anlayışlarından biridir. **Öhdəliklərin icrası** dedikdə, borclu şəxsin kreditorun xeyrinə müəyyən hərəkətlər etməsi başa düşülür. Məsələn, şəxs aldığı borcu nəzərdə tutulan müddətdə qaytarır və bununla borc öhdəliyi icra edilir.

Öhdəliklərin icrası əqddir. Tərəflər öhdəliyi icra etməklə öhdəliyin məqsədinə nail olurlar. Məsələn, alqı-satqı öhdəliyinin məqsədi əşyaya mülkiyyət hüququnu satıcıdan alıcıya verməkdən ibarətdir. Alqı-satqı öhdəliyi icra olunur, yəni satıcı əşyanı alıcıya verir, alıcı isə əşyanın pulunu satıcıya ödəyir. Bununla alqı-satqı öhdəliyinin məqsədinə nail olunur.

Öhdəliklər vicdanla icra olunmalıdır. Öhdəliklərin vicdanla

Latinca «offertus» - təklif edilən.

Latinca «acceptus» • qəbul olunan.

icrası öhdəliklərin lazıminca (lazımı qaydada) icra edilməsi deməkdir. Öhdəliklərin lazıminca icrasına görə:

- öhdəliklər **lazımi subyekt qarşısında** icra olunmalıdır;
- öhdəliklər **nəzərdə tutulmuş yerdə** icra olunmalıdır;
- öhdəliklər **müəyyən edilmiş müddətdə** icra olunmalıdır;
- öhdəliklər **müəyyən edilmiş üsulla** icra olunmalıdır və s.

Öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi üsulları dedikdə, qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan elə tədbirlər başa düşülür ki, bu tədbirlər öhdəliyin icra edilməsinə kifayət qədər təminat verir. Onlara **təminat üsulları** deyilir.

Mülki Məcəllə təminat üsullarına aid edir: **cərimə və penya**¹ (məsələn, daşıyıcı baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddətini ötürdükdə cərimə ödəyir; kredit müqaviləsində nəzərdə tutulur ki, müəssisə aldığı krediti nəzərdə tutulan müddətdə ödəmədikdə, o, banka hər gecikdirilən gün üçün penya ödəsin); **saxlama** (məsələn, daşıyıcı daşıma haqqı ödənilənədək yükü yük sahibinə vermir, özündə saxlayır); **zaminlik** (zaminlik münasibətinə görə zamin müəssisənin bank və ya borcverən qarşısında krediti qaytarması üçün məsuliyyətini öz üzərinə götürür); **girov** (məsələn, şəxs öz qonşusundan aldığı borc pulun qaytarılmasını təmin etmək üçün öz minik avtomobilini girov qoyur); **beh** (məsələn, alqı-satqı öhdəliyinin icrasının təmin olunması üçün alıcı satıcıya beh verir. Əgər bu öhdəlik alıcının təqsiri üzündən icra olunmazsa, beh məbləği satıcıda qalır; həmin öhdəlik satıcının təqsiri üzündən icra olunmazsa, onda o, behi ikiqat məbləğdə alıcıya qaytarır və) s.

Öhdəliklərə xitam verilməsi üsulları (əsasları) öhdəlik hüququnda işlədilən əsas anlayışlardan biridir. **Öhdəliklərə xitam verilməsi** üsulları (əsaslan) dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə hallar başa düşülür ki, bu hallar nəticəsində öhdəlik ləğv olunur. Bu hallar müxtəlifdir.

İcra etmək öhdəliklərə xitam verilməsinin əsaslarından biridir. Söhbət öhdəliklərin yalnız lazımı qaydada icra edilməsindən ge-

¹ Mülki Məcəllədə cərimə və penyaya dəbbə pulu deyilir. Onlar bir-birindən yalnız hesablanma qaydasına görə fərqlənir. Cərimə birdəfəlik tutulur. Penya isə hər gecikdirilən gün üçün alınır (tutulur).

dir. Məsələn, borc alan pulu müəyyən edilmiş müddətdə borc verənə qaytarır. Bununla borc öhdəliyi lazımi qaydada icra edilir və ona xitam verilir.

Peşman haqqı vermək öhdəliyə xitam verilməsinin əsaslarından biridir. Məsələn, kirayəyə götürülmüş əmlak yanır. Tərəflərin razılığı ilə kirayəçi yanmış əmlakın əvəzinə başqa əmlak verməklə kirayə öhdəliyini icra edir. Burada başqa əmlak vermək peşman haqqıdır.

Novasiya^A əsasında da öhdəliklər xitam oluna bilər. Novasiya dedikdə, ilkin öhdəliyin başqa öhdəliklə əvəz edilməsi barədə tərəflərin sazişi başa düşülür. Məsələn, tələbə kirayə müqaviləsi üzrə mənzildən istifadəyə görə bir illik kirayə haqqını ödəyə bilmir. Tələbə ilə mənzilin sahibi razılığa gəlirlər ki, bir illik kirayə haqqını borc kimi rəsmiləşdirmək üçün onlar arasında borc müqaviləsi bağlansın. Kirayə öhdəliyi (ilkin öhdəlik) borc öhdəliyi (yeni öhdəlik) ilə əvəz edilir. Bunun nəticəsində kirayə öhdəliyinə xitam verilir.

Öhdəliklərə qarşılıqlı tələblərin əvəzləşdirilməsi yolu ilə də xitam verilə bilər. Məsələn, tikinti təşkilatı topdan satış ticarət müəssisəsindən on milyon manat məbləğində tikinti materialları alır. Həmin müəssisənin ofisini tikinti təşkilatı təmir edir. Təmir işlərinin dəyəri on milyon manat məbləğində müəyyənləşdirilir. Tələblər qarşılıqlı surətdə əvəzləşdirilir və bunun nəticəsində hər iki öhdəlik xitam edilir.

Borcun bağışlanması öhdəliklərə xitam verilməsinin əsaslarından biridir. Borcun bağışlanması dedikdə, kreditörün borclunu onun üzərinə düşən vəzifədən azad etməsi başa düşülür. Məsələn, borcverən şəxs borc alana verdiyi borcu bağışlayır və bununla borc öhdəliyi xitam edilir.

Borclu və kreditörün eyni şəxs olması ilə də öhdəlik ləğv oluna bilər. Məsələn, qardaş (kreditör) öz bacısına (borcluya) borc pul verir. Bir ildən sonra qardaş ölür. Onun bacısından savayı vərəsesi yoxdur. Miras əmlak ona keçir. Bununla kreditör və borclu şəxs eyni şəxs olur və borc öhdəliyinə xitam verilir.

öhdəliklər qanunda nəzərdə tutulan digər üsullarla da xitam edilə bilər.

Öhdəliklərin pozulmasına görə mülki hüquqi məsuliyyət yaranır.

^A Latınca «novatio» - yeniləşmə, dəyişmə.

öhdəliklərin Zərər vurmaq faktı bu məsuliyyətin əmələ pozulmasına gəlmə əsasıdır. **Məsuliyyətin yaranma şərtləri** isə bunlardan ibarətdir:

- öhdəliyi pozan şəxsin hüquqazidd hərəkəti və ya hərəkətsizliyi;
- təqsir;
- zərərli nəticə ilə hüquqazidd hərəkət və ya hərəkətsizlik arasında səbəbli əlaqə.

Öhdəliyin pozulmasına görə müəki hüquqi məsuliyyət dedikdə, elə bir tədbir başa düşülür ki, bu tədbirin tətbiq olunması nəticəsində öhdəliyi pozan şəxs üçün əmlak xarakterli arzuolunmaz nəticələr - əlavə yük yaranır.

Öhdəliyi pozan, yəni hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün mənfi əmlak nəticəsi müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. Həmin formaya **mülki hüquq məsuliyyətinin formalan** deyilir. **Zərərin əvəzinin ödənilməsi** əsas və universal məsuliyyət formasıdır. Bu formaya görə təqsirkar şəxs vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Zərər **mülki hüquq məsuliyyətinin əsasıdır**. Zərər (zərər vurulması faktı) yoxdursa, müəki hüquq məsuliyyəti də yoxdur.

Zərərin iki növü vardır (daha doğrusu zərər iki hissədən ibarətdir);

- real zərər;
- əldən çıxmış fayda.

Real zərər dedikdə, zərər çəkən şəxsin (hüququ pozulmuş şəxsin) malik olduğu əmlakın azalması başa düşülür. Real zərəre hüququ pozulmuş şəxsin çəkdiyi xərclər (məsələn, vətəndaşa xəsarət yetirilir və o, müalicəyə, dava-dərman alınmasına və s. xərc çəkir), onun malik olduğu əmlakın zədələnməsi (əşyanın pisləşməsi və bunun nəticəsində istifadə üçün yararsız olması) və s. aiddir.

Əldən çıxmış fayda dedikdə, zərərchəkənin hüququ pozulmasaydı, onun adı müəki dövriyyə şəraitində əldə ediləcəyi gəlir başa düşülür.

Mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu prinsipə görə **zərərin əvəzi tam həcmdə ödənilməlidir**. Zərərin əvəzinin tam həcmdə ödənilməsi o deməkdir ki, hüquq pozuntusu törətmiş şəxs (zərərvuran) zərərin hər iki növünün, yəni həm real zərərin, həm də əldən çıxmış faydanın əvəzini ödəyir. Məsələn, kənd sakini (kirayəçi) yay aylarında şəhərdəki bağı evini kirayə götürür. Taxtadan ti

kılmış evin bir otağı kirayəçinin təqşiri üzündən yanır. Kirayəyə verən bağı evini bərpa (təmir) etmək üçün zəruri xərc çəkir. Bu xərc real zərəri ifadə edir. Söz yox ki, ev bərpa (təmir) olunduğu müddət ərzində kirayəyə verən şəxs kirayə haqqı (məsələn, iki aylıq kirayə haqqı) almaq imkanından məhrum olur. Bu isə əldən çıxmış faydadır. Kirayəçi həm real zərəri, həm də əldən çıxmış faydanı ödəməlidir.

§ 10. Vərəsəlik hüququ

Vərəsəlik Mülki hüququn yarım sahələrindən biri vərəsəlik hüququnun hüququ adlanır. Fiziki şəxs öldükdən sonra onun **anlayışı** və əmlak hüquq və vəzifələri (məsələn, əmlaka mül- **predmeti** kiyət hüququ, borcu və krediti qaytarmaq vəzifəsi və s.) digər şəxslərə keçir, ölmüş şəxs **miras qoyan**, hüquq və vəzifələrin keçdiyi şəxs isə **vərəsələr** adlanır. Vərəsəlik hüququ da miras qoyan şəxsin əmlak hüquq və vəzifələrinin vərəsələrə keçməsi prosesini tənzimləyir.

Vərəsəlik hüququ dedikdə, miras qoyan şəxsin əmlak hüquq və vəzifələrinin vərəsələrə keçməsi prosesini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Vərəsəlik hüququnun nizamasalma predmetini vərəsəlik münasibətləri təşkil edir. **Vərəsəlik münasibətləri** isə fiziki şəxsin ölməsi ilə ayrı-ayrı şəxslərin vərəsə olmaq hüququnun yaranması, bu hüquqların həyata keçirilməsi və rəsmiləşdirilməsi, habelə qorunması və müdafiə edilməsi ilə bağlı olaraq yaranır.

Vərəsəlik hüququnun əsas mənbəyi Mülki Məcəllədir. Mülki Məcəllənin axırncı 10-cu bölməsi məhz vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bundan başqa, vərəsəlik münasibətlərini nizamlayan mülki hüquq normaları **Azərbaycan Respublikasının ayn-ayrı qanunlarında** da nəzərdə tutulmuşdur.

... Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışlarından **hüquq[^{*}un** əsas vərəsəlik adlanır. **Vərəsəlik** dedikdə, öl- **anlayışları** niüş şəxsin (miras qoyan şəxsin) əmlak və bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və vəzifələrinin qanunda nəzərdə tutulan qaydada vərəsələrə keçməsi başa düşülür. Vərəsələrə miras qoyan şəxsin bütün hüquq və vəzifələri keçmir. Onlara əsasən ölmüş şəxsin (miras qoyanın) hələ sağlığında malik olduğu **əmlak hüquqları, xüsusən də**

mülkiyyət hüququ keçir. Bununla belə, miras qoyanın bütün əmlak hüquqlarının hamısı vərəsəlik qaydasında keçmir. Bəzi əmlak hüquqlarının (məsələn, miras qoyanın aliment almaq hüququnun) vərəsəlik üzrə keçməsinə yol verilmir.

Vərəsələrə həm də miras qoyanın **bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqları** (məsələn, ixtiraya patent almaq hüququ, ölmüş müəllifin əsərinə müəlliflik şəhadətnaməsi almaq hüququ və s.) keçə bilər. Amma ümumi qayda belədir ki, miras qoyanın şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vərəsələrə keçmir. Ad hüququ, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ixtiraya olan müəlliflik hüququ və s. bu qəbildən olan hüquqlara misal ola bilər. Bu hüquqlar miras qoyanın şəxsiyyətindən ayrılmaz olub, özgəninkiləşdirilmir, hər hansı şəxsə verilmir.

Miras qoyan şəxsin əmlak vəzifələri də vərəsəlik üzrə keçir (məsələn, miras qoyanın aldığı borcu qaytarmaq vəzifəsi və s.). Amma şəxsi xaralərə malik olan bəzi əmlak vəzifələri (məsələn, aliment ödəmək vəzifəsi və s.) vərəsəlik qaydasında keçmir.

Miras (miras əmlak) vərəsəlik hüququnun mərkəzi anlayışı hesab edilir. Ona görə ki, miras vərəsəlik hüquq münasibətinin obyektini təşkil edir. Əgər obyekt yoxdursa, onda vərəsəlik hüquq münasibətinin özü mövcud ola bilməz.

Miras (miras əmlak) dedikdə, miras qoyanın (ölən fiziki şəxsin) qanunla müəyyənləşdirilən qaydada vərəsələrə keçən əmlak hüquq və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür, özü də dərhal qeyd edirik ki, ölmüş şəxsin vərəsələrə yalnız **mülki hüquq və vəzifələri** keçə bilər ki, onlar əmlak xarakterlidir. Öz məzmununa görə mülki (əmlak) xarakterə malik olmayan hüquq və vəzifələrin (məsələn, inzibati, dövlət, əmək, sosial təminat və digər hüquq münasibətlərindən irəli gələn hüquq və vəzifələrin) vərəsəlik əsasında keçməsi mümkün deyildir.

Əmlak hüquqları və vəzifələri mirasın özəyini təşkil edir. Əmlak hüquqlarının məcmusuna **miras aktivi** deyilir. Əmlak vəzifələrinin məcmusu isə **miras passivi** adlanır. Miras da **aktiv və passivin məcmusundan ibarətdir.**

Qanun üzrə vərəsəlik

Qanun üzrə vərəsəlik bizim tez-tez hallarda rast gəldiyimiz anlayışdır. O, vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir.

Qanun üzrə vərəsəlik qanunda nəzərdə tutulan hallardan

(faktlardan) əmələ gəlir. Buna görə də o, qanun üzrə vərəsəlik adlanır. Qanun üzrə vərəsəlik dedikdə, vərəsəliyin növlərindən biri başa düşülür.

Qanun üzrə vərəsəlik odur ki, bu növ vərəsəlik zamanı öien şəxsin hüquq və vəzifələrinin keçdiyi şəxslərin, yeni vərəsələrin dairəsi qanunun özü ilə müəyyənləşdirilir.

Mülki Məcəllənin (qanunun) normaları müəyyən edir ki, ölen şəxsin hüquq və vəzifələri kimə və hansı həcmdə keçməlidir. Bu cür normalara əsaslanan vərəsəlik qanun üzrə vərəsəlik adlanır.

Qanun üzrə vərəsəlik zamanı vərəsə olmaq hüququ əldə edən və dairəsi birbaşa qanunun özü ilə müəyyənləşdirilən şəxslər **qanım üzrə vərəsəliyin subyektləri** adlanırlar. Onlara **qanun üzrə vərəsələr** də deyilir. Qanun üzrə vərəsələrin dairəsini müəyyənləşdirərkən Mülki Məcəllə (qanun) **vərəsənin miras qoyanla yaxın qohumluq faktını** əsas meyar kimi götürür və nəzərə alır.

Qanun üzrə vərəsələr növbə qaydasında vərəsəliyə çağırılırlar. Bu **növbə** qanunla müəyyən edilir. Mülki Məcəllə qanun üzrə vərəsəliyin **beş növbəsini** nəzərdə tutur. Buna uyğun olaraq qanun üzrə vərəsələr **beş növbə üzrə vərəsələrə** bölünür:

- **birinci növbə vərəsələr** (ölen şəxsin uşaqları; ölen şəxsin ölümündən sonra doğulmuş uşaq; ölen şəxsin arvadı və ya əri; ölen şəxsin övladlığa götürdüğü şəxs; ölen şəxsin valideynləri; ölen şəxsi övladlığa götürən şəxslər);
- **ikinci növbə vərəsələr** (ölen şəxsin bacıları; ölen şəxsin qardaşları);
- **üçüncü növbə üzrə vərəsələr** (ölen şəxsin babası; ölen şəxsin nənəsi);
- **dördüncü növbə üzrə vərəsələr** (ölen şəxsin xalaları, bibiləri, dayıları, əmiləri);
- **beşinci növbə üzrə vərəsələr** (öien şəxsin xala uşaqları, dayı uşaqları, bibi uşaqları və əmi uşaqları).

Qanun üzrə vərəsələrin növbə qaydasında vərəsəliyə çağırılmalarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar **vərəsəliyə eyni vaxtda yox, ardıcıl surətdə (bir-birinin ardınca) çağırılırlar**: vərəsəliyə əvvəlcə ilk növbədə birinci növbə üzrə vərəsələr çağırılırlar; əgər birinci növbə üzrə vərəsələr yoxdursa və ya onlar miras əmlakı qəbul etməkdən imtina etmişlərsə, onda vərəsəliyə

^ . Qanun ayrı-ayrı şəxslərə hüquq verir ki, onlar
^verəsəHk^ ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakı barədə
sərəncam versinlər. Bu, vərəsəliyin digər növüdür. Bu cür sərəncam
vəsiyyət, ona əsaslanan vərəsəlik isə vəsiyyət üzrə vərəsəlik adlanır.

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik odur ki, bu vərəsəlik zamanı ölən şəxsin hüquq və vəzifələri onun hələ sağlığında etdiyi vəsiyyətdə (vəsiyyətnamədə) göstərilən şəxsə (şəxslərə) keçir.

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik vəsiyyət əsasında yaranır. **Vəsiyyət** dedikdə, vəsiyyət edən şəxsin ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakının hüquqi taleyi barədə etdiyi sərəncam başa düşülür. Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin qayda və şərtləri **vəsiyyət edən şəxsin iradəsi** ilə müəyyən edilir. Vəsiyyət edən rolunda yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Özü də o, **tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti** (18 yaş tamam) olmalıdır. 18 yaş tamam olmayan şəxsin etdiyi vəsiyyət etibarsızdır.

Şəxs öz əmlakını istənilən fiziki və hüquqi şəxsə, habelə dövlətə və bələdiyyələrə vəsiyyət edə bilər. Bu zaman vəsiyyət olunan şəxslərin buna razılıq verməsi tələb olunmur.

Vəsiyyət edənin tərtib etdiyi sənədə **vəsiyyətnamə** deyilir. **Vəsiyyətnamə hökmən və mütləq yazılı olmalıdır.** Şifahi formada vəsiyyətnamə tərtib edilməsinə yol verilmir.

Formasına görə vəsiyyətnamənin **iki növü** fərqləndirilir:

- əllə yazılan vəsiyyətnamələr;
- notarial formada olan vəsiyyətnamələr.

Əllə yazılan vəsiyyətnamələr odur ki, bu vəsiyyətnamələr vəsiyyət edənin öz dəst-xətti ilə yazılıb imzalanır. Onlara **ev vəsiyyətnamələri** də deyilir. Bu növ vəsiyyətnamələrin notariat qaydasında təsdiqlənməsi tələb edilmir. Hər kəs ev vəsiyyətnaməsi tərtib edə bilər.

Notariat vəsiyyətnaməsi (notarial formalı vəsiyyətnamə) dedikdə, vəsiyyət edən tərəfindən tərtib edilən və imzalanan, notarius tərəfindən təsdiq edilən vəsiyyətnamə başa düşülür. Notarius olmadığı yerlərdə isə vəsiyyətnamə özünüidare orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Mirasın Mirasın açılması vərəsəlik hüququnun əsas anlayış- **açılması** ian sırasına daxildir. **Mirasın açılması** dedikdə, vərəsəlik hüquq münasibətlərinin yaranması başa düşülür. Vərəsəlik hüquq münasibəti isə fiziki şəxsin ölümü ilə açır-

lir. Deməli, **fiziki şəxsin ölümü mirasın açılmasına səbəb olur.**

Miras isə həmişə **müəyyən vaxtda və müəyyən yerdə açılır.**

Miras qoyanın **öldüyü gün** mirasın açıldığı vaxt sayılır. Miras qoyanın **yaşayış yeri** mirasın açıldığı yer hesab edilir.

Mirasın qəbul edilməsi

Vərəsə tərəfindən miras əmlak yalnız o halda əldə edilə bilər ki, o, miras əmlakın əldə edilməsinə öz razılığını bildirsən, razılıq versin. Razılığın bu cür bildirilməsinə mülki qanunvericilikdə mirasın qəbulu deyilir.

Mirasın qəbulu dedikdə, elə bir hərəkət başa düşülür ki, bu hərəkətin vasitəsilə vərəsəliyə çağırılan şəxs vərəsəlik hüququnu həyata keçirir və miras əmlakı əldə etmək imkanı qazanır.

Miras iki üsulla qəbul edilir;

- formal üsulla;
- qeyri-formal üsulla.

Mirasın qəbul edilməsinin formal üsulu dedikdə, vərəsənin notariat kontoruna miras əmlakı qəbul etdiyi barədə ərizə verməsi başa düşülür. Ərizə **mirasın açıldığı yer üzrə notariat kontoruna verilir.** Vərəsə ərizəni yazılı formada verməlidir.

Mirasın qəbul edilməsinin qeyri-formal üsulu odur ki, bu üsula görə vərəsənin konkret hərəkətləri və rəftarı onun mirası qəbul etmək niyyətini açıq-aşkar təsdiqləyir və sübut edir. Bu hərəkətlərin məzmunundan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, vərəsə miras əmlakı qəbul etmək məqsədi güdür. Göstərilən üsul **miras əmlaka faktiki sahiblik etməklə** (məsələn, vərəsə yaşayış evində yaşayır və onun saxlanması üçün tədbirlər görür və ya miras əmlakın saxlanmaq xərclərini çəkir və s.) və ya **miras əmlakı faktiki idarə etməklə** (məsələn, miras əmlakı təmir etməklə, miras əmlaka görə vergi ödəməklə və s.) həyata keçirir.

Miras əmlak yalnız müəyyən müddət ərzində qəbul edilə bilər. Həmin müddətə **mirasın qəbul edilmə müddəti** deyilir. Mirasın qəbul edilmə müddəti altı aydır. Belə ki, miras **altı ay ərzində qəbul edilə bilər** (MM-in 1246-cı maddəsi). Əgər həmin müddət ərzində miras əmlak qəbul olunmazsa, miras əmlakı əldə etmək mümkün olmur. Lakin üzrlü səbəblər olduqda, məhkəmə altı aylıq müddəti bərpa edə bilər.

§ 11. Əqli mülkiyyət hüququ

.. .. . Əqli mülkiyyət hüququ mülki hüququn ya-
hüququnun anlayışı rımsahələrindən biridir. O, çox vaxt müs- və
predmeti təsna hüquq adlandırılır.

Mülki hüququn hər bir yarımsahəsinin özünün ayrıca nizamasalma (tənzimləmə) predmeti vardır. Bəs, əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmeti nədən ibarətdir? O, mülki münasibətlərin hansı qrupunu (növnü) tənzimləyir?

Bildiyimiz kimi, mülki hüquqla üç qrup (növ) ictimai münasibət tənzimləyir ki, **əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri həmin qruplardan biridir**. Məhz həmin münasibətlər **əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma predmetini** təşkil edir. Belə ki, göstərilən münasibətlər **yaradıcı fəaliyyəti nəticələrinin** (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, ixtiraların, elmi kəşflərin, seleksiya nailiyyətlərinin, istehsal sirlərinin və s.) barəsində yaranır. Onlara **əqli mülkiyyət məhsulları (obyektləri)** də deyilir. Məhz əqli mülkiyyət məhsulları (obyektləri) əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin obyektini təşkil edir.

Əqli mülkiyyət obyektlərinin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olaraq müəyyən növ mülki münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibət əqli mülkiyyət hüququnun predmeti sayılır. Həmin mülki münasibətlər mülki hüquq normaları ilə tənzimləyir ki, onların məcmusu mülki hüququn yarımsahəsi kimi əqli mülkiyyət hüququnu əmələ gətirir.

Mülki hüququn yarımsahəsi kimi əqli mülkiyyət hüququ dedikdə, əqli mülkiyyət obyektlərinin (yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələrinin) yaradılması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq əmələ gələn ictimai mülki münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Əqli mülkiyyət obyektləri barədə yaranan ictimai münasibətlərin bir neçə növü vardır. Müəlliflik münasibəti, ixtira münasibəti, kəşf münasibəti və s. ona misal ola bilər. Bu münasibətlərin və əqli mülkiyyət obyektləri barədə yaranan digər münasibətlərin iki tərəfi vardır:

- qeyri-əmlak tərəfi;
- əmlak tərəfi.

Göstərilən münasibətlərin qeyri-əmlak tərəfi əsas rola malikdir. Belə ki, münasibətin əmlak tərəfi qeyri-əmlak tərəfindən törəyərək ondan asılıdır. Məsələn, şəxs ixtira edir (məsələn, paltaryuyan maşın). Bununla həmin şəxslə (ixtiraçı ilə) cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») arasında ixtira (paltaryuyan maşın) barəsində ixtira münasibəti əmələ gəlir. Bu, qeyri-əmlak münasibətidir (münasibətin qeyri-əmlak tərəfidir), ixtiraçı ixtiranın çertyojlarını istehsal müəssisəsinə verir. Müəssisə bunun əsasında kütləvi surətdə paltaryuyan maşın istehsal edir və onları əhaliyə satır. Bu isə münasibətin əmlak tərəfidir.

Başqa bir misalda alim elmi əsər yazır. Bununla əsər barəsində alimlə (müəlliflə) cəmiyyət üzvləri arasında müəlliflik münasibəti yaranır (qeyri-əmlak tərəfi). Əsər nəşr olunaraq kitab formasında çapdan çıxır. Kitabın çoxsaylı nüsxələri oxuculara satılır (münasibətlərin əmlak tərəfi)

**Əqli mülkiyyət
hüququnun əsas
institulları**

Əqli mülkiyyət hüququ bir neçə institutdan ibarətdir. Onlar arasında iki institut daha vacib rol oynayır. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar institutu (müəlliflik hüququ institutu)

onlardan biridir.

Müəlliflik hüququ institutu özündə elə hüquq normalarını birləşdirir ki, bu normalar elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, habelə ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Əqli mülkiyyət hüququnun institutları arasında daha vacib rola malik olan digər institut patent hüququ hesab edilir.

Patent hüququ institutu özündə elə hüquq normalarını birləşdirir ki, həmin normalar ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi cəhətdən qorunması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Müəlliflik hüququnun əsas mənbəyi «**Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanun**» (1996), patent hüququnun əsas mənbəyi isə «**Patent haqqında qanun**» (1997) hesab edilir.

Müəlliflik hüququ institutunun əsas və başlıca

hüququnun funksiyası elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini obyekt hüquqi cəhətdən (fiziki cəhətdən yox) qorumaqdan ibarətdir. **Əsərlərin hüquqi cəhətdən qorunması** dedikdə, müəllifin razılığı və icazəsi olmadan, ona mü

əllif qonorarı (haqqı) verilmədən əsərdən sərbəst şəkildə istifadə edilməməsi (məsələn, əsərin çap edilməsi, başqa dilə tərcümə edilməsi və s.) başa düşülür.

Lakin müəlliflik hüququ bütün əsərlərin hamısını istisnasız olaraq, hüquqi cəhətdən qoruya bilməz. Müəllifin fəaliyyət nəticəsini qorumaq üçün **iki şərtin (əlamətin, meyarın)** olması tələb edilir. Birinci şərt (əlamət) ondan ibarətdir ki, əsər **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olmalıdır**, yəni əsər yaradıcılıq xarakterinə malik olmalıdır (**yaradıcılıq əlaməti**). Alimlərin əksəriyyəti **yeniliyi (təzəliyi)** əsərin yaradıcılıq xarakterinə malik olmasının əsas göstəricisi (meyarı) hesab edirlər. Yenilik əsərin məzmun və ya forma cəhətdən, ideya və elmi konsepsiya baxımından və s. təzə olmasında ifadə olunur.

İkinci şertə görə, əsər hər hansı bir **obyektiv (maddi, xarici) formada ifadə edilməlidir**. Məhz bu forma imkan verir ki, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan əsəri başqaları dərk etsin, qavrasın və başa düşsün. Axı, əsər qeyri-maddi nemət olub, fiziki cəhətdən toxunulmaqla hiss edilmir. Məsələn, əlyazma əsərin ifadə edildiyi obyektiv formasıdır. Məlum məsələdir ki, əlyazma olmasa, əsəri çap etmək (nəşr etmək) olmaz. Əsər çap olunduqda isə o, hamı tərəfindən dərk edilir, başa düşülür və qavranılır.

Göstərilən iki şertdən (əlamətdən) biri olmazsa, onda müəllifin fəaliyyət nəticəsi əsər hesab edilmir. Həmin şərtlərə **əsərin əlamətləri** deyilir. Hər iki şertə (əlamətə) cavab verən fəaliyyət nəticəsi isə əsər kimi tanınır, müəlliflik hüququ ilə qorunur və müəlliflik hüququnun obyektı sayılır. Deməli, **müəlliflik hüququnun obyektı** əsərdən ibarətdir.

Əsər dedikdə, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin elə bir nəticəsi başa düşülür ki, bu nəticə hamının dərk etdiyi hər hansı obyektiv formada ifadə olunur.

Yalnız müəlliflik hüququnun obyektı olan əsərlər hüquqi cəhətdən qorunur. Müəlliflik hüququnun obyektı olmayan əsərlər isə qorunmur. Buna görə də onlardan hər hansı icazə olmadan hamı sərbəst şəkildə istifadə edə bilər. Həmin əsərlərə aiddir:

- rəsmi sənədlər (qanunlar, məhkəmə qərarları və s.);
- dövlət rəmzləri və nişanları (bayraqlar, gerblər, himnlər, ordenlər və s.);
- xalq yaradıcılıq əsərləri;

- hadisələr və faktlar haqqında informasiya xarakterli məlumatlar.

Müəlliflik hüququnun subyektləri

Müəlliflik hüququnun subyektləri dedikdə, elə şəxslər başa düşülür ki, onlar əsər barəsində subyektiv müəlliflik hüquqlarına malikdirlər.

Əsərin müəllifi müəlliflik hüququnun başlıca subyektidir. Yaradıcı əməyi ilə əsəri yaradan şəxsə müəllif deyilir. İstənilən fiziki şəxs cinsindən, yaşından, vətəndaşlığından və fəaliyyət qabiliyyəti məsələsindən asılı olmayaraq əsər yarada və bununla müəllif ola bilər. Yalnız fiziki şəxslər əsərin müəllifi ola bilərlər.

Əsərin müəllifindən başqa aşağıdakılar da müəlliflik hüququnun subyekti ola bilərlər:

- hüquqi şəxslər (nəşriyyatlar);
- dövlət;
- müəllifin vərəsələri (müəllifin ölümündən sonra müəlliflik hüququnun subyekti onun vərəsələri olur).

Müəllifin əsər barəsində hüquqları (müəlliflik hüquqları)

Əsəri yaratmaq nəticəsində müəllif əsər barəsində bir sıra hüquqlar əldə edir. Onlara subyektiv **müəlliflik hüquqları** deyilir.

Subyektiv müəlliflik hüquqları müstəsna xarakterə malikdir. Buna görə də onlara **müstəsna hüquqlar** deyilir. Müstəsna hüquqların başlıca xüsusiyyəti hesab edilir. Müstəsna hüquqları onu ifadə edir ki, əsərdən istifadə hüququ yalnız subyektiv müəlliflik hüquqlarının sahibi olan şəxsə məxsusdur; yalnız həmin şəxs subyektiv müəlliflik hüquqlarının həyata keçirilməsi, xüsusən də əsərdən istifadə edilməsi məsələsini həll edə bilər; başqa hər hansı şəxsin belə hüququ yoxdur.

Subyektiv müəlliflik hüquqları iki növə bölünür:

- müəllifin şəxsi hüquqlarına;
- müəllifin əmlak hüquqlarına.

Müəllifin şəxsi hüquqları qeyri-əmlak xarakterli hüquqlar olub, iqtisadi məzmunundan məhrumdur. Onlar bölünməz olub, öz-gəninkiləşdirilmir (yəni başqa şəxslərə keçmir və verilmir). Şəxsi hüquqlar müəllif öldükəndən sonra onun vərəsələrinə keçmir. Müəllifin vərəsələri yalnız şəxsi hüquqların qorunmasını həyata keçirə bilərlər. Şəxsi hüquqlara aiddir: əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ: əsərdən öz adı ilə, təxəllüsü ilə və ya adsız (anonim) ifadə etmək hüququ (ad hüququ); şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ

və s.

Müəllifin əmlak hüquqlarına gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, onlar şəxsi hüquqlardan fərqli olaraq iqtisadi məzmununa malikdir. Belə ki, qanun müəllifi öz yaratdığı əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqlarla təmin edir. Əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqlar aşağıdakıları həyata keçirməyi, həyata keçirilməsinə icazə verməyi, yaxud qadağan etməyi bildirir;

- əsərin surətini çıxarmaq (**surətçixarma hüququ**)[^]
- əsərin nüsxələrini hər hansı üsulla yaymaq, satmaq, kirayəyə vermək və s. (**yaymaq hüququ**)[^]-
- əsəri kütləvi nümayiş etdirmək (kütləvi **nümayiş hüququ**);
- əsəri kütləvi ifa etmək (**kütləvi ifa hüququ**);
- əsəri tərcümə etmək (**tərcümə hüququ**) və s.

Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları şəxsi hüquqlarıdan fərqli olaraq özgəninkiləşdirilməsi mümkün olan hüquqlardır. Belə ki, həmin hüquqlar **müəllif müqavilələri** üzrə başqa şəxslərə verilə bilər. Məsələn, müəllif əsəri çap etmək hüququnu (nəşr etmək hüququnu, surətini çıxarmaq hüququnu) nəşriyyata verir. Bundan əlavə, müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları **vərəsəlik qaydasında** vərəsələrə keçə bilər. Həm qanun üzrə vərəsələrin, həm də vəsiyyət üzrə vərəsələrin müəllifin əmlak hüquqlarını əldə etmələri mümkündür. Qanun buna yol verir. Məsələn, müəllif öldükdən sonra əsərin surətini çıxarmaq hüququ (əsəri nəşr etmək hüququ) onun qanun üzrə vərəsəsi olan oğluna keçir.

Müəlliflik
[^]^olm*a müdd[^]i^{^^}

Qeyd etdik ki, müəlliflik hüquqları əsər bərəsində yaranır. Məlum məsələdir ki, əsər müəlliflik hüquqları da əmələ gələ bilməz.

Bəs, müəlliflik hüquqları nə vaxt yaranır? Qanun müəyyən edir ki, əsərin **yaradılması ilə müəlliflik hüququ** da yaranır. Bu andan müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti başlanır, müəllifin bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra **50 il müddətinə** qüvvədə olur. Bu müddət qurtarıqda əsər ictimai **varidata** keçir.

[^] **Surətçixarma dedikdə, əsərin hər hansı maddi formada hazırlanması başa düşülür.**

[^] **Əsərin nüsxəsi dedikdə, əsərin hər hansı maddi formada hazırlanmış surəti başa düşülür.**

(ctimai varidata keçmiş əsər müəlliflik hüququ ilə qorunmur. Bu, o deməkdir ki, müəllifin razılığı olmadan və müəlliflik haqqı ödənilmədən hamı əsərdən sərbəst şəkildə istifadə edə bilər. Belə halda əsərdən istifadəyə müəllifin vərəsələrinin İcazə verməsi tələb olunur.

Patent hüququnun obyektleri

Patent hüququnun obyektleri odur ki, onlar bərəsində müəllifin və patent sahibinin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları, habelə əmlak hüquqları əmələ gəlir. Onlara, yəni patent hüququnun obyektlərinə

aidir;

- ixtira;
- faydalı model;
- sənaye nümunəsi.

İxtira dedikdə, sənaye və digər təsərrüfat fəaliyyəti sahələrinde konkret problemin praktiki həllinə imkan verən, patent qabiliyyəti şərtlərini ödəyən yeni həll başa düşülür. Saat, paltaryuyan maşın, kompüter, soyuducu, kondisioner, tozsoran və digərləri ixtiraya misəldir.

Faydalı model dedikdə, istehsal vasitələrinin və istehlak əşyalarının, yaxud onların tərkib hissələrinin konstruktiv həlli başa düşülür.

Sənaye nümunəsi məmulatın yeni xarici görkəmini müəyyən edən bədii-konstruktiv həlidir.

İxtira, faydalı model və sənaye nümunəsi sənaye mülkiyyəti obyektleri adlanır. Patent hüququ institutu məhz bu obyektleri hüquqi cəhətdən qoruyur. Bu, yəni sənaye mülkiyyəti obyektlerini hüquqi cəhətdən qorumaq həmin institutun əsas funksiyalarından biridir.

Patent hüququnun subyektləri

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin yaradılması, hüquqi cəhətdən qorunması, qeydiyyatata alınması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq həm əmlak münasibətləri, həm də şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri əmələ gəlir. Həmin münasibətlərin iştirakçıları patent hüququnun subyektləri adlanır.

Müəllif patent hüququnun əsas və başlıca subyektidir. Müəllif dedikdə, ixtirarı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini yaradıcı əməyi ilə yarıdan şəxs başa düşülür.

Patent sahibi patent hüququnun subyekti hesab edilir. Səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən patent verilən şəxs patent sahibi

adlanır.

Sənaye mülkiyyəti obyektləri hüquqi cəhətdən patentlə qorunur və mühafizə edilir. Patent dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyekt (ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi) üçün səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən verilən hüquqi mühafizə (qoruma) sənədi başa düşülür. Bu sənəd öz sahibini, yeni patentin verildiyi şəxsi sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə etmək üçün müstəsna **hüquqla** təmin edir. Belə ki, həmin obyektlərdən istifadə üçün müstəsna hüquq patent sahibinə məxsusdur. Patent sahibinin razılığı olmadan heç kəs patentlə qorunan (mühafizə olunan) sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edə bilməz.

Digər tərəfdən patent elə bir sənəddir ki, həmin sənəd sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinin kim olmasını təsdiq edir.

Patent sahibi kim ola bilər, yeni patent kimə verilə bilər? Qanun müəyyən edir ki, patent hər şeydən əvvəl, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinə və ya onun vərəsəsinə verilə bilər. Bundan əlavə, müəllifin və ya onun vərəsəsinin göstərdiyi hüququ və ya fiziki şəxslərə də patentin verilməsi mümkündür. Həmin şəxslərin adı patent verilməsi barədə iddia sənədində və ya ayrıca yazılmış ərizədə göstərilmişdir.

Bunlardan əlavə, **müəllif və patent sahibinin hüquq varisləri (vərəsələri)** də patent hüququnun subyektləri ola bilərlər.

Sənaye mülkiyyəti obyektlərini patentlə qorumaq

Patentin ^{qçqp} həmin obyektlərin rəsmi surətdə tanınması tə- **qaydası**
surətdə tanınma dedikdə, sənaye

mülkiyyəti obyektinin səlahiyyətli dövlət orqanında qeydiyyatla alınması başa düşülür\

Sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent almaq istəyən şəxs səlahiyyətli dövlət orqanına iddia sənədi verir. Verilmiş iddia sənədinin ekspertizası keçirilir. Səlahiyyətli dövlət orqanı müvafiq Dövlət reyestrində sənaye mülkiyyəti obyektini qeydə alır və iddiaçı olan şəxsə patent verir. Daha sonra, o, patent barəsində məlumatı rəsmi bülletəndə dərc etdirir.

Patentin qüvvədə olma müddəti dedikdə, pa-

Patentin tənlə verilən hüquqi mühafizənin (qorunmanın) qüvvədə olma müddəti başa düşülür.
irujiaeti

^ Səlahiyyətli dövlət orqanı dedikdə. Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi başa düşülür.

Patent aşağıdakı müddətlərdə qüvvədə olur:

- ixtira üçün - 20 il;
- faydalı model - 10 il;
- sənaye nümunəsi üçün - 10 il.

Göstərilən müddətlər iddia sənədinin dövlət orqanına verildiyi gündən hesablanır (başlanır).

§ 12. Mülki-hüquqi müqavilənin əsas növləri

Alqı-satqı müqaviləsi ən çox istifadə olunan

Alqı-satqı müqavilə növlərindən biridir. İHər gün milyonlarla **müqaviləsi** jnsan **ÖZ** aralarında alqı-satqı müqaviləsi bağlayırlar.

Onlar dükandan və bazardan ərzaq məhsulları, eləcə də ev avadanlıqları, məişət predmetləri və digər şeylər aldıkları zaman alqı-satqı müqaviləsindən istifadə edirlər.

Alqı-satqı müqaviləsinə görə, satıcı əmlakı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əmlakı qəbul edib əvəzində müəyyən edilmiş pul məbləğini ödəməyi öhdəsinə götürür.

Alqı-satqı müqaviləsində iki tərəf iştirak edir; satıcı; alıcı. Mülki hüququn istənilən subyekti (fiziki şəxslər; hüquqi şəxslər, yəni müəssisələr, idarələr və təşkilatlar; dövlət; bələdiyyələr) alqı-sat- qı müqaviləsində həm alıcı, həm də satıcı qismində iştirak edə bilərlər.

Satıcı satılan əmlakın mülkiyyətçisi, alıcı isə onu əldə edən şəxsdir. Alqı-satqı müqaviləsi nəticəsində satıcı əmlaka mülkiyyət hüququnu itirir, alıcı isə ona mülkiyyət hüququ əldə edir.

Alqı-satqı müqaviləsinin predmetini istənilən əmlak təşkil edir. Amma dövriyyədən çıxarılmış bəzi əmlak növləri (məsələn, meşə sahələri; radioaktiv maddələr; partlayıcı maddələr və s.) al- qı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz.

Alqı-satqı müqaviləsinin qiyməti satılan əmlakın qiymətindən ibarətdir. Satılan əmlakın qiyməti isə tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Alqı-satqı müqaviləsinin formasına gəldikdə isə qeyd etməliyə ki, bağlanarkən icra edilən, yəni bağlanma və icra edilmə anları üst-üstə düşən alqı-satqı müqavilələri şifahi formada bağlanır. Məsələn, bazardan və dükandan ərzaq məhsulları və digər şeylər alınarkən şifahi formada alqı-satqı müqaviləsi bağlanılır.

Bununla yanaşı, əgər alıcı və satıcıdan hər hansı biri tələb

edərsə, alqı/Satqı müqaviləsi **notariat qaydasında təsdiqlənməlidir**. Bundan başqa, daşınmaz əmlakın (torpaq sahəsinin, evin, mənzilin və s.) alqı-satqı müqaviləsi də notariat qaydasında təsdiqlənməlidir. Bundan sonra daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun alıcıya keçməsi dövlət reyestrində qeydiyyatla alınmalıdır. Bu zaman notariat qaydasında təsdiqlənmə və dövlət reyestrində qeydə alınma xərclərini alıcı çəkir (MM-in 647.3-cü maddəsi).

Dəyişmə müqaviləsi

Dəyişmə müqaviləsinə əsasən, tərəflər arasında bir əmlak digəri ilə dəyişdirilir. Bu müqavilədə iştirak edən hər bir tərəf, dəyişdiriyi əmlakın satıcısı, aldığı əmlakın isə alıcısı hesab olunur. Deməli, dəyişmə müqaviləsində hər bir tərəf eyni vaxtda həm satıcı, həm də alıcıdır.

Dəyişmə müqaviləsinə əsasən, dəyişdirilən şeylərin qiyməti adətən bərabər sayılır. Bununla belə, onlar qeyri-bərabər qiymətli də hesab oluna bilər. Məsələn, 200 manatlıq xalça 500 manatlıq televizora dəyişdirilərkən məhz belə vəziyyət yaranır. Bu zaman müvafiq tərəf qiymət fərqi ödəməlidir.

Xarici münasibətlər sahəsində **barter sövdələşməsindən** geniş istifadə olunur ki, o, dəyişmə müqaviləsinin bir növüdür.

Bağışlama müqaviləsi

Bağışlama hüququnun əvəzsiz olaraq başqa şəxsə verilməsinə yönəlir. Məişət sahəsində bu müqavilədən geniş istifadə olunur.

Bağışlama müqaviləsinə görə, bir tərəf müəyyən əmlakı əvəzsiz olaraq digər tərəfin mülkiyyətinə verir. Bu müqavilədə iki tərəf iştirak edir: hədiyyə verən; hədiyyə alan.

Hədiyyə verən bağışlanan əmlakın mülkiyyətçisi, **hədiyyə alan** isə həmin əmlakı qəbul edən şəxsdir. Bağışlanan əmlak **hədiyyə** adlanır. Məhz hədiyyə bağışlama müqaviləsinin predmetini təşkil edir. Dövriyyədən çıxarılmamış istənilən əmlak (torpaq sahəsi, yaşayış evi, mənzil, pul, yəni həm milli valyuta, həm də xarici valyuta, qiymətli kağız və s.) bağışlama müqaviləsinin predmeti ola bilər. Dövriyyədən çıxarılmış əmlakı isə (məsələn, qanunla dövriyyəsi qadağan edilən silahlar və döyüş sursatı və s.) bağışlamaq olmaz.

Daşınmaz əmlakın bağışlama müqaviləsi **notariat qaydasında təsdiqlənməli** və daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə

alınmalıdır. Bağışlama vədi barədə müqavilə, yəni gələcəkdə bağışlama vədinin verilməsi barədə müqavilə də notariat qaydasında təsdiqlənməlidir.

Bəzi hallarda hədiyyə verən bağışlama müqaviləsindən imtina edə bilər (məsələn, hədiyyə alan hədiyyə verənin və ya onun yaxın qohumunun barəsində ağır cinayət törətdiyi halda və s.). Bu zaman hədiyyə alan hədiyyəni qaytarmağa borcludur.

Əmlak kirayə müqaviləsi əmlakın başqa **Əmlak kirayə** şəxsin müvəqqəti istifadəsinə verilməsinə **yömuqavı** əsi nəlmişdir. Bu müqavilənin də tətbiqi geniş xarakter daşıyır.

Əmlak kirayə müqaviləsinə görə, kirayədar (kirayəyə verən) əmlakı kirayəçinin istifadəsinə verməyi, kirayəçi isə bunun üçün kirayədara kirayə haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür. Göründüyü kimi, bu müqavilədə iki tərəf iştirak edir: kirayədar; kirayəçi. **Kirayədar** dedikdə, kirayəyə verilən əmlakın mülkiyyətçisi başa düşülür; o, əmlakı kirayəyə verən şəxsdir. **Kirayəçi** isə əmlakdan müvəqqəti istifadə edən şəxsdir. Mülki hüququn istənilən subyekti həm kirayədar, həm də kirayəçi qismində əmlak kirayə müqaviləsi bağlaya bilərlər.

Əmlak kirayə müqaviləsinin predmetini əmlak təşkil edir. Dövriyyədən çıxarılmamış istənilən əmlak (yaşayış evi, mənzil, ev avadanlıqları, məişət predmetləri, ov alətləri, idman şeyləri, geyim şeyləri və s.) kirayəyə verilə bilər. Məlum məsələdir ki, dövriyyədən çıxarılmış əmlak (məsələn, bəşəri əhəmiyyəti olan mədəniyyət sərəvətləri və s.) kirayə müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Kirayəyə verilən əmlak kirayəçinin istifadəsi üçün **yararlı vəziyyətdə olmalı**, kirayə müqaviləsinin şərtlərinə uyğun gəlməlidir. Bu, kirayədarın üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biridir.

Kirayə haqqı **əmlak kirayə müqaviləsinin qiymətini** ifadə edir. O, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Kirayə haqqı müəyyən edilmiş müddətdə ödənilməlidir. Bu, kirayəçinin daşdığı əsas vəzifələrdən biridir. Belə ki, kirayə haqqı, əgər kirayə müddəti bir aydan qısadırsa, həmin müddətin sonunda ödənilməlidir; əgər kirayə müddəti bir aydan çoxdursa, kirayə haqqı müvafiq surətdə hər ayın sonunda hissə-hissə ödənilməlidir.

Əmlak kirayə müqaviləsinin müddəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Ona kirayə müddəti deyilir. Kirayə müddəti əmlakın hansı müddətə kirayəyə verilməsini ifadə edir. Əmlak bir ay,

bir neçə gün və ay, bir il və bir neçə il müddətinə kirayəyə verilə bilər. Əmlak kirayə müqaviləsi müddət göstərilmədən də bağlana bilər. Ona qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış əmlak kirayə müqaviləsi deyilir.

Kirayəyə verilmiş əmlaka görə dövlət və yerli vergiləri kirayədar ödəməlidir. Bu, onun daşdığı vəzifələrdən biridir. Bununla belə, tərəflərin razılığı ilə bu vəzifə kirayəçinin üzərinə qoyula bilər. Kirayədar həm də kirayəyə verilmiş əmlakın saxlanması və ya bərpası üçün kirayəçinin çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzini ona ödəməlidir. Lakin kirayəyə verilən əmlak bina, qurğu və ya nəqliyyat vasitəsindən ibarət olduğu hallarda istismar, qulluq və təmizləmə xərclərinin, habelə heyvan kirayəyə verildiyi halda qulluq və bəsləmə xərclərinin əvəzini kirayədar kirayəçiyə ödəməyə borclu deyildir.

Əmlak kirayə müqaviləsinin müddəti başa çatdıqda kirayəçi əmlakı kirayədarə qaytarmalıdır.

İcarə müqaviləsi əmlak kirayə müqaviləsinin növüdür. Bəzi xarici ölkələrdə, məsələn, Rusiya Federasiyasında onlar eynimənalı (sinonim) anlayışlar kimi işlədilir. Bizim ölkə qanunvericiliyi isə onları eynimənalı anlayışlar kimi nəzərdə tutmur. Belə ki, əmlak kirayəsi dedikdə, kirayəçinin kirayəyə verilmiş əmlakdan yalnız istifadə etməsi başa düşülür. İcarə isə kirayəyə verilmiş əmlakdan kirayəçinin (icarəçinin) eyni vaxtda həm istifadə etməsi, həm də ondan fayda götürməsi (gəlir, bəhər və s. əldə etməsi) deməkdir. Məsələn, bağ sahəsini kirayəyə götürmüş şəxs bağ evindən yalnız istifadə edərsə (yaşayarsa, gecələyर्सə və s.), bu, kirayə sayılır; o, həm də bağ sahəsindəki ağaclann meyvələrindən istifadə edərsə, bu, icarə hesab edilir.

Əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsindən ailə-məişət sahəsində daha çox istifadə olunur. O, əvəzsiz əmlak kirayə müqaviləsi deməkdir. Belə ki, əvəzsiz istifadə müqaviləsinə görə, kirayə haqqı ödənilmir. Məsələn, sahibi öz mənzilini istifadə etmək üçün əvəzsiz olaraq, yəni kirayə haqqı almadan yaxın qohumuna verir. Bu, onlar arasında əvəzsiz istifadə müqaviləsinin bağlanması ifadə edir. Bu müqaviləyə ssuda müqaviləsi də deyilir.

Əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsinə görə bir tərəf əmlakı digər tərəfə müvəqqəti əvəzsiz istifadəyə verməyi, digər tərəf

isə həmin əmlakı qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Ev əşyaları, məişət predmetləri, ov və idman avadanlıqları, geyim şeyləri, torpaq sahəsi, mənzil və yaşayış evləri və digər əmlak növləri əvəzsiz istifadəyə verilə bilər. Həm fiziki və hüquqi şəxslər, həm dövlət, həm də bələdiyyələr tərəf qismində əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsi bağlaya bilərlər.

Əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsi həm müəyyən müddətə, həm qeyri-müəyyən müddətə (müddət göstərilmədən) bağlana bilər. Birinci halda müddətli əvəzsiz istifadə, ikinci halda isə müddətsiz əvəzsiz istifadə müqaviləsi bağlanmış olur.

Əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsi kirayə müqaviləsi kimi, həm şifahi, həm sadə yazılı, həm də notariat formasında bağlana bilər.

Borc müqaviləsi ən çox istifadə olunan müqaviləsi qavilə növlərindən biridir. Bu müqavilə xüsusən də ailə-məişət sahəsində daha geniş surətdə tətbiq edilir. Biz tez-tez hallarda ayrı-ayrı şəxslərin bir-birlərinə borca pul və ya əmlak vermələrinin şahidi oluruq. Bu zaman onlar arasında münasibətlər borc müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Məsələn, şəxs öz qonşusuna borca 200 manat pul, 10 kq taxıl, 20 l benzin, 40 kq kartof və ya digər əmlak verir.

Borc müqaviləsinə görə, bir tərəf (borc verən) digər tərəfin (borc alanın) mülkiyyətinə pul və ya cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əmlak verməyi, borc alan isə aldığı məbləğdə pulu və ya əmlakın miqdarına (sayına), keyfiyyətinə və cinsinə bərabər olan əmlakı qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Bəzi ölkələrin, məsələn, Fransanın və Böyük Britaniyanın qanunvericiliyində borc müqaviləsi geniş mənada işlədilərək özündə birləşdirir: birincisi, istehlak borc müqaviləsini və ya sadəcə olaraq borc müqaviləsini; ikincisi, ssuda müqaviləsini. İstehlak borc müqaviləsinə görə, borc alan tərəfindən əmlak istifadə yolu ilə istehlak olunur. Ssuda müqaviləsinə görə isə əmlakdan borc alan əvəzsiz istifadə edir və bu zaman o, naturada saxlanılır, istehlak olunmur; buna görə müqavilənin müddəti başa çatdıqda borc alan həmin əmlakın özünü borc verənə qaytarır. Ssuda müqaviləsinə istifadə borc müqaviləsi də deyilir.

Bəzi ölkələrin (məsələn, Almaniyanın, Rusiya Federasiyasının və s.), o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə isə borc və ssuda iki müxtəlif və müstəqil müqavilə

növü kimi tanınır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi əvəzsiz istifadə müqaviləsinə ssuda müqaviləsi deyilir.

Borc müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: borc verən; borc alan. Fiziki və hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və dövlət hər iki tərəf rolunda borc müqaviləsində iştirak edə bilirlər.

Borc müqaviləsinin predmetini təşkil edir: pul; cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əmlak. **Cinsi əlamətləri müəyyən edilən əmlak** dedikdə, əvəz edilə bilən və fərdi xüsusiyyətləri olmayan əmlak başa düşülür. Məsələn, 20 kq kartof, 5 kisə sement, 10 l benzin, 30 kq taxıl və s. cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əmlak növləridir.

Borc alan borc aldığı əmlakı istehlak etdiyindən həmin əmlak naturada saxlanmır və buna görə də o, bu əmlakın özünü borc verənə qaytara bilmir. Odur ki, borc alan borc verənə eyni miqdarda eyni növlü başqa əmlak qaytarır.

Borc müqaviləsi həm müddətli, həm də müddətsiz bağlana bilər.

Müddətli borc müqaviləsində borcun hansı müddətə (1 aya, 5 aya, 1 ilə, 2 ilə və s.) verilməsi göstərilir. **Müddətsiz borc müqaviləsində** isə borcun hansı müddətə verilməsi nəzərdə tutulmur, yeni o, qeyri-müəyyən müddətə bağlanır; belə halda borc verən nə vaxt tələb etsə, borc da həmin vaxt qaytarılmalıdır.

Borc müqaviləsi həm əvəzli, həm də əvəzsiz ola bilər. **Əvəzli borc müqaviləsi** odur ki, bu müqaviləyə görə, borc verən borc alana borcu faizlə verir. Faizin miqdarı onların razılığı ilə müəyyən edilir. **Əvəzsiz borc müqaviləsinə görə** isə borc alana borc faizi ilə verilmir.

Borc müqaviləsi **şifahi formada** bağlanılır. Lakin tərəflər öz aralarında razılığa gəldiyi halda, borc müqaviləsi **sadə yazılı formada** da bağlana bilər. Digər tərəfdən əgər borc verəndən və borc alandan hər hansı biri tələb edərsə, borc müqaviləsi **notariat qaydasında** təsdiqlənməlidir.

Kredit müqaviləsi borc müqaviləsinin bir növüdür, iki şərt mövcud olduqda, borc müqaviləsi kredit müqaviləsi adlanır:

- birincisi, borc müqaviləsinin predmeti pul olduqda;
- ikincisi, borc verən qismində bank və digər kredit təşkilatı çıxış etdikdə.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə həm də **borc vermək vədi haqqında müqavilə** məlumdur (MM-in 746-cı maddəsi). Bu müqaviləyə görə, bir tərəf digər tərəfə gələcəkdə

müəyyən olunmuş müddətdə borc verməyi öhdəsinə götürür. Başqa sözlə desək, müəyyən vaxt keçdikdən sonra bu müqavilə əsasında həmin şəxslər arasında borc müqaviləsi bağlanmalıdır.

Borc vermək vədi haqqında müqavilə yazılı formada bağlanmalıdır\

Podrat müqaviləsi

Yaşayış evi, qaraj, körpü, bağ evi və digər obyektlər tikildiyi, müxtəlif təmir işləri görüldüyü hallarda tərəflər arasındakı münasibət podrat müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Bu, mülki-hüquqi müqavilənin müstəqil növlərindən biridir.

Podrat müqaviləsinə görə, podratçı sifarişçinin tapşırığı ilə onun və ya özünün materiallarından müəyyən işi görməyi, sifarişçi isə görülmüş işi qəbul edib haqqını verməyi öhdəsinə götürür.

Podrat müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: podratçı; sifarişçi. **Podratçı** ona tapşırılmış işi yerinə yetirən şəxsdir. Bir qayda olaraq, podratçı rolunda təmir-tikinti təşkilatları çıxış edirlər. Fiziki şəxslər də podratçı qismində podrat müqaviləsində iştirak edə bilərlər. Məsələn, dərzi sifarişçiyə paltar tikir; usta sifarişçi üçün mebel hazırlayır və s.

Sifarişçi isə müəyyən işin görülməsini podratçıya tapşırın şəxsdir. Həm fiziki və hüquqi şəxslər, həm bələdiyyələr, həm də dövlət sifarişçi rolunda podrat müqaviləsində iştirak edə bilər. Adətən, onlar podratçıya müəyyən obyektlərin tikilməsini və təmir işləri görülməsini tapşırırlar.

Podrat müqaviləsinin predmetini görülən işin nəticəsi təşkil edir. Onu, yeni işin nəticəsini podratçı sifarişçiyə verməlidir. Sifarişçi buna görə podratçıya haqq ödəyir ki, o, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Podrat müqaviləsi həm şifahi, həm sadə yazılı, həm də nota-rial formada bağlana bilər.

Daşıma

müqaviləsi Nəqliyyat iqtisadiyyatın, təsərrüfatın və istehsal müqaviləsi salın ən vacib əhəmiyyətə malik olan sahələrindən biri sayılır. Onun fəaliyyəti nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyəti olan yüklər daşınaraq təyinat yerlərinə, sərnişinlər isə mənzil başına çatdırılırlar.

Nəqliyyat fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətlər daşıma

¹ Bu sətirlərin müəllifi yazdığı «Mülki hüquq» dərslində borc müqaviləsi ilə borc vermək vədi haqqında müqaviləni eyniləşdirərək qeyri-dəqiqliyə yol

müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir ki, onun iki əsas növü vardır: yükdaşıma müqaviləsi; sərnişin daşıma müqaviləsi.

Yükdaşıma müqaviləsinə görə, nəqliyyat təşkilatı (daşıyıcı) yük göndərən tərəfindən ona tapşırılan yükü təyinat yerinə çatdırmağı və yükü almağa səlahiyyəti olan şəxsə (yük alana) verməyi, yük göndərən isə yükün daşınması üçün müəyyən edilmiş haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür.

Yükdaşıma müqaviləsində **iki tərəf** iştirak edir: daşıyıcı; yük göndərən. **Müqavilənin predmetini** daşıyıcının göstərdiyi daşıma xidməti təşkil edir. Daşıyıcı yükü salamat (olduğu kimi) və vaxtında təyinat yerinə çatdırmalıdır. Bu, onun əsas vəzifəsidir.

Yükdaşıma müqaviləsi yalnız **sadə yazılı formada** bağlana bilər. Belə ki, tərəflər arasında yükdaşıma münasibəti **nəqliyyat (daşıma) sənədləri** ilə rəsmiləşdirilir. Bunlar müqavilə sənədləri olub, tərəflər arasında sadə yazılı formada yükdaşıma müqaviləsinin bağlanmasını ifadə edir.

Nəqliyyat (daşıma) sənədləri bunlardan ibarətdir: qaimə; çar-ter; konosament. **Qaimədən**, dəmir yol, avtomobil və hava nəqliyyatlarında, **çarterdən** dəniz və hava nəqliyyatlarında, **konosamentdən** isə dəniz nəqliyyatında istifadə olunur.

Sərnişin daşıma müqaviləsinə görə, daşıyıcı sərnişini təyinat yerinə çatdırmağı, sərnişin isə müəyyən olunmuş minik haqqını ödəməyi öhdəsinə götürür.

Sərnişin daşımaları ilə bağlı münasibət bilet ilə (minik bileti ilə; yol bileti ilə; sərnişin bileti ilə) rəsmiləşdirilir. Bilet müqavilə sənədidir. Buna görə o, sadə yazılı formada sərnişin daşıma müqaviləsi bağlanmasını ifadə edir.

AİLƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Ailə hüququ barədə ümumi müddəalar

**Ailə
hüququnun
anlayışı
və predmeti**

Ailə hüququnun hüquq sistemində tutduğu yer hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir. **Hüquqşünas alimlərin çoxu onu hüququn müstəqil sahəsi hesab edirlər.** Bu mövqə hələ sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əsaslandırılmışdır. Bununla belə, bəzi alimlər ailə hüququnu mülki hüququn yarımsahələrindən biri kimi tanıyırlar. İnkişaf etmiş mütərəqqi və sivil xarici ölkələrin (məsələn, Almanyanın, Yaponiyanın, Fransanın, İtaliyanın, Hollandiyanın və s.) hüquq sistemlərində ailə hüququna mülki hüququn tərkib hissəsi kimi baxırlar. Sovet dövrünün bəzi tanınmış alimləri də vaxtilə məsələyə məhz bu cür yanaşırdılar.

Güman edirik ki, **ailə hüququnu müstəqil hüquq sahəsi kimi deyil, mülki hüququn tərkib hissəsi - yarımsahəsi kimi tanımaq lazımdır.** Bunun üçün kifayət qədər əsaslar və tutarlı arqumentlər vardır. Ailə-nikah münasibətlərinin mülki hüquqla tənzimlənməsi mümkün olduğu halda, ailə hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasına nə ehtiyac vardır?

Ailə hüququ nəyi, hansı ictimai münasibətləri tənzim edir? Onun nizamasalma predmeti nədən ibarətdir?

Bildiyimiz kimi, Konstitusiyaya görə hər bir vətəndaşın nikah hüququ vardır. Nikah hüququnu həyata keçirərək vətəndaşlar ailə qururlar. Bu zaman **nikah və ailə əlaqələrindən ailə üzvləri arasında şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri, habelə əmlak münasibətləri** əmələ gəlir. Məhz bu münasibətlər ailə hüququ ilə tənzimlənir və **ailə hüququnun nizamasalma predmetini** təşkil edir.

Ailə hüququ dedikdə, nikah və ailə əlaqələrindən ailə üzvləri arasında yaranan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini, habelə əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Ailə hüququ aşağıdakı məsələləri müəyyən edir:

- nikaha daxil olmağın qayda və şərtlərini:

- nikaha xitam verilməsi və onun ətlbarsız sayılması qayda və şərtlərini;
- ər-arvadın hüquq və vəzifələrini;
- valideynlər və uşaqlar arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələri;
- övladlığa götürülmə məsələsini;
- valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını;
- qəyyumluq və himayəçilik üzrə münasibətləri.

Ailə hüququnun bağlı olduğu əsas məsələ ailədir. Ailə dedikdə biz nə başa düşürük? Ailə həm sosioloji mənada, həm də hüquqi mənada işlədilən anlayışdır. **Sosioloji mənada ailə** dedikdə, şəxslərin nikaha, qohumluğa və uşaqların tərbiyəyə götürülməsinə əsaslanan elə bir ittifaqı başa düşülür ki, bu ittifaq həyat və mənafeələrin ümumiliyi, qarşılıqlı qayğı ilə xarakterizə olunur.

Hüquqi mənada ailə dedikdə isə bir-birilə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə bağlı olan şəxslərin dairəsi başa düşülür. Həmin hüquq və vəzifələr nikahdan, qohumluqdan, övladlığa götürmədən və digər hallardan irəli gəlir.

Ailə insan cəmiyyətinin vacib özəyidir. Onsuz cəmiyyətin özü mövcud ola və yaşaya bilməz.

... ..
məqsəd və vəzifələri Ailə hüququnun əsas və başlıca məqsədi ailəni möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Bun- əlavə, ailə hüquqlarının maneəsiz olaraq

həyata keçirilməsini və müdafiəsini təmin etmək də ailə hüququnun məqsədini təşkil edir.

Ailə hüququnun vəzifələri isə Ailə Məcəlləsinin 3-cü maddəsində göstərilmişdir. Onlara aiddir; ailənin **ümumbəşəri prinsiplər** əsasında qurulması; ailə münasibətlərinin **qadın və kişinin könüllü nikah ittifaqı**, bütün ailə üzvlərinin maddi mülahizələrdən azad olan qarşılıqlı mehəbbəti, dostluğu və hörmət hissələri əsasında qurulması; ailədə uşaqları **vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsi**; ana və uşaqların mənafeəsinin hərtərəfli müdafiəsi və hər bir **uşağın xoşbəxt həyatının təmin edilməsi**; uşaqlarda ailə və cəmiyyət qarşısında **məsuliyyət hissəsinin tərbiyə edilməsi**; ailə münasibətlərində **zərərli adətlərin aradan qaldırılması**

y/ylg Ailə hüququnun təbiəti, xarakteri və mahiyyəti **hüququnun** onun prinsiplərində təzahür edir, **prinsipləri Ailə hüququnun prinsipləri** dedikdə, ailə-nikah münasibətlərinin hüquqla tənzimlənmənin əsas başlanğıcları başa düşülür. Ailə Məcəlləsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində bu prinsiplər sadalanır. Həmin prinsiplərə aiddir; qadınla kişi arasında **nikahın könüllü olması prinsipi**; ər-arvadın **hüquq bərabərliyi prinsipi**; ailədaxili məsələlərin **qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması prinsipi**; uşaqların **ailə tərbiyəsinin üstünlüyü prinsipi** və s.

Ailə hüququnun prinsipləri ümumi məcburi qüvvəyə malikdir. Ona görə ki, həmin prinsiplər hüquq normalarında (Ailə Məcəlləsində) nəzərdə tutulmuşdur.

hüququnun mənbəyi Ailə hüququnun mənbəyinin əsasını və bazasını **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** təşkil edir. Konstitusiya vətəndaşların nikah hüququnu təsbit edir və ailə hüququ üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan bir sıra normalar müəyyənləşdirir.

Ailə-nikah münasibətlərini tənzimləyən əsas normalar **Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində** nəzərdə tutulmuşdur. Ailə Məcəlləsi 1999-cu il dekabrın 28-də qəbul edilmiş, 2000-ci il iyulun 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Ailə Məcəlləsi ailə hüququnun əsas mənbəyidir. O, ailə münasibətlərinin yaranmasının və onlara xitam verilməsinin prinsiplərini, ailə-nikah münasibətlərində iştirak edən şəxslərin hüquq və vəzifələrini, dövlət orqanlarının bu sahədə vəzifələrini, nikahın qeydə alınma qaydalarını və digər məsələləri tənzim edir.

Ailə münasibətlərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin** rolu böyükdür. Ailə münasibətləri, əgər ailə qanunvericiliyində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa. Mülki Məcəllə və mülki qanunvericiliyin digər aktları ilə tənzimlənir (MM-in 2-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Beynəlxalq müqavilələr ailə hüququnun mənbəyi sayılır. O müqavilələr ki, Azərbaycan Respublikası onlara tərəfdar çıxmış olsun və ailə münasibətlərini tənzimləsin.

Konstitusiyanın, Ailə Məcəlləsinin, Mülki Məcəllənin və digər normativ aktların, habelə beynəlxalq müqavilələrin məcmusuna **ailə qanunvericiliyi** deyilir.

§ 2. Nikahın bağlanması və nikaha xitam verilməsi

Nikah ailənin əsasıdır. Nikaha daxil olmaq insan həyatında baş verən ən vacib və əlamətdar hadisələrdən biridir. Ər- **Nikahm** arvadın, habelə onların gələcək uşaqlarının xoşbəxt **anlayışı** həyatı məhz nikah məsələsindən asılıdır. Möhkəm və məhəbbətə əsaslanan nikah ər-arvadın birlikdə uzun ömür sürmələrini, onların firavan və mehriban yaşamalarını təmin edir. Möhkəm olmayan uğursuz nikah isə ər-arvada, habelə onlara yaxın olan şəxslərə dərd və kədər gətirir, mənəvi iztirablar verir. Bəs, nikah dedikdə biz nə başa düşürük?

Nikah dedikdə, kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatata alınan könüllü ittifaqı başa düşülür.

Nikahın bağlanma qadının ailə qurması nikahın əsas məqsə-
möhkəm olmalıdır. Ailə Məcələ-
şərtləri ləsinin müəyyənləşdirdiyi nikahın bağlanma şərtləri də
məhz möhkəm ailə qurulmasına yönəlir.

Nikahın bağlanma şərtləri dedikdə, qanunun (Ailə Məcəlləsinin) müəyyənləşdirdiyi elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər nikahın etibarlı olmasına əsas verir. Bu şərtlər əsasən iki cürdür. **Birinci şərt** ondan ibarətdir ki, **kişi ilə qadın arasında nikah könüllü və qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanılır.** Özü də bu razılıq yazılı formada olmalıdır (AM-in 11-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Kişinin zorla evləndirilməsinə və qadının zorla ərə verilməsinə yol verilmir.

Nikahın bağlanmasının **ikinci şərti** ondan ibarətdir ki, nikaha daxil olan şəxslər **qanunun müəyyənləşdirdiyi nikah yaşına çatmalıdır.** Azərbaycan Respublikasında nikah yaşı **kişilər üçün 18 yaş, qadınlar üçün 17 yaş** müəyyən edilir (AM-in 10-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Məhz bu yaşdan başlayaraq fiziki şəxslər öz hərəkətlərinin mənasını başa düşürlər, hissələrinə və əməllərinə qiymət verməyi bacarırlar. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər arasında bağlanan nikah onların sağlamlığına və gələcək uşaqlarına pis təsir göstərir. Bu şəxslər öz hiss və əməllərini tam qiymətləndirmək iqtidarında deyildirlər.

Bununla bərabər, qanun nikah yaşı barədə ümumi qaydadan müəyyən halda istisnaya yol verir. Belə ki, üzrlü səbəblər olduqda (məsələn, qız hamilə olduqda, qız uşaq doğduqda və digər

hallarda) qanunun müəyyənləşdirdiyi nikah yaşı 1 ildən çox olmayaraq azaldıla bilər, yəni kişilər 17 yaşında, qadınlar isə 16 yaşında nikaha girə bilərlər. Bunun üçün nikah yaşına çatmamış şəxslər yaşadıkları yerin (rayonun) müvafiq icra hakimiyyəti orqanına müraciət edirlər. Həmin orqan bu müraciətə baxaraq **nikah yaşının 1 ildən çox olmayaraq azaldılmasına icazə verə bilər** (AM-in 10-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Elə hallar vardır ki, həmin hallar qanunda ifadə edilən göstərişə görə **nikahın bağlanmasına mane olur**. Bu hallara görə müəyyən şəxslər arasında nikahın bağlanmasına yol verilmir. Həmin şəxslərə aiddir; valideynlər və uşaqlar arasında; baba (nənə) və nəvələr arasında; doğma qardaş və bacılar arasında; tam doğma olmayan (ümumi atası və ya ümumi anası olan) qardaş və bacılar arasında; övladlığa götürənlər və övladlığa götürülənlər arasında; ikisindən biri və hər ikisi başqası ilə nikahda olan şəxslər arasında; ikisindən biri və ya hər ikisi ruhi xəstəlik və ya kəmağıllılıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər arasında (AM-in 12-ci maddəsi).

Nikahın Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Dövlət ma- **bağlanma** raqlıdır ki, ailə möhkəmləndirilsin. Ailənin əsasını ni- **qaydası** kah təşkil edir. Buna görə dövlət nikaha yalnız ər- arvadın şəxsi işi kimi baxa bilməz. Məhz bu səbəbdən qanun nikahın bağlanma qaydasını xüsusi olaraq tənzim edir (AM-in 9-cu maddəsi). Bu qaydaya görə nikaha daxil olmaq İstəyən şəxslər yaşadıkları yerin rayon **Vətəndaşlıq Vəziyyətinin Dövlət Qeydiyyatı (WDQ)** şöbəsinə ərizə verirlər. Nikah ərizə verildiyi gündən **1 ay sonra** bağlanılır. Nikah bağlanan zaman ərizə verən şəxslərin hər ikisi də iştirak edir[^]

Hamiləlik, uşağın doğulması və xüsusi xarakterli digər hallarda nikahın bağlanma müddətini gözləmək lazım gəlmir. Belə hallarda **nikah ərizə verilən gün bağlanılır**.

WDQ şöbəsi üzrlü səbəblər mövcud olduqda (məsələn, xarici ölkəyə getdikdə, hərbi xidmətə çağırıldıqda və s.), **nikahın bağlanma müddətini azalda bilər və ya bir aydan çox olmayan müddətə uzada bilər**.

[^] Dini nikah (kəbinkəsmə) hüquqi əhəmiyyəti olmayan nikahdır. O, hüquqi nəticə doğurmur.

N'k ha m

kişi ilə qadın arasında bağlanan nikah

'**verilməsi** qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanmır. Nikaha daxil olan şəxslər özünə ömür-gün və həyat yoldaşı seçməkdə səhvə yol verirlər. Ər və arvad xasiyyət və xarakter baxımından bir-birinə uyğun gəlmirlər. Bəzən onların mənafe və maraqları bir-birindən fərqlənir. Ər sərxoşluq edərək sağlam həyat tərzini keçirmir, uşaqlara laqeyd və biganə münasibət bəsləyir. Bəzən ər-arvad sədaqətli olmur və bir-birinə xəyanət edirlər.

Məlum məsələdir ki, göstərilən hallarda məhriban və möhkəm, qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanan ailədən danışmaq olmaz. Normal olmayan ailə münasibətləri ər-arvadın və uşaqların sağlamlığına mənfə təsir göstərir, mühüm dərəcədə zərər vurur. Belə halda ər-arvad bir-birindən boşanırlar. **Boşanma** dedikdə, ər-arvad arasında bağlanmış nikaha xitam verilməsi başa düşülür.

Nikah **iki qaydada** xitam edilir:

- nikahın Wdq şöbəsi tərəfindən xitam edilməsi;
- nikahın məhkəmə qaydasında xitam edilməsi.

Ər-arvadın **yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqları olmadığı** halda nikaha onların razılığı əsasında **WDQ şöbəsində xitam verilir**. Bu barədə onlar birgə ərizə verirlər.

Nikah iki haldan biri mövcud olduqda **məhkəmə qaydasında** xitam edilir:

- ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan **ümumi uşaqları olduqda**;
- **ər (arvad) nikahın pozulmasına razı olmadığıda**.

Qanun iki halda **ərin nikahın xitam olunmasını tələb etmək hüququnu məhdudlaşdırır** (AM-in 15-ci maddəsi). Belə ki, o, arvadın hamiləliyi dövründə və ya uşağın doğulmasından sonra bir il müddətində arvadın razılığı olmadan nikaha xitam verilməsini tələb edə bilməz.

Nikahın Eləlifafar olur ki, nikaha daxil olan şəxslər **nika-etibarsız** bağlanma şərtlərini pozurlar. Məsələn, qadın **sayılması** zorla ərə verilir. Belə halda nikahın qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanması kimi şərt pozulur. Digər halda qadınla nikahda olan şəxs digər qadınla nikah bağlayır.

Belə hallarda **nikah məhkəmə qaydasında etibarsız** sayılır. Etibarsız hesab edilmiş nikah bağlandığı gündən ər-arvad üçün hər hansı qarşılıqlı hüquq və vəzifə yaratmır.

Saxta nikah etibarsız hesab edilir. Ailə qurmaq məqsədi olmadan, yalnız ondan hər hansı hüquq əldə etmək niyyəti ilə bağlanan nikaha **saxta nikah** deyilir. Məsələn, evə qeydiyyatata düşmək üçün kişi qadınla nikah bağlayır. Bu, saxta nikahdır.

§ 3. Ər-arvadın hüquq və vəzifələri

Ər-arvadın Nikah bağlamaq nəticəsində nikaha daxil olan **şəxsi hüquq şəxslər** (ər-arvad) üçün bir sıra hüquq və vəzifələr **və vəzifələri** əmələ gəlir. Bu hüquqlar iki yerə bölünür: şəxsi hüquqlara; əmlak hüquqlarına. Özü də ər və arvad ailə münasibətlərində **bərabər şəxsi və əmlak hüquqlarına** malikdirlər. Bu, qadın və kişinin hüquq bərabərliyi barədə konstitusion norma ilə bağlıdır.

Ər və arvadın **şəxsi hüquqları** qeyri-əmlak xarakterli olub, bunlardan ibarətdir: ailə məsələlərini (analıq, atalıq, uşaqların tərbiyəsi və təhsili və digər məsələləri) birgə həll etmək; sərbəst surətdə özünə məşğuliyyət, sənət və ya yaşayış yeri seçmək hüququ; soyad seçmək hüququ (ər-arvad onlardan birinin soyadını özləri üçün ümumi soyad seçə bilərlər və yaxud onlardan hər biri nikahdan əvvəlki soyadını saxlaya və ya öz ərinin, arvadının soyadını öz soyadı ilə birləşdirə bilər).

Ər-arvadın **şəxsi vəzifələrinə** aiddir: ailədə öz münasibətlərini qarşılıqlı yardım və hörmət hissi əsasında qurmaq; ailənin möhkəmləndirilməsi və rifahı üçün birgə fəaliyyət göstərmək; övladlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq; onların sağlamlığının qayğısına qalmaq.

Ər-arvadın Nikah müddətində ər-arvadın əldə etdiyi əmlak **əmlak** barəsində əmələ gələn hüquqlar onların əsas **əm- hüquqları** lak hüquqları hesab edilir. Söhbət **ailə əmlakı barəsində ər-arvadın yaranan hüquqlarından** gedir. Ailə (ər-arvad) əmlakının hüquqi vəziyyəti iki cür rejimlə müəyyən edilir:

- qanuni rejimlə;
- müqavilə rejimi ilə.

Qanuni rejimin mahiyyəti ər-arvad əmlakının rejiminin qanunda ifadə edilən göstəriş əsasında müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu rejimə görə **nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti** sayılır. Ona **ər-arvadın**

ümumi əmlakı deyilir. Nikah dövründə ər-arvadın qazandığı hər hansı əmlak onlardan kimin adına əldə olunmasından asılı olmayaraq, ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinə daxildir. Amma fərdi istifadə şeyləri (geyim şeyləri, paltar, ayaqqabı və s.) nikah dövründə və müddətində ər-arvadın ümumi vəsaiti hesabına əldə edilsə də, ər-arvaddan kimin istifadəsində olubsa, ona məxsusdur. Lakin zinət eşyaları kimi fərdi istifadə şeyləri ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinə daxil edilir.

Bir sıra hallarda arvad nikah dövründə işləmir, ev təsərrüfatı ilə məşğul olur, uşaqlara qulluq göstərir və s. Bunlara görə məlum məsələdir ki, onun müstəqil qazancı ola bilməz. Lakin buna baxmayaraq arvad nikah dövründə əldə edilən əmlaka ümumi mülkiyyət hüququ qazanır.

Qanuni rejimə görə nikaha daxil olanadək **ər-arvada məxsus olan əmlak ər-arvadın hər birinin ayrıca əmlakı hesab edilir**. Buna görə də onlann həmin əmlaka ümumi birgə mülkiyyət hüququ yaranmır. Bundan əlavə, nikah dövründə hədiyyə şəklində bağışlanan və ya vərəsəlik qaydasında keçən əmlak da ər-arvadın hər birinin ayrıca əmlakı sayılır.

Boşanma zamanı ər-arvadın ümumi əmlakı bölünür. Bu zaman qanuni rejimə görə ər-arvadın **ümumi əmlakdakı payları bərabər hesab edilir**.

Müqavilə rejimi ər-arvad əmlakının hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən vasitələrdən ikincisidir. Müqavilə rejiminin mahiyyəti ər-arvadın əmlakının hüquqi vəziyyətinin nikah müqaviləsi əsasında müəyyən edilməsindən ibarətdir. Belə ki, ər-arvad ümumi birgə mülkiyyətin qanuni rejimini nikah müqaviləsi ilə dəyişdirərək ümumi əmlaka, onun ayrı-ayrı növlərinə və ya ər-arvadın hər birinin əmlakına üç cür rejim tətbiq olunması barədə razılığa gələ bilərlər. Bu rejimlərə aiddir;

- ümumi birgə mülkiyyət rejimi (payları məlum olmayan rejim);
- ümumi paylı mülkiyyət rejimi (payları məlum olan rejim);
- ayrıca mülkiyyət rejimi.

Məsələn, nikah müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, nikaha daxil olanadək ər-arvada məxsus olan əmlak (və ya onun hər hansı növü, məsələn, minik avtomobili və s.) onların ümumi birgə əmlakı hesab edilsin. Bu halda ər-arvad **ümumi birgə mülkiyyət rejiminin tətbiq olunması** barədə razılığa gəlirlər. Başqa misalda nikah müqaviləsində müəyyən edilə bilər ki, nikah müddətin

də ər-arvadın hər birinin əldə etdiyi əmlak onların ayrıca əmlakı sayılsın. Belə halda ər-arvad **ayrıca mülkiyyət rejimi tətbiq edilməsi** barədə razılığa gəlirlər. Ər-arvad nikah müqaviləsində nəzərdə tuta bilərlər ki, nikah müddətində əldə olunan ümumi əmlakda ər-in payı 70 %, arvadın payı 30 % müəyyənləşdirilsin. Bu hal isə **ümumi paylı mülkiyyət rejiminin tətbiq olunması deməkdir**.

Nikah müqaviləsi dedikdə, nikaha daxil olan şəxslər arasında bağlanan elə bir saziş başa düşülür ki, bu saziş nikah dövründə və (və ya) nikah pozulduqda ər-arvadın əmlak hüquqları və vəzifələrini müəyyən edir.

Nikah müqaviləsi notarial formada bağlanılır. Belə ki, qanun nikah müqaviləsi üçün **notarial forma** nəzərdə tutur (AM-in 39- cu maddəsinin 3-cü bəndi). Notarial forma müqavilənin yazılı formada bağlanmasını və notariat qaydasında təsdiq olunmasını tələb edir.

Bir qayda olaraq, nikah müqaviləsi **nikah dövlət qeydiyyatına alınana qədər** bağlanılır. Bununla belə, nikah müqaviləsi nikah dövründə istənilən vaxtda da bağlanıla bilər.

§ 4. Ailə hüququnun digər əsas anlayışları

Valideynlik hüquqlarından məhrum etmə ailə hüquqlarından məhrum etmə öz uşaqlarını tərbiyələndirməkdən kənarlaşdırılmasına **valideynlik hüquqlarından məhrum etmə** deyilir. Bu məsələ yalnız **məhkəmə qaydasında** həll edilir.

Valideynlər (onlardan biri) müəyyən əsaslar olduqda valideynlik hüquqlarından məhrum edilə bilərlər. Bu əsasların dairəsi qanunla müəyyənləşdirilir (AM-in 64-cü maddəsi). Həmin əsaslara aiddir: valideynlərin (onlardan birinin) öz valideynlik **vəzifələrini yerinə yetirməməsi**; valideynlərin (onlardan birinin) **aiimenti qəsdən ödəməməsi**; valideynlərin (onlardan birinin) valideynlik hüquqlarından **sui-istifadə etməsi**; valideynlərin (onlardan birinin) **uşaqlarla amansız davranması**, uşaqları fiziki və psixi təzyiq altında saxlaması; valideynlərin (onlardan birinin) **xroniki alkoqol və narkomaniya kimi xəstəliyə düşər olması** və s.

Aliment öhdəlikləri

Aliment öhdəlikləri ailə hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir. Ailədə adətən, bütün ailə üzvləri bir-birinə qayğı ilə yanaşaraq qarşılıqlı kömək edirlər. Hər bir ailə üzvü məhəbbətə, hörmətə və kömək etmək istəyinə əsasən öz yaxınlarına yardım əlini uzadır. Lakin qanun (Ailə Məcəlləsi) ailənin müəyyən üzvlərinin üzərinə, onların istəyindən asılı olmayaraq, maddi köməyə ehtiyacı olan ailə üzvlərini (əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərini və ya yetkinlik yaşına çatmayan ailə üzvlərini) maddi vəsaitlə təmin etmək vəzifəsi qoyur. Bunun üçün qanunda aliment' öhdəliyi müəyyənləşdirilir.

Aliment öhdəlikləri dedikdə, müəyyən ailə üzvlərinin köməyə ehtiyacı olan digər ailə üzvlərini saxlamaq vəzifəsi başa düşülür.

Aliment öhdəliyinin əsasını bu və ya digər ailə münasibəti təşkil edir. Söhbət nikahdan, qohumluq və ya qohumluğa bərabər tutulan əlaqələrdən (məsələn, övladlığa götürmədən) gedir. Onlar **aliment öhdəliyinin** əsasıdır.

Bəs, aliment özü nə deməkdir? Müəyyən ailə üzvünün köməyə ehtiyacı olan digər ailə üzvünü saxlamaq üçün verdiyi maddi vəsaitə **aliment** deyilir.

Aliment almaq hüququ olan və aliment ödəməli olan şəxslərin dairəsi Ailə Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilir. Hər şeydən əvvəl, ilk növbədə **yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar aliment almaq hüququna malikdirlər.** Onları valideynləri saxlamalıdır. Valideynlər uşaqlarını saxlamadıqda aliment (uşaqların saxlanması üçün vəsait) valideynlərdən **məhkəmə qaydasında** tutulur. Məhkəmə uşağın valideynindən hər ay aşağıdakı miqdarda aliment tutur:

- **1 uşağa görə** - valideynin qazancının və digər gəlirlərinin **dördüdə bir hissəsi miqdarında;**
- **2 uşağa görə** - qazancın (başqa gəlirlərin) **üçüdə bir hissəsi miqdarında;**
- **3 və daha çox uşağa görə** - qazancın (başqa gəlirlərin) **yarısı miqdarında.**

Bundan əlavə, əmək qabiliyyəti olmayan və maddi yardıma ehtiyacı olan arvad (ər) ərdən (arvaddan) aliment almaq hüququna malikdirlər. **Aliment almaq hüququnun subyektləri yetkinlik**

yaşına çatmayan və yardıma ehtiyacı olan digər ailə üzvləri (qardaş və bacılar, nəvələr, baba və nənə, ögey ata və ana) də ola bilərlər.

övladlığa Valideynlər öz uşaqlarının xoşbəxt həyatını təmin **götürmə** etmək və onların firavan yaşamaları üçün əlindən gələni edirlər. Dövlət öz uşaqlarını sağlam və xoşbəxt böyütmək üçün valideynlərə kömək edirlər. Bəs, valideynləri olmayan, valideynlərini itirən uşaqları necə xoşbəxt etmək olar? Bunun üçün öz valideynlərini itirən uşaqlara xüsusi diqqət verilir. Həmin uşaqları, yəni valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqları böyütmək və tərbiyə etmək, onların mənafeyini təmin etmək məqsədilə ailə qanunvericiliyi xüsusi normalar müəyyənləşdirir. Bu normalar vətəndaşlara hüquqi imkan verir ki, onlar **öz ailəsində özge uşağını böyütsün və tərbiyə etsin**. Həmin normaların məcmusu övladlığa götürmə institutunu əmələ gətirir. Bu, ailə hüququnun ən vacib institutlarından biridir.

Övladlığa götürmə dedikdə, övladlığa götürən şəxslə övladlığa götürülən uşaq arasında doğma (qan) valideynlərlə doğma (qan) uşaqlar arasında mövcud hüquq münasibətlərinin eyni olan hüquq münasibətlərinin (şəxsi və əmlak münasibətlərinin) yaranması başa düşülür. Bu münasibətlərdən övladlığa götürən şəxs və övladlığa götürülən uşaq üçün doğma (qan) valideynlər və doğma uşaqlar üçün qanunla müəyyənləşdirilən eyni hüquq və vəzifələr əmələ gəlir.

Övladlığa götürmənin əsas məqsədi ailədə uşağı tərbiyə etməkdən ibarətdir, övladlığa götürməyə yalnız uşaqların mənafeyi üçün yol verilir. Buna görə yalnız yetkinlik yaşına çatmayanlar övladlığa götürülə bilərlər. Yetkinlik yaşına (18 yaşına) çatan şəxs barəsində övladlığa götürməyə yol verilmir.

Uşaqların mənafeyini tam təmin etmək üçün ailə qanunvericiliyi övladlığa götürmə barədə müəyyən şərtlər nəzərdə tutur. Bu şərtlərə əməl olunmalıdır. Əsas şərt ondan ibarətdir ki, **övladlığa götürmə məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir.** Bunun üçün uşağı övladlığa götürmək istəyən şəxs (şəxslər) məhkəməyə ərizə ilə müraciət edirlər. Məhkəmə ərizəyə baxaraq övladlığa götürmə barədə qərar qəbul edir. Qərar qanuni qüvvəyə mindiyi gündən övladlığa götürən şəxs və övladlığa götürülən uşaq üçün hüquq və vəzifələr yaranır.

Bir qayda olaraq, uşağı ər-arvad övladlığa götürürlər. Bununla

bərabər, nikahda olmayan şəxs də övladlığa uşaq götürə bilər. Bu zaman övladlığa götürən şəxslə övladlığa götürülən uşağın **yaş fərqi 16-dan az olmamalıdır**.

Bəzi kateqoriya şəxslər övladlığa uşaq götürə bilməzlər. Buna qanun yol vermir. Həmin şəxslərin dairəsi ailə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir (AM-in 120-ci maddəsi). Onlara aiddir:

- məhkəmə tərəfindən **fəaliyyət qabiliyyəti olmayan** və ya **məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilən şəxslər**;
- məhkəmə tərəfindən **valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş** və ya valideynlik hüquqlar məhdudlaşdırmış şəxslər;
- qanunla üzərinə qoyulan vəzifəni yerinə yetirmədiyinə görə **qəyyum və ya himayəçi vəzifələrindən kənarlaşdırılmış şəxslər**;
- əvvəllər məhkəmə tərəfindən təqsirkar bilinərək bu **hüququ ləğv edilmiş şəxslər**;
- sağlamlığına (səhhətinə) görə valideynlik vəzifələrini həyata keçirə bilməyən şəxslər.

Göstərilənlər övladlığa götürmək hüququ olmayan şəxslərdir.

övladlığa götürmə zamanı bəzən uşağın valideynləri sağ olur və valideynlik hüquqlarından məhrum edilmirlər. Belə halda uşaq yalnız **valideynlərin yazılı razılığı ilə** övladlığa götürülə bilər. Valideynlərinin yazılı razılığı **notariat qaydasında təsdiq olunmalıdır**. Razılıq valideynlərin yaşadığı yer üzrə qəyyumluq və himayəçilik orqanı tərəfindən də təsdiq edilə bilər. 10 yaşına çatmış uşaq övladlığa götürülərkən onun razılıq verməsi tələb olunur (AM-in 124-cü maddəsinin 5-ci bəndi).

Elə hallar vardır ki, həmin hallar övladlığa götürmənin ləğv olunmasına səbəb olur. Bu hallara **övladlığa götürmənin ləğv edilməsinin əsasları** deyilir. Həmin əsaslar qanunda nəzərdə tutulmuşdur (AM-in 132-ci maddəsi);

- övladlığa götürənlər valideynlik hüquqlarından sui-istifadə etdikdə;
- övladlığa götürənlər uşağa pis münasibət bəslədikdə;
- övladlığa götürənlər xroniki alkoqolik və narkoman olduqda.

övladlığa götürmə **məhkəmə qaydasında ləğv edilir**. Bunun üçün övladlığa götürən şəxsin özü, uşağın doğma (qan) valideynləri, övladlığa götürülən uşağın özü (14 yaşa çatarsa) və digər şəxslər məhkəməyə müraciət edirlər.

ƏMƏK HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Əmək hüququnun anlayışı, predmeti, mənbələri və sistemi

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində hüququnun anlayışı Əxali olan müstəqil hüquq sahələrindən biri əmək hüququ adlanır. Əmək hüququ Azərbaycan Respublikası hüququnun əsas sahələrindən biridir. Bu hüquq sahəsi İşəgötürən (müəssisələr, sahibkar mülkiyyətçilər, idarələr, təşkilatlar) və işçilər arasında yaranan əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Əmək hüququ ilə «işə gələn», əmək hüququna «təsadüf edən» və onunla təmasda olan şəxslərin sırası və dairəsi kifayət qədər genişdir. İşəgötürənlər, sahibkarlar, iş adamları, kommersantlar, kiçik biznes nümayəndələri, kadr və hüquq xidməti işçiləri, müdiriyyətə aid olan vəzifəli şəxslər və nəhayət, işçilər demək olar ki, hər gün necə deyirlər, əmək hüququna «rast gəlir», onunla «rastlaşırlar». Konstitusiyada təsbit olunmuş öz əmək hüququnu həyata keçirən hər bir şəxs bu hüququ həyata keçirdiyi andan, yeni əmək müqaviləsi bağlayıb işə girdiyi andan əmək hüququ ilə münasibətə girir, ona «təsadüf edir».

Əmək hüququ Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində xüsusi yer tutur, işçilərin işə girmə, başqa işə keçmə və işdən azad olunma qaydaları məhz əmək hüququ ilə müəyyən edilir. Bundan əlavə, əmək hüququ əmək haqqı, iş vaxtı, istirahət vaxtı, əmək intizamı, həvəsləndirmə tədbirləri, intizam məsuliyyəti, əmək mübahisələri və onların həlli qaydası kimi vacib və zəruri məsələləri nizamlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, işçilər işə daxil olduqda iş prosesində onunla işəgötürən (təşkilat, sahibkar) arasında əmək münasibətləri yaranır. Əmək münasibətləri ilə sıx surətdə bağlı olan digər münasibətlər də əmələ gəlir (məsələn, işçi ilə işəgötürən arasında əmələ gələn əmək mübahisəsi ilə bağlı münasibət və s.). Bu cür münasibətlərə əmək münasibətləri ilə sıx surətdə bağlı olan digər münasibətlər deyilir. «.

Həm əmək münasibətləri, həm də əmək münasibətləri ilə

bağlı olan digər münasibətlər hüquq normaları ilə nizama salınır. Bu normaların məcmusu əmək hüququ adlanır.

Əmək hüququ dedikdə, hüququn elə bir müstəqil sahəsi başa düşülür ki, bu sahə özündə iş prosesində işçi ilə işəgötürən arasında yaranan əmək münasibətlərini, eləcə də bu münasibətlərlə sıx surətdə bağlı olan digər ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir.

Hər bir hüquq sahəsi kimi əmək hüququnun da Əmək özünün nizamasalma predmeti vardır. **Əmək**

p?edmr?"" hüququnun nizamasalma predmeti bu hüquq sahəsinin hansı ictimai münasibətləri tənzimləməsinə ifadə edir. Bəs, əmək hüququ hansı ictimai münasibətləri tənzim edir?

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək hüququnun tənzimlədiyi ictimai münasibətlər **əməklə bağlıdır**. Lakin əməklə bağlı olan münasibətlərin hamısı əmək hüququ ilə tənzimləne bilməz. Belə ki, əməklə bağlı olan münasibətlərin dairəsi son dərəcə genişdir.

Konstitusiyada təsbit olunmuş əmək hüququna görə hər kəsin özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və ya iş yeri seçmək hüququ vardır. Şəxs ona verilmiş bu hüququ həyata keçirmək üçün işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağlayır. Bu müqavilə əsasında işçi konkret təşkilatın əmək kollektivinə daxil olur. O, daxili əmək nizam qaydalarına tabe olur. Öz əmək funksiyasını yerinə yetirməyə görə işçiyə haqq (əmək haqqı) verilir. İşəgötürən iş şəraitini təmin edir.

Bu məsələlərlə bağlı olaraq işçi ilə işəgötürən arasında ictimai xarakterli əlaqələr əmələ gəlir. Həmin əlaqələr əmək münasibətləri adlanır. Məhz bu münasibətlər əmək hüququnun predmetini təşkil edir. Əmək hüququnun predmetini təşkil edən münasibətlər **muzdlu əməyə, yəni mülkiyyətçi olmayan şəxslərin əməyinə** əsaslanır. Muzdlu əmək muzdlu işçilərin əməyinin tətbiq edilməsi deməkdir.

Əmək münasibətləri dedikdə, müzdlu işçi ilə işəgötürən arasında bağlanan müqaviləyə əsaslanan elə bir ictimai əlaqə başa düşülür ki, bu əlaqəyə görə işçi daxili əmək nizam qaydalarına tabe olmaqla müəyyən, ixtisas, dərəcə və ya vəzifə üzrə iş görür,

' Yeni Əmək Məcəlləsində «müəssisədaxili intizam qaydaları» anlayışı işlədilir (ƏM-in 182-ci maddəsi). Bunlar eynimənalı anlayışlardır.

işgötürən isə işçiyə əmək haqqı verir və nəzərdə tutulmuş iş şəraiti ilə təmin edir.

Əmək hüququnun predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər arasında əmək münasibətləri əsas və başlıca yer tutur. Əmək münasibətlərində **iki tərəf iştirak edir: işçi; işgötürən** (təşkilat, müəssisə, sahibkar-mülkiyyətçi). Onlar öz aralarındakı qarşılıqlı münasibətləri müqavilə əsasında qururlar. Bu münasibətlər **əvəziidir**: işgötürən işçinin gördüyü işin müqabilində və əvəzində ona əmək haqqı verir.

Əmək münasibətlərinin obyekti rolunda iş çıxışıdır, iş dedikdə, vətəndaşın elə bir fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət nəticəsində onun əməyə (iş qüvvəsinə) olan qabiliyyəti həyata keçir. İş işçinin şəxsi əməyi ilə yerinə yetirilir. Bu o deməkdir ki, **əmək münasibətləri şəxsi xarakter daşıyır**.

Əmək münasibətlərinin məzmununu işçinin müəyyən ixtisas, dərəcə və ya vəzifə üzrə iş görməsi təşkil edir.

Əmək münasibətlərindən başqa, əmək münasibətləri ilə bilavasitə bağlı olan digər münasibətlər də əmək hüququnun predmetinə daxildir. **Əmək münasibətləri ilə bilavasitə bağlı olan digər münasibətlər** əmək münasibətlərindən asılı olub, onlardan törəyir. Adətən həmin münasibətləri **əmək münasibətlərindən törəmə münasibətlər** adlandırırlar. Bu münasibətlərə aiddir: məşğulluğun və işə düzəltmənin təmini üzrə münasibətlər: təşkilatı-idarəçilik münasibətləri (əmək kollektivi ilə müdiriyyət arasında yaranan münasibətlər); əməyin mühafizəsi və işçilərin sağlamlığının qorunması üzrə münasibətlər; maddi ziyanın əvəzinin ödənilməsi üzrə münasibətlər; əmək mübahisələrinə baxılması üzrə münasibətlər.

Əmək hüququnu təşkil edən normaların daxilən **hüququnun** nüüyyən qaydada birləşməsi onun **sistemini** təşkil edən sistemi normalar iki hissəyə bölünür: ümumi hissəyə; xüsusi hissəyə.

Ümumi hissəyə aid olan hüquq normaları ümumi xarakterə malikdir. Bu normalar bir qayda olaraq bütün əmək münasibətlərini və ya onların əsas hissəsini tənzimləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumi hissəyə aid olan normalar ümumi xarakterli məsələləri nizama salır. Həmin məsələlərə aiddir: əmək hüququnun predmeti; əmək hüququnun prinsipləri; əmək hüququnun vəzifələri; kollektiv müqavilə; əmək hüququ ilə tənzimlənən ictimai mü

nasibətlərin subyektləri, onların hüquqi statusu (hüquq və vəzifələri).

Xüsusi hissəyə aid olan normalar isə ümumi hissə normalarını konkretləşdirir və nisbətən konkret məsələləri tənzimləyir. Həmin məsələlərə aiddir: əmək müqaviləsi; iş vaxtı; istirahət vaxtı; əmək haqqının ödənilməsi; əmək intizamı; əməyin qorunması; maddi məsuliyyət; əmək mübahisələri və onların həll edilməsi və s. Göstərilən hər bir məsələni tənzimləyən eyni növlü hüquq normaları **əmək hüququnun institutlarını** əmələ gətirir: əmək müqaviləsi institutu; iş vaxtı institutu; əmək haqqının ödənilməsi institutu; əmək intizamı institutu və s.

**Əmək
hüququnun
vəzifə və
funksiyaları**

Əmək hüququnun əsas vəzifəsi Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 2-ci maddəsində göstərilmişdir. Bu maddəyə görə işçilərlə işəgötürənlər arasında yaranan **əmək münasibətlərini, həmin münasibətlərdən törəyən digər münasibətləri tənzimləmək** əmək hüququnun başlıca vəzifəsini təşkil edir. Bundan əlavə, əmək hüququnun üzərinə əmək məhsuldarlığının artmasına kömək etmək, işin keyfiyyətini yüksəltmək, ictimai istehsalın səmərəliliyini artırmaq, əmək intizamını möhkəmləndirmək, əmək şəraitini və əməyin mühafizəsini yüksək səviyyədə təmin etmək kimi vəzifələr də düşür.

Öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün əmək hüququ əmək münasibətlərinə və adamların davranışına təsir göstərir. Göstərilən bu təsirin əsas istiqamətləri **əmək hüququnun funksiyaları** adlanır. Əmək hüququ üzərinə düşən vəzifələri məhz özünün funksiyaları vasitəsilə yerinə yetirir. Bu funksiyalar iki yerə bölünür: əmək hüququnun ümumi funksiyalarına; əmək hüququnun xüsusi funksiyalarına.

Əmək hüququnun ümumi funksiyaları dedikdə, tənzimləyici (nizamlayıcı) və qoruyucu funksiyalar başa düşülür. **Tənzimləyici funksiyanın** mahiyyəti əmək hüququnun əmək münasibətlərini qaydaya salmasından, **qoruyucu funksiyanın** mənası isə əmək hüququnun həmin münasibətləri mühafizə etməsindən ibarətdir.

Əmək hüququnun xüsusi funksiyaları dedikdə, yalnız onun özünə xas olan funksiyalar başa düşülür. **Sosial funksiya** bu funksiyalardan biridir. Bu funksiya onda ifadə olunur ki, əmək hüququ əhalinin məşğulluğu, əmək hüququnun həyata keçirilməsi,

təhlükəsiz əmək şəraitinin təmin edilməsi, əməyin mühafizə olunması, əmək haqqı, kompensasiyalar və sosial əhəmiyyətə malik olan digər məsələlər barədə normalar müəyyənləşdirir. **Müdafie funksiyasının** mahiyyəti əmək hüququ tərəfindən işçilərin hüquq və mənafelərinin təmin olunmasından, hüquqlar pozulduqda isə onların bərpa edilməsindən ibarətdir. Bunun üçün əmək hüququ əmək münasibətlərinin həll edilməsi yollarını göstərir, əmək qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarət olunması barədə qayda müəyyənləşdirir. **İstehsal funksiyası** onda ifadə olunur ki, əmək hüququ istehsalın inkişafına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, işçinin öz istehsal tapşırıqlarını yerinə yetirməsinə, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına, əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə, İstehsal işinin keyfiyyətli olmasına yönələn normalar nəzərdə tutur, **istehsalat demokratiyasının inkişafı funksiyasına** görə əmək hüququ təşkilatların idarə olunmasında işçilərə hüquqlar verir, həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətini təmin edir və s. **Tərbiyəvi funksiya** onda ifadə edilir ki, əmək hüququnun intizam və maddi məsuliyyət barədə normalan hüquq pozuntusu törədən işçini əməyə vicdanla yanaşmaq, əmək intizamına əməl etmək ruhunda yenidən tərbiyələndirir, habelə bütün işçilərə və kollektiv üzvlərinə çəkirdirici təsir göstərir. Bundan əlavə, əmək hüququnun həvəsləndirmə tədbirləri (mükafat və s.) barədə müəyyən etdiyi normaların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması və əmək intizamının möhkəmləndirilməsi baxımından işçilərə etdiyi təsirin əhəmiyyəti böyükdür.

Əmək Əmək münasibətləri, bu münasibətlərdən törəyən **hüququnun** digər münasibətlər əmək hüquq normaları ilə **tən-mənbələri** zimlənir. Həmin normalar müxtəlif normativ hüquqi aktlarla nəzərdə tutulur və müəyyənləşdirilir. Bu aktlar **əmək hüququnun mənbəyi** adlanır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əmək hüququnun əsas mənbəyidir. Burada əmək hüququ baxımından prinsipial əhəmiyyətə malik olan bir sıra normalar (əmək hüququ barədə 35-cl maddə) nəzərdə tutulmuşdur. Konstitusiyada əməyin hüquqi tənzimlənməsinin başlıca və əsas prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Konstitusiyadan sonra əmək hüququnun mənbələri sistemində **Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəliəsi (ƏM)** mü

hüm yer tutur. O, əmək hüququnun əsas mənbəyidir. Əmək Məcəlləsi sistemləşdirilmiş (məcəliələşdirilmiş) normativ aktdır. 1999-cu il fevralın 1-də qəbul olunan bu akt 1999-cu il iyulun 1- dən qüvvəyə minmişdir. Əmək Məcəlləsi kollektiv müqavilə (saziş), əmək müqaviləsi, iş və istirahət vaxtı, əməyin ödənilməsi, əmək intizamı, maddi məsuliyyət, əməyin mühafizəsi, qadınların və gənclərin əməyi, əmək mübahisələri və digər məsələləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasının qanunları əmək hüququnun mənbəyi hesab edilir. Bu qanunlar əməklə bağlı olan münasibətlərin ən mühüm cəhətlərini tənzimləyir. «Azərbaycan Respublikasında əhalinin məşğulluğu haqqında» (1991), «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» (1992) və digər qanunlar əmək hüququnun mənbəyi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qanunqüvəli aktlar əmək hüququnun mənbəyidir. Söhbət prezident fərmanlarından, Nazirlər Kabinetinin qərarlarından, eləcə də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin normativ aktlarından (təlimat və əmrlərindən) gedir.

Normativ müqavilələr əmək hüququnun mənbələri sistemində daxildir. Əmək hüququnda normativ müqavilələr dedikdə, **kollektiv müqavilə və sazişlər** başa düşülür.

§ 2. Kollektiv müqavilə və saziş

Kollektiv Hal-hazırda əmək münasibətlərinin tənzimlənmə- **müqavilə** sində müqavilələrdən geniş səviyyədə istifadə olunur. Əmək münasibətlərində iştirak edən tərəflər arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizamlanmasında və qaydaya salınmasında **müqavilə metodu** böyük rol oynayır, üstünlük təşkil edir. Müasir dövrdə müqavilə metodunun vacib hüquqi forması kollektiv müqavilə və sazişlər hesab olunur.

Kollektiv müqavilə dedikdə, işəgötürənin, əmək kollektivinin və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının arasında yazılı formada bağlanan elə bir müqavilə başa düşülür ki, bu müqavilə əmək, sosial-iqtisadi, məişət və digər münasibətləri tənzimləyir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kollektiv müqavilələr əmək şəraitini və ya əmək şəraiti ilə bağlı olan digər şəraiti tənzimləyən əsas hüquqi sənəd hesab olunur.

Kollektiv müqavilələr bağlanmamışdan əvvəl **kollektiv danışıqlar** aparılır. Kollektiv danışıqlar aparmaq təşəbbüsünə əsasən həmkarlar ittifaqları təşkilatları, əmək kollektivləri və işəgötürənlər malikdirlər. İrəli sürülmüş təşəbbüsə əsasən həmkarlar ittifaqları təşkilatları, müəssisədə həmkarlar ittifaqları təşkilatı olmadıqda isə əmək kollektivinin ümumi yığınağı kollektiv müqavilənin hazırlanması və bağlanması haqqında qərar qəbul edir.

Kollektiv müqavilə **iki tərəf arasında bağlanılır**. Bu tərəflərdən biri işəgötürən, digər tərəf həmkarlar ittifaqları təşkilatıdır. Əgər müəssisədə həmkarlar ittifaqları təşkilatı olmazsa, onda kollektiv müqavilənin digər tərəfi (ikinci tərəfi) əmək kollektivi hesab edilir.

Kollektiv müqavilənin layihəsini **müvafiq komissiya (işçi qrupu)** hazırlayır. Bu komissiya (işçi qrupu) tərəflərin bərabər sayda nümayəndələrindən ibarətdir. Onun hazırladığı layihə iclasda iştirak edənlərin səs çoxluğu ilə təsdiq edilir. Kollektiv müqavilə təsdiq olunduqdan sonra tərəflər onu üç gün ərzində imzalayırlar.

Kollektiv müqavilə müəyyən məzmunla malik olan sənəddir. Onun məzmununu tərəflər müəyyən edirlər. **Kollektiv müqavilənin məzmunu** dedikdə, bir sıra vacib məsələlər üzrə tərəflərin (işəgötürənin və əmək kollektivinin) qarşılıqlı öhdəliklərini nəzərdə tutan sənəd başa düşülür. Həmin məsələlərin əsasları bunlardır: əməyin ödənilməsi (əmək haqqı) qaydaları və miqdarı, pul mükafatları; müavinətlər, əlavələr və digər ödənişlər; qiymətlərin artımı və inflyasiyanın səviyyəsi nəzərə alınmaqla əmək haqqının miqdarının tənzimlənmə mexanizmi; iş vaxtı, istirahət vaxtı, məzuniyyətlərin müddəti haqqında şərtlər; işçilərə və onların ailə üzvlərinə mədəni-məişət xidmətlərinin, sosial təminatlar və güzəştlərin müəyyən edilməsi; qadınların və 18 yaşına çatmamış işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması; əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işçilərə dəyən ziyanın ödənilməsi; əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanın yaradılması və onun fəaliyyət qaydası; işçilərin ekoloji təhlükəsizliyinin və sağlamlığının gözlənilməsi; əmək və icra intizamının möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər və s.

Kollektiv müqavilə bir ildən üç ilədək müddətə bağlana bilər.

O, imzalandığı andan qüvvəyə minir. Bununla belə, kollektiv müqavilə həmin müqavilənin özündə göstərilən gündən də

qüvvəyə minə bilər.

Kollektiv müqavilələr kimi, kollektiv sazişlər də sizi münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm

^ rol oynayır. Kollektiv sazişlər həmin münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi formasıdır.

İşçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, əməyin mühafizəsi, məşğulluğun təmin edilməsi və digər sosial müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi sahəsində birgə fəaliyyətə dair tərəflərin öhdəliklərini müəyyən edən razılaşmaya kollektiv saziş deyilir.

Kollektiv saziş kollektiv müqavilədən nə ilə fərqlənir? Bildiyimiz kimi, kollektiv müqavilənin tərəfləri rolunda işəgötürən və əmək kollektivi (işçilər) və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatı çıxış edir. Kollektiv sazişə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, işəgötürən və əmək kollektivinin (həmkarlar ittifaqının təşkilatının) özü yox, onların **nümayəndələri kollektiv sazişin tərəfləri** sayılırlar, işəgötürənin və əmək kollektivinin (həmkarlar ittifaqı təşkilatının) nümayəndələri dedikdə isə başa düşülür: müvafiq icra hakimiyyəti orqanı; həmkarlar ittifaqlarının və işəgötürənlərin respublika peşələr, sahələr və ya ərazi üzrə birlikləri.

Əmək münasibətlərinin tənzimlənməsindən asılı olaraq **kollektiv sazişlərin bir neçə növü** fərqləndirilir. Onlara aiddir: Baş kollektiv saziş; Sahə (tarif) kollektiv sazişi; Ərazi (rayon) kollektiv sazişi.

Baş kollektiv sazişi respublika səviyyəsində sosial-əmək münasibətləri tənzimlənmənin, eləcə də sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirmənin ümumi prinsiplərini müəyyən edir. Bu saziş növünün tərəfləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və həmkarlar ittifaqlarının respublika birliyi hesab olunur. Saziş də məhz onlar arasında bağlanılır.

Sahə (tarif) kollektiv sazişi müvafiq sahənin sosial iqtisadi inkişafı istiqamətlərini, peşə qrupları və sahənin işçiləri üçün əmək şəraiti və əmək haqqı, habelə sosial təminatları müəyyən edir. Bu saziş növü müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə həmkarlar ittifaqlarının ərazi birlikləri arasında bağlanılır. Onlar sazişin tərəfləri hesab olunurlar.

Ərazi (rayon) kollektiv sazişi ərazi xüsusiyyətləri ilə bağlı müəyyən sosial-iqtisadi məsələlərin (məsələn, rayonlarda əməyin ümumi şəraiti, işçilər üçün təminat və güzəşt və s.) həlli şərt

lərini müəyyən edir. Bu saziş müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə həmkarlar ittifaqlarının ərazi birlikləri arasında bağlanılır. Kollektiv sazişin tərəfləri də məhz onlardan ibarətdir.

Kollektiv sazişin məzmunu tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında müəyyən edilir. Tərəflərin müxtəlif məsələlər üzrə qarşılıqlı öhdəlikləri kollektiv sazişin məzmununu təşkil edir. Həmin məsələlərə aiddir: orta əmək haqqının artım səviyyəsinin İnflyasiyaya uyğun təmin edilməsi; əmək normalarının və əməyin qiymətləndirilməsi normalarının müəyyən edilməsi; kompensasiya və əmək haqqına əlavələrin məbləğlərinin müəyyən edilməsi; əməyin mühafizəsi üzrə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi; daha əlverişli əmək şəraitinin müəyyən edilməsi; məşğulluğa kömək göstərilməsi; ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi; əlillərin və gənclərin əməyi; əmək intizamının təmin edilməsi və s.

Kollektiv sazişin **bağlanma müddəti bir ildən üç ilə kimidir**. Tərəflər imzaladığı gündən Kollektiv saziş qüvvəyə minir. Kollektiv saziş onun özündə göstərilən gündən də qüvvəyə minə bilər. Sazişin qüvvədə olma müddəti üç ildən çox ola bilməz.

§ 3. Əmək müqaviləsi

Əmək müqaviləsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və-təndaşların təsbit olunan sosial-iqtisadi xarakterli anlayışı hüquqlarından biri əmək hüququ hesab edilir.

Vətəndaşlar öz əmək hüququnu müxtəlif formalarda həyata keçirirlər. **Əmək müqaviləsi əmək hüququnun həyata keçirilməsinin ən əsas və başlıca formasıdır**. O, əmək hüququ sahəsinin mərkəzi anlayışıdır. Bəs, əmək müqaviləsi dedikdə, biz nə başa düşürük? Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ona əmək kontraktı¹ da deyilir.

Əmək müqaviləsi (kontraktı) dedikdə, işəgötürənlə işçi arasında fərdi qaydada bağlanan əmək münasibətlərinin əsas şərtlərini müəyyən edən yazılı sənəd başa düşülür.

¹ Latınca «contractus» sözündən olub, «saziş», «razılışma» mənalını ifadə edir.

Əmək Əmək müqaviləsinin elementləri dedikdə, müqaviləsinin onun tərkib hissələri (ünsürləri) başa düşülür, **elementləri** Subyekt tərkibi əmək müqaviləsinin əsas elementlərindən biridir. **Əmək müqaviləsinin subyekt tərkibi** müqaviləni bağlayan tərəflərdən ibarətdir. Əmək müqaviləsində iki tərəf iştirak edir (müqavilə də məhz onlar arasında bağlanılır):

- işəgötürən;
- işçi.

İşçiləri işə qəbul etmək, işçilərə iş vermək və onlarla əmək müqaviləsi (kontraktı) bağlamaq hüququna malik olan şəxslərə **işəgötürən** deyilir. İşəgötürən rolunda həm təşkilatlar, həm də sahibkar statusu olan fiziki şəxslər (məsələn, onlar şəxsi katibə, sürücü və s. işə qəbul edə bilərlər) çıxış edə bilərlər.

Qanun işəgötürən üçün müvafiq tələb irəli sürür; **işəgötürənin tam fəaliyyət qabiliyyəti olmalıdır**. Əgər şəxsin tam fəaliyyət qabiliyyəti olmazsa, işəgötürən rolunda çıxış edə bilməz (ƏM- in 42-ci maddəsi). **Təşkilat** o halda tam fəaliyyət qabiliyyətli olur ki, o, ədliyyə orqanlarında dövlət qeydiyyatına götürülsün. Məhz bu andan **həmin təşkilat hüquqi şəxs kimi tanınır və tam fəaliyyət qabiliyyətli** olur. Deməli, işəgötürən təşkilat hökmən hüquqi şəxs olmalıdır.

Sahibkar statusu olan fiziki şəxs dedikdə isə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs başa düşülür. Onun tam fəaliyyət qabiliyyəti olmalıdır. Fiziki şəxsin tam fəaliyyət qabiliyyəti onun 18 yaş həddinə çatması ilə yaranır. Deməli, 18 yaşı tamam olmamış sahibkar statuslu fiziki şəxslər işəgötürən qismində çıxış edə bilməzlər.

Əmək müqaviləsinin tərəflərindən digəri isə işçidir. **İşçi** dedikdə, işəgötürənlə fərdi qaydada yazılı əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayaraq müvafiq iş yerində haqqı ödənilməklə çalışan şəxs başa düşülür. **İşçi rolunda yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər**. Məlum və aydın məsələdir ki, təşkilatların, müəssisələrin, bir sözlə, fiziki şəxs sayılmayanların işçi olması qeyri-mümkündür. İşçi kimi əmək müqaviləsi bağlayan **şəxsin 15 yaşına çatması tələb olunur**. On beş yaşına çatmış hər bir şəxs işçi kimi əmək müqaviləsinin tərəfi ola bilər.^^^

Əmək müqaviləsinin məzmunu onun elementlərindən biridir. Tərəflərin razılığa gəldikləri müqavilə şərtləri əmək müqavilə

sinin məzmununu təşkil edir. Bu şərtlərdə tərəflərin hüquq və vəzifələri nəzərdə tutulur.

Müqavilə şərtləri iki cür olur: əsas müqavilə şərtləri; əlavə müqavilə şərtləri.

Əsas müqavilə şərtləri odur ki, onların olması əmək müqaviləsinin bağlanmış sayılması üçün kifayət edir. Onlara aiddir (ƏM-in 43-cü maddəsi):

- işçinin iş yeri, vəzifəsi (peşəsi);
- əmək müqaviləsinin bağlandığı və işçinin işə başlamalı olduğu gün;
- əmək müqaviləsinin müddəti;
- işçinin əmək funksiyası;
- işçinin əmək şəraitinin şərtləri (iş və istirahət vaxtı, əmək haqqı və ona əlavələr, əmək məzuniyyətinin müddəti, əməyin mühafizəsi, sosial və digər sığorta);
- tərəflərin əmək müqaviləsi üzrə qarşılıqlı öhdəlikləri.

Əlavə müqavilə şərtləri odur ki, əmək müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi bu şərtlərdən asılı deyildir. Bu şərtlər olmadan da əmək müqaviləsi bağlana bilər. Tərəflərin mənafeyi və razılığından asılı olaraq əlavə şərtlər əmək müqaviləsinə daxil edilə də bilər, edilməyə də. Belə şərtlərə aiddir: işə qəbul zamanı sınaq müddətinin müəyyən olunması; nəqliyyat vasitəsi ilə işə gəlmək üçün gediş haqqının (yol pulunun) ödənilməsi; işçiyə mənzil və ya torpaq sahəsi verilməsi; işçinin uşaqlarının uşaq bağçasında yerləşdirilməsi və s. Əgər tərəflər konkret əlavə şərtlər barədə razılığa gələrlərsə, onda həmin şərtlərin yerinə yetirilməsi onlar üçün məcburi olur.

Forma əmək müqaviləsinin elementlərindən biridir. Qanun əmək müqaviləsi üçün **yazılı forma** müəyyənləşdirir. Belə ki, əmək müqaviləsi yazılı formada bağlanılır (ƏM-in 44-cü maddəsi). Bu, məcburi (imperativ) göstərişdir. Bu o deməkdir ki, **əmək müqaviləsi şifahi formada bağlana bilməz.**

Müddət əmək müqaviləsinin əsas elementlərindən biridir. Əmək müqaviləsi həm müddətli, həm də müddətsiz ola bilər. Müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Müqavilənin məzmunu əmək müqaviləsinin elementlərindən biridir. **Tərəflərin hüquq və vəzifələri** əmək müqaviləsinin məzmununu təşkil edir. İşçinin əsas vəzifəsi daxili əmək nizam qay-

dalanna tabe olmaqla müəyyən ixtisas dərəcə və ya vəzifə üzrə iş görməkdən, işəgötürənin isə əsas vəzifəsi işçiyə əmək haqqı verməyi və nəzərdə tutulmuş əmək şəraiti ilə təmin etməyi öhdəsinə götürməkdən ibarətdir.

Əmək funksiyası (işin növü) əmək müqaviləsinin əsas şərtlərindən biridir. Əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan bir və ya bir neçə vəzifə (peşə) üzrə işçinin yerinə yetirməli olduğu işlərin (xidmətlərin) məcmusuna əmək funksiyası deyilir. Tərəflər (işəgötürən və işçi) konkret işçinin **peşəsini, ixtisasını və dərəcəsini müəyyən etmək yolu ilə əmək funksiyasını (işin növünü) təyin edirlər.**

Peşə dedikdə, əmək funksiyasının xarakteri və məqsədi ilə müəyyən edilən fəaliyyət növü başa düşülür. Məsələn, həkim, müəllim, dəmiryolçu və s.

İxtisas müvafiq peşə üzrə bilik və vərdişlərin xarakterindən asılıdır. Məsələn, həkim-cərrah, xarrat, dülgər, rəngsaz və s.

Dərəcə müvafiq ixtisas üzrə işçinin hazırlıq, təcrübə və bilik səviyyəsidir. Məsələn, dördüncü dərəcəli qaynaqçı, ikinci dərəcəli rəngsaz və s.

İşçinin iş yeri də əmək müqaviləsinin əsas şərtlərindən biridir. İşçinin haqqı ödənilməklə vəzifəsi (peşəsi) üzrə əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş işləri (xidmətləri) yerinə yetirdiyi yer onun iş yeri adlanır.

Əmək müqaviləsinin bağlanma qaydaları

Əmək qanunvericiliyi əmək müqaviləsinin bağlanması üçün müvafiq qayda müəyyən edir.

Əmək müqaviləsi fərdi qaydada bağlanılır.

Bəzi işlər üzrə (məsələn, təmir-tikinti, yükvurma-boşaltma, ticarət, heyvandarlıq və s. işlər üzrə)

əmək müqaviləsi **kollektiv qaydada** da bağlana bilər.

15 yaşından 18 yaşınadək olan şəxslərlə əmək müqaviləsi bağlanan zaman onların valideynlərindən birinin (övladlığa götürənlərdən birinin, qəyyumun) hökmən razılıq verməsi tələb olunur. **Razılıq yazılı formada olmalıdır.**

Əmək müqaviləsi bağlanarkən işçi **müvafiq sənədləri** işəgötürənə təqdim edir. Həmin sənədlərə aiddir: əmək kitabçası; şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd (bu sənədi almamış şəxslər, məsələn, 16 yaşı olanlar doğum haqqında şəhadətnamə təqdim etməlidirlər); təhsili barədə sənəd; işçinin sağlamlığı haqqında tibbi arayış (əgər zərərli, ağır və təhlükəli əmək şəraiti olan iş yerlərində, ha

belə ictimai işə, səhiyyə, ticarət, uşaq tərbiyə ocaqları və bu qəbildən olan digər iş yerlərində işləməli olarsa). Bu sənədlərdən başqa, işə girən işçidən hər hansı əlavə sənədin tələb edilməsi qadağandır.

İşçinin müvafiq yaşayış məntəqəsində qeydiyyatının olmaması onun işə girməsinə və əmək müqaviləsi bağlamasına mane ola bilməz. **O, qeydiyyatı olmadan da işə girə bilər.**

Əmək kitabçası işçinin əmək fəaliyyəti barədə məlumat verən əsas sənəddir. Bunsuz işçini işə qəbul etmək olmaz. Əgər fiziki şəxs ilk dəfə əmək fəaliyyətinə başlayarsa və işə daxil olarsa, onda **həmin şəxs üçün beş gündən gec olmayaraq əmək kitabçası açılır.** Bunun üçün o. özünün son məşğuliyyəti haqqında mənzil-istismar sahəsindən və ya icra hakimiyyətinin yerli nümayəndələrindən arayış, ordu sıralarından tərxis olunduğu hallarda isə hərbi билет təqdim etməlidir.

Əmək müqaviləsi bağlanarkən hər hansı məcburiyyət halına yol verilmir. Əmək müqaviləsi sərbəst bağlanılır. O, **iki nüsxədən az olmayaraq tərtib edilir.** Nüsxələrdən hər biri işçinin və işəgötürənin imzası (məhürü) ilə təsdiq olunur. Onun bir nüsxəsi işçidə, digər nüsxəsi isə işəgötürəndə saxlanılır.

Əmək müqaviləsi tərəflər **imzaladıqları gündən qüvvəyə minir.** Bununla belə, əmək müqaviləsinin özündə onun qüvvəyə mindiyi gün göstərilə bilər.

İşçinin işə qəbul edilməsi **işəgötürənin əmri (sərəncamı)** ilə rəsmiləşdirilir. Əmr (sərəncam) işçiyə elan olunur və bu barədə ona qol (imza) çəkdirilir.

İşə qəbul zamanı əmək müqaviləsi **sınaq müddəti** müəyyən edilməklə bağlanıla bilər. Sınaq müddəti müəyyən etməyin əsas məqsədi işçinin peşəkarlıq səviyyəsini, müvafiq əmək funksiyasını icra etmək bacarığını yoxlamaqdan ibarətdir. Belə müddət **3 aydan artıq (çox) ola bilməz.**

Əmək müqaviləsini bağlayarkən bəzi kateqoriya şəxslər üçün **sınaq müddəti müəyyən edilmir.** Həmin şəxslərə aiddir: yaşı 18-dən az olan şəxslər; müsabiqə yolu ilə müvafiq vəzifə tutanlar.

Sınaq müddətində işçi özünü doğrultmalıdır. Əgər doğrultmazsa, belə halda işəgötürənin əmri ilə əmək müqaviləsi ləğv edilir.

§ 4. Əmək müqaviləsinin növləri

**Müddətinə
görə əmək
müqaviləsinin
növləri**

Əmək müqaviləsi müxtəlif əsaslara görə ayrı-ayrı növlərə bölünür. Bu əsaslardan biri müddət hesab edilir.

Müddət kimi əlamətə görə əmək müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir:

- müddətli əmək müqavilələri;
- müddətsiz əmək müqavilələri.

Müddətli əmək müqavilələri odur ki, onlar bir qayda olaraq, müəyyən müddətə bağlanılır. Bu növ müqavilələr **5 ilədək müddətə** bağlanıla bilər.

Müddətsiz müqavilələr odur ki, onlar qabaqcadan müddəti müəyyən edilmədən (müddətsiz) bağlanılır. Əgər əmək müqaviləsində onun hansı müddətə bağlanması göstərilməyibse, deməli o, müddətsiz müqavilə hesab edilir.

Bəzən işçi əsas iş yeri üzrə müəyyən olunmuş iş Əvəzçilik vaxtından sonra əmək fəaliyyəti ilə məşğul olur, **müqaviləsi** 'Şəylir. Buna əmək qanunvericiliyində **əvəzçilik** deyilir. Şəxs əvəzçilik üzrə əmək fəaliyyətini əmək müqaviləsi əsasında yerinə yetirir. Bu müqavilə isə **əvəzçilik üzrə əmək müqaviləsi** adlanır.

Əmək müqaviləsinin şərtləri İmkan verdiyi hallarda işçinin əsas iş yeri üzrə müəyyən olunmuş iş vaxtından (əsas iş vaxtından) əlavə (sonra) boş vaxtda müntəzəm surətdə, haqqı ödənilməklə işləməsinə, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmasına **əvəzçilik** deyilir. Bu zaman işçinin birinci əmək müqaviləsi bağladığı yer **əsas iş yeri**, əvəzçilik üzrə əmək müqaviləsi bağladığı ikinci iş yeri isə onun **əlavə iş yeri** hesab edilir.

Əvəzçilik üzrə iş iki cür olur:

- daxili əvəzçilik;
- xarici əvəzçilik.

Daxili əvəzçilik dedikdə, işçinin əsas iş yerində (öz təşkilatında) işləməsi başa düşülür. İşçinin əlavə iş yerində (başqa təşkilatda) işləməsinə isə **xarici əvəzçilik** deyilir. Başqa sözlə desək, işçi əvəzçilik qaydasında həm özünün çalışdığı təşkilatda (əsas iş yerində), həm də başqa təşkilatda (əlavə iş yerində) işləyə bilər.

İşçi həm əsas iş vaxtından sonra, həm də əsas iş vaxtı ərzində əvəzçilik qaydasında işləyə bilər. Əgər işçi əvəzçilik üzrə işi

əsas iş vaxtından sonra başqa təşkilatda (əlavə iş yerində) yetirərsə, onda buna **əsas iş yeri üzrə işəgötürənin razılığı tələb olunmur**. Əsas iş vaxtı ərzində əvəzçilik üzrə işləməyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, buna işəgötürənin razılıq verməsi tələb edilir. Belə ki, **iş vaxtı ərzində** əvəzçilik üzrə işləməyə **işəgötürənin razılığı ilə yol verilir**.

Əvəzçilik üzrə iş vaxtının müddəti gündəlik normal iş vaxtının müddətinin (8 saatın) yarısından (4 saatdan) çox ola bilməz. Başqa sözlə desək, **işçi əvəzçilik qaydasında hər gündə 4 saatdan çox (artıq) işləyə bilməz**.

Peşələrin Bəzən işçi özünün əsas əmək funksiyası (əsas (vəzifələrin) işi) ilə yanaşı, həm də boş vəzifə üzrə, yəni **əvəz edilməsi** rində olmayan işçinin də əmək funksiyasını yeri- **üzrə əmək** nə yetirir. Söhbət işçinin öz əsas peşəsi (vəzifə- **müqaviləsi** gj^ jlg yanaşı, yerində olmayan işçinin peşəsini (vəzifəsini) də icra etməsindən gedir. Bu cür işləməyə əmək qanunvericiliyində peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi deyilir. Məsələn, bankda kredit müfəttişi vəzifəsi boşdur, həmin vəzifədə işləyən şəxs yerində yoxdur. İşəgötürən həmin boş vəzifəyə yeni işçi qəbul etmir. Kredit müfəttişi vəzifəsinin yerinə yetirilməsi bankın hüquq məsləhətçisinə (və ya İqtisadçısına) həvalə olunur. Belə halda hüquq məsləhətçisinin gördüyü işin sahəsi genişlənilir.

Peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi dedikdə, işçinin öz əsas peşəsi (vəzifəsi) ilə yanaşı və bərabər, eyni zamanda başqa boş peşə (vəzifə) üzrə əlavə olaraq işləməsi başa düşülür. Bu zaman işçi ilə əmək müqaviləsi bağlanılır. Həmin müqavilə **peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi üzrə əmək müqaviləsi** adlanır. Bu müqavilə növü yalnız iki əsas şərtə əməl olunduqda bağlana bilər. Birinci şərt ondan ibarətdir ki, peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi qaydasında görülən iş **iqtisadi cəhətdən sərfəli və məqsədamüvafiq olmalıdır**. Belə ki, işəgötürən boş vəzifəyə yeni işçi qəbul etmir. Yeni işçi qəbul olunmadığına görə əmək haqqı ödənilə bilməz. Bu isə iqtisadi cəhətdən sərfəlidir, ikinci şərtə görə isə peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi **əmək fəaliyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarmamalıdır**.

Peşələrin (vəzifələrin) əvəz edilməsi işəgötürənin əmri ilə rəsmiləşdirilir. işçinin əlavə iş görməsinə və onun əmək funksiyasının genişlənməsinə görə işəgötürən ona əlavə haqq verir. Yerine yetiriləcək işin həcmi və əlavə haqqın məbləği əmrdə göstərilir.

Mövsümi işçilərle bağlanan əmək müqaviləsi

Elə işlər vardır ki, onlar yalnız müəyyən müddətə görülür. Bu işlər təbii şərait və ya iqlim şəraitinə ilə bağlıdır. Həmin işlər mövsümi işlər adlanır. Məsələn, qazanxana işləri, meşə hazırlığı işləri, çayla axıtma işləri, vəhşi heyvan

və balıq ovu və s. mövsümi işlərə misal ola bilər.

Mövsümi işlər dedikdə, təbii şərait və ya iqlim şəraitinə ilə əlaqədar müəyyən müddətə görülən işlər başa düşülür. Bu işlər müəyyən mövsümdə görülür. Mövsümi işlərə götürülən şəxslər isə **mövsümi işçilər** adlanır. Onlar işə qəbul olunarkən işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağlayırlar.

Başqa iş keçirmə

İşçini başqa işə keçirmə zamanı yeni əmək müqaviləsi bağlanılır. Başqa işə keçirməyə yalnız yeni əmək müqaviləsi bağlanmaqla yol verilə bilər.

Başqa işə keçirmə dedikdə, işçinin əmək müqaviləsində nəzərdə tutulmayan başqa peşə, ixtisas və vəzifə üzrə əmək funksiyasını yerinə yetirməsi başa düşülür. **Yalnız özünün razılığı ilə işçi başqa işə keçirilə bilər.** Əgər razılıq verməzsə, onu başqa işə keçirmək olmaz.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, işçi bəzən onun razılığı olmadan **bir ay müddətinə** işəgötürənin təşəbbüsü ilə müvəqqəti başqa işə keçirilə bilər. Belə ki, istehsalat zərurəti və boş dayanma hallarının qarşısını almaq məqsədilə işəgötürənin təşəbbüsü ilə işçinin müvəqqəti olaraq başqa işə keçirilməsi mümkündür. Lakin işçi onun səhətinə mənfi təsir edən, habelə aşağı ixtisaslı işə keçirilə bilməz (ƏM-in 60-cı maddəsi).

§ 5. Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları

Əmək müqaviləsi müxtəlif hallara görə ləğv edilə bilər. Bunun nəticəsində o, öz qüvvəsini itirir. Həmin halların dairəsi qanunda göstərilmişdir (ƏM-in 68-ci maddəsi).

Qanunda nəzərdə tutulan bu hallar əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları adlanır.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsasları dedikdə, qanunda göstərilən elə hallar başa düşülür ki, bu hallar nəticəsində əmək müqaviləsi ləğv edilir və o, öz qüvvəsini itirir.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları aşağıdakılar-

dan ibarətdir:

- tərəflərdən birinin təşəbbüsü;
- əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması;
- əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi;
- tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallar;
- tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi hallar.

Tərəflərdən birinin təşəbbüsü ilə əmək müqaviləsinə xitam verilməsi

qaydaya görə işçi **bir təqvim ayı əvvəlcədən ərizə yazaraq işəgötürəni xəbərdar edir.** Ərizə verildiyi gündən bir təqvim ayı tamam olduqdan və bitdikdən sonra əmək müqaviləsinə xitam verilir. Bununla işçi işdən çıxmış hesab olunur. Bu zaman onunla **son haqq-hesab aparılır.**

Bununla bərabər, bəzi hallarda bir təqvim ayının bitməsinə gözləmək lazım gəlmir. Belə ki, həmin hallarda işçinin öz ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsi ləğv edilir. Həmin hallara aiddir: işçinin yaşa və ya əlilliyə görə pensiyaya çıxması; təhsilini davam etdirmək üçün işçinin müvafiq təhsil müəssisəsinə daxil olması; İşçinin yeni yaşayış yerinə köçməsi və s.

Əmək müqaviləsini ləğv etmək barədə ərizə vermiş işçi xəbərdarlıq müddəti başa çatana kimi onu istədiyi vaxt geri götürə bilər. Bununla bərabər, işçi ərizəni geri götürmür, onu etibarsız hesab etmək barədə işəgötürənə yeni ərizə verir. Belə hallarda əmək müqaviləsi ləğv olunmur, ona xitam verilmir.

İşəgötürən tərəfindən (işəgötürənin təşəbbüsü ilə) əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, bir sıra əsaslara görə əmək müqaviləsinə xitam verə bilər. Həmin əsaslara aiddir: iş yeri (müəssisə, təşkilat) ləğv edildikdə: işçilərin sayı və ya ştatlar ixtisar edildikdə; peşəkariq səviyyəsinin, ixtisasının (peşəsinin) kifayət dərəcədə olmadığına görə işçinin tutduğu vəzifəyə uyğun gəlmədiyi barədə səlahiyyətli orqan tərəfindən müvafiq qərar qəbul edilməsi; işçinin özünün əmək funksiyasını və ya əmək müqaviləsi üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi, yaxud heç bir üzrlü səbəb olmadan bütün iş günü işə gəlməməsi, alkoqollu içkilər, narkotik, toksik və digər zə

hərli maddələr qəbul edərək sərxoş vəziyyətdə işə gəlməsi və digər hallarda əmək vəzifələrini kobud şəkildə pozması.

Əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması ilə xitam edilməsi

Qeyd etdik ki, əmək müqaviləsi müəyyən müddətə (5 ilədək müddətə) bağlanıla bilər. Əgər müddət başa çatarsa, qurtararsa, onda əmək müqaviləsinə xitam verilir. Belə halda **müddətin qurtarması əsas kimi əmək müqaviləsinə xitam verilməsinə səbəb olur.**

Elə hallar yaranır ki, müddətli əməR müqaviləsində göstərilən müddətin qurtarmasına və başa çatmasına baxmayaraq, tərəflər əmək münasibətlərini davam etdirirlər. Belə halda müddət bitdikdən sonrakı bir həftə ərzində tərəflərdən heç biri müqaviləyə xitam verilməsini tələb etməzsə, həmin **əmək müqaviləsi əvvəl müəyyən edilmiş müddətə uzadılmış hesab olunur** (ƏM-in 73-cü maddəsi).

Əmək şəraiti şərtlərinin dəyişdirilməsi nəticəsində əmək müqaviləsinə xitam verilməsi

İşəgötürən müəyyən edilmiş əmək şəraitini təmin etməlidir. Bu, onun vəzifəsidir. Müəyyən edilmiş əmək şəraitini təmin etmək işçilərin öz əmək funksiyasını yerinə yetirməsi üçün olduqca vacib məsələdir. Bəs, əmək şəraiti dedikdə nə başa düşürük?

Əmək şəraiti dedikdə, işçinin öz əmək funksiyasını səmərəli və faydalı yerinə yetirməsi üçün zəruri olan əmək, sosial və iqtisadi normaların məcmusu başa düşülür. Əmək şəraiti qanunda nəzərdə tutulur (ƏM-in 54-cü maddəsi). Bununla belə, əmək şəraitini əmək müqaviləsində tərəflərin özləri müəyyən edə bilərlər. Kollektiv müqavilə və sazişlərdə də əmək şəraiti nəzərdə tutula bilər.

Əmək şəraitinin təmin edilməsi dedikdə, əməyə görə haqqın miqdarının müəyyən edilməsi, sanitariya və gigiyena normalarına cavab verən iş yerinin və iş şəraitinin yaradılması, əmək funksiyasının qanunla müəyyən edilmiş istirahət vaxtı müddətindən artıq olmayan iş vaxtında yerinə yetirilməsi, qanunda nəzərdə tutulmuş istirahət vaxtından, məzuniyyətdən istifadə olunması və digər məsələlər başa düşülür.

İşəgötürən əgər müəyyən edilmiş əmək şəraitini təmin etməzsə, yəni onun şərtlərini dəyişdirərsə (məsələn, işçiyə nəzərdə tutulmuş əmək haqqından nisbətən az əmək haqqı verilsə və ya işçi məzuniyyətdən istifadə etmək hüququndan məhrum edilsə

sə), onda əmək müqaviləsinə xitam verilir.

**Müəssisənin
mülkiyyətçisinin
dəyişməsi ilə əmək
müqaviləsinə xitam
verilməsi**

Müəssisənin (işəgötürənin) **mülkiyyətçisi dəyişə bilər**. Belə ki, daşınmaz əmlak kimi müəssisənin başqa şəxsə satılması mümkündür. Belə halda müəssisənin mülkiyyətçisi dəyişir. Müəssisənin **mülkiyyətçisi dəyişdikdə isə yeni mülkiyyətçi bəzi ka-**

teqoriya işçilərin əmək müqavilələrinə xitam verə bilər. Həmin işçilərə aiddir: müəssisənin rəhbəri; onun müavinləri: baş mühasib: bilavasitə idarəetmə funksiyasını yerinə yetirən digər struktur bölmələrinin rəhbərləri. Bu işçilərdən başqa qalan bütün işçilərlə əvvəlki mülkiyyətçi arasında bağlanmış əmək müqavilələri və onların şərtləri yeni mülkiyyətçi tərəfindən qüvvədə saxlanılır (ƏM-in 63-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Tərəflərin Elə hallar yaranır ki, onlar əmək müqaviləsinin iradəsindən asılı bağlayan tərəflərin iradəsindən asılı olmur.

**olmayan hallara
göre əmək
müqaviləsinə
xitam verilməsi**

Məhz bu hallar əmək müqaviləsinə xitam verilməsinə səbəb olur. Əmək müqaviləsinin xitam edilməsinə əsas olan həmin hallar qanunda nəzərdə tutulmuşdur (ƏM-in 74-cü

maddəsi). Göstərilən hallara aiddir: işçinin **hərbi xidmətə və ya alternativ xidmətə çağırılması**; əvvəllər müvafiq işdə (vəzifədə) çalışan işçinin işinə (vəzifəsinə) **bərpa edilməsi** (bunun üçün qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qətnaməsi olmalıdır); **əmək qabiliyyətinin fasiləsiz olaraq altı aydan çox müddətə tam itirilməsi** ilə əlaqədar işçinin öz əmək funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi; işçinin törətdiyi cinayətə görə **azadlıqdan məhrum edilməsi** və ya **islah işlərinə cəlb edilməsi, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməsi** (bunlar barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmü olmalıdır); **işçinin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılması** (bunun qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı olmalıdır); **işçinin vəfat etməsi**.

**Tərəflərin müəyyən
etdiyi hallara görə
əmək müqaviləsinə
xitam verilməsi**

Əmək müqaviləsi bağlanan zaman tərəflər müqavilədə elə hallar müəyyənləşdirə bilərlər ki, bu hallar əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi üçün əsas olsun. Bunlar **əlavə hallar** olub, əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin qanunda (ƏM-də) nəzərdə tutulan halları fərqlənir.

Tərəflər həmin halları əmək müqaviləsində nəzərdə tuturlar. Məsələn, onlar əmək müqaviləsində «tərəflərin qarşılıqlı razılığı», «səhhəti ilə əlaqədar işçinin müvafiq vəzifədə (peşədə) çalışmasının onun sağlamlığı üçün təhlükəli olması» və digər halları əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları (əlavə əsasları) kimi müəyyənləşdirə bilərlər.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi **işəgötürənin əmri (sərəncamı)** ilə rəsmiləşdirilir.

§ 6. iş və istirahət vaxtı

İş vaxtının işçilərin əmək fəaliyyəti **vaxt anlayışı** ilə sıx surət- **anlayışı** də bağlıdır. Belə ki, işçi ona tapşırılan işi və digər əmək vəzifələrini (funksiyalarını) müəyyən vaxtda yerinə yetirir. Həmin vaxt əmək hüquq elmində, əmək qanunvericiliyində iş vaxtı adlanır. İş vaxtı əmək hüququnun əsas anlayışlarından biridir. **İş vaxtı əmək prosesində işçinin işəgötürənin sərəncamlarının və öz əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə sərf etdiyi vaxtdır**, özü də iş vaxtında işçi işəgötürənin bütün sərəncamlarını (göstərişlərini) yox, yalnız onun əmək müqaviləsinə, habelə daxili əmək nizam qaydalarına uyğun surətdə verdiyi sərəncamları (göstərişləri) yerinə yetirilməlidir.

İş vaxtı bir qayda olaraq, **qanunla** (yəni dövlət tərəfindən qanunvericilik yolu ilə) müəyyən edilir. Bununla belə, iş vaxtının **qanun əsasında** da müəyyənləşdirilməsi mümkündür.

İş vaxtı dedikdə, qanunla və ya qanun əsasında müəyyən edilən bir zaman kəsiyi başa düşülür ki, bu zaman kəsiyi ərzində işçi əmək müqaviləsinə və daxili əmək nizam qaydalarına uyğun olaraq işəgötürənin sərəncamında olmağa və öz əmək vəzifələrini (funksiyalarını) yerinə yetirməyə borclu olur.

Bəzən işçi öz iş yerində, məsələn, müəssisənin ərazisində, sexində və s. olur, lakin o, özündən asılı olmayan səbəblərə görə əmək vəzifələrini (funksiyalarını) yerinə yetirə bilmir. Məsələn, xammal (material) olmadığına və ya işiq kəsildiyinə görə işçi məhsul hazırlamır və bununla boşdayanma halına yol verilir. Boşdayanma vaxtı iş vaxtına daxil edilmir?

Qeyd etmək lazımdır ki, boşdayanma vaxtında işçinin öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməməsinə baxmayaraq, o, işəgötü-

rənin sərəncamında olur. Məhz bu səbəbdən, **yeni işçinin işəgötürənin sərəncamında olmasına görə** boşdayanma vaxtı iş vaxtına daxil edilir. Bundan əlavə, isinmək üçün, uşağın yedizdirilməsi üçün verilən fasilələr də iş vaxtına daxil olunur¹

İş vaxtının Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi **iş vaxtının üç**

növləri növünü müəyyən edir (ƏM-in 13-cü fəslı). Həmin növlərə aiddir:

- tam iş vaxtı (ƏM-in 89-cu maddəsi);
- qısaltılmış iş vaxtı (ƏM-in 91-ci maddəsi);
- natamam iş vaxtı (ƏM-in 94-cü maddəsi).

Tam iş vaxtı dedikdə, müddəti qanunda nəzərdə tutulmuş həftəlik və gündəlik iş saatları ərzində işçilərin öz əmək funksiyasını yerinə yetirməsi üçün müəyyən edilmiş zaman başa düşülür, (ş vaxtının bu növünə **normal iş vaxtı** da deyilir.

Qanun iş vaxtının iki normasını müəyyən edir: gündəlik iş vaxtı norması; həftəlik iş vaxtı norması. **Gündəlik iş vaxtı norması (müddəti) 8** saatdan ibarətdir. Bu norma (müddət) gündəlik iş saatlarını ifadə edir. **Həftəlik iş vaxtı norması (müddəti)** isə 40 saatdan çox (artıq) ola bilməz. Bu norma (müddət) həftəlik iş saatlarını ifadə edir.

Həm beşgünlük iş həftəsi, həm də altıgünlük iş həftəsi müəyyən edilə bilər.

Qısaltılmış iş vaxtı odur ki, o, normal (tam) iş vaxtına nisbətən «qısaadır». İş vaxtının bu növü gündəlik və həftəlik iş saatlarının azaldılması deməkdir. Belə ki, qısaltılmış iş vaxtı gündəlik və həftəlik iş vaxtı normasının qısaltılmasını nəzərdə tutur, özü də dərhal qeyd edirik ki, iş vaxtı normasının qısaltılması **əmək haqqının azaldılmasına qəti təsir göstərmir**.

Qısaltılmış iş vaxtı işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün müəyyən edilir. Bu zaman onların yaşı, səhhəti, orqanizminin fizioloji xüsusiyyətləri, əmək funksiyasının xüsusiyyətləri əmək şəraitinin karakteri və digər amillər nəzərə alınır. Həmin işçilərə aiddir:

- 16 **yaşadək olan şəxslər** (onlar üçün iş vaxtının müddəti həftə ərzində **24 saatdan çox ola bilməz**);
- 16 yaşdan 18 yaşadək olan şəxslər, I, II və III qrup **əlillər**, həmçinin **hamilə və yaşayırnadək uşağı olan qadınlar**

¹ Bax: *İbrahim İsmayılov, Məmmədخان Rəsulov, Alish Qasimov. Əmək hüququ. Bakı, 1996, s. 178.*

(onlar üçün iş vaxtının müddəti həftə ərzində **36 saatdan artıq ola bilməz**).

Natamam iş vaxtı dedikdə, işçinin öz əmək funksiyasını yerinə yetirməli olduğu tam olmayan iş vaxtı başa düşülür. İş vaxtının bu növü ya əmək müqaviləsi bağlanan zaman, ya da əmək münasibətləri prosesində işçi ilə işəgötürənin razılığı ilə müəyyən edilir.

Natamam iş vaxtı **iki formada** ola bilər: natamam iş günü formasında; natamam iş həftəsi formasında.

Hamilə qadınlar, əlillər, xroniki xəstəliyi olan uşağın anaları, habelə on dörd yaşına çatmamış, yaxud 16 yaşınadək əlil uşağı olan qadınlar üçün işəgötürən natamam iş vaxtı müəyyən etməlidir. Bunun üçün həmin kateqoriya şəxslər ərizə ilə işəgötürənə müraciət etməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, **iş vaxtının natamam olması əmək haqqının azalmasına səbəb olur**. Belə ki, natamam iş vaxtı zamanı əmək haqqı (əməyin ödənilməsi) **əmək funksiyasının icrasına sərf olunan vaxta mütənəsib olaraq** müəyyən edilir. Bu cəhəti ilə o, qısaltılmış iş vaxtından fərqlənir. Bununla belə, öz əmək funksiyasını natamam iş vaxtında yerinə yetirən işçinin əməyinin ödənilməsi (əmək haqqı) tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə də müəyyən edilə bilər.

Natamam iş vaxtı üzrə iş illik məzuniyyətin müddətinə, əmək stajının hesablanmasına və s. təsir göstərmir.

İstirahət işçi iş vaxtı ərzində öz əmək vəzifələrini yerinə yetir- **vaxtının**

dikdən sonra müəyyən vaxt boş, asudə qalır. Boş və **anlayışı** asudə qaldığı həmin vaxt ərzində o, öz əmək vəzifə lərini yerinə yetirməkdən azad olur. İşçi boş və asudə qaldığı vaxtdan öz istəyinə və mülahizəsinə görə istifadə edir. Bunun işçinin əmək qabiliyyətinin və sərf etdiyi qüvvə və enerjinin bərpa edilməsi üçün, öz mənafeyinin təmin olunması üçün, bir sözlə, onun istirahət etməsi üçün vacib əhəmiyyəti vardır. Bu vaxta əmək hüquq elmində və əmək qanunvericiliyində istirahət vaxtı deyilir. İstirahət vaxtı əmək hüququnun əsas anlayışlarından biridir.

istirahət vaxtı odur ki, həmin vaxt ərzində işçi öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməkdən azad olur və ondan öz istəyinə görə istifadə edir.

İstirahət vaxtı şəxsin **istirahət hüququ** ilə bağlıdır. Konstitusi-

yanın 37-ci maddəsi vətəndaşların istirahət hüququnu təsbit edir: hər kəsin istirahət hüququ vardır. İstirahət hüququ sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına aid edilən ən vacib hüquqlardan biridir.

/ **İstirahət vaxtının** Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi, o cümlə- növləri əmək hüquq elmi istirahət vaxtının əsa sən **dörd növünü** fərqləndirir:

- fasilə;
- istirahət günləri;
- bayram günləri;
- məzuniyyət.

Fasilə dedikdə, iş günü ərzində, habelə iş gününarası işçiyə verilən istirahət vaxtı başa düşülür. O özü iki cür olur: iş günü ərzində olan fasilə; iş gününarası fasilə.

İş günü ərzində olan fasilə işçilərə istirahət və nahar etmək üçün verilir. Fasilənin verilmə vaxtı və davamiyyəti müəssisədə- xili intizam qaydaları (daxili əmək nizam qaydaları) ilə müəyyən edilir.

İş günü ərzində işçilərə istirahət və nahar etmək üçün verilən fasilə müddəti iş vaxtına daxil edilmir.

İş gününarası fasilə dedikdə, işçinin bir iş günü ilə növbəti iş günü arasındakı gündəlik istirahət vaxtı başa düşülür. Gündəlik istirahət vaxtı **azı 12 saat olmaıdır**.

İstirahət günləri dedikdə, həftəlik istirahət vaxtı başa düşülür. İstirahət günlərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir işçiyə həftələrarası fasiləsiz İstirahət günlərindən istifadə etməyə şərait yaradılır. İstirahət günlərində iş qadağandır. Bundan əlavə, həftəlik fasiləsiz istirahət müddəti **42 saatdan az olmamalıdır**.

Ümumi istirahət günü bazar günüdür. Beşgünlük iş həftəsində işçilərə iki, altıgünlük iş həftəsində isə bir istirahət günü verilir.

Bayram günləri iş günü hesab edilən və edilməyən olmaqla iki növə ayrılır. İstirahət vaxtı **iş günü hesab edilməyən** bayram günlərini əhatə edir. Bu günlər, bir qayda olaraq, İctimai əhəmiyyəti olan əlamətdar hadisələrə, ənənəvi tarixlərə həsr edilir. Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı günlər iş günü hesab edilməyən bayram günləri kimi qeyd edilir: yanvarın 1-i və 2-si (yeni il); martın 8-i (qadınlar günü); mayın 9-u (faşizm üzərində qələbə günü); mayın 28-i (respublika günü); iyunun 15-i (Azərbaycan xalqının milli qurtuluş günü); iyunun 26-sı (Azərbaycan

Respublikasının Silahlı Qüvvələr günü); dekabrın 31-i (dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü); beş gün (Novruz bayramı); iki gün (Qurban bayramı); iki gün (Ramazan bayramı). İş günü hesab edilən bayram günləri bunlardır: oktyabrın 18-i (dövlət müstəqilliyi günü); noyabrın 12-i (Konstitusiya günü); noyabrın 17-i (milli dirçəliş günü).

Novruz bayramı, Qurban bayramı və Ramazan bayramının keçiriləcəyi günlər hər il ayrıca olaraq müəyyən edilir. Belə ki, hər il yanvar ayının sonuna kimi Nazirlər Kabineti həmin günləri təyin edərək əhaliyə məlumat verir. Hər il yanvarın 20-si şəhidlərin xatirəsini yad etmə günü - ümumxalq hüzn günüdür. Bu gün iş günü sayılmır.

Həftələrarası istirahət günləri və iş günü hesab olunmayan bayram günləri üst-üstə düşərsə, həmin istirahət günü bilavasitə bayram günündən sonrakı iş gününə keçirilir.

Bayram günlərində yalnız istehsalat-texniki şəraitinə görə dayandırılması mümkün olmayan işlərə, habelə əhaliyə xidmətlə (məsələn, ticarət xidməti, ictimai iaşə xidməti, rabitə xidməti, nəqliyyat xidməti və digər xidmətlə) əlaqədar işlərə yol verilir.

Məzuniyyət istirahət vaxtının əsas növüdür. İş-
^ ^ a n i a v i s t q a b i l i y y ə t i n i n b ə r p a o l u n m a s ı n d a o n u n ^ ^
vacib əhəmiyyəti vardır. ^

Məzuniyyət dedikdə, işçinin dalbadal bir neçə gün ərzində etdiyi istirahət başa düşülür. Məzuniyyət işdən boş və asudə günlər deməkdir ki, həmin günlərin sayı qanunla müəyyən edilir. Bu zaman onun iş yeri (vəzifəsi) və orta əmək haqqı saxlanılır.

Məzuniyyətlər qanunla (Əmək Məcəlləsi ilə) müəyyən edilir. Hər bir işçinin məzuniyyətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Bu hüquq nə işçilərin vəzifəsindən (peşəsindən), nə əmək şəraitindən, nə də əmək müqaviləsinin müddətindən asılıdır. **Məzuniyyətin** Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi məzuniyyə-

növləri tin dörd əsas növünü müəyyən edir (ƏM-in 112-ci maddəsi). Həmin növlərə aiddir:

- əmək məzuniyyəti;
- sosial məzuniyyət;
- təhsil və yaradıcılıq məzuniyyəti;
- ödənişsiz məzuniyyət.

Əmək məzuniyyəti dedikdə, işçinin işdən ayrılmaqla öz mü

lahizəsi ilə istifadə etdiyi, müddəti qanunla müəyyənləşdirilən istirahət vaxtı başa düşülür. Məzuniyyətin bu növünün işçinin normal dincəlməsi, əmək qabiliyyətinin bərpa olunması, sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün böyük rolu vardır.

Əmək məzuniyyəti **hər il müvafiq iş ili üçün verilir**. Bir iş ilinə görə yalnız bir əmək məzuniyyəti verilə bilər. Onun müddəti təqvim günü ilə hesablanır. **Əmək məzuniyyəti ödənişlidir**.

Əmək məzuniyyəti iki hissədən ibarətdir:

- əsas məzuniyyətdən;
- əlavə məzuniyyətdən.

Əsas məzuniyyət odur ki, o, işçinin əmək müqaviləsində göstərilmiş peşəsi (vəzifəsi) üzrə verilir və müddəti qanunla müəyyən edilir. Əsas məzuniyyətin müddəti **21 təqvim gündən az olmur**. Bir sıra kateqoriya işçilərə (məsələn, məsul vəzifələrdə çalışan dövlət qulluqçularına, müəssisənin rəhbər işçilərinə və mütəxəssislərinə, həkimlərə, orta tibb işçilərinə, elmi dərəcəsi olmayan elmi işçilərə və s.) əsas məzuniyyət **30 təqvim günü müddətinə** verilir (ƏM-in 114-cü maddəsi).

Əlavə məzuniyyət odur ki, o, istehsalın və əməyin xarakterinə (əmək şəraitinə) görə, əmək stajına görə, habelə uşaqlı qadınlara verilir. İstehsalın və əməyin (əmək şəraitinin) xarakterinə görə əlavə məzuniyyətin müddəti **6 təqvim gündən az olmamalıdır**. Əmək stajına görə isə işçilərə əlavə məzuniyyət aşağıdakı müddətə verilir:

- 5 ildən 10 ilədək əmək stajı olduqda - **2 təqvim günü**;
- 10 ildən 15 ilədək əmək stajı olduqda - **4 təqvim günü**;
- 15 ildən çox əmək stajı olduqda - **6 təqvim günü**.

Uşaqlı qadınlara əlavə məzuniyyət aşağıdakı müddətdə verilir:

- 14 yaşınadək iki uşağı olan qadınlara - **2 təqvim günü**;
- 14 yaşınadək üç və daha çox uşağı olan qadınlara - **5 təqvim günü**;
- 16 yaşınadək əlil uşağı olan qadınlara - **5 təqvim günü**.

Uşaqlı analara verilən əlavə məzuniyyət əsas və əlavə məzuniyyətlərin müddətindən asılı deyildir.

Sosial məzuniyyət odur ki, o, hamiləliyə və doğuşa görə işləyən qadınlara verilir. Bu məzuniyyət növü **126 təqvim gündən** ibarətdir (doğuşdan əvvəl **70 təqvim günü** və doğuşdan sonra **56 təqvim günü**). Doğuş çətin olduqda, iki və daha çox

uşaq dođulduqda dođuşdan sonrakı məzuniyyət 70 təqvim günü (cəmi 140 təqvim günü) müddətinə verilir. Sosial məzuniyyət ödənişlidir.

Bundan əlavə, uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməkdən ötrü verilən məzuniyyət də sosial məzuniyyət hesab edilir. Bu cür məzuniyyət həm uşağa bilavasitə qulluq edən valideynlərdən birinə, həm də ailənin başqa üzvlərinə verilə bilər. Belə məzuniyyət qismən ödənişlidir.

Təhsil və yaradıcılıq məzuniyyətləri aşağıdakı kateqoriya işçilərə verilir:

- dissertasiya işlərini tamamlamaqdan ötrü elmi dərəcə almaq üçün təhsilini davam etdirən işçilərə;
- dərslilər və ya dərş vəsaiti yazmaq üçün müəlliflərə;
- işləməklə yanaşı təhsil alan işçilərə (sessiyalarda iştirak etmək, imtahanları vermək, dövlət imtahanlarını vermək, diplom işini hazırlamaq və müdafiə etmək üçün).

Ödənişsiz məzuniyyət odur ki, o, işçinin ailə-məişət vəziyyətinə görə (məsələn, toy və ya yas mərasimlərində iştirak etmək üçün) və digər sosial xarakterli məsələləri həll etməyə görə, habelə xroniki xəstəliyə tutulmuş uşağı olan valideynlərdən birinə, tək valideynlərə, əlillərə və s. verilir. Belə halda **əmək haqqı saxlanılmır**.

§ 7. Əmək hüququnun digər əsas anlayışları

Əmək haqqı Əmək haqqı əmək hüququnun əsas anlayışlarından biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında göstərilir ki, hər kəsin öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq (əmək haqqı) almaq hüququ vardır (35-ci maddə). **Əmək haqqı vaxt vahidi üzrə əməyə görə verilən qiymətdir.**

Müvafiq iş vaxtı ərzində əmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün müəyyən edilmiş, işçinin gördüyü işə (göstərdiyi xidmətlərə) görə işəgötürən tərəfindən pul və ya natura formasında ödənilən məbləğə əmək haqqı deyilir.

Əmək haqqının tərkibinə daxildir:

- aylıq vəzifə (tarif) maaşı;
- əmək haqqına əlavə;
- mükafat,

Vəzifə (tarif) maaşı dedikdə, əmək haqqının əsas hissəsi başa düşülür. O, işin mürəkkəbliyindən, əməyin gərginliyindən asılı olaraq və işçinin ixtisas səviyyəsinə görə müəyyən edilir.

Əmək haqqına əlavə dedikdə, işçinin vəzifə (tarif) maaşına artırılan üstəlik başa düşülür. O, əmək şəraiti ilə əlaqədar işçinin əməyinin əvəzini ödəmək və ya işçini həvəsləndirmək məqsədi ilə müəyyən edilir.

Mükafat dedikdə, əmək haqqı sistemində nəzərdə tutulan qaydada və formada işçiyə verilən həvəsləndirici pul vəsaiti başa düşülür. Onun əsas və başlıca məqsədi əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə işçinin maddi marağını artırmaqdan ibarətdir.

İşçilərin əməyi iki əsas sistem ilə ödənilir. Onlara əməyin ödənilməsi sistemi deyilir. Əməyin ödənilməsinin iki sistemi daha geniş yayılmışdır:

- vaxtamuzd sistem;
- işəmuzd sistem.

Vaxtamuzd sistemə görə əmək haqqı faktiki olaraq sərf olunmuş vaxtdan asılı olaraq müəyyən edilir. İşəmuzd sistemə görə isə əmək haqqı əməyin nəticəsindən (faktiki olaraq hazırlanmış və istehsal olunmuş məhsulun sayından) asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Cinsindən, yaşından, irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olaraq əmək haqqının hər hansı şəkildə azaldılması qadağandır. Hər kəsin heç bir ayırı-seçkilik qoyulmadan əmək haqqı almaq hüququ vardır.

Əmək və icra Əmək və icra intizamı əmək hüququnun əsas intizamı anlayışları sırasına daxildir. İntizam əmək münasibətlərinin başlıca elementidir. O, insanlar arasında birgə kollektiv əmək prosesində yaranır. Birgə kollektiv əmək prosesində öhdəliklərin (vəzifələrin) yerinə yetirilmə dərəcəsi və səviyyəsi məhz intizam məsələsindən çox asılıdır.

Əmək və icra intizamı dedikdə, birgə kollektiv əmək prosesi iştirakçılarının onların üstünə düşən əmək vəzifələrini yerinə yetirmə dərəcəsi başa düşülür. İştirakçıların davranışının müəyyən olunmuş zəruri qaydası əmək və icra intizamının mahiyyətini təşkil edir.

Əmək və icra intizamı ilə bağlı əmək münasibəti iştirakçıları arasında müəyyən əlaqələr yaranır. Həmin əlaqələrə intizam 304

münasibətləri deyilir. İntizam münasibətləri əsasən işəgötürənlə işçi, habelə əmək kollektivi ilə işçi arasında əmələ gəlir. Bu münasibətlər həm də əmək münasibətlərinin digər iştirakçıları arasında yarana bilər.

Əmək və icra intizamını təmin etmək üçün hər bir müəssisə **müəssisədaxili intizam qaydaları** qəbul edə bilər. Bu qaydaların tərəflərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi və əmək qanunvericiliyinin tələblərinin gözlənilməsi üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

Əsas və başlıca məsələ **intizam münasibətlərini təşkil etməkdən** ibarətdir, intizam münasibətləri isə işəgötürən, işçilər və digər iştirakçılar (məsələn, əmək kollektivi və s.) üçün **müvafiq vəzifə və hüquqlar müəyyən etmək yolu ilə** təşkil olunur. Bundan əlavə, intizam münasibətləri **idarəetmə metodları** müəyyənləşdirməklə də təşkil edilir. Bu metodlar əmək və icra intizamını təmin edir.

Əmək hüququnda üç əsas metod fərqləndirilir:

- inandırma metodu;
- həvəsləndirmə metodu;
- məcburiyyət metodu.

İnandırma metodu əmək hüququnda başlıca metod hesab edilir. İnandırma tərbiyə etmək metodu, işçilərə faydalı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya arzuolunmaz əməllərdən çəkinmək üçün onların şüuruna təsir etmək metodudur.

Həvəsləndirmə metodunun mahiyyəti müxtəlif həvəsləndirmə vasitələri ilə işçilərin mükafatlandırılmasından ibarətdir. Belə ki, əmək funksiyasının yüksək peşəkarlıq səviyyəsində yerinə yetirilməsində, müəssisədaxili intizam qaydalarına əməl edilməsində fərqlənmiş işçiləri işəgötürən aşağıdakı **həvəsləndirmə vasitələri** ilə mükafatlandırma bilər:

- pul və ya qiymətli əşyalar hədiyyə etməklə;
- əlavə məzuniyyət verməklə;
- əmək haqqına əlavə etməklə;
- müalicə üçün sanatoriya-kurorta göndərməklə;
- turizm səfərlərinə yollamaqla və s.

Məcburiyyət metodunun mahiyyəti işçinin əmək və icra intizamının pozulmasına görə intizam məsuliyyətinə cəlb olunmasından və ona işəgötürən tərəfindən intizam tənbehi tətbiq edilmə-

sindən ibarətdir. Belə ki, işçi əmək funksiyasını tam və ya qismən yerinə yetirmədikdə və yaxud keyfiyyətsiz yerinə yetirdikdə, üzərinə düşən vəzifələri icra etmədikdə, müəssisədaxili intizam qaydalarını pozduqda İşəgötürən ona intizam tənbehi verir. **İntizam tənbehləri** bunlardan ibarətdir:

- töhmət vermək;
- şiddətli töhmət vermək;
- aylıq əmək haqqının 1/4-i məbləğindən çox olmamaq şərti ilə cərimə ödəmək (əgər kollektiv müqavilədə nəzərdə tutulmuşsa);
- əmək müqaviləsini ləğv etmək (işdən çıxarmaq).

Göstərilən intizam tənbehlərindən hər hansı biri tətbiq olunmadan işçiyə xəbərdarlıq edilə bilər. **Xəbərdarlıq** intizam tənbehi hesab edilmir. O, həm şifahi, həm də yazılı formada ola bilər.

Bir İntizam xətasına görə yalnız bir intizam tənbehi verilir. İntizam tənbehinin verilməsi **işəgötürənin əmri (sərəncamı)** ilə rəsmiləşdirilir. Əmr (sərəncam) işçiyə elan olunmalıdır.

İntizam tənbehinin **qüvvədə olma müddəti altı aydır**. İşçi əmək funksiyasını yüksək səviyyədə yerinə yetirərsə, müəssisədaxili intizam qaydalarını pozmazsa, intizam tənbehi vaxtından əvvəl ləğv edilə bilər.

Maddi Əmək hüququnun əsas anlayışlarından biri maddi məsuliyyət məsuliyyət sayılır. **Maddi məsuliyyət** əmək münasibətləri prosesində yaranır. **Maddi məsuliyyətin əsasını** vurulmuş zərər təşkil edir. Zərər isə işəgötürən və işçinin öz öhdəliklərini yerinə yetirmədikləri zaman vurulur. **Maddi məsuliyyətin şərtləri** bunlardan ibarətdir;

- təqsir;
- qanuna (hüquqa) zidd əməl;
- zərərli nəticə (zərər) ilə qanuna (hüquqa) zidd əməl arasında səbəbli əlaqə.

Əmək qanunvericiliyi maddi məsuliyyətin iki əsas növünü nəzərdə tutur: məhdud maddi məsuliyyət; tam maddi məsuliyyət. **Məhdud maddi məsuliyyət** işçinin zərərin əvəzini əvvəlcədən müəyyən edilmiş həddə ödənilməsini nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, bu hədd **aylıq orta əmək haqqı ilə məhdudlaşır**. Belə ki, işçi işəgötürənə vurduğu zərəre görə bir aylıq orta əmək haqqı məbləğində maddi məsuliyyət daşıyır (ƏM-in 198-ci maddəsi).

Tam maddi məsuliyyətə görə işçi qanunazidd hərəkətləri ilə vurduğu zərərin əvəzini hər hansı məhdudlaşdırma halı olmadan tam həcmdə ödəyir. İşçi yalnız əmək qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda tam maddi məsuliyyət daşıyır. Bu halların dairəsi Əmək Məcəlləsinin 199-cu maddəsində göstərilmişdir. Məsələn, işçi əmlakı qəsdən korrupsiyada, məhv etdikdə və ya zərər cinayət əməli nəticəsində vurulduqda və ya alkoqol, zəhərli (toksik) və ya narkotik maddələrdən sərxoş vəziyyətdə ziyan vurduqda tam maddi məsuliyyət daşıyır.

Əmək Əmək mübahisələri əmək hüququnun əsas an- **mübahisələri** layışlarından biridir. Əmək qanunvericiliyinin tətbiq olunması, əmək şəraitinin müəyyənləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi barədə yaranan fikir ayrılığına əmək mübahisələri deyilir. Əmək mübahisələri qanunla müəyyən edilmiş qaydada həll olunur.

Bütün əmək mübahisələri iki yerə bölünür:

- kollektiv əmək mübahisələrinə;
- fərdi əmək mübahisələrinə.

Kollektiv əmək mübahisələri dedikdə, kollektiv tələblərdən törəyən fikir ayrılığı başa düşülür. Kollektiv üzvlərinin mənafələrinin təmin olunmasına yönələn əmək-sosial və iqtisadi xarakterli məsələlər kollektiv əmək mübahisələrinin predmetini təşkil edir. Kollektiv əmək mübahisələrinin predmeti ibarətdir: kollektiv müqavilə və sazişlərin bağlanması üçün danışıqlar aparılmasından; kollektiv müqavilə və sazişlərin bağlanmasından; qüvvədə olan kollektiv müqavilələrə və ya sazişlərə dəyişikliklər, əlavələr edilməsindən; kollektiv müqavilə və sazişlərin icra edilməsindən. Göründüyü kimi, kollektiv əmək mübahisəsinin predmeti kollektiv müqavilə və sazişlərlə bağlıdır.

Kollektiv əmək mübahisəsinin tərəfləri işəgötürəndən və işçilərdən (əmək kollektivindən və ya onun bir hissəsindən) ibarətdir. Kollektiv əmək mübahisələri işəgötürən və həmkarlar ittifaqı arasında da əmələ gələ bilər.

Kollektiv əmək mübahisələri müxtəlif üsullardan istifadə etməklə həll olunur. Razılaşdırıcı komissiya bu üsullardan biridir. Bu komissiya tərəflərin sayca bərabər nümayəndələrindən təşkil olunur. 5 iş günü müddətində razılaşdırıcı komissiya kollektiv əmək mübahisəsinə baxmalıdır. Tərəflərin əldə etdikləri razılıq onlar üçün məcburidir.

Kollektiv əmək mübahisəsi vasitəçilərin iştirakı ilə də baxıla bilər. **Vasitəçilər** yüksək ixtisaslı və nüfuzlu şəxslərdən müəyyən edilir. Onlar mübahisənin nəticələrində marağı olmayan şəxslərdir.

Vasitəçi mübahisəni həll etmək üçün müəyyən variantlar hazırlayır. Hazırlanmış variantlar dərhal tərəflərə təqdim edilir. Tərəflər vasitəçinin iştirakı ilə təklif olunmuş variantları müzakirə edirlər. Əgər variantlardan biri bəyənilsə, onda mübahisə həmin variant əsasında həll olunmuş hesab edilir.

Kollektiv əmək mübahisəsi əmək arbitrajının vasitəsilə də həll oluna bilər. **Əmək arbitraji** kollektiv əmək mübahisəsinin həlli üçün yaradılan müvəqqəti orqandır. O, tərəflərin birgə qərarı ilə yaradılır. Əmək arbitrajının tərkibi **üç nəfərdən az olmamalıdır**. Əmək arbitraji mübahisəyə baxıb səs çoxluğu ilə qərar qəbul edir. Həmin qərar tərəflər üçün məcburidir.

Tətil kollektiv əmək mübahisələrini həll etmək üçün istifadə olunan son, müstəsna tədbirdir. Bu tədbirdən o halda istifadə edilir ki, tərəflər dinc üsullarla kollektiv əmək mübahisəsinin həllinə nail ola bilməsinlər. **Tətil** dedikdə, kollektiv əmək mübahisəsini həll etmək məqsədilə işçilərin müvəqqəti olaraq öz əmək funksiyasının icrasından tam və ya qismən könüllü imtina etməsi başa düşülür. **Fərdi əmək mübahisəsi də tətillin vasitəsi ilə həll oluna bilər**. Belə ki, əmək qanunvericiliyi işçinin təkbaşına tətillənməsinə icazə verir.

Fərdi əmək mübahisəsi dedikdə, əmək müqaviləsinin, kollektiv müqavilənin və sazişin şərtlərinin, tərəflərin öhdəliklərinin, habelə əmək qanunvericiliyinin tətbiqi zamanı fərdi qaydada işəgötürənlə işçi arasında yaranan fikir ayrılığı başa düşülür. Bu cür əmək mübahisəsinin predmetini təşkil edir: əmək müqaviləsinin bağlanması, ləğv edilməsi və ya onun şərtlərinin dəyişdirilməsi; əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan iş yerinin dəyişdirilməsi; əmək haqqının müəyyən edilməsi və hesablanması; məzuniyyət hüququnun həyata keçirilməsi; intizam tənbehinin verilməsi; işəgötürənin işçiyə vurduğu maddi zərərin məbləğinin müəyyən edilməsi və s.

Fərdi əmək mübahisələrində **iki tərəf** çıxış edir: işəgötürən və əmək hüququnun və ya qanunla qorunan mənafehlərin pozulduğunu iddia edən işçi.

Bütün fərdi əmək mübahisələrinə **bilavasitə məhkəmələr tərəfindən** baxılır. Bununla belə, kollektiv müqavilədə nəzərdə tu

tulan hallarda müəssisələrdə həmkarlar ittifaqları təşkilatının nəz-
dində **fərdi əmək mübahisələrinə baxan orqan** yaradıla bilər. Bu,
fərdi əmək mübahisəsinə **məhkəməyə qədər baxan orqandır**.
Onun yaradılması və fəaliyyət qaydası kollektiv müqavilələrlə nizama
salınır.

EKOLOGİYA HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Ekologiya hüququnun anlayışı,
predmeti və mənbələri

Ekologiya Ekologiya hüququ müstəqil hüquq sahələrin-
hüququnun dən biridir\ Onun yaranma tarixi yaxın vaxtla- **anlayışı**
ra təsadüf edir. Buna görə də alimlər ekologiya hüququnu nisbətən
«cavan», yeni hüquq sahəsi hesab edirlər.

Ekologiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasını nə
ilə izah etmək olar? Son zamanlar atmosfer havası təmiz saxlanılmır
və çirkləndirilir. İstehsalat müəssisələrinin ətraf mühiti
çirkləndirməsinin qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlər görülmür.
Çirklənmənin səviyyəsi vətəndaşların həyat və sağlamlığı üçün
təhlükə törədir. Torpağın, yerin təkinin, su ehtiyatlarının, habelə bitki
və heyvanat aləminin qorunması sahəsində qüsurlara yol verilir, bu
məsələyə lazımı diqqət yetirilmir. İstehsalat tullantıları tələb olunan
səviyyədə zərərsizləşdirilmir. Təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə
olunmur. Xəzər gölü neft məhsulları və digər maddələrlə çirkləndirilir.
Lazımınca qorunmadığına görə ətraf mühitin vəziyyəti xeyli
dərəcədə pisləşmişdir.

Bu hallar onu sübut edir ki, yaşadığımız indiki şəraitdə ekoloji
böhran baş vermişdir. Bu böhrandan çıxmaq, ətraf mühitin
pisləşməsinin qarşısını almaq, onu sağlamaq və bərpa etmək
üçün xüsusi tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Bu tədbirlər içərisində
hüquqi vasitələr mühüm rol oynayır. Söhbət hər şeydən əvvəl,
ekologiya hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasından
gedir. Məhz ekoloji böhranla mübarizə məsələsi ekologiya
hüququnun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, hər bir hüquq sahəsinin özünəməxsus predmeti
vardır. Bəs, ekologiya hüququnun predmetini nə təşkil edir?

^ Ekologiya yunan sözü olub, «ev» və «yaşayış yeri» barədə elm deməkdir
(«oicos» - «ev», «yaşayış yeri», «loqos» - «elm» mənasını bildirir). Alman alimi
E.Hekkel 1866-cı ildə «ekologiya» sözünü ilk dəfə olaraq elmi termin kimi
işlətməmişdir.

Ekologiya hüququnun toxunduğu **iki əsas və başlıca məsələ** vardır. Həmin məsələlərə aiddir:

- **ətraf mühitin qorunması (mühafizəsi);**
- **təbiətdən istifadə.**

Bu iki məsələ, yeni ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə məsələləri ilə bağlı olaraq fiziki şəxslərlə (vətəndaşlarla) təşkilatlar arasında dövlətin iştirakı ilə müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər ekoloji ictimai münasibətlər adlanır. Məhz həmin münasibətlər **ekologiya hüququnun predmetini** təşkil edir. Məhz bu münasibətlər ekologiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılması üçün əsas olmuşdur. Axı, hüquq sahələrinin ayrılması üçün başlıca meyar ictimai münasibətlər hesab edilir.

Ekoloji ictimai münasibətlər dedikdə, ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq fiziki şəxslər və təşkilatlar arasında yaranan ictimai münasibətlər başa düşülür.

Ekoloji ictimai münasibətlər əsasən ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə münasibətləri deməkdir. Bu münasibətlər hüquq normaları ilə nizamlanır, tənzimlənir və qaydaya salınır. Onlar ekoloji hüquq normaları adlanır.

Ekoloji hüquq normaları dedikdə, ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə ilə bağlı olaraq fiziki şəxslər və təşkilatlar arasında yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən ümumi məcburi davranış qaydaları başa düşülür. Məhz bu normaların sistemi, birləşməsi və məcmusu ekologiya hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsini yaradır və təşkil edir. Ekologiya hüququ məhz bu hüquq normalarından ibarətdir.

Ekologiya hüququ dedikdə, ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadə ilə bağlı olaraq fiziki şəxslər və təşkilatlar arasında yaranan ekoloji ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Bəs, ətraf mühit və təbiətdən istifadə dedikdə nə başa düşülür? Gəlin, ekologiya hüququnun toxunduğu bu iki əsas məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirək.

Ətraf mühit dedikdə, insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu başa düşülür. Ətraf mühitdə təbii surətdə mövcud olan maddi varlıqların həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından olduğu kimi saxlanması və

dəyişdirilməməsi **ətraf mühitin qorunması və ya ətraf mühitin mühafizəsi** adlanır.

Gələcək nəsillərin ehtiyacını nəzərə almaqla, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini ödəmək məqsədilə ətraf mühitin ekoloji tərzliyinin pozulmasına yol verilmədən təbii resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsinə **təbiətdən istifadə** deyilir. **Təbii resurslar** təbii ehtiyatlar deməkdir. **Təbii ehtiyatlar** dedikdə, insanların maddi və mənəvi tələbatını (ehtiyacını) ödəmək məqsədilə cəmiyyət tərəfindən istifadə edilən və ya istifadə edilməsi mümkün olan təbiətin bir hissəsi başa düşülür. Təbii ehtiyatların ən mühüm növləri bunlardan ibarətdir:

- torpaq;
- faydalı qazıntılar (mineral yataqları);
- fauna (heyvanat aləmi);
- flora (bitkilər aləmi);
- su ehtiyatları (su mənbələri);
- atmosfer havası;
- günəş enerjisi (enerji mənbələri);
- bitki örtüyü.

Ekologiya hüququnun əsas vəzifələri

Hər bir hüquq sahəsi kimi ekologiya hüququnun da üstünə müəyyən vəzifələr düşür. **Ekologiya hüququnun əsas vəzifələri** bunlardan ibarətdir:

- ətraf mühiti saxlamaq, sağlamaşdırmaq və bərpa etmək;
- vətəndaşların ekoloji hüquq və azadlıqlarını təmin etmək;
- təbii ehtiyatların bütün növlərindən daha səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasını təmin etmək.

Bunlar ekologiya hüququnun **xüsusi vəzifələri**dir. Bununla belə, ekologiya hüququ **ümumi vəzifələr** də daşıyır (bu vəzifələri demək olar ki, hüququn bütün sahələri daşıyır). Həmin vəzifələrə aiddir:

- tənzimləmək vəzifəsi;
- mühafizə etmək vəzifəsi.

Ekoloji ictimai münasibətləri nizamlamaq və qaydaya salmaq **ekologiya hüququnun tənzimləmək vəzifəsinin** mahiyyətini təşkil edir. Ətraf mühiti qorumaq **ise ekologiya hüququnun mühafizə etmək vəzifəsinin** əsasında durur.

Ekologiya Ekologiya hüququ bütün hüquq sahələri kimi mü-
hüququnun vafiq məqsəd güdür. Onun əsas və başlıca məq-
məqsədi sədi nədən ibarətdir?

Əhalinin ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək
ekologiya hüququnun **əsas və başlıca məqsədini** təşkil edir. Ekoloji
təhlükəsizlik insanın, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin tərkib
hissəsi hesab edilir. Bunun insanların və cəmiyyətin həyatı və
yaşamaları üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

Əhalinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dedikdə, **təhlükəli ekoloji vəziyyətlərin** yaranmasının və inkişafının qarşısının alınması, habelə onların nəticələrinin, o cümlədən gələcəkdə təsir göstərə biləcək nəticələrin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər görülməsi başa düşülür. Təhlükəli ekoloji vəziyyət insanların və cəmiyyətin həyatı mənafələrinə təhlükə yaradır. Bu, elə bir vəziyyətdir ki, təbii və digər təsirlər, o cümlədən fəlakət və qəzalar nəticəsində ətraf mühit dağılmaq təhlükəsi qarşısında qalır, ətraf mühitin vəziyyətində mənfi dəyişikliklər baş verir.

Bundan əlavə, ekologiya hüququ bitki örtüyünə, floraya, heyvanlar aləminə, faunaya, torpağa, su hövzələrinə və çaylara, mineral servetlərə, hava və enerji mənbələrinə təsərrüfatın və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin **qarşısını almaq və ətraf mühitin ekoloji tarazlığını normalaşdırmaq məqsədi güdür**. Digər tərəfdən onun məqsədi həm də təbii resurslardan (ehtiyatlardan) israfçılıqla istifadə olunmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Ekologiya hüququ ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulmasına yol verilmədən təbii resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasını təmin etmək məqsədi güdür.

§ 2. Ekologiya hüququnun prinsipləri, sistemi və mənbələri

Ekologiya hüququnun prinsipləri

Ekologiya hüququnun prinsipləri onun təbiətini və mahiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu prinsiplər ekologiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasına əsas olan meyarlardan biridir. Axı, hər bir hüquq sahəsinin özünəməxsus **xüsusi (sahəvi) prinsipləri** olmalıdır. Ekologiya hüququ məhz özünün xüsusi (sahəvi) prinsiplərinə malikdir.

(sahəvi) prinsipləri olmalıdır. Ekologiya hüququ məhz özünün xüsusi (sahəvi) prinsiplərinə malikdir.

Ekologiya hüququnun prinsipləri dedikdə, ekoloji ictimai mü-

nasibətiəri tənziyləmənin elə əsas başlanğıcları başa düşülür ki, bu başlanğıclar qanunlarda nəzərdə tutulduğına görə ümumi məcburi qüvvəyə malik olur. Buna görə də bütün şəxslər (subyektlər) həmin prinsiplərə məcburi qaydada əməl etməlidirlər.

insan həyat və sağlamlığının qorunmasına üstünlük verilməsi prinsipi ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə fiziki şəxslərin həyat və sağlamlığının ətraf təbii mühitin mənfəi təsirindən qorunmasına birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir və həmin məsələ ön planda durur. Hər bir şəxsin hüququ vardır ki, o, təsərrüfat fəaliyyəti və ya digər fəaliyyət, qəzalar, bədbəxt hadisələr, təbii fəlakətlər nəticəsində ətraf təbii mühitin mənfəi təsirindən qorunsun, bunun nəticəsində və ətraf təbii mühitin çirklənməsi nəticəsində **sağlamlığına dəymiş zərərin əvəzinin məhkəmə və ya inzibati qaydada ödənilməsinə** tələb etsin. Ekoloji cəhətdən zərərli fəaliyyətə yol verilmir. Əhalinin ekoloji təhlükəsizliyi təmin edilir.

Sağlam və əlverişli olan ətraf mühitdə yaşamağın təmin olunması prinsipi ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri sayılır. Bu prinsipə görə fiziki şəxslərin onların sağlamlığı və həyatı üçün sağlam və əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ təmin edilməlidir. İqtisadiyyatın ətraf təbii mühitə təsir göstərə bilən hər hansı sahəsinin və digər vasitələrin inkişafının planlaşdırılması zamanı ekoloji tələblərə əməl olunmalıdır. Fiziki şəxslərin həyat və sağlamlığına, onların əmlakına və mənafeyinə vurulan zərəre görə hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutulur.

Təbii resurslardan (ehtiyatlardan) səmərəli və qənaətlə istifadə etmək ekologiya hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsipləri sırasına daxildir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasının (dövlətinin) **müstəsna mülkiyyətidir**. Lakin hüquqi və fiziki şəxslər təbii ehtiyatlardan istifadə edə bilərlər. Bu zaman onlar ətraf mühitin ekoloji tarazlığını pozmamalı, israfçılığa yol verməməlidirlər.

Əhalini ekoloji cəhətdən əhəmiyyəti olan informasiya ilə təmin etmək ekologiya hüququnun sahəvi prinsipi sayılır. Bu prinsip onda ifadə olunur ki, vətəndaşların ekoloji vəziyyət haqqında vaxtında, tam və düzgün məlumat almaq hüququ vardır və bu hüquq kütləvi informasiya vasitələrində müntəzəm məlumat verilməsi ilə təmin olunur. Ekoloji vəziyyət haqqında məlumat həm respublika üzrə, həm də onun ayrı-ayrı rayonları, şəhərləri,

zonaları və sahələri üzrə ola bilər.

Ekoloji hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətin labüdiyyə də ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə təqsirkar şəxslər, o cümlədən vəzifəli şəxslər ətraf mühitin qorunması haqqında qanunvericiliyi pozduqları üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Ekologiya hüququnun sistemi Ekologiya hüququ quruluşca (strukturu baxımından) **iki hissədən** ibarətdir: ümumi hissədən; xüsusi hissədən.

Ümumi hissə odur ki, o özündə ümumi xarakterli məsələləri (ekologiya hüququnun prinsiplərini, mənbələrini və obyektlərini; təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququnu; ətraf təbii mühitin idarə olunmasını; fiziki şəxslərin ekoloji hüquqlarını; təbiətdən istifadəni; ekoloji hüquq pozuntusuna görə hüquqi məsuliyyəti və digər məsələləri) tənzimləyən normaları birləşdirir.

Xüsusi hissə dedikdə, özündə təbii obyektlərin ayrı-ayrı növlərindən (torpaqdan, yerin təkindən, sulardan, heyvanlar aləmindən, atmosfer havasından və s.) istifadə və onların qorunma qaydalarını müəyyənləşdirən hüquq normaları başa düşülür.

Normativ hüquqi aktlar ekologiya hüququnun

Ekologiya hüququnun mən əyi 9535 və başlıca mənbə növüdür. Həmin aktların məcmusuna **ekologiya qanunvericiliyi** deyilir, Ekologiya qanunvericiliyinin əsasını **Azərbaycan Respublikası**

Respublikası Konstitusiyasının müddəaları təşkil edir. Konstitusiyada nəzərdə tutulan bir sıra normaların ekologiya hüququ üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Konstitusiyanın 14-cü maddəsində ifadə olunan belə bir göstərişin ekologiya hüququ üçün xüsusilə böyük rolu vardır ki, **təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasına, yəni dövlətinə mənsubdur**. Deməli, Konstitusiyaya görə təbii ehtiyatların mülkiyyətçisi dövlətdir.

Bundan əlavə, Konstitusiya vətəndaşların bir sıra **ekoloji hüquqlarını möhkəmləndirir**. Belə ki, Konstitusiyaya görə hər bir şəxsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, ətraf mühitin əsl vəziyyəti barədə məlumat toplamaq, habelə ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq kimi hüquqları vardır (39-cu maddə).

Konstitusiyaya həm də şəxslərin üzərinə belə bir **ekoloji vəzifə** qoyur ki, hər kəs ətraf mühiti qorumalıdır (78-ci maddə).

Azərbaycan Respublikasının qanunları ekologiya qanunve

riciliyi sistemində mühüm yer tutur. Söhbət hər şeydən əvvəl, «**Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında» qanundan** (1992) gedir. Bu qanun ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan istifadə sahəsində münasibətləri tənzimləyir.

«**Ekoloji təhlükəsizlik haqqında»** qanun (1999) ekoloji təhlükəsizlik məsələlərini tənzimləyir. Bu qanunda ekoloji təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, habelə onun bu sahədə hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilir.

«**Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında»** qanun (1999) ekologiya qanunvericiliyinə aid olan əsas normativ aktlardan biridir. Bu qanun cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini, onlar arasındakı mövcud münasibətləri tənzimləyir. Bu əlaqə və münasibətin əsas məqsədi ətraf mühitin qorunmasından və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.

Bunlardan əlavə, «Balıqçılıq haqqında» (1999), Su Məcəlləsi (1997), Meşə Məcəlləsi (1997), «Yerin təkisi haqqında» (1998), Torpaq Məcəlləsi (1999) və digər qanunlar da ekologiya qanunvericiliyinin tərkibinə daxil olan vacib normativ aktlardan sayılır.

Ekologiya qanunvericiliyinə **prezident fərmanları** da daxildir. Prezident fərmanlarının ekoloji ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində rolu böyükdür. Dövlətin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətləri məhz prezident fərmanları ilə müəyyən edilir. Prezident ekoloji siyasəti həyata keçirmək üçün Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi kimi təbiəti mühafizə orqanı yaratmış, onun səlahiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Nazirlər Kabinetinin ekologiya məsələlərinə toxunan qərarları da ekologiya qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Nazirlər Kabineti təbiətdən istifadə və ətraf mühitin qorunması barədə bir sıra qərarlar qəbul etmişdir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin normativ aktları (təlimatları, əsasnamələri və qaydaları və s.) ekologiya qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Bu nazirlik ekologiyaya aid ən müxtəlif məsələlər barəsində öz səlahiyyəti çərçivəsində normativ aktlar qəbul edə bilər.

§ 3. Ekologiya hüququnun əsas anlayışları

Ətraf mühitin ətraf mühitin qorunan obyektləri dedikdə, təbii qorunan obyektlər başa düşülür. Təbii obyektlər ekologiya obyektləri hüququnun əsas anlayışlarından biridir.

Təbii obyektlər dedikdə, ətraf mühitin elə bir elementi başa düşülür ki, bu element qanunla qorunur, təbii yolla əmələ gəlir, insanların yaşayışını təmin edir, onların maddi və mənəvi tələbatını ödəyir, həmçinin ekoloji, iqtisadi-mədəni və sağlamlaşdırıcı funksiya yerinə yetirir. Onlar çirklənməkdən, korlanmaqdan və tükənməkdən qorunur.

Təbii obyektlərə aiddir:

- torpaq;
- yeraltı sərvətlər (faydalı qazıntılar);
- tikinti materialları;
- mineral su yataqları;
- su ehtiyatları;
- meşə ehtiyatları;
- qeyri-meşə ehtiyatları (yabanı dərman bitkiləri);
- fauna ehtiyatları (heyvanlar aləmi);
- atmosfer havası.

Bunlar **təbiəti mühafizə (qoruma) obyektləridir**. Bununla belə, elə **təbiət əraziəri** vardır ki, onlar xüsusi olaraq mühafizə edilir. Məsələn, dövlət qoruqları, milli parklar, zooloji parklar, botaniki parklar və s. bu cür yerlərə misal ola bilər.

Vətəndaşların Vətəndaşların ekoloji hüquqları ekologiya hüquq-
ekoloji qunun əsas anlayışlarından biridir. Bunlar və- **hüquqları**
təndaşların **konstitusion hüquqlarıdır**. Həmin
hüquqlar «Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə
haqqında» qanunda da nəzərdə tutulmuşdur. Bu hüquqlar BMT-nin
ətraf mühit barədə Stokholm konfransının bəyannaməsində (1972) və
Rio-de-Janeyro Ümumdünya konfransının (1992) qərarında da
(iqtisadi və ekoloji inkişafın təmin edilməsi barədə) öz əksini tapmışdır.

Göstərilən ekoloji hüquqlar bunlardan ibarətdir:

- **sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;**
- vətəndaşların onların sağlamlığı və həyatı üçün **əlverişli olan ətraf təbii mühitdə yaşamaq hüququ;**

- təsərrüfat fəaliyyəti və ya digər fəaliyyət, qəzalar, bədbəxt hadisələr, təbii fəlakətlər (zəlzələ, uçqun, sel, tufan və s.) nəticəsində ətraf təbii mühitin **mənfi təsirindən vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququ**;
- vətəndaşların **ekoloji məlumat almaq hüququ**.

Biz, əvvəl bu hüquqların məzmununa toxunmuşuq. Buna görə də həmin hüquqların mahiyyətinə yenidən aydınlıq gətirilməsini lazım bilmirik.

Vətəndaşların Təbiətdən istifadə məsələsi ekologiya hüqu-

təbiətdən qunun əsas anlayışları sırasına aiddir. Təbiət- **istifadə etməsi** dən İstifadə əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, təbii ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə etmək deməkdir. Bu, təbiətdən istifadəyə iqtisadi mənada verilən anlayışdır. Bu baxımdan **təbiətdən istifadə iqtisadi münasibətlər** deməkdir. Bu münasibətlər ekoloji hüquq normaları ilə tənzimləndikdə isə hüquq münasibətləri formasını alır. Buna **təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətləri** deyilir.

Təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətlərinin **subyektləri** dövlət orqanlarından (onlar dövləti təmsil edir) və təbiətdən istifadə edənlərdən (istifadəçilərdən) ibarətdir. Dövlət təbii ehtiyatların mülkiyyətçisidir. O, təbii ehtiyatları ayrı-ayrı subyektlərin istifadəsinə verir. Bu subyektlər **təbiətdən istifadəçilər** adlanır. Həm fiziki şəxslər, həm hüquqi şəxslər, həm dövlət, həm qeyri-dövlət təşkilatları, həm də xarici hüquqi və fiziki şəxslər istifadəçi rolunda çıxış edə bilərlər.

Təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətlərinin obyekt təbii ehtiyatlardan (təbii obyektlərdən), məsələn, torpaqdan, yeraltı sərvətlərdən, su obyektlərindən və s. ibarətdir.

Təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətlərinin məzmunu bu münasibətlərdə iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir. Təbiətdən istifadəçilərin üzərinə aşağıdakı **vəzifələr** düşür: təsərrüfat və digər fəaliyyətlər üçün müəyyən edilmiş ekoloji tələblərə, qüvvədə olan standartlara və ətraf mühitin normativlərinə əməl etmək; təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə müəyyən edilmiş haqqı vaxtında ödəmək; ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə cərimələri vaxtında ödəmək; ətraf mühitin ekoloji tarazlığını pozmaq və s.

Təbiətdən istifadəçilər həm də **hüquqlara** malikdir. Həmin hüquqlara aiddir: təbii ehtiyatlardan məqsədli şəkildə, təyinatına uy-

ğun olaraq (təyinatı üzrə) istifadə etmək; ətraf mühitə zərər vurmada n ayrılmış təbii ehtiyatlardan qənaətlə istifadə etmək.

Təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətləri müqavilə əsasında emələ gəlir. Buna **təbii ehtiyatlardan istifadə müqaviləsi (kontraktı)** deyilir. Bu müqavilə müvafiq icra hakimiyyət orqanı ilə (bu orqan dövləti təmsil edir) istifadəçi arasında bağlanılır. Həmin müqavilə **əvəzli müqavilədir**. Belə ki, istifadəçi təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə haqq ödəyir. Haqqın miqdarı tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Təbii ehtiyatlardan istifadə müqaviləsi (kontraktı) Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə razılaşırdırıldıqdan sonra qüvvəyə minir.

Bəzi hallarda təbiətdən istifadə üzrə hüquq münasibətlərinin yaranması üçün müqavilə (kontrakt) kifayət etmir. Bunun üçün həm də təbii ehtiyatlardan istifadə üçün **xüsusi icazə (lisenziya) alınması** tələb edilir. Belə icazə (lisenziya) olmadıqda təbii ehtiyatlardan istifadə müqaviləsi etibarsız sayılır.

Təbii ehtiyatlardan istifadə üçün xüsusi icazəni (lisenziyanı) Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi verir. Xüsusi icazənin (lisenziyanın) qüvvədə olma müddəti **beş ildir**.

Təbiətdən istifadənin **iki əsas növü** vardır:

- təbiətdən ümumi istifadə;
- təbiətdən xüsusi (fərdi) istifadə.

Təbiətdən ümumi istifadə bir qayda olaraq, əvəzsizdir (pulsuzdur). Hər bir kəsin sərbəst surətdə meşədə olmaq, meşədə dincəlmək, orada yabani bitkilərin meyvələrini, qoz, giləmeyvə və göbələk yığmaq hüququ vardır. Təbiətdən ümumi istifadə zamanı hər hansı bir icazə sənədi tələb olunmur.

Təbiətdən xüsusi (fərdi) istifadə isə əsasən əvəzlidir. Belə ki, istifadəçi xüsusi (fərdi) istifadə zamanı müəyyən haqq ödəyir. Bu cür istifadə yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada (icazə sənədi, yəni müqavilə və lisenziya əsasında) mümkün ola bilər.

Təbiətdən xüsusi (fərdi) istifadə həm də əvəzsiz ola bilər.

İstifadənin müddətinə görə təbiətdən xüsusi (fərdi) istifadə həm daimi, həm də müvəqqəti ola bilər.

Ekoloji Ekoloji ekspertiza ekologiya hüququnun əsas an- **ekspertiza** layışlarından biridir. Bu, yeni anlayışdır. **Təbiətin qorunması məsələsini idarə və ona nəzarət etmək** üçün ekoloji ekspertizanın böyük əhəmiyyəti vardır.

Ekoloji ekspertiza ekoloji nəzarətin bir formasıdır. **Ekoloji nə**

zarət isə dövlətin həyata keçirdiyi ekoloji funksiyalardan biridir. Bəs, ekoloji nəzarət dedikdə nə başa düşülür? Ekoloji nəzarət odur ki, bunun nəticəsində təsərrüfat subyektləri və vətəndaşlar tərəfindən ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsi qaydaları, habelə ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təmin olunması qaydaları yoxlanılır. Onun **əsas və başlıca məqsədi** ətraf mühiti qorumaqdan və mühafizə etməkdən ibarətdir.

Ekoloji ekspertiza dedikdə, ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinə və ekoloji tələblərə uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyən etmək başa düşülür. Onun məqsədi təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə ola bilən mənfi təsirini və bu təsirlə bağlı olan nəticələri aşkar etməkdən, onun qarşısını almaqdan və proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir.

Ekoloji ekspertizanın **iki əsas forması** fərqləndirilir:

- dövlət ekoloji ekspertizası;
- ictimai ekoloji ekspertiza.

Dövlət icra hakimiyyət orqanının həyata keçirdiyi ekoloji ekspertizaya **dövlət ekoloji ekspertizası** deyilir. Ekoloji ekspertizanın bu formasının gəldiyi nəticələr bütün digər dövlət orqanları üçün məcburi xarakter daşıyır. Belə ki, bu orqanlar həmin nəticələri məcburi surətdə yerinə yetirməlidir.

İctimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən ekoloji ekspertizaya **ictimai ekoloji ekspertiza** deyilir. Onun nəticələri məcburi yox, **tövsiyə və məlumat xarakterinə** malikdir.

Dövlət ekoloji ekspertizasını Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi aparır. Onun **əsas və başlıca məqsədi** təsərrüfat və başqa fəaliyyətlər nəticəsində ətraf mühitə təsirin düzgünlüyünü müəyyənləşdirməkdən, qəbul olunan qərarların ekoloji təhlükəsizlik dərəcəsini müəyyən etməkdən, təbii resurslardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi barədə təklif olunan tədbirlərin səmərəli olub-olmamasını yoxlamaqdan ibarətdir.

Dövlət ekoloji ekspertizasının üzərinə **müəyyən vəzifələr** düşür. Həmin vəzifələr bunlardan ibarətdir:

- nəzərdə tutulan və həyata keçirilən, ətraf mühitin vəziyyətinə və əhalinin sağlamlığına hazırda təsir göstərən və ya gələcəkdə təsir göstərəcək **təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin ekoloji təhükəlilik səviyyəsini müəyyən etmək;**
- layihələşdirilən təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin ətraf mühi-

tin mühafizəsi haqqında **qanunvericiliyin tələblərinə, gigiyena-sanitariya normalarına və qaydalarına uyğunluğunu qiymətləndirmək;**

o nəzərdə tutulan ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin keyfiyyətinin nə dərəcədə əsaslı olduğunu müəyyən etmək.

İqtisadiyyat obyekt və komplekslərinin tikintisinin layihələri, təsərrüfat fəaliyyəti və digər məsələlər dövlət **ekoloji ekspertizasının obyektləri** hesab olunur.

Ekoloji ekspertiza və dövlət ekoloji ekspertizası ilə bağlı məsələlər «Təbiətin mühafizəsi və təbiətdən istifadə haqqında» qanunla (7-ci fəsil), habelə «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» qanunla (8-ci fəsil) tənzimlənir.

Dövlət ekoloji ekspertizası aparılmasının nəticələri müvafiq rəylə rəsmiləşdirilir. **Rəy** rəsmi sənəd olub, məcburi qaydada yerinə yetirilməlidir. Rəy ekspert komissiyası tərəfindən hazırlanır və bu komissiyaya daxil olan **ekoloqlar** tərəfindən imzalanır.

Müsbət rəy olmadan sənaye və ərzaq məhsullarının istehsalı, işlər görülməsi və xidmətlər göstərilməsi qadağandır.

Ekoloji hüquq pozuntusu və ona görə hüquq məsuliyyəti

Ekoloji hüquq pozuntusu, habelə ekoloji hüquq pozuntusuna görə hüquqi məsuliyyət ekologiya hüququnun əsas anlayışları sırasına daxil olan məsələlərdir.

Ekoloji hüquq pozuntusu qeyd etmək lazımdır ki, hüquq pozuntusunun müstəqil növü deyildir. O, **kompleks (qarışıq) xarakterli anlayışdır**. Belə ki, ekoloji hüquq pozuntusu anlayışı özündə həm mülki hüquq pozuntusunu (mülki xətanı), həm inzibati hüquq pozuntusunu (inzibati xətanı), həm intizam xətasını, həm də hüquq pozuntusunun digər növü olan cinayəti birləşdirir. Bu hüquq pozuntuları təbiəti mühafizə və ətraf mühitin qorunması barədə qanunvericiliyi pozduğuna, habelə ekologiya sahəsində əmələ gəldiyinə görə onları ümumi ad altında birləşdirmək üçün «ekoloji hüquq pozuntusu» kimi termindən istifadə edilir. Bu, şərti termdir.

Ekoloji hüquq pozuntusu dedikdə, təbiəti mühafizə və ətraf mühitin qorunması barədə qanunvericiliyi pozan, ətraf mühitə və insanların sağlamlığına zərər vuran təqsirli, hüquqazidd əməl başa düşülür.

Ekoloji hüquq pozuntusu hüquqi məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, ekoloji hüquq pozuntusu törətməkdə təqsir

kar olan hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən vəzifəli şəxslər **müxtəlif növ hüquqi məsuliyyət** daşıyırlar:

- intizam məsuliyyəti;
- mülki-hüquqi məsuliyyət;
- inzibati məsuliyyət;
- cinayət məsuliyyəti.

Ekologiya sahəsində intizam məsuliyyətinə görə təbiətdən istifadə və ətraf mühitin qorunmasının təşkili üzrə öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməyən vəzifəli şəxslərə və digər işçilərə intizam tənbehi tətbiq edilir. İntizam məsuliyyətinin subyektləri o şəxslər olurlar ki, onlar meşə sahələrinin, su obyektlərinin və s. qorunması və istifadəsi işini təşkil etmək vəzifəsi daşıyırlar. Məsələn, «meşəbəyi» öz əmək vəzifələrini yerinə yetirmədikdə intizam məsuliyyətinə cəlb oluna bilər.

Ekologiya sahəsində mülki-hüquqi məsuliyyətə görə ətraf mühitin (təbiətin) mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində ətraf mühitə, insanların sağlamlığına, fiziki şəxslərin, hüquqi şəxslərin və dövlətin əmlakına zərər vurmuş şəxslər zərərin əvəzini ödəməlidirlər. Zərəri hesablamaq üçün **məzənnə metodundan** istifadə olunur. Məzənnələr Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Əgər məzənnə olmadıqda, zərərin həcmi, zərər nəzərə alınmaqla ətraf mühitin pozulmuş vəziyyətinin bərpasına sərf olunan (lazım gələn) **faktiki xərclər miqdarında** müəyyən edilir. Bu miqdarda da zərərin əvəzi ödənilir.

Zərərin əvəzi həm naturada (real ödəmə), həm də pul formasında ödənilə bilər. Zərərvuran şəxs zərərin əvəzini könüllü surətdə ödəyir. Əgər bu mümkün olmazsa, onda məsələ məhkəmə qaydasında həll olunur.

Fiziki şəxslərin sağlamlığına ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində zərər vurulduğu hallarda zərərin əvəzi tam həcmdə ödənilir. Bu zaman zərərchəkən şəxsin əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsi, onun müalicəsi və sağlamlığının bərpası üçün tələb olunan xərclər nəzərə alınır.

Ekologiya sahəsində inzibati məsuliyyətə görə ekoloji hüquq pozuntusu törədən şəxsə xəbərdarlıq, cərimə, ekoloji hüquq pozuntusunun törədilməsində alət və ya bilavasitə obyekt olmuş predmetin müsadirəsi, vətəndaşların ona verilmiş xüsusi hüquqdan (ov hüququndan) məhrum edilməsi kimi inzibati tənbeh təd

birləri tətbiq edilir. Onun əsasları İnzibati Xətlər Məcəlləsində, Torpaq Məcəlləsində, Su Məcəlləsində, Meşə Məcəlləsində, «Yerin təkisi haqqında» qanunda, «Baliqçılıq haqqında» qanunda, «İstehsalat və məişət tullantıları haqqında» qanunda və digərlərində nəzərdə tutulmuşdur.

inzibati məsuliyyət müəyyənləşdirilir:

- atmosfer havasının qorunması sahəsində;
- torpaqdan istifadəyə görə;
- yerin təkindən istifadəyə görə;
- sudan istifadəyə görə;
- meşələrdən istifadəyə görə;
- heyvanlar aləmindən istifadəyə görə.

İnzibati Xətlər Məcəlləsinin IX fəsil ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlərə (inzibati hüquq pozuntularına) həsr edilmişdir.

Ekologiya sahəsində cinayət məsuliyyətinə görə cinayət əməli törətmiş şəxsə müxtəlif cəza növləri tətbiq edilir. Onun əsasları Cinayət Məcəlləsinin 28-ci fəslində göstərilmişdir. Həmin fəsil «Ekoloji cinayətlər» adlanır. Məhz **ekoloji cinayətlər** ekologiya sahəsində cinayət məsuliyyətinin yaranmasına səbəb olur. Ekoloji cinayətlərə aiddir: işlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin qorunması qaydalarını pozma; suyu (su mənbələrini) çirkəndirmə; atmosferi (havanı) çirkəndirmə; torpaqları kərləmə; yerin təkisi və istifadəsi qaydalarını pozma; baliqları və başqa su heyvanlarını qanunsuz tutma; qanunsuz ov etmə; qanunsuz ağac kəsmə; meşələri məhv etmə və ya kərləmə və s.

MALİYYƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Maliyyə hüququnun anlayışı, predmeti, prinsipləri, mənbələri və sistemi

Maliyyə Maliyyə hüququ Azərbaycan Respublikasının hüququnun qanun sistemində daxil olan müstəqil hüquq sahələrinin biri və rindən biridir. Bu sahə hüquq sistemində özünə-məxsus yer tutur.

Maliyyə hüququnun əsas «işi» dövlətin maliyyə fəaliyyəti ilə bağlıdır. **Dövlətin maliyyə fəaliyyəti** dedikdə isə dövlətin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi üzrə həyata keçirdiyi fəaliyyət başa düşülür. Bu fəaliyyət nəticəsində ümumi ictimai məhsulun və milli gəlirin pul formasında bölüşdürülməsi təmin edilir. Belə fəaliyyətin dövlətin cəmiyyətdəki iqtisadi-sosial prosesləri idarə etmək, istehsal üzərində nəzarəti həyata keçirmək və maddi nemətləri bölüşdürmək baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Maliyyə fəaliyyəti nəticəsində dövlət büdcəsinə yığılan pul vəsaiti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə, ölkənin təhlükəsizliyinin və müdafiəsinin təmin olunmasına yönəlir. Büdcənin köməyi və vasitəsilə iqtisadiyyatın inkişafı və ətraf mühitin qorunması üzrə dövlət proqramları realizə olunur (yerinə yetirilir), ölkənin elmi-texniki potensialı möhkəmlənir, mədəniyyət və təhsil inkişaf edir, əhalinin və onun ayrı-ayrı qruplarının maddi həyat səviyyəsi (rifahı) yüksəlir, cinayətkarlıqla mübarizə güclənir və s.

Dövlət maliyyə fəaliyyətini öz orqanlarının vasitəsilə həyata keçirir. Praktiki olaraq bütün dövlət orqanları maliyyə fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Həmin orqanların həyata keçirdikləri maliyyə fəaliyyəti prosesində müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir ki, onlara maliyyə münasibətləri deyilir. Məhz bu münasibətlər maliyyə hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini təşkil edir. Nizamasalma (tənzimləmə) predmeti isə maliyyə hüququnun Azərbaycan Respublikasının milli (daxili) hüquq sistemində müstəqil yer tutmasını şərtləndirir.

Maliyyə münasibətləri hüquq normaları (maliyyə hüquq nor-

malan) ilə tənzimlənin. Bu normaların sistemi maliyyə hüququnu əmələ gətirir.

Maliyyə hüququ dedikdə, hüququn elə bir müstəqil sahəsi başa düşülür ki, o özündə dövlətin maliyyə fəaliyyəti prosesində əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzim edən maliyyə hüquq normalarını birləşdirir.

Maliyyə hüququ ilə tənzimlənən və onun nizamlaşdırma predmetini təşkil edən münasibətlər (yeni maliyyə münasibətləri) üç əsas və başlıca hüquqi əlamətlə xarakterizə olunur.

Birinci hüquqi əlamət ondan ibarətdir ki, maliyyə münasibətləri həmişə və bütün hallarda dövlətin **maliyyə fəaliyyəti prosesində** yaranır. Bu prosesdən kənarında maliyyə münasibətlərinin əmələ gəlməsi istisna olunur.

Bildiyimiz kimi, istənilən hər hansı münasibət ən azı iki tərəf (subyekt) arasında yaranır. Maliyyə münasibətlərində iştirak edən **tərəflərdən (subyektlərdən) biri hökmən dövlət** (daha doğrusu, dövləti təmsil edən səlahiyyətli dövlət orqanı, məsələn, maliyyə orqanı, kredit təşkilatı, ali və ya yerli dövlət hakimiyyəti orqanları) olmalıdır. Bu xüsusiyyət maliyyə münasibətlərinin **ikinci hüquqi əlaməti** sayılır. Məsələn, müəssisə və ya fiziki şəxs dövlət büdcəsinə vergi ödəyir. Belə halda maliyyə münasibəti əmələ gəlir və bu münasibətin bir tərəfində dövlət çıxış edir.

Maliyyə münasibətində tərəf (subyekt) qismində çıxış edən dövlət **hakimiyyət funksiyasına (səlahiyyətinə)** malikdir. Buna görə də həmin münasibətlər **hakimiyyət xarakterli olub, hakimiyyət-təbəçilik əlaqələri** sayılır.

Üçüncü hüquqi əlamət ondan ibarətdir ki, maliyyə münasibətləri həmişə və bütün hallarda **pul bərəsində yaranır**. Məsələn, dövlətə pul mədaxil etmək və ya dövlət büdcəsindən pul xərcləmək, pul formasında vergi ödəmək və s. Bir sözlə, maliyyə münasibətlərinin predmetini (obyektini) pul təşkil edir ki, o, əmlak anlayışına daxildir. Buna görə də maliyyə münasibətləri **əmlak münasibətləridir**. Lakin onlar **əvəzsiz münasibətlərdir**. Məsələn, vergi ödənilən zaman vergi ödəyicisi bunun əvəzində hər hansı haqq (əvəz) almır və s.

Maliyyə münasibətləri maddi **məzmununa görə** bir neçə növə bölünür:

- büdcə münasibətləri;
- dövlət gəlirləri üzrə münasibətlər:

- dövlət xərcləri üzrə münasibətlər;
- vergi münasibətləri;
- sığorta münasibətləri;
- kredit münasibətləri;
- hesablama münasibətləri və s.

Göstərilən münasibətlər maliyyə hüquq normaları ilə tənzimləndikdə maliyyə hüquq münasibətləri kimi hüquqi forma alır.

Maliyyə Azərbaycan Respublikasının qanunları və qanun-hüququnun qüvəli aktları (Prezident fərmanları, Nazirlər Kəmənbələri binetinin qərarları, nazirliklərinin təlimatları və s.)

maliyyə hüququnun mənbəyini təşkil edir. Maliyyə hüququnun mənbəyi olan bütün normativ aktların məcmusu maliyyə qanunvericiliyi adlanır.

Maliyyə qanunvericiliyinin əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təşkil edir. Konstitusiyada maliyyə məsələləri ilə əlaqədar prinsipial əhəmiyyətli bir sıra müddəalar ifadə olunmuşdur. Məsələn, vergiləri tam həcmdə və vaxtında ödəməyi Konstitusiya vətəndaşların (vergi ödəyicilərinin) əsas konstitusional vəzifələrindən biri kimi müəyyən edir (75-ci maddə) ki, bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin son dərəcə vacib əhəmiyyəti vardır. Məsələ burasındadır ki, dövlət büdcəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayan vergilərin vaxtında ödənilməsi həmin vəzifənin birbaşa icrasından asılıdır.

Konstitusiyaya görə dövlət büdcəsinə Milli Məclisin təsdiqinə vermək prezidentin (109-cu maddə), dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb prezidentə təqdim etmək Nazirlər Kabinetinin (119-cu maddə), dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət etmək isə Milli Məclisin səlahiyyətinə aid edilir (95-cl maddə).

Konstitusiyaya dövlətin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir və maliyyə qanunvericiliyinin inkişafı üçün normativ baza rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikası qanunları maliyyə qanunvericiliyinə daxil olan normativ aktlar arasında əsas yer tutur. Xüsusilə Vergi Məcəlləsinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. 2001-ci il yanvarın 1- dən qüvvəyə minən məcəllə maliyyə hüququnun əsas mənbəyi olub, Azərbaycan Respublikasında vergi münasibətlərini (vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması) qaydalarını, vergi münasibətləri iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq

və vəzifələcini və s.) tənzimləyir.

Büdcə sistemi barədə qanun (2002) maliyyə qanunvericiliyinə aid olan əsas qanunlardan biri kimi tanınır. Xüsusi məzmunla malik olan həmin qanun Azərbaycan Respublikasında büdcə münasibətlərini tənzimləyir,

Qanunvericilik aktları da maliyyə qanunvericiliyinin tərkib hissəsi sayılır. Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsində Prezident fərmanlarının əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Onlar bir qayda olaraq, vergi, sığorta, hesablaşma, kredit, bank fəaliyyəti və pul dövriyyəsi kimi vacib məsələlərə aiddir.

Maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsində Nazirlər Kabinetinin normativ aktları (həkimyyət aktları) da iştirak edir. Bu aktlar xüsusilə vergi münasibətlərinə toxunur.

Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin və Milli Bankın normativ aktları (təlimatları) qanunvericilik aktları kimi maliyyə qanunvericiliyinə daxildir. Buna görə də onlar maliyyə hüququnun mənbəyi sayılaraq dövlətin maliyyə fəaliyyətinin qaydaya salınmasında heç də az rol oynamır.

„ .. Dövlətdə pul vəsaiti fondlarının yığılması, bölüş-
hüququlun dərəcəsi və onlardan istifadə olunması prosesi sistemi müəyyən hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, onlara maliyyə hüquq normaları deyilir. Həmin normalar içərisində ümumi xarakterli elə normalar vardır ki, onlar maliyyə hüququnun nizamlaşdırma predmetini təşkil edən bütün maliyyə münasibətlərinin hamısına aiddir. Xüsusi xarakterli elə normalara da rast gəlinir ki, onlar maliyyə münasibətlərinin hamısına yox, həmin münasibətlərin yalnız müəyyən (xüsusi) hissəsinə şamil edilir. Bu baxımdan maliyyə hüquq normalalarının birləşməsindən ibarət olan maliyyə hüququ iki hissəyə bölünür;

- ümumi hissəyə;
- xüsusi hissəyə.

Ümumi hissə və xüsusi hissə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə (münasibətdə) olmaqla maliyyə hüququnun sistemini əmələ gətirir.

Ümumi hissə dedikdə, maliyyə hüququ ilə tənzimlənən bütün maliyyə münasibətlərinin hamısına tətbiq edilən maliyyə hüquq normalalarının məcmusu başa düşülür. O, müəyyən edir:

- maliyyə hüququnun prinsiplərini, sistemini və mənbələrini;
- dövlətin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını, formalarını və metodlarını;

e maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının sistemini və həmin orqanların hüquqi statusunu (vəziyyətini);

• maliyyə hüquq münasibəti iştirakçılarının (subyektlərinin) hüquqi vəziyyətini:

- dövlətdə maliyyə nəzarəti məsələsini.

Xüsusi hissə dedikdə, maliyyə hüququ ilə tənzimlənən maliyyə münasibətlərinin yalnız müəyyən (xüsusi) hissəsinə aid olan və tətbiq edilən maliyyə hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. O, maliyyə münasibətlərinin ayrı-ayrı konkret növlərini (məsələn, büdcə münasibətlərini, vergi münasibətlərini və s.) nizamlayır və tənzimləyir.

Maliyyə hüququnun xüsusi hissəsi bir neçə İnstitutdan ibarətdir. Həmin institutlara aiddir:

- büdcə hüququ;
- dövlət gəlirləri institutu;
- dövlət xərcləri institutu;
- pul tədavülü (dövriyyəsi) institutu.

Maliyyə hüququ özünün xüsusi (sahəvi) prinsiplə-
Maliyyə əsaslanır. Maliyyə hüququ ilə ictimai münasi-
prinsiplər bəzlərli nizama salınması məhz bu prinsiplərə uyğun
olaraq həyata keçirilir. Digər tərəfdən, maliyyə hüququnun başlıca
funksiyası və təyinatı (məqsədi) onu^ prinsipləri vasitəsilə ifadə
olunur.

Maliyyə hüququnun prinsipləri dedikdə, elə əsas başlanğıclar başa düşülür ki, ayrı-ayrı maliyyə hüquq normalarında ifadə olunduğuna görə onlar bütün subyektlər üçün məcburi xarakter daşıyır.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində maliyyə hüququnun bir neçə sahəvi (xüsusi) prinsipi fərqləndirilir. Planlılıq bu prinsiplərdən biridir.

Planlılıq prinsipi onda ifadə olunur ki, dövlətin maliyyə fəaliyyəti məcburi xarakter daşıyan və büdcə şəklində maliyyə planına əsaslanan fəaliyyətdir. Dövlət qarşından gələn növbəti il üçün öz gəlir və xərclərini hesablamaqdan inkişaf edə bilməz. O, gəlirlərin daxil olmasına da, pul vəsaitinin xərclənməsinə də göz yetirməli, həmin prosesləri izləməlidir. Bunun üçün dövlətin maliyyə **planına (vahid plan aktına)** malik olması lazımdır ki, ona büdcə deyilir.

Büdcə dövlətin gəlir və xərcləri deməkdir. Cari ilin büdcəsini **328**

icra edərkəfi dövlətin maliyyə orqanı artıq növbəti il üçün büdcə üzrə gəlir və xərcləri planlaşdırmaqla başlayır.

Maliyyə hüququnun digər prinsipi unitarizm prinsipidir. **Unitarizin prinsipi və ya büdcənin vahidliyi prinsipi** onda ifadə olunur ki, Azərbaycan Respublikasında (dövlətində) yalnız **bir dövlət büdcəsi qəbul edilir (dövlət büdcəsi vahiddir)**.

Unitarizm prinsipi Azərbaycan Respublikasının siyasi-ərazi quruluşuna görə dövlət forması ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, göstərilən əlamətə görə bizim respublika unitar dövlətdir. Federativ dövlətdən fərqli olaraq unitar dövlət özündə hər hansı milli dövlət qurumlarını birləşdirmir. Federativ dövlətin tərkibinə isə milli dövlət qurumları (respublikalar) - yeni federasiya subyektləri daxildir. Həmin qurumların hüquqlarını təmin etmək üçün onlara müstəqil büdcə qəbul etmək imkanı verilir. Belə halda isə iki pilləli dövlət büdcəsi qəbul edilir. Bu isə maliyyə hüququnun federalizm prinsipini ifadə edir.

Ümumi (dövləti) xərclərin birinciliyi prinsipini maliyyə hüququnun prinsiplərindən biri kimi tanımaq olar. Bu prinsip onda ifadə olunur ki, formalaşan büdcəyə ilk növbədə dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan xərclər daxil edilir. Belə ki, dövlət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin (müdafiə, təhsil, səhiyyə və digər məsələlərin) büdcədən maliyyələşdirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir.

Büdcənin hər il təsdiq olunması prinsipi maliyyə hüququnun prinsiplərindən biri sayılır. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarət, rətdir ki, dövlət büdcəsi bir maliyyə (büdcə) ili üçün qəbul edilir və təsdiq olunur.

§ 2. Büdcə hüququ

Büdcənin Büdcə çoxmənalı anlayışdır. O, əsasən üç mənada **anlayışı** işlədilir: iqtisadi mənada; hüquqi mənada; maddi və **rolu** mənada.

İqtisadi mənada büdcə dedikdə, pul vəsaitlərinin yığılması, bölüşdürülməsi və onlardan istifadə olunması ilə bağlı yaranan iqtisadi (pul) münasibətlərin sistemi başa düşülür. Bu baxımdan büdcə iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir.

Hüquqi mənada büdcə dedikdə, dövlət pul fondlarının yığılması (toplanması), bölüşdürülməsi və onlardan istifadə olunması

barədə əsas maliyyə planı başa düşülür ki, həmin plan hüquqi aktdır. Bu baxımdan büdcə hüquqi kateqoriya sayılır. Belə maliyyə planında subyektlərin (iştirakçıların) hüquq və vəzifələri müəyyən edilir.

Maddi mənada büdcə dedikdə, dövlətin yaratdığı pul fondu başa düşülür. Bu fond dövlətin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Bunlardan əlavə, büdcə **mülkiyyət hüququ baxımından** da xarakterizə olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə (155-ci maddənin 3-cü bəndi) görə dövlət büdcəsinin vəsaiti Azərbaycan Respublikasının (Azərbaycan dövlətinin) mülkiyyətidir. Başqa sözlə desək, **Azərbaycan Respublikası (dövləti) dövlət büdcə vəsaitinin mülkiyyətçisidir**. Deməli, dövlət büdcə vəsaiti mülkiyyət hüququ baxımından dövlət mülkiyyət hüququnun obyektidir.

Büdcənin rolu böyükdür. O, dövlət fəaliyyətinin maliyyə əsasıdır. Büdcə dövlətin fəaliyyət göstərməsi üçün maliyyə bazası yaradır. Onun vasitəsilə dövlət pul fondu yaradır. Həmin fond (yəni büdcə vəsaiti) hesabına qanunvericilik (nümayəndəli), icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, dövlət aparatı, hüquq mühafizə orqanları saxlanılır. Büdcə vəsaitindən dövlət sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, elmin, təhsilin, mədəniyyətin və s. inkişafı üçün istifadə edilir, ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi büdcə / vəsaiti hesabına təmin olunur.

Büdcə hüququnun Dövlət pul fondlarının yaradılması, **predmetivə anlayışı** bölüşdürülməsi və onlardan istifadə olunması prosesində maliyyə münasibətləri əmələ gəlir. Onlara büdcə **münasibətləri** deyilir ki, həmin münasibətlər maliyyə münasibətlərinin bir növüdür. Məhz büdcə münasibətləri **büdcə hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini** təşkil edir.

Büdcə münasibətləri dedikdə, dövlət büdcəsinin formalaşması və ondan istifadə edilməsi ilə bağlı münasibətlər başa düşülür.

Büdcə münasibətləri maliyyə hüquq normaları ilə tənzimlənir. Həmin normaların məcmusu büdcə hüququnu əmələ gətirir. Büdcə hüququ maliyyə hüququnun əsas və başlıca institutudur.

Büdcə hüququ dedikdə, dövlət büdcəsinin yaradılması və ondan istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq əmələ gələn maliyyə münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşü-

lür.

Büdcə tiüququ vacib əhəmiyyətə malik olan aşağıdakı məsələləri tənzimləyir:

o Azərbaycan dövlətinin büdcə quruluşunu;

• büdcənin gəlir və xərclərinin bölüşdürülməsi qaydasını və tərkibini;

o maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının büdcə[^]sahəsində səlahiyyətlərini;

® büdcə prosesini.

Hər bir dövlətin ərazisində mövcud olan büdcə Azərbaycan cələrin məcmusuna büdcə sistemi deyilir. büScə B[^]dcə sisteminin təşkili və onun əsaslandığı prinsiplər isə budcə quruluşu adlanır.

Azərbaycan Respublikasında büdcə sistemi iki pilləlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində iki pilləli büdcə da.xildir ki, onlar büdcə sisteminin müstəqil hissələri sayılır:

• dövlət

büdcəsi; r o yerli

büdcə.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin iki pillədən ibarət olması onun siyasi-ərazi quruluşuna müvafiq olaraq dövlət forması ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası göstərdiyimiz əlamətə görə unitar dövlətdir. Unitar dövlətdə isə büdcə sistemi dövlət büdcəsi və yerli büdcə kimi iki pillədən ibarətdir. Büdcə sistemi barədə qanuna görə Naxçıvan MR büdcəsi də Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə sistemində daxildir. Lakin bu hal bizim ölkənin büdcə sisteminin iki pilləli olmasına təsir göstərmir, çünki Naxçıvan MR federasiya subyekti sayılmır.

Federativ dövlətlərin (məsələn, ABŞ-ın, RF-in və digərlərinin) büdcə sistemində gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu formalı dövlətlərin büdcə sistemi üçün üç pillə xarakterikdir. Belə ki, federativ dövlət kimi onların büdcə sistemində üç pilləli büdcə daxildir: federal dövlət büdcəsi; federasiya subyektlərinin büdcəsi; yerli büdcə.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, hər bir dövlətin büdcə quruluşu və sistemi həmin dövlətin unitar və ya federativ dövlət olmasından - dövlət quruluşundan asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan həm dövlət büdcəsi, həm də yerli büdcə müstəqildir. Lakin buna baxmayaraq büdcə sistemi vahiddir. Buna büdcə sisteminin vahid-

liyi prinsipi deyilir ki, o, büdcə quruluşunun əsasını təşkil edir.

Büdcə sisteminin vahidliyi ölkədə vahid sosial-iqtisadi siyasətin, o cümlədən vahid vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin vacib şərtidir.

Həm dövlət büdcəsi, həm də yerli büdcə müvafiq nümayəndəli hakimiyyət orqanları tərəfindən müstəqil surətdə təsdiq olunur. Digər tərəfdən, həm dövlət büdcə vəsaitinin, həm də yerli büdcə vəsaitinin xərclənmə və onlardan istifadə olunma istiqamətləri sərbəst şəkildə müəyyən edilir. Bu isə onu göstərir ki, ölkəmizin büdcə quruluşu **büdcələrin müstəqilliyi prinsipinə** əsaslanır.

Azərbaycan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi dedikdə, dövlətə məxsus vəzifi və

dövlət büdcəsi	funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan
və onun hissələri	pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədi başa düşülür.

Dövlətə məxsus vəzifə və funksiyalar isə müvafiq dövlət hakirniyyətli orqanlarının vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının (dövlətinin) qarşısında iqtisadi-sosial və digər strateji proqramları və problemləri həll etmək, özünəməxsus funksiyaları həyata keçirmək kimi məsələ durur. Bunun üçün maliyyə (pul) vəsaiti toplamaq və həmin vəsaitdən istifadə etmək lazımdır. Lazım olan maliyyə (pul) vəsaitinin toplanmasını və ondan istifadə olunmasını təmin etmək **Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin məqsədini** təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi iki hissədən ibarətdir: o gəlir hissəsindən;

- xərc hissəsindən.

Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi özündə həm mərkəzləşdirilmiş gəlirləri, həm də yerli gəlirləri birləşdirir. Bu hissə ibarətdir:

- dövlət vergilərindən;
- qrantlardan (daxili və xarici mənbələr hesabına əvəzsiz verilən məqsədli maliyyə yardımından);
- digər gəlirlərdən.

Mərkəzləşdirilmiş gəlirlər dedikdə, dövlət büdcəsi gəlirlərindən yerli gəlirlər çıxıldıqdan sonra formalaşan gəlirlər başa düşülür. **Yerli gəlirlər** isə ayrı-ayrı şəhər və rayonlar üzrə formalaşan gəlirlərdir. O, müəyyən normativlər əsasında yaranır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə daxil olan vergi-

lər, rüsumlar, digər ödəniş və daxilolmalar büdcə gəlirləri adlanır.

Dövlət büdcəsinin xərc hissəsi isə dövlət büdcəsindən qanunvericiliklə nəzərdə tutulan tələbatı ödəmək üçün ayrılan vəsaiti əhatə edir. Ona büdcə xərcləri deyilir.

Dövlət büdcəsinin xərc hissəsi həm mərkəzləşdirilmiş xərclərdən, həm də yerli xərclərdən ibarətdir. Mərkəzləşdirilmiş xərclər dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan müvafiq orqanların (qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları və s.) fəaliyyətinin və sosial tədbirlərin (mədəni, iqtisadi və digər tədbirlərin) maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclərdir. Yerli xərclər isə maliyyələşdirilməsi yerli gəlirlər və mərkəzləşdirilmiş gəlirlərdən ayrılan vəsait hesabına həyata keçirilən xərclərə deyilir.

Dövlət büdcəsinin xərc hissəsinə daxildir:

- cari xərclər, o cümlədən əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya və başqa sosial müavinət və ödənişlər və s.
- əsaslı xərclər, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması.

Büdcəni tənzimləmək üçün birbaşa maliyyə yardımı göstərmək kimi üsuldan istifadə olunur. Bu üsulun mahiyyəti dövlət büdcəsindən yeri (aşağı) büdcələrə əvəzsiz olaraq müəyyən pul məbləği formasında maliyyə dəstəyi verməkdən ibarətdir. Onun iki növü fərqləndirilir:

- dotasiya;
- subvensiya.

Dotasiya dedikdə, dövlət büdcəsindən yerli (aşağı) büdcələrə onların gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaiti başa düşülür. Büdcə münasibətlərində dotasiya əvəzsiz olaraq ayrılan müəyyən pul məbləği deməkdir. Həmin məbləğin hansı məqsədlər üçün xərclənməsi nəzərdə tutulmur.

Subvensiya isə dövlət büdcəsindən yerli (aşağı) büdcələrə konkret məqsədlər üçün müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitidir. Dotasiyadan fərqli olaraq həmin maliyyə vəsaitinin (pul məbləğinin) hansı konkret məqsədlər üçün xərclənməsi məlum olur. Subvensiya məqsədli maliyyələşdirməni həyata keçirmək üçün (məsələn, rayonların sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədi üçün və s.) verilir.

Subvensiya kimi verilən pul məbləği nəzərdə tutulan məqsəd üçün və ya müəyyən edilmiş müddətdə istifadə edilməlidir. Əgər həmin vəsait istifadə olunmazsa, geri qaytarılır.

Yerli büdcə Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminə daxil olan büdcə pillələrindən (vəsilələrindən) biridir. Belə ki, büdcə sistemi dövlət büdcəsindən və yerli büdcələrdən təşkil olunmuşdur. Yerli büdcə dövlət büdcəsi sayılmır. O, qeyri-dövlət - **bələdiyyə büdcəsidir.**

Yerli büdcə dedikdə, yerli özünüidarəetməni həyata keçirən bələdiyyələrə məxsus vəzifə, funksiya və səlahiyyətləri yerinə yetirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaiti başa düşülür.

Bütün bələdiyyələr **büdcə hüququna** malikdir. Bu hüququn vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, büdcə hüququnun köməyi ilə **maliyyə bazası** yaradılır. Bu bazadan istifadə etməklə bələdiyyə orqanları yerli əhəmiyyətli sosial-iqtisadi, mədəni, ekoloji və digər məsələləri həll edir. Digər tərəfdən, büdcə hüququ bələdiyyə orqanlarına imkan verir ki, onlar öz ərazilərində səlahiyyətləri çərçivəsində büdcə münasibətlərini yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla tənzimləsin və qaydaya salsın.

Bələdiyyələrin büdcə hüququ fundamental **prinsipə** əsaslanır ki, o, büdcə qanunvericiliyində birbaşa formulə edilir. Söhbət **yerli büdcənin müstəqilliyi prinsipindən** gedir. Bu prinsip onda ifadə olunur ki, bələdiyyələr yerli büdcə vəsaitinə sərəncam verməkdə müstəsna hüquqa malikdir. Digər tərəfdən, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrin büdcə fəaliyyətinə qarışmasına və müdaxilə etməsinə yol verilmir. Göstərilən prinsip həm də onda ifadə olunur ki, bələdiyyələr maliyyə ilinin sonuna büdcədə əmələ gəlmiş sərbəst maliyyə qalıqlarına müstəsna surətdə sərəncam verirlər.

Yerli büdcə də iki hissədən ibarətdir:

- gəlir hissəsindən;
- xərc hissəsindən.

Yerli büdcənin gəlir hissəsinə (yerli büdcənin gəlirlərinə) daxildir:

- vergilər və digər ödənişlər;
- həmin vergi və ödənişlərə görə hesablanmış faiz və sanksiyalar.

Yerli büdcənin xərc hissəsinin (yerli büdcənin xərclərinin) həcmi və istiqamətləri isə bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilir.

§ 3. Bütçə prosesi

Bütçə Maliyyə hüququ ilə tənzimlənən əsas məsələlər-prosesinin bütçə prosesi sayılır. Bütçə prosesi bütçə anlayışı hüququnun əsas anlayışlarından biridir.

Bütçə prosesi dedikdə, maliyyə hüquq normaları ilə tənzimlənən elə dövlət fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət bütçənin tərtib edilməsinə (formalaşmasına), ona baxılmasına, onun təsdiq olunmasına, icra edilməsinə, habelə bütçənin icrası barədə hesabatın təsdiq olunmasına yönəlir. Bu normalar əsasən, xüsusi bütçə qanununda - «Bütçə sistemi haqqında» qanunda (2002) nəzərdə tutulmuşdur. Bu qanun həm dövlət bütçəsinin, həm də yerli bütçənin tərtibi, təsdiqi və icrası kimi məsələlərin tənzimlənməsində vacib rol oynayır.

Bütçə prosesinin mərhələləri Bütçə prosesi mürəkkəb xarakterə malikdir. O, **üç əsas mərhələdən** ibarətdir. Həmin mərhələlərə aiddir:

- dövlət bütçəsinə baxılması və onun təsdiq olunması;
- dövlət bütçəsinin icrası və bu barədə hesabatın təsdiq olunması.

Dövlət bütçəsi layihəsinin tərtibi mərhələsi növbəti bütçə (maliyyə) ilinə **11** ay qalmış başlanır. **Bütçə (maliyyə) ili** yanvar ayının 1-dən dekabr ayının 31-dək olan bir illik dövrü əhatə edir. Məhz bu dövr ərzində dövlət bütçəsi qüvvədə olur.

Dövlət layihəsinin tərtibi üzrə bütün praktiki işləri **Maliyyə Nazirliyi** həyata keçirir. Bu nazirlik dövlət bütçəsinin layihəsi üzrə işi təşkil edir. Bütçənin tərtibi İşində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları və onların struktur bölmələri, bütçə gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və digər təşkilatlar iştirak edirlər.

Bütçə prosesinin göstərilən mərhələsi bütçə layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edildiyi gün başa çatır. Bundan sonra bütçə prosesinin ikinci mərhələsi - **dövlət bütçəsinə baxılması və onun təsdiq olunması mərhələsi** başlanır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Konstitusiyanın 109-cu maddəsinə uyğun olaraq dövlət bütçəsinin layihəsini baxılmaq və təsdiq olunmaq üçün Milli Məclisə təqdim edir. Dövlət bütçəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi Azərbay-

can Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Milli Məclis iclasında dövlət büdcə layihəsinə baxaraq, onu müzakirə edir. Müzakirədə icra hakimiyyəti orqanları iştirak edir. Üçüncü oxunuşda dövlət büdcəsi tam və bütövlükdə qəbul olunmaq üçün səsə qoyulur. Layihə «**Dövlət büdcəsi haqqında**» qanunla təsdiq olunur.

Dövlət büdcəsinin layihəsi müəyyən olunmuş müddət ərzində təsdiq olunmalıdır. Belə ki, o. Milli Məclisdə cari ilin dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilməlidir.

Dövlət büdcə layihəsi təsdiq olunduqdan sonra büdcə prosesinin üçüncü mərhələsi - **büdcənin icrası və bu barədə hesabatın təsdiq olunması mərhələsi** başlanır.

Dövlət büdcəsinin icrası dedikdə, büdcə üzrə nəzərdə tutulan bütün gəlirlərin tam və vaxtında daxil olmasının (yığılmasının) və büdcə üzrə müəyyənləşdirilmiş (planlaşdırılmış) bütün xərclərin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi başa düşülür. Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin icrasını təmin edən əsas orqan sayılır. Konstitusiyaya görə bu, Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətinə aid olan məsələdir. O, büdcənin icrasını təmin etmək səlahiyyətini Maliyyə Nazirliyinin köməyi ilə həyata keçirir.^

Dövlət büdcəsi Azərbaycan Respublikasının mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, onların tabeliyindəki təşkilatlar tərəfindən **dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə** icra edilir. Dövlət xəzinədarlığının müvəkkil banklarında **xüsusi büdcə hesabı** açılır. Bütün vergilər, rüsumlar və digər ödənişlər bu hesaba daxil olur. Bu yolla büdcənin gəlir hissəsi formalaşır. Sonra isə büdcə təşkilatlarının və digər tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, yeni büdcə üzrə planlaşdırılmış xərclərin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Dövlətin bu fəaliyyəti **dövlət büdcəsinin kassa icrası adlanır** ki, bu da dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə yerinə yetirilir. Dövlət xəzinədarlığı dövlət büdcəsindən maliyyələşən bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar üzrə **maliyyə əməliyyatlarının uçotunu** aparır. Uçotun aparılmasında məqsəd dövlət maliyyəsindən (büdcə vəsaitindən) istifadə sahəsində şəffaflığı təmin etməkdən ibarətdir. Maliyyə əməliyyatlarının uçotu müvafiq uçot qaydalarına uyğun olaraq aparılır.

Dövlət büdcəsinin icrası mərhələsi **büdcənin bağlanması** kimi məsələ ilə bağlıdır. Belə ki, büdcəni icra edən orqan büdcə

(maliyyə) ilinin axırında bütün büdcə hesablarını bağlayır. Buna büdcənin bağlanması deyilir. Sonra isə büdcənin icrası barədə h^əabat tərtib edilir.

/^Büdcə prosesi büdcənin icrası barədə hesabatın təsdiq olunması ilə başa çatır. Belə ki, prezident növbəti ilin may ayının 15-dən gec olmayaraq hesabatı və müvafiq qanun layihəsini təsdiq olunmaq üçün Milli Məclisə təqdim edir. Hesablama Palatası həmin layihə barəsində rəy verir. Bundan sonra Milli Məclis təqdim olunmuş sənədləri müzakirə edir və dövlət büdcəsinin icrası barədə qanunu təsdiq edir[^]

Yerli büdcənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası

Yerli büdcənin layihəsi bələdiyyələrin **yerli büdcə məsələləri üzrə daimi komissiyası** tərəfindən hazırlanır. Bu zaman bələdiyyə ərazisində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti qiymətləndirilir, sosial iqtisadi proqnozlar və məqsədli proqramlar nəzərə alınır. Layihənin hazırlanmasında bələdiyyələrin digər daimi komissiyaları da iştirak edir.

Yerli büdcə layihəsi tərtib olunduqdan sonra baxılmaq, müzakirə olunmaq və təsdiq edilmək üçün bələdiyyə **iclasına** təqdim olunur. Layihənin müzakirəsi və təsdiqi qaydaları bələdiyyənin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Bələdiyyə iclası yerli büdcəni müzakirə etdikdən sonra onun təsdiq olunması barədə cari ilin dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq qərar qəbul edir. Bundan sonra **yerli büdcənin icrası mərhələsi** başlanır. Bu məsələ, eyni zamanda yerli büdcənin kassa icrası bələdiyyənin müraciəti əsasında **dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə** həll olunur və həyata keçirilir (digər üsullarla da həyata keçirilə bilər).

Daha sonra **yerli büdcənin icrası barədə illik hesabat** tərtib olunur. Hesabat bələdiyyə iclasında təsdiq edilir. Təsdiqetmənin qaydaları bələdiyyənin nizamnaməsində göstərilir. Hesabat təsdiq olunduqdan sonra bu barədə bələdiyyələrin ərazisində yaşayan əhaliyə məlumat verilir.

§ 4. Dövlət gəlirlərinin hüquqi tənzimlənməsi

Dövlət gəlirləri hüququnun anlayışı

Dövlət gəlirləri əsasən iki mənada işlədilir: iqtisadi mənada; hüquqi mənada.

İqtisadi mənada dövlət gəlirləri dedikdə, dövlətin maliyyə resurslarının (ehtiyatlarının)

yaradılması ilə bağlı olaraq yaranan pul münasibətlərinin məcmusu başa düşülür. Bu baxımdan dövlət gəlirləri **iqtisadi kateqoriya** kimi çıxış edir. Göstərilən pul münasibətləri isə **maliyyə münasibətləridir**. Həmin münasibətlər maliyyə hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, onların məcmusuna dövlət gəlirləri hüququ deyilir. Dövlət gəlirləri hüququ isə hüquqi mənada dövlət gəlirləri deməkdir. Bu baxımdan dövlət gəlirləri **hüquqi kateqoriya** kimi çıxış edir.

Hüquqi mənada dövlət gəlirləri və ya dövlət gəlirləri hüququ dedikdə, dövlətin maliyyə resurslarının yaradılması ilə bağlı olaraq yaranan pul münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu baxımdan dövlət gəlirləri hüququ maliyyə hüququnun əsas institutlarından biri kimi çıxış edir. Bu institutun əsas funksiyası dövlət gəlirlərini tənzimləməkdən ibarətdir.

Dövlət gəlirləri hüququ özündə bir neçə institutu birləşdirir ki, **vergi hüququ** onlardan biridir. Vergi hüququnun mərkəzi və mühüm anlayışı isə vergi hesab edilir.

Verginin anlayışı, Vergi istənilən cəmiyyətin, ilk növbədə **İstə-funksiyaları** yə nilən **dövlətin təbii atributudur**. Belə ki, **əhəmiyyəti** dövlət və bələdiyyələr maddi cəhətdən təmin olunmasalar onlar öz funksiya və səlahiyyətlərini həyata keçirə, üstlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirə bilməzlər. Bunun üçün zəruri maddi bazanın yaradılması lazımdır. Maddi baza yaratmaq və özünü maliyyə cəhətdən təmin etmək məqsədilə dövlət əhalidən (şəxslərdən) onlara məxsus olan əmlakın bir hissəsini pul formasında (şəklində) məcburi surətdə, əvəzi ödənilmədən, fərdi qaydada alır və dövlət büdcəsinə mədaxil edir (bələdiyyələr isə yerli büdcəyə mədaxil edir). Həmin pul vəsaitinə maliyyə hüququnda və vergi qanunvericiliyində vergi deyilir.

Vergi dedikdə, şəxslərdən məcburi surətdə, fərdi qayda-

da, əvəzsiz olaraq alınan və dövlət büdcəsinə, habelə məqsədli dövlət fondlarına köçürülən pul vəsaiti (ödənişi) başa düşülür. |Bələdiyyələrin fəaliyyətinin maddi təminatı məqsədi ilə şəxslərdən alınaraq yerli büdcələrə köçürülən pul vəsaiti (ödənişi) də vergi sayılır.

Vergi maliyyə (vergi) qanunvericiliyində müəyyən edilən qayda və həcmdə ödənilir. Hər bir dövlətdə müəyyən edilən bütün vergilərin əsas məqsədi büdcəni formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Vergilər iki əsas funksiya yerinə yetirir. Fiskar funksiyası onların əsas və başlıca funksiyasıdır. Vergilərin fiskal funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ödənilən vergilər öz funksiya və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün dövləti lazım olan maliyyə (maddi) bazası ilə təmin edir.

Vergilərin digər funksiyası isə tənzimləyici funksiya adlanır. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergilərin vasitəsi ilə iqtisadiyyat tənzim olunur və sabit iqtisadi yüksəliş təmin edilir. Vergilər iqtisadiyyatı nizamlamaq və qaydaya salmaq vasitəsidir.

Vergilərin əhəmiyyəti və rolu son dərəcə böyükdür. Dövlət büdcəsinə köçürülən vergilər dövlətin əlində elə bir iqtisadi alətə və vasitəyə çevrilir ki, bunun nəticəsində cəmiyyət üçün vacib əhəmiyyətə malik olan məsələlər həll olunur. Vergilər dövlət fəaliyyətinin bütün İstiqamətlərini maliyyələşdirməyin əsas mənbələrindən biridir. Dövləti maliyyə resursları ilə təmin etməyin başlıca metodu vergilərdir.

Vergi Vergilərin müəyyən edilməsi və ödənilməsi prose-

hüququ sində müəyyən növ maliyyə münasibətləri əmələ gəlir. Həmin münasibətlər vergi münasibətləri adlanır. Onlar əmlak münasibətləri sayılır. Çünki vergi münasibətləri əmlakın xüsusi növü olan pul - dövlət büdcəsinə (və ya yerli büdcəyə) mədəxil olunan pul ödənişləri barəsində yaranır. Digər tərəfdən onlar hakimiyyət xarakterli münasibətlərdir. Ona görə ki, vergi münasibətlərinin bir tərəfində hökmən hakimiyyət funksiya və səlahiyyətlərinə malik olan dövlət (daha doğrusu, dövləti təmsil edən orqanlar) çıxış edir. Vergi münasibətinin digər iştirakçısı (tərəfi) isə dövlətlə hüquqca bərabər olmayan vergi ödəyicisi - ayrı-ayrı şəxslərdir. Buna görə də onlar hakimiyyət tabeçilik münasibətləridir. Bundan əlavə, vergi münasibətləri

* Latınca «Fiscus» - dövlət xəzinəsi.

dövlətin vergi fəaliyyəti prosesində yaranır. Dövlətin **vergi fəaliyyəti** vergilərin müəyyən edilməsinə və ödənilməsinə yönələn fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət isə dövlət aktlarına əsaslanır. Deməli, vergi münasibətləri hakimiyyət xarakterli əmlak münasibətləri deməkdir.

Vergi münasibətləri dedikdə, vergilərin müəyyən edilməsi və ödənilməsi ilə bağlı olaraq yaranan hakimiyyət xarakterli əmlak münasibətləri başa düşülür.

Vergi münasibətləri maliyyə (vergi) hüquq normaları ilə tənzimlənir. Həmin normaların məcmusu vergi hüququ adlanır.

Vergi hüququ dedikdə, vergilərin müəyyən edilməsi və ödənilməsi prosesində yaranan vergi münasibətlərini tənzimləyən maliyyə (vergi) hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Vergi hüququnun əsas mənbəyi Azərbaycan **Respublikasının Vergi Məcəlləsidir**. Bu Məcəllə vergi ilə bağlı olan bütün məsələləri tənzim edir.

§ 5. Vergilərin ayrı-ayrı növləri

Fiziki şəxslərin şəxslərin gəlir vergisi onların şəxsi gəlir vergisi lirlərindən ödənilən vergidir. O, dünya praktikasında geniş yayılan vergilərdən biridir. Bütçə gəlirlərinin yaranmasında onun az olmayan rolu vardır. Bütçəyə daxil olan pul vəsaitinin xeyli hissəsini fiziki şəxslərin gəlir vergisi təşkil edir. Buna görə də o, bütçə əhəmiyyəti olan vergilərdən biri kimi tanınır. Həmin vergi fiziki şəxslərdən tutulan əsas birbaşa vergi sayılır.

Vergitutma obyektini təqvim ili ərzində fiziki şəxsin bütün fəaliyyət növlərindən əldə etdiyi məcmu gəlir (əmək haqqı, sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlir və s.), yəni illik gəlir təşkil edir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Məcəllənin 8-ci fəslə bu növ verginin ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi Vergi
Hüquqi şəxslərin Mənfəət Vergisi ilə nizam salınır. Məcəllənin IX
mənəə vergisi növünün tənzimlənməsi
nə həsr edilmişdir.

Mənfəət vergisi son dərəcə büdcə əhəmiyyətinə malik olan vergidir. Hal-hazırda o, büdcə gəlirləri arasında aparıcı yer tutur.

Mənfəət vergisinin ödəyiciləri hüquqi şəxslərdir. **Vergi tutma obyektı** isə onun mənfəətidir.

Vergi dərəcəsinin həcmi Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Belə ki, müəssisələr öz mənfəətindən 22 faiz dərəcəsi ilə vergi ödəyir. Mənfəət vergisi tutulduqdan (çıxıldıqdan) sonra yerdə qalan mənfəət xalis **mənfəətdir**.

Əlavə dəyər vergisi (ƏDV) əsas büdcə gəlirlərindən biridir. Büdcəyə daxil olmaların xeyli hissəsi

vergisı

hesabına təmin edilir.

Əlavə dəyər vergisinin tutulması qaydası Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Məcəllənin 11-ci fəslı bu vergi növünün tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Əlavə dəyər vergisi dedikdə, malların, işlərin və xidmətlərin dəyərində əlavənin bir hissəsinin, həmçinin ölkə ərazisinə gətirilən və vergi tutulan bütün malların dəyərinin bir hissəsinin pul şəklində büdcəyə tutulması başa düşülür. Qeydiyyatdan keçən və ya qeydiyyatdan keçməli olan şəxs **ƏDV-in ödəyicisidir**.

Aksiz vergi növlərindən biridir. Vergi Məcəlləsinin

Aksizlər 12-ci fəslı aksizin tutulması qaydalarını müəyyən edir.

Aksiz dedikdə, aksizli malların satış qiymətinə daxil olan vergi başa düşülür. Aksizli mallara isə aid edilir; içməli spirt, maya, pıvə, spirtli içkilərin bütün növləri; bütün məmulatları; neft məhsulları.

Ölkə ərazisində istehsal olunan, yaxud idxal olunan aksizli mallardan aksiz tutulur. Vergidən azad edilən mallar istisna olunur, yəni onlardan aksiz tutulmur.

Aksizlərin dərəcələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Ve ■ in Göstərilənlərdən başqa, vergi qanunvericiliyinə **digər**

növləri

məlumdur. Həmin ver

gələrin də tutulma və ödənilmə qaydaları Vergi Məcəlləsi

ilə müəyyən edilir. Onlara aiddir:

- əmlak vergisi;
- torpaq vergisi;
- yol vergisi;
- mədən vergisi.

Əmlak vergisi ilə bağlı münasibətlər Vergi Məcəlləsinin 13-cü fəslə ilə tənzimlənir. Həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər (müəssisələr) bu vergi növünün ödəyiciləridir.

Vergitutma obyektləri sayılır: fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən tikililərin və ya onların hissələrinin (binanın), həmçinin avtomobil və özüyəriyən təkərli texnika, su və hava nəqliyyatı vasitələrinin dəyəri; müəssisələrin balansında olan avtonəqliyyat vasitələri; müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri. Fiziki şəxslərin əmlak vergisi yerli (bələdiyyə) büdcəsinə müəssisələrin əmlak vergisi isə dövlət büdcəsinə ödənilir.

Torpaq vergisi torpaq sahəsinə görə hər il hesablanır. Onun hesablanması torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı deyildir. Torpaq vergisi ilə bağlı olan məsələlər Vergi Məcəlləsinin 14-cü fəslə ilə həll edilir.

Torpaq vergisinin ödəyiciləri qismində əsasən Azərbaycan Respublikasında mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahələri olan fiziki şəxslər, habelə hüquqi şəxslər (müəssisələr) çıxış edirlər. Vergitutma obyekti isə fiziki şəxslərin və müəssisələrin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaq sahələri sayılır.

Müəssisələrin torpaq vergisi dövlət büdcəsinə, fiziki şəxslərin torpaq vergisi isə yerli büdcəyə (bələdiyyə büdcəsinə) ödənilir.

Yol vergisi Azərbaycan Respublikasının avtomobil yollarından istifadəyə görə tutulur. Bu vergi növü ilə bağlı münasibətlər Vergi Məcəlləsinin 15-ci fəslə ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan və həmin ərazidən sənişin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri (müəssisələr və fiziki şəxslər) yol vergisinin ödəyiciləridir. Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri vergitutma obyekti sayılır.

Yol vergisi dövlət büdcəsinə ödənilir. Bu vergi növü avtonəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan zaman gömrük orqanları tərəfindən tutulur və bir bank günü ərzində dövlət büdcəsinə keçirilir.

Mədən vergisi Azərbaycan Respublikasının ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunda faydalı qazıntıların çıxarılmasına görə tutulur. Bu

vergi ilə bağlı olan məsələlər Vergi Məcəlləsinin 16-cı fəslə ilə tənzimlənir.

Mədən vergisinin ödəyiciləri yerin təkindən faydalı qazıntılar çıxaran fiziki şəxslər və müəssisələr hesab edilir. Yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntılar isə **vergitutma obyekt**i sayılır.

Mədən vergisi dövlət büdcəsinə ödənilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi isə yerli büdcə (bələdiyyə büdcəsi) üçün tutulur.

⌞

MÜNDƏRİCAT

On söz..... 3

I BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASININ ƏSASLARI

FƏSİL I

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASININ QƏBUL EDİLMƏSİ, ONUN MAHİYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

- § 1. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi..... 6
- § 2. Konstitusiyanın anlayışı, mahiyyəti, məzmunu və əhəmiyyəti 10

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYA QURULUŞUNUN ƏSASLARI

- § 1. Azərbaycan Respublikasında xalq hakimiyyəti 17
- § 2. Azərbaycan dövlətinin əsasları 22

III FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİN HÜQUQİ STATUSUNUN (VƏZİYYƏTİNİN) ƏSASLARI. VƏTƏNDAŞLARIN KONSTITUSİON HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI

- § 1. Əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları.....
- § 2. Əsas insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) növləri
- § 3. İctimai-siyasi hüquqlar (azadlıqlar) 44
- § 4. Sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar (azadlıqlar)..... 52
- § 5. Vətəndaşların Konstitusiyada nəzərdə tutulan əsas vəzifələri 66

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ VƏ ONUN ORQANLARI

- § 1. Qanunvericilik hakimiyyəti və onun orqanları 69
- § 2. İcra hakimiyyəti və onun orqanları 77
- § 3. Məhkəmə hakimiyyəti 85
- § 4. Naxçıvan Muxtar Respublikası 93

V FƏSİL
YERLİ ÖZÜNÜDARƏETMƏNİN
KONSTITUSİYA ƏSASLARI

- § 1. Yerli özünüdarəetmənin təşkiil və bələdiyyə orqanları98
- § 2. Bələdiyyələrin fəaliyyətinin təşkilati formaları və iqtisadi əsasları101

VI FƏSİL
HÜQUQ VƏ QANUN

- § 1. Qanunvericilik sistemi..... 105
- § 2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dəyişikliklər və ona əlavələr edilməsi.....110

II BÖLMƏ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
HÜQUQUNUN ƏSASLARI

VII FƏSİL
HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏSASLARI

- § 1. Hüququn anlayışı, onun həyata keçirilməsi və mahiyyəti 114
- § 2. Hüququn əsas anlayışları 122
- § 3. Hüquq pozuntusu və hüquqi məsuliyyət 139

VIII FƏSİL
İNZİBATİ HÜQUQUN ƏSASLARI

- § 1. İnzibati hüququn anlayışı, predmeti, metodu, mənbəyi və sistemi 148
- § 2. İnzibati hüquq münasibətləri və onların subyektləri.. 151 §
3. İnzibati məsuliyyət 157

IX FƏSİL
CİNAYƏT HÜQUQUNUN ƏSASLARI

- § 1. Cinayət hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi. Cinayət hüququnun predmeti, metodu, vəzifə və funksiyaları..... 161
- § 2. Cinayət hüququnun prinsipləri..... 168
- § 3. Cinayət..... 171
- § 4. Cinayət tərkibi..... 174
- § 5. Cinayətin edilmə mərhələləri 182

§ 6. Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran (istisna edən) hallar	187
§ 7. Cinayətdə iştirakçılıq.....	193
§ 8. Cəzanın anlayışı, məqsədi, sistemi və növləri	197
§ 9. Cəzanın sistemi və növləri.....	199
§ 10. Cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə... 203	

X FƏSİL

MÜLKİ HÜQUQUN ƏSASLARI

^ §1. Mülki hüquq barədə ümumi müddəalar.....	209
§ 2. Mülki hüquq münasibətləri.....	216
§ 3. Fiziki şəxslər mülki hüququn subyekti kimi.....	217
§ 4. Hüquqi şəxslər	221
§ 5. Hüquqi şəxslərin növləri	227
f § 6. Mülki hüququn digər subyektləri	228
^ § 7. Mülki hüquqda əqdlər	230
§ 8. Əşya hüququ.....	234
§ 9. Öhdəlik hüququ.....	238
§ 10. Vərəsəlik hüququ	246
§ 11. Əqli mülkiyyət hüququ	251
§ 12. Mülki-hüquqi müqavilənin əsas növləri.....	268

XI FƏSİL

AİLƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Ailə hüququ barədə ümumi müddəalar	266
§ 2. Nikahın bağlanması və nikaha xitam verilməsi	269
§ 3. Ər-arvadın hüquq və vəzifələri	272
§ 4. Ailə hüququnun digər əsas anlayışları.	274

XII FƏSİL

ƏMƏK HÜQUQUNUN ƏSASLARI

§ 1. Əmək hüququnun anlayışı, predmeti, mənbələri və sistemi	278
§ 2. Kollektiv müqavilə və saziş.....	283
§ 3. Əmək müqaviləsi	286
§ 4. Əmək müqaviləsinin növləri.....	291
§ 5. Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları	293
§ 6. İş və İstirahət vaxtı.....	297
§ 7. Əmək hüququnun digər əsas anlayışları	303

XIII FƏSİL
EKOLOGİYA HÜQUQUNUN ƏSASLARI

- § 1. Ekologiya hüququnun anlayışı, predmeti və mənbələri310
- § 2. Ekologiya hüququnun prinsipləri, sistemi və mənbələri313
- § 3. Ekologiya hüququnun əsas anlayışları317

XIV FƏSİL
MALİYYƏ HÜQUQUNUN ƏSASLARI

- § 1. Maliyyə hüququnun anlayışı, predmeti, prinsipləri, mənbələri və sistemi324
- § 2. Bütçə hüququ329
- § 3. Bütçə prosesi.....335
- § 4. Dövlət gəlirlərinin hüquqi tənzimlənməsi338
- § 5. Vergilərin ayrı-ayrı növləri340

Allahverdiyev Sabir Salman ođlu
Odlar Yurdu Universitetinin professoru

Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyasının və hüququnun
əsasıarı

(yeniđen işlənmiş və əlavə olunmuş 4-cü nəşr)

Korrektor: İradə Məmmədova
Kompüter tərtibatçısı: Natiq Nəcəfov

Çapa İmzalanmışdır: 24 oktyabr 2007-ci i)

Formatı: 60x84 1/16

Mətbəə kağızı № 1

Fiziki çap vərəqi: 22

Tirajı: 500

Qiyəti: köhnə -10,00 manat

«Digesta» nəşriyyatı

Bakı, Mətbuat pr., 24

tel.: 438-04-57